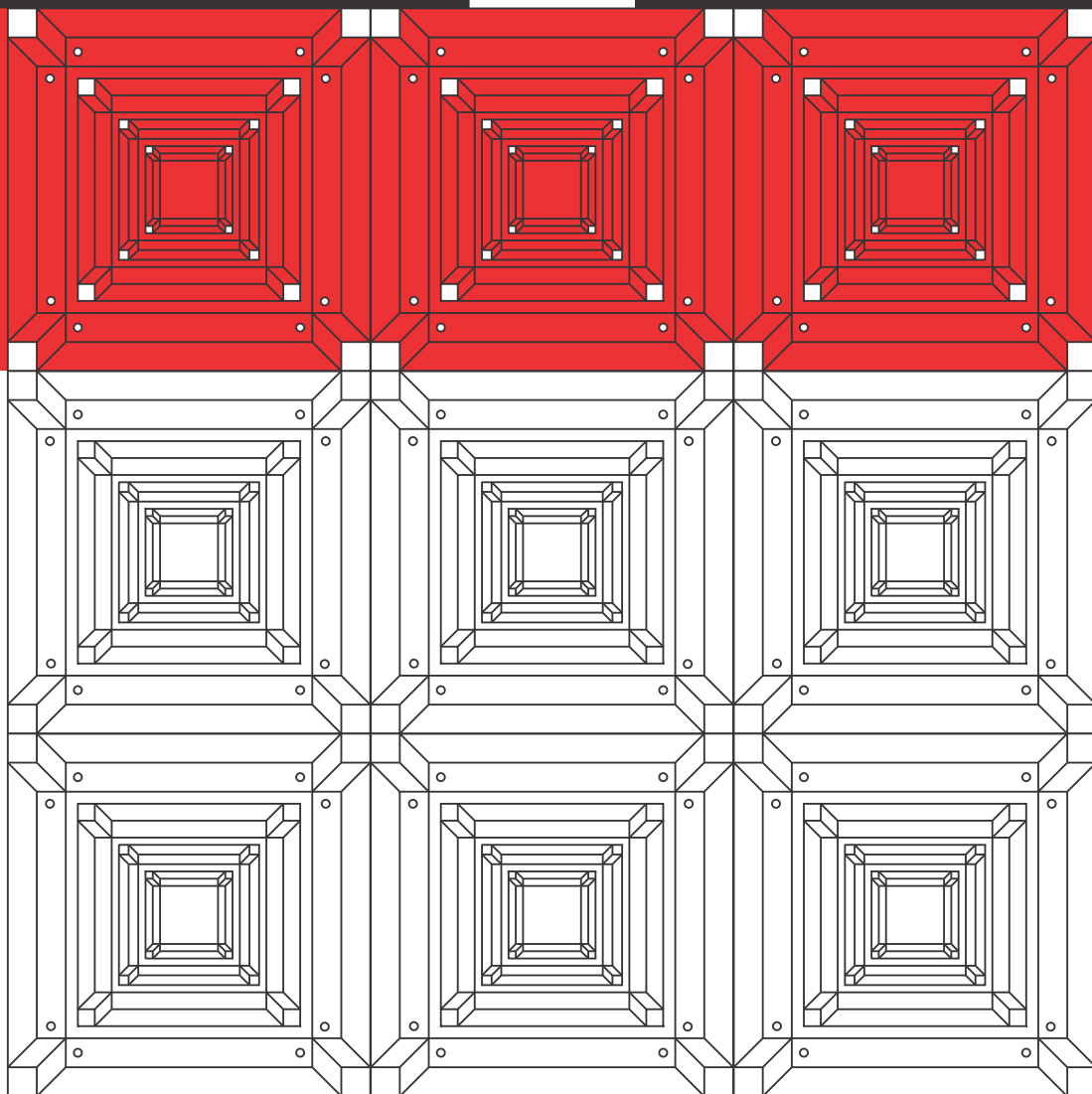

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

1

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC 94(497.4)"18/19" UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Aleksej Kalc, dr. Avguštin Malle, dr. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman, dr. Mario Strecha, dr. Mojca Šorn

Redakcija zaključena 25. 5. 2015

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektoriranje: Bojana Samarin, prof.

Prevodi: Borut Praper - angleščina

Bibliografska obdelava: Igor Zemljič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:
720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javne agencije za
raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije

Računalniški prelom:
MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:
Fotolito Dolenc d.o.o.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract in
ERIH - European Reference Index for the Humanities

Kazalo

RAZPRAVE – ARTICLES

- Marko Zajc, Odnos vojske Kraljevine SHS/Jugoslavije do Slovencev 7
Attitude of the Army of the Kingdom of SHS/Yugoslavia towards Slovenians
UDK: 355.3 (497.1=163.6)"1918/1941"
- Mateja Ratej, Mariborske poti Leona Novaka - Feliksa 22
Leon Novak - Feliks's Time in Maribor
UDK: 929Novak L.: 329.15"1929/1941"
- Dunja Dobaja, Socialnozdravstvene razmere in organizacija legalne socialnozdravstvene službe za ženske in otroke na nemškem okupacijskem območju: na zasedenem območju Koroške in Kranjske..... 42
Healthcare Situation and Organisation of Legal Healthcare Service for Women and Children at the German Occupation Zone: in the Occupied Territory of Carinthia and Carniola
UDK: 364(497.4)"1941/1945"
- Jože Prinčič, Komunalno gospodarstvo in zasebna obrt kot primera ureditve razmerja med javnim in zasebnim v novejši slovenski gospodarski zgodovini (1945-1990) 66
Communal Economy and Private Craft Industry as an Example of the Regulation of the Relationship between the Public and Private in the Contemporary Slovenian Economic History (1945-1990)
UDK: 334.712(497.4)"1945/1990"
- Polona Sitar, »Smo mel cel popoldan fraj - da ti to kot delavcu vzamejo ...« Spomin na prosti čas in delo žensk v obdobju socialistične Slovenije 85
»We used to enjoy free afternoons - to take something like that away from workers...«
Memory of Women's Leisure Time and Work in the Period of the Socialist Slovenia
UDK: 331.103(497.4)"1945/1991"
- Jelka Piškurić, Metodološki izzivi uporabe ustnih virov pri preučevanju vsakdanjega življenja v socializmu..... 101
Methodological challenges of implementing oral sources in the research of everyday life in socialism
UDK: 930:316.728(497.4)"1945/1991"

Diego D'Amelio, 'Peace in Security' and the 'Bridge Border'. The Italian Centre-Left and Yugoslavia in resolving the Question of Trieste..... 117
»Mir v varnosti« in »meja - most«. Italijanska leva sredina in Jugoslavija pri preseganju Tržaškega vprašanja
UDK: 329.15:327(450)"1947/1954"

Polona Balantič, Jugoslavija in mednarodni terorizem v sedemdesetih letih. Dva primera neizročitve teroristov Zvezni republiki Nemčiji 143
Yugoslavia and International Terrorism in the 1970s. Two Cases of Non-extradition of Terrorists to the Federal Republic of Germany (FRG)
UDK: 323.28 (497.1:430)"197"

Vladimir Prebilič, Dunja Dobaja, Med kontinuiteto in diskontinuiteto: vloga 30. razvojne skupine in specialne brigade v obrambi Republike Slovenije 1991 192
Between Continuity and Discontinuity: the Role of the 30th Development Group and Special Brigade in the Defence of the Republic of Slovenia in 1991
UDK: 356.16 (497.4)"1989/1993"

Rok Filipčič, Gornja Radgona - slovenski Vukovar? Bojni dogodki med obrambno vojno leta 1991 v Gornji Radgoni 209
Gornja Radgona - Slovenian Vukovar? Wartime events in Gornja Radgona during the war for the defence of the Slovenian independence
UDK: 355.48/.49 (497.4Gornja Radgona)"1991"

ZAPISI – NOTES

Dejan Vončina, Fotografinja Julijana Šelhaus (1892-1975) 227
Photographer Julijana Šelhaus (1892-1975)
UDK: 77:929Šelhaus J.

RAZMIŠLJANJA IN RAZPRAVLJANJA – REFLECTIONS AND DISCUSSIONS

Savin Jogan, Nekaj dopolnil k prispevku dr. Aleša Gabriča o slovenščini in JLA..... 241

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Roberto Todero, I fanti del Litorale austriaco al fronte orientale 1914-1918 (Ivan Vogrič) 247

Pavlina Bobič, <i>Vojna in vera. Katoliška cerkev na Slovenskem 1914-1918</i> (Urška Strle).....	249
Srbi i rat u Jugoslaviji 1941. godine: tematski izbor radova - Serbs and War in Yugoslavia 1941 : thematic collectin of articles (Dušan Nečak).....	252

Uredniška navodila avtorjem

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejši zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinske o času med obema vojnoma in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škafle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta).
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.cepica@inz.si).

1.01
Prejeto 31. 3. 2015

UDK: 355.3 (497.1=163.6)"1918/1941"

Marko Zajc*

Odnos vojske Kraljevine SHS/Jugoslavije do Slovencev

IZVLEČEK

Odnos vojske do Slovencev za časa Kraljevine SHS oz. Jugoslavije je tema, ki postavlja pred zgodovinarja več metodoloških in tudi drugih raziskovalnih problemov. Naslov namreč ponazarja večplastnost, ki na prvi pogled ni očitna, vendar je za raziskovalca ključnega pomena. V ospredje prihaja več vprašanj: govorimo o odnosu vojske do Slovencev kot naroda oz. slovenske kulture ali posameznikov, do Slovencev vojakov in oficirjev ali do Slovencev civilistov, ali pa mogoče do slovenskega ozemlja. Pomembno je tudi, »kdo« z vojaške strani goji odnos do Slovencev: vrhovno poveljstvo, generali, oficirji, vojaki itd. Kakšen je odnos pripadnikov vojske po službeni dolžnosti in kakšen odnos imajo zasebno ali celo intimno. Seveda je odnos vojske do Slovencev v tesni zvezi z odnosom Slovencev do vojske in jih ni mogoče natančno ločiti. Prispevek obravnava problematiko slovenskega ozemlja v vojaških načrtih, vprašanje odnosa Vojske Kraljevine SHS/Jugoslavije do slovenskih vojakov in oficirjev, pomen Slovenije/Slovencev v ideoloških konstrukcijah vojske, življenje oficirjev v slovenskem delu države.

Ključne besede: Kraljevina SHS/Jugoslavija, vojska, Slovenija, Slovenci, odnosi

ABSTRACT

ATTITUDE OF THE ARMY OF THE KINGDOM OF SHS/YUGOSLAVIA TOWARDS SLOVENIANS

The attitude of the Army towards Slovenians in the time of the Kingdom of SHS or Yugoslavia is a topic involving several methodological as well as other research problems that historians have to address. The title is multi-layered. This may not be obvious at the first sight, but it is nevertheless of fundamental importance for the researcher. Several questions emerge: are we referring to the attitude of the Army towards Slovenians as a nation or the Slovenian culture; or its attitude towards individuals - Slovenian soldiers and officers or Slovenian civilians; or maybe its attitude towards the Slovenian territory? It is also important »who«, on the side of the Army, has an attitude towards Slovenians: the supreme command, general, officers, soldiers, etc. What is the professional attitude of the Army members and what is their private or even intimate attitude? Naturally, the Army's attitude towards Slovenians is closely connected with the Slovenian attitude towards the Army, and it

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; marko.zajc@inz.si

is impossible to draw a precise line between them. The contribution focuses on the issue of the Slovenian territory in the military plans; on the question of the attitude of the Army of the Kingdom of SHS/Yugoslavia to Slovenian soldiers and officers; on the significance of Slovenia/Slovenians in the ideological constructs of the Army; and on the life of officers in the Slovenian part of the country.

Key words: Kingdom of SHS/Yugoslavia, army, Slovenia, Slovene, relations

Slovensko ozemlje v vojaških načrtih

V prvih letih jugoslovanske države (1919–1921) je vojska delovala po ad hoc vojaških načrtih, ki so se spreminjali glede na vojaško situacijo. V prvem vojaškem načrtu, ki je bil izoblikovan leta 1922, nosil je oznako »No 1«, je imelo slovensko ozemlje pomembno vlogo. Načrt je predvideval italijanski napad na severozahodni fronti. V prvi fazi je bil plan defenzivnega značaja, v drugi pa ofenzivnega, s ciljem doseči reko Sočo.¹ Za realizacijo je bila predvidena IV. armada (4 divizije), II. armada (4 divizije) ter enote neposredno pod poveljstvom skupine armad (2 pehotni in 1 konjeniška divizija). Italijanski vojaški načrti iz leta 1919 so predvidevali defenzivo v Dalmaciji in ofenzivo proti Kranjski v smeri Karlovac – Zagreb, zato je bila osredotočenost na obrambo slovenskega ozemlja povsem razumljiva. V naslednjih letih je bilo tudi več načrtov za operacije ofenzivnega značaja proti Madžarski in Bolgariji. Prvi popolnoma izdelan načrt za vojno z Italijo je bil odobren 10. februarja 1926 in je nosil oznako »I 3«. Predvideval je 15 pehotnih in dve konjeniški diviziji na glavnem, savskem bojišču (kamor je spadalo tudi slovensko ozemlje), na primorskem bojišču pa zgolj 2 diviziji, čete Boke Kotorske in sredstva pomorske obrambe. Tega leta je armadno poveljstvo sprejelo predlog francoskih vojaških strokovnjakov, da se zahodna meja z Italijo zavaruje s stalno fortifikacijo. Za to nalogo je ustanovilo posebni komisiji, ki sta v obdobju 1926–28 sicer podali rezultate, vendar glavni štab ni sprejel konkretnih zaključkov o gradnji. Kljub temu so bila leta 1927 izvedena nekatera pripravljana dela v bližini Vrhnike.²

Situacija se je spremenila novembra 1926, ko je podpis tiranskega pakta med Albanijo in Italijo prinesel možnost italijanske akcije iz Albanije.³ Tako je glavni štab februarja 1928 končal vojaški načrt »I 4 Ar«, ki je predvideval vojno na dveh frontah: albanski in zahodni. Načrt je predvideval energično akcijo zavzetja severne in osrednje Albanije s Tirano vred. Zaradi nezaupanja do Bolgarije je štab s tem poskušal zavarovati Južno Srbijo in Črno goro. Zahodna fronta je zato izgubila na pomenu.

Varianta »B« plana »I 4«, ki predvideva, da bo Italija zaradi hitrejše mobilizacije

¹ Mile Bjelajac: Vojska kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935. Beograd 1994 (dalje Bjelajac, Vojska 1922–1935), str. 206.

² Miloš Hábrnal, Ladislav Čermák, Oldřich Gregar, Zvezdan Marković, Aleš Zelenko: Rupnikova črta in druge jugoslovanske utrdbe iz obdobja 1926–1941. Dvůr Králové n. L. 2005 (dalje Rupnikova črta), str. 45.

³ Bjelajac, Vojska 1922–1935, str. 206.

prehitela razvoj jugoslovanskih sil, je zadalžila I. in IV. armado za upočasnitev prodora italijanskih sil skozi slovensko ozemlje in zaporo vseh smeri proti Karlovcu do koncentracije V. armade. Ta kombinirani načrt je 20. decembra 1929 popolnoma zamenjal novi plan »I 5 Ar«. Razvoj železniškega omrežja je omogočil glavnemu štabu načrtovanje hitrejšega premika enot. Odločili so se za bitko »na prvom bitačnom položaju« na zahodni fronti. V načrtu so imeli protinapad desnega krila z ozemlja Kranj - Ljubljana - Kamnik v smeri proti Gorici. Ofenzivno naj bi nastopili tudi proti Albaniji. Že v času oblikovanja tega načrta je postala aktualna nevarnost sočasnega napada iz Italije, Madžarske, Bolgarije in Albanije, zato je bil 23. februarja 1931 odobren novi plan z oznako »I 7, M 6, Ar, B 7«. Ta je predvideval več scenarijev. IV. armada je imela s petimi divizijami nalogo obrambe od Karlobaga do Triglava. Za verjetno so šteli tudi možnost italijanskega napada s severa skozi Avstrijo (Koroško), kar je bilo še zlasti aktualno v letih 1933/34, ko je bila sprejeta različica plana z oznako »D«. Ta je predvidevala okrepitve na meji z Avstrijo. Ena izmed novosti je bila razporeditev slovenjegraškega odreda na Karavankah vse do Maribora.⁴ Leta 1935 so plan nekoliko spremenili, saj so predvidevali manjšo nevarnost s strani Albanije in Bolgarije. V ta čas sega tudi začetek delovanja komisije za utrjevanje v Beogradu, ki je razvijala strategijo utrjevanja predvsem s pomočjo češkoslovaških zaveznikov.⁵

Po anšlusu Avstrije marca 1938 so vojaški strategji izdelali plan z oznako »N M8 I9 Ar2 B9« oz. »D8«, ki je predvideval istočasno vojno z Nemčijo in Madžarsko ter neaktivno držo Italije, Albanije in Bolgarije. V zvezi z Italijo je bila to posledica sporazuma z njo 25. marca 1937. Računali so na pomoč Male antante in na uresničitev Balkanskega sporazuma (podpisanega 10. marca 1937). Ofenzivno delovanje je bilo predvideno samo proti vzhodni Madžarski. Glede na premoč sovražnikov, še zlasti Nemčije, slabe prometne povezave in veliko dolžino fronte so predvidevali delni umik z obmejnih območij, še zlasti z obmejnih območij v Sloveniji. Za operacije proti Nemčiji in Italiji je bila zadalžena I. armadna skupina s poveljstvom v Zagrebu. Podrejena štaba sta bila locirana na Ptujski gori (okrepljena IV. armada) in na Vranskem (okrepljena III. armada). V varianti načrta »D-II«, ki predvideva vojno z vsemi omenjenimi državami, ima I. armadna skupina svoj štab v Sevnici. Podrejena štaba sta za operacije proti Italiji v Višnji Gori (okrepljena IV. armada) in za operacije proti Nemčiji v Slovenski Bistrici (okrepljena VII. armada).

Naslednji plan (»I N M Mr B« oz. »O«), ki je nastal pod vplivom uničenja Čehoslovaške in vzpostavitve osi Rim - Berlin, je imel slovensko ozemlje praktično za izgubljeno. Za dravski odsek fronte je po prvem odporu predviden umik na jufovzhod in razvrščanje sil na osi Osijek - Brod. Vsi nadaljnji vojaški načrti do aprilske vojne slovenskega ozemlja niti ne poskušajo resno braniti. Načrt »S«, ki je bil končan maja 1940, predvideva umik na jug države in gverilsko vojno za sovražnimi linijami. Načrt »R-40« načrtuje glavno obrambo na črti Donava - Sava - Una - Velebit z možnostjo

⁴ Dragan Tesić: Ratni planovi vojske Kraljevine Jugoslavije 1938-1941. godine, Vojnoistorijski zbornik, god. 1991, št. 1 (dalje Tesić, Ratni planovi), str. 30.

⁵ Rupnikova črta, str. 45.

umika prek Soluna. Zadnji načrt z oznako »R-41«, ki je nastal v situaciji, ko je bila Jugoslavija povsem osamljena in obkrožena s sovražnimi državami, pa je predvideval zgolj umik sil na jug v Grčijo, kjer bi skupaj z Grki in zavezniki organizirali nekakšno novo solunsko fronto.⁶

Poročilo britanskega veleposlaništva za leto 1938 omenja, da namerava vojska utrditi novo mejo z Nemčijo v Sloveniji, vendar samo zato, da bi ustavili napredovanje sovražnih sil, dokler se ne bi izvedla mobilizacija, ter zaradi občutka varnosti pri slovenskem prebivalstvu.⁷

Vojska in slovenski vojaki ter oficirji

Vojsko v Kraljevini SHS/Jugoslaviji so videle oblasti in politična javnost kot enega izmed glavnih povezovalnih elementov države, čemur niso nasprotovali niti tisti politiki, ki so bili proti jugoslovanskemu unitarizmu. Vprašanje odnosa vojske do Slovencev ima v vojski več razsežnosti.

Po mnenju zgodovinarja iz Beograda Mileta Bjelajca se je poveljstvo srbske vojske hitro poistovetilo z novo državo že v času pred oblikovanjem skupne vlade 20. decembra 1918 in po njem, ko je bilo vzpostavljeno skupno ministrstvo vojske in mornarice. S tem je vrhovni štab Srbije postal formalno vrhovni štab nove države. Vendar je bilo oblikovanje skupne jugoslovanske vojske dolg proces. Pokrajinske vlade so obdržale določeno samostojnost glede vojaških vprašanj. Ljubljanska narodna vlada je še konec aprila 1919 vodila operacije na Koroškem, ne da bi o tem obvestila vrhovni štab.⁸

Vprašanje jugoslovanstva in »medplemenskih« odnosov v vojski je bilo aktualno že v tem obdobju. Vojni minister je novembra 1919 ukazal oficirskemu zboru naloge v »državotvorni misiji« in izpostavil temeljna načela: »Jednaka su nam potpuno sva plemena, sva imena in sve vere.« Minister je odločno nastopil proti tistim, ki zaradi negativnih dejavnosti posameznikov in skupin obtožujejo vse Hrvate, Srbe ali Slovence v stilu: »Šta hoće ti Slovenci?« Oficir, ki si privoščil takšno generaliziranje, deluje proti narodni enotnosti in koristi maloštevilnim nacionalnim degenerirancem, četudi to počne z najboljšim namenom.⁹

Ideologija enega naroda, ki ga sestavljajo tri plemena, je predstavljala temeljna ideološka izhodišča vojske skozi celotno obravnavano obdobje. Ta nikakor ni nadomestila tradicijo zmagovite srbske vojske, ampak jo je zgolj prekrila oz. dopolnila. Odnos med srbstvom in jugoslovanstvom v vojski je vsekakor problematičen in večplasten in je pomemben tudi za odnos do Slovencev. Po nekaterih pričevanjih se je v oficirskem

⁶ Tesić, Ratni planovi, str. 32–53.

⁷ Živko Avramovski: Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izvještaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1939, knj. II (1931–1938). Zagreb/Beograd 1986 (dalje Avramovski, Britanci, II.), str. 689.

⁸ Mile Bjelajac: Vojska Kraljevine SHS 1918–1921. Beograd 1988 (dalje Bjelajac, Vojska 1918–1921), str. 54.

⁹ Bjelajac, Vojska 1918–1921, str. 325.

zboru vse, kar je prihajalo s srbske strani, imelo za absolutno jugoslovansko, vsako izpostavljanje ostalih »plemenskih« posebnosti pa je bilo sumljivo kot rušenje enotnosti.¹⁰ Članki v reviji *Ratnik*, ki jo je izdajalo vojno ministrstvo, to potrjujejo.

Junija 1923 je general Danilo Kalafatović objavil obsežen članek z naslovom *Naša narodna duša*, v katerem prikaže razvoj »moralne moči« srbskega naroda skozi zgodovino s poudarkom na srbski vojaški tradiciji. Ta je leta 1918 končno uspela uresničiti vodilno idejo »naše narodne duše« – osvoboditev in zedinjenje. S tem pa se je tudi spremenila situacija. Namesto majhne Srbije je nastala nova država, ki ima poleg treh plemen še veliko »tujih elementov«. ¹¹ Seveda se skupna narodna duša Srbov, Hrvatov in Slovencev še ni izoblikovala. Za to je potrebno veliko časa in predvsem truda v vseh segmentih družbe. »Za sada se to ne radi i možda jedino kasarna vrši svoju ulogu onako kako treba.« Poiskati je potrebno novo vodilno idejo troimenega naroda. Po Kalafatoviću je to lahko samo »ideja očuvanja ujedinjene otađbine«. V tem smislu bi koristila kakšna velika zunanja nevarnost ali vojna, v kateri bi Slovenci, Hrvati in Srbi čutili potrebo po enotnosti, »da se bolje upoznaju i vežu.« ¹² Pisec v opisovanju zgodovine pred letom 1918 ne omenja hrvaške in slovenske narodne duše, ampak govori samo o srbski. »Jugoslovanska narodna duša« se lahko izoblikuje samo na temelju srbske, ki se sicer mora nekoliko spremeniti, vendar mora obenem zadržati temeljne junaške poteze.

Glede na takšno ideologijo ni presenetljivo, da je imel srbski element skozi vse medvojno obdobje v vojski vodilno vlogo. Ena izmed najbolj akutnih problematik v prvih letih po združitvi je bilo vključevanje oficirjev avstro-ogrske vojske v novo, jugoslovansko vojsko. Vrh vojske je do nekdanjih vojaških nasprotnikov gojil vidno nezaupanje, čeprav so se problema zavedali in ga poskušali reševati. Komandant IV. vojne oblasti se je marca 1920 pritoževal, da se vsakemu nekdanjemu cesarsko-kraljevemu oficirju na daleč vidi, da je »čovek-dinastičar« in da je avstrijsko urjenje v njem ubilo vsakršni nacionalizem, ¹³ pri čemer so mislili jugoslovanstvo. Ti oficirji pa so se pritoževali, da jih ovirajo pri napredovanju, kar je britansko veleposlaništvo v poročilu za leto 1921 pripisalo želji Srbov, da bi zadržali nadzor nad vojsko. ¹⁴ Sicer pa so veliko vlogo igrali povsem praktični problemi.

V letih 1919–20 je bilo nekaj več kot polovica oficirjev jugoslovanske vojske s srbske strani, ostali pa večinoma s strani nekdanjih nasprotnikov. Ker je bilo sprejeto veliko število cesarsko-kraljevih avstro-ogrskih oficirjev, se veliko srbskih rezervnih oficirjev ni moglo aktivirati v vojski. Poleg tega so regionalne vlade v obdobju združevanja povišale posamezne oficirje (npr. narodna vlada v Ljubljani je povišala majorja Rudolfa Maistra v generala), zato se je pojavilo vprašanje, s kakšnim činom jih bodo sprejeli v skupno vojsko. Sprejeli so načelo, da bodo te oficirje sprejeli v vojsko

¹⁰ Bjelajac, *Vojska 1922–1935*, str. 167.

¹¹ *Ratnik*, 1923, št. 6, str. 20.

¹² Prav tam, str. 21.

¹³ Bjelajac, *Vojska 1918–1921*, str. 95.

¹⁴ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaj Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knj. 1 (1921–1930). Zagreb/Beograd 1986, str. 85.

s činom, ki so ga imeli v avstro-ogrski vojski, potem pa jih bodo povišali v višji čin. Maistra so šele leta 1920 povišali v divizijskega generala. V prvem desetletju obstoja države so maloštevilni visoki oficirji cesarsko-kraljeve vojske skoraj povsem izginili. Večina se je upokojila. Med njimi vsi generali in admirali (npr. Maister, Metod Ciril Koch, Fran Vučer). Od nekdanjih 2590 jih je bilo leta 1933 v vojski samo še 950, od teh pa je bila večina v činu, nižjem od majorja.¹⁵

Zanimiva opažanja o mednacionalnih odnosih v vojski najdemo v letnih poročilih britanskega veleposlaništva, še zlasti za trideseta leta. Za leto 1931 so zapisali, da so nekateri mladi oficirji iz severnih delov države nezadovoljni z razliko med teorijo in prakso. V časopisju berejo o enotni Jugoslaviji, kjer ne bo razlike med Slovenci, Srbi in Hrvati, vendar ne vidijo praktičnih posledic te politične teorije, nasprotno, na vseh najpomembnejših položajih so le Srbi.¹⁶ Naslednje leto pa so ugotavljali, da je za vojsko, ki je tako nacionalno heterogena, prisotnih zelo malo znakov nezadovoljstva. Obenem pa so kritizirali oskrbovalno politiko: »Hrvati i Slovenci oslanjaju se na pošiljke koje primaju od kuće«. V poročilu za leto 1933 je britansko veleposlaništvo posebej izpostavilo majhno število slovenskih in hrvaških oficirjev. Še zlasti jih je skrbelo zavračanje izobraženih Slovencev in Hrvatov. Generalštab je po njihovih ocenah 90 odstotkov srbski. Ta »srbizacija« vojske bi lahko pomenila v primeru vojne veliko slabost, kajti ne more se pričakovati, da bi Hrvati in Slovenci tolerirali dejstvo, da »oficiri u hrvatskim i slovenačkim jedinicama za sva vremena budu Srbi.«¹⁸

Kljub vodilni vlogi Srbov v vojski je bil ugled vojske v slovenski javnosti velik. Vsekakor je k temu pripomogel občutek ogroženosti pred Nemci in Italijani. »Odtrganje« Primorske in Koroške od »slovenskega narodnega telesa« je to čustvo še povečevalo. Polkovnik Viktor Andrejka je v zborniku Slovenci v desetletju 1918–1928 zapisal, da oficirjev slovenske narodnosti glede na število slovenskega prebivalstva ni dovolj, ker je bilo mnogo oficirjev na začetku jugoslovanske države upokojenih, ali pa so stopili v rezervo. Ta nesorazmernost naj bi se poravnala zaradi novih generacij, ki prihajajo iz vojne akademije. »Vsako leto prihaja v nižji tečaj vojne akademije okoli 20 do 30 gojencev – Slovencev, ki postanejo po 3 letih podporočniki.« Zato naj bi bili Slovenci »častno« zastopani »v vseh vrstah in panogah vojaške hierarhije« že v času ene generacije.¹⁹

Slovenski gojenci so začeli obiskovati vojno akademijo že leta 1919. Nacionalna struktura gojencev, ki so uspešno končali nižjo šolo v letih 1919–1924, je bila, sodeč po Spomenici ob petinsemdesetletnici vojne akademije,²⁰ naslednja:

¹⁵ Bjelajac, *Vojska 1922-1935*, str. 164.

¹⁶ Avramovski, *Britanci II*, str. 63.

¹⁷ Prav tam, str. 131.

¹⁸ Prav tam, str. 205.

¹⁹ Viktor Andrejka: *Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes*. V: *Slovenci v desetletju 1918–1928*. Ljubljana 1928 (dalje Andrejka, *Razvoj vojaštva*), str. 294.

²⁰ *Spomenica sedamdesetpetogodišnjice vojne akademije 1850. - 1825*. Beograd 1925, str. 46. Pod oznako Srbi so zagotovo šteli tudi Makedonce. Vprašanje pa je, v katero skupino so spadali bosanski muslimani.

Vloga jugoslovanske ideologije pri poučevanju gojencev je bila zelo velika. Po mnenju Bjelajca so tvorci učnega načrta pazili, da so upoštevali tudi slovenske in hrvaške vsebine. Poleg koračnice »Marš na Drinu« so npr. prepevali slovensko pesem »Regiment po cesti gre.« O odnosu do slovenskih gojencev imamo pričevanje umetnostnega zgodovinarja Sergeja Vrišerja, ki je obiskoval akademijo v zadnjih letih pred aprilsko vojno. Leta 1939 je na akademijo v Beogradu vstopilo 24 Slovencev. Vrišer opisuje začetniško domotožje in »nenavajenost« na »drastičnost srbske govornice in tjavdan izrečene kletvice.« Slovenci so se sestajali vsak večer. »Večkrat smo zapeli kakšno narodno, v mestu pa smo zahajali v slovensko Prešernovo klet in hrepneli po naši zeleni deželi.«²¹ Zanimivo je pričevanje o slovenskem petju, ki ga navaja Bjelajac, po katerem so se slovenski mladeniči shajali na dvorišču in peli slovenske pesmi. Ko pa so prišli ostali, so petje prekinili in nadaljevali na drugi strani dvorišča, domnevno zato, ker so slovenski predniki tako čuvali svojo avtonomnost v cesarsko-kraljevi vojski, pa so to počeli še oni v novi državi.²² Slovencev zaradi jezika, po pričevanju Vrišerja, niso diskriminirali. »Večkrat me je že kdo povprašal, ali nas je Slovence kdo zaradi jezika preganjal. Tega ni bilo, pač pa je Srbom šla v nos makedonščina.«²³ O velikih mednacionalnih sporih Vrišer ni poročal.

Tema, ki zahteva posebno raziskovalno pozornost, je vloga slovenskih oficirjev in vojakov v mornarici. Vojna mornarica Kraljevine SHS je nastala v celoti iz dela avstro-ogrske flote. Ker Srbija pred 1918 ni bila pomorska država, tudi ni imela mornarice, kar je pomenilo, da je bil oficirski kader novoustanovljene mornarice v celoti sestavljen iz časnikov bivše cesarsko-kraljeve vojske oz. mornarice. Prisiljeni so bili sprejemati celo oficirje, ki niso bili navdušeni nad novo državo. Kljub temu so v mornarico vstopali tudi oficirji iz patriotskih razlogov. Srbski oficirski kader je seveda do vseh bivših nasprotnikov gojil enako nezaupanje in se je zelo težko sprijaznil z dejstvom, da vodijo »njihovo« mornarico oficirji, proti katerim so se borili v svetovni vojni.²⁴

Nova mornarica je bila življenjsko odvisna od nekaterih zunanjepolitičnih vprašanj: mejnega vprašanja z Italijo ter vprašanja razdelitve bivše avstro-ogrske mornarice. Od tega je bilo odvisno, ali bo jugoslovanska država sploh imela svojo floto.²⁵ Že v obdobju turbulentnih sprememb novembra 1918 so imeli slovenski oficirji pomembno vlogo. Narodni svet Države SHS je 2. novembra 1918 imenoval admiral Metoda Cirila Kocha za poveljnika mornarice in vseh mornariških ustanov v Puli ter ga povišal v kontraadmirala. Koch je bil rojen v Kranju in je imel po pričevanjih močno »združitveno zavest«. Konec maja 1919 mu je ministrstvo vojske in mornarice priznalo čin kontraadmirala, že pred tem pa je opravljal funkcijo načelnika oddelka za mornarico. Koch je ostal poveljnik do septembra 1920. Eden izmed razlogov

²¹ Sergej Vrišer: Dve plati medalje. Logatec 2002 (dalje Vrišer, Dve plati medalje), str. 16.

²² Bjelajac, Vojska 1922-1935, str. 162.

²³ Vrišer, Dve plati medalje, str. 16.

²⁴ Jovan Vasiljević: Stvaranje ratne mornarice Kraljevine Jugoslavije (oktobar 1918 - septembar 1922). V: Istorija XX. veka, 1970 (dalje Vasiljević, Stvaranje ratne mornarice), str. 170.

²⁵ Bjelajac, Vojska 1918-1921, str. 79.

za odstop je bil prav gotovo »upor« podrejenih oficirjev, ki so sicer priznavali njegov patriotizem, očitali pa so mu slabe sposobnosti. Pritoževali pa so se tisti oficirji, ki jih je prehitel po činu in ki se z jugoslovanskih patriotizmom pred prelomom niso mogli pohvaliti.²⁶

Zanimiva je tudi osebnost Vjekoslava Šušteršiča (oziroma v cesarsko-kraljevi mornarici Aloisa Schusterschitza), brata dr. Ivana Šušteršiča, ki je imel v avstro-ogrski mornarici čin kapitana ladje, leta 1918 pa ga je Narodni svet v Zagrebu povišal v kontraadmirala. Šušteršič je sodeloval pri diplomatski dejavnosti za pridobitev čim večjega dela avstro-ogrskega vojnega ladjevja. Po ugotovitvah Jovana Vasiljevića pa njegov sprejem v mornarico kraljevine nikoli ni bil potrjen z ukazom. Po informacijah Bogdana Krizmana, navaja Vasiljević, Šušteršiča niso sprejeli v mornarico zaradi »separatističke akcije« njegovega brata Ivana Šušteršiča.²⁷ Stanje v mornarici je bilo zaradi negotovosti, ali jim bo sploh ostalo ladjevje, zelo slabo. Nekateri so zapustili mornarico, drugi so ostali zaradi svoje eksistence. Med iskrenimi entuziasti pa Vasiljević izpostavlja prav Slovence.²⁸

Slovinci so ostali viden dejavnik v mornarici tudi po obdobju 1919–20. Polkovnik Andrejka leta 1928 zapiše, da na Slovence vpliva posebno privlačno mornarica, kjer »jih služi lepo število in to v vseh strokah.«²⁹ To potrjujejo tudi britanska poročila, ki govorijo o večjem številu Slovencev v vojnem letalstvu in mornarici.³⁰ Zaradi nedosegljivih virov je število slovenskih oficirjev v mornarici težko oceniti. Večjo prisotnost deloma odkriva spisek povabljenih visokih oficirjev na krst vojaške ladje z imenom »Zagreb« 30. marca 1938. Na spisku povabljenih generalov je bil kot Slovenec prisoten samo Lav (Leon) Rupnik. Na spisku visokih mornariških časnikov pa je od štiriinpetdesetih povabljenih kar 15 slovensko zvenceh imen.³¹ Tudi Vrišer poroča, da so se slovenski fantje raje odločali za mornarico, kjer je bilo sorazmerno največ Slovencev in Hrvatov.³² V Zgodovinskem arhivu Ljubljana so pisma iz mornarice, ki jih je v drugi polovici dvajsetih let svojim staršem pisal neki Milan. O nacionalnih odnosih ni poročal, je pa večkrat opisal razmere v mornarici v Boki Kotorski in različna potovanja, npr. do bližine italijanske obale, potovanje v Anglijo z ladjo »Hvar«. Impresionirala ga je tudi parada v čast kralja in njegovo potovanje od Boke do Sušaka (ni datirano).³³

Sistematičen pregled revij Ratnik in Ratniškega glasnika, časopisa rezervnih oficirjev, kaže, da se Slovenci omenjajo le v posameznih kontekstih, ne predstavljajo pa samostojnega predmeta obravnave. Izjemo predstavlja zgolj članek v Ratniku iz

²⁶ Vasiljević, Stvaranje ratne mornarice, str. 195, 196.

²⁷ Prav tam, str. 185, op. 57.

²⁸ Prav tam, str. 192.

²⁹ Andrejka, Razvoj vojaštva, str. 294.

³⁰ Avramovski, Britanci, II, str. 289.

³¹ Arhiv Jugoslavije, fond 37, f. 26/199, Naredba komandanta mornarice pov. MO. Br. 3964 od 7. marta 1938 godine.

³² Vrišer, Druga stran medalje, str. 9.

³³ Zgodovinski arhiv Ljubljana, LJU 359, zbirni fond, šk. 10, mapa 92.

leta 1924 z naslovom »O markantnim crtama Slovenaca«. Prispevek je napisal major Josip A. Skala. Sodeč po priimku, je lahko Slovenec. Ugotovil je, da ima slovenski narod veliko »vrlih« značilnosti, ki jim jih priznavajo tudi nacionalni nasprotniki. Geografske razlike med samimi Slovenci deloma določajo tudi njihove lastnosti. Slovenec iz alpskega dela je visok, močan, energičen, inteligenten in radoveden. Slovenec iz vinorodnih gričevnatih krajev je malo manjšega stasa, »dobročudan« in vesel, čeprav nekoliko nepremišljen. Slovenec s kraških območij je plečat, vztrajen, zvit in nedosegljiv. Še bolj je vplivala na Slovence sama zgodovina. Major Skala poda zanimivo zgodovinsko zgodbo, polno trpljenja in borbe za narodov obstoj od 7. stoletja dalje. Še zlasti izpostavi kmečke upore, borbo proti Turkom, Napoleonovo obdobje in zaigran boj za svoje pravice v Avstro-Ogrski. Slovenski narod po mnenju Skale prav gotovo ne bi več obstajal, če ne bi pokazal moralne in fizične moči. Skala predstavi Slovence kot prvovrstne vojake, ki imajo pred seboj samo zmago. Čeprav so dobri strelci, pa imajo najraje »borbu sa rukama«. ³⁴

Opisal je tudi kulturni razvoj, zato se ne čudi, da je analfabet med Slovenci redka pojava. Veliko število različnih društev pa kaže, da so Slovenci izvrstni organizatorji. Večina slovenskih rekrutov je že v času prihoda v vojašnico »prilичno inteligentna«, disciplinirana, vsi pa govorijo za nameček še kakšen tuji jezik.

Skala pa je bil tudi etnograf. Naslikal je tipično življenje slovenskega mladeniča pred naborom, skromno življenje, petje fantov pod lipo na vasi itd. Fantje se sicer hitro stepejo, saj vlada med Slovenci prirojena »težnja za rvanjem«. Čeprav so pobožni, niso zeloti. Čuvajo svoje pravice, a imajo pogosto potrebo po nesmiselnem pravdanju. Njihov narodni duh je izkoristila avstrijska vlada leta 1915 v borbi z Italijo: »Sa kratkim nožem u zubima, puškom u levi i buzdovanom u desni proslavili su se junaštvom...« ³⁵ Slovenskega vojaka krasijo: junaštvo, previdnost, zvitost, inteligenca, smisel za disciplino in organizacijo, poštenost, pobožnost, ljubezen do svojega naroda in do jugoslovanskih bratov. Negativno plat predstavlja: nagnjenost k pijančevanju, manjša ali večja trma, še zlasti takrat, ko misli, da njegovih pravic ne upoštevajo. Slovenski vojak namreč razmišlja o smislu ukazov, ki jih dobiva. Oficir, ki jim daje nesmiselne ukaze, pri njih izgublja na ugledu. Enako se zgodi tistim, ki uporabljajo kletvice, ki jih ima Slovenec za prostaške. Skala predlaga za slovenske vojake popoldanske aktivnosti: »On voli da čita, peva, te je u opšte znatiželjan.« Predavanja, pevski zbori, knjižnice, časopisi: »Slovenac vrlo voli predavanja.« Še zlasti bi koristila predavanja o borbi proti alkoholizmu, »rak rani slovenskog naroda.« ³⁶

Pričevanja slovenskih vojakov iz prvih let Kraljevine SHS dajejo zanimiv uvid v počasno metamorfozo srbske vojske v vojsko treh »plemen« jugoslovanske države. Slovenski vojaki, ki so jih praviloma pošiljali daleč od doma, so bili soočeni s povsem drugačnim okoljem. Franc Vodeb, ki je leta 1921 služil vojsko na Kosovu, v svojih spominih opisuje slabe življenjske razmere: spanje na tleh, pokritih s slamo,

³⁴ Ratnik, 1924, št. 1 (januar), str. 162, 163.

³⁵ Prav tam, str. 167, 168.

³⁶ Prav tam, str. 169.

uši, mraz, slabo hrano itd.³⁷ Ko so vojaki začeli prepevati »za slobodu Srbije«, jim je major prepovedal tako peti: »Morali smo peti ‚Za slobodu Jugoslavije‘. Rekel je, da ne slišim več tako peti, to ni samo Srbija, temveč naša Jugoslavija.« Srbi so imenovali Slovence »Švabe«, kar je komandir strogo prepovedal »in je tudi zaleglo.«³⁸ Vojak Alojz Lah, ki je služil v istem času, pa je bil del sil Kraljevine SHS v Albaniji. Poleg kratkega dnevnika, ki odkriva težke razmere in neprestane boje z albanskimi skupinami, je zapisal tudi nekaj pesmi z očitno protisrbsko ostjo. Npr.: »Ko Avstrija je umirala/je srbska godba svirala/Slovinci rekli smo tako/nas Švaba tlačil več ne bo. Da bi se Slovenci mi/nekoliko se prevarali/veseli bili smo svobode/zdaj pa nam tako deli. Pri nas olika je doma/ali Srb nje ne pozna/pretekla bodo še stoletja/da Srbija nas bo dotekla.«³⁹

Življenje oficirjev v Sloveniji

Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije je v Sloveniji vsekakor skozi celotno obdobje 1918–1941 uživala velik ugled. Večino slovenskega ozemlja je v jugoslovanski kraljevini v vojaškem smislu pokrivala Dravska divizijska oblast Ljubljani. Na mestu poveljnika se je zvrstilo 14 generalov. Prvi je bil od 8. decembra 1918 šef Vojne misije v Ljubljani Krsta Smiljanić; od 1. februarja 1919 je bil prvi komandant Dravske divizijske oblasti. Nasledil ga je Đuro Dokić 2. maja 1920, ki je bil na položaju do leta 1922. Milan J. Vučković je bil v. d. poveljnika do 17. septembra 1923, ko ga je nasledil Dragomir Ž. Stojanović, kasnejši minister vojske in mornarice (v letih 1931–1934). 30. decembra 1925 je začel s poveljevanjem Danilo Kalafatović. 1. marca 1928 pa pride na ta položaj Milan Nedić, kasnejši minister vojske in mornarice (v letih 1939–1940). Sava Tripković ga je nasledil 11. aprila 1929. Tripković je bil slovenski javnosti znan kot poveljnik ljubeljskega odreda v bojih na Koroškem leta 1919. Jovan Veselinović je prevzel to funkcijo 16. septembra 1930. Naslednji poveljnik so bili: Bogoljub Ilić (15. december 1930–23. september 1932), Vladimir Cukavac (23. november 1932–12. februar 1935), Petar Nedeljković (12. februar 1935–26. september 1936), Lazar Tomić (26. september 1936–15. maj 1938), Đorđe Lukić (15. maj 1938–1. april 1939). Aprilsko vojno 1941 pa je kot zadnji na tem mestu dočakal Dragoslav Stefanović.⁴⁰ Vsi poveljniki Dravske divizijske oblasti so bili Srbi.

Oficirji, še zlasti višji, so predstavljali pomemben segment lokalnih elit v tedanji slovenski družbi. S svojo prisotnostjo na različnih prireditvah so predstavljali moč države. To dokazujejo časopisne notice, ki poročajo o različnih praznovanjih in ostalih družabnih dogodkih, kot so koncerti, plesi, gledališke predstave in predavanja. Visoki oficirji so bili vedno prisotni ob državnih slovesnostih (dan ujedinenja 1.

³⁷ Pokrajinski muzej Celje, Franc Vodeb, Spomini, rokopis (dalje Vodeb, Spomini), str. 163.

³⁸ Prav tam, str. 145.

³⁹ Janez J. Švajncr: Vojak v Albaniji 1921. V: Vojnogodovinski zbornik, 2003, št. 12, str. 46.

⁴⁰ Mile Bjelajac: Generali i admirali kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Beograd 2004, str. 322.

decembra, vidov dan 28. junija). Ob državnih praznikih so se pravoslavnega obreda poleg oficirjev udeležili tudi politiki in drugi civilni pomembneži, katoliške maše pa se je poleg katoliškega vojaštva udeležil tudi poveljnik divizijske oblasti.⁴¹ Podobno je bilo v ostalih slovenskih mestih. V Celju so ob dnevu ujedinjenja leta 1938 predstavniki vojske udeležili sokolske slavnostne seje. Ko jih je sokolski starešina pozdravil, »je sokolska množica priredila viharne ovacije naši vojski.«⁴²

Proslavam, slavnostnim sejam in godbam so sledili plesi. Vlogo vojske pri praznovanju lepo ilustrira dogajanje v Ljubljani 1. decembra 1939. Ob šestih zvečer se je po mestu odpravil sprevod z vojaško godbo, za njo pa četa vojakov z lampijoni. Tradicionalnega častniškega koncerta sta se udeležila tako ban dr. Marko Natlačen kot tudi divizijski poveljnik. Ljubljanski oficirski zbor pa je kasneje priredil družabni večer v Kazini, kjer je na plesu igrala vojaška godba.⁴³

Dragocena pričevanja o subjektivnem doživljanju službe visokega oficirja v Sloveniji so zelo redka. Nekaj opisov nam je zapustil poveljnik Dravske divizijske oblasti Bogoljub Ilić v svojih spominih. Ilić bi moral najprej na službovanje v Črno goro, kar mu je »zakuhal« predsednik vlade Petar Živković, pri katerem je bil v nemilosti. Kralj pa je odločil drugače in ga je napotil v Slovenijo. S tem dejanjem je pokazal, da Ilića ceni.⁴⁴ Službovanje v Sloveniji je bilo torej zelo priljubljeno. O Sloveniji in Slovencih govori Ilić v samih superlativih. Slovenija je čudovita, čista in racionalno urejena. Čudi se, kako so lahko Slovenci »potegnili« toliko iz slabe planinske zemlje. Standard povprečnega Slovenca je znatno višji kot v Srbiji. Tlakovane ceste, električna celov v vaseh, betonske jame za »đubre«, skoraj vsi pismeni, čistoča pa takšna, da lahko človek brez skrbi večerja v najbolj zakotni vaški gostilni. Sicer priznava, da je včasih mislil, da so Slovenci »malo preduseljivi« in nedružabni, a je te stereotipe hitro ovrgel. Slovence je spoznal kot simpatične ljudi, ki so mu vedno izkazovali svoje spoštovanje.⁴⁵

Da so Slovenci »iskreni naši prijatelji« in dobri Jugoslovani, je dokazoval z dvema primeroma: z gradnjo pravoslavne cerkve v Ljubljani in prizadevanjem za oficirski dom. Ban Drago Marušič, banovinski odbor in mesto Ljubljana so pravoslavni cerkvi namenili »najlepši plac kod glavnog ulaza u Tivoli.« Za časa njegove službe v Ljubljani so tudi položili temeljni kamen te cerkve (22. julija 1932). Podobno je bilo s projektom oficirskega doma. Slovenci so vojski poklonili 3000 m² zemljišča pri Tivoliju. Projekt pa je ostal na papirju, vendar ne po slovenski krivdi.⁴⁶ O pripravah za gradnjo tega objekta je poročal tudi Slovenski narod, ki je izpostavil, da bo oficirski dom »represntativna palača, vredna naše vojske in njene častne naloge na skrajni meji močne Jugoslavije.«⁴⁷ Graditev pa je padla v vodo, čeprav je ljubljan-

⁴¹ Jutro, 3. 12. 1925.

⁴² Jutro, 3. 12. 1938.

⁴³ Slovenec 3. 12. 1939.

⁴⁴ Bogoljub Ilić: Memoari armijskega generala 1898-1942. Beograd 1995 (dalje Ilić, Memoari), str. 141.

⁴⁵ Prav tam, str. 143.

⁴⁶ Prav tam, str. 144.

⁴⁷ Slovenski narod, 17. 4. 1931.

sko mestno poglavarstvo še januarja 1940 prosilo ministrstvo za finance za potrditev »odsvojitve« zemljišča za oficirski dom vojnemu ministrstvu.⁴⁸

Ilić je imel odlične odnose tako z liberalnimi sokoli kot s škofom Rožmanom, ki je prihajal na vsa vojaška slavja. Ilić pa mu je vračal z udeležbo pri cerkvenih procesijah. Ko je prišel čas Ilićevega odhoda iz Ljubljane, je obiskal tudi škofa in se mu zahvalil za vso pozornost. Sicer pa je bilo spremstvo ob njegovem odhodu veličastno. Na kolodvoru se je zbralo ogromno ljudi: sokoli in gasilci v uniformah, celoten oficirski zbor, ban Marušić, ljubljanski župan dr. Dinko Puc, ter gospa Franja Tavčar, vdova po pisatelju in politiku Ivanu Tavčarju in dvorna, t. i. narodna dama, ki je Ilića povsem prevzela.⁴⁹

Zanimiv pogled na doživljanje Slovenije s strani oficirjev ponujajo zapiski polkovnika Milana Majcna, ki jih hrani Zgodovinski arhiv Celje. Majcen je bil poleg vojaka tudi likovni umetnik. Njegovi zapiski predstavljajo nekakšen kolaž zapiskov in natančno izdelanih risb vsega, kar je zaznamovalo njegovo življenje – od povsem vsakdanjih stvari do politike in znanosti. Majcen, ki je bil tipičen »k. u. k. oficir«, rojen v Zagrebu in poročen z Nemko, je v svojih zapiskih v glavnem uporabljal nemščino. V Ljubljani je služboval v letih 1927–1930 kot pomočnik poveljnika ljubljanskega vojnega okrožja. Kot natančen opisovalec je v svojih zapisnih knjižicah ohranil zanimiv pogled na vsakdanje življenje oficirja v Sloveniji.

V Ljubljano sta prišla Majcen in njegova soproga 8. decembra 1927 iz Subotice. Nastanila sta se v hotelu Tivoli. Začela sta iskati stanovanje, a se je hitro izkazalo, da to ne bo preprosto. Avgusta sta se z ženo preselila v stanovanje na Miklošičevi cesti. Majcen je seveda narisal njegov tloris: stanovanje je imelo poleg spalnice, dnevne sobe in kopalnice tudi sobo za kuharico. Majcen riše ljubljanske vedute in opisuje sprehode po Ljubljani in okolici. Podaja se tudi na daljše izlete po Sloveniji, kar skrbno opiše in nariše. Še zlasti rad zbira podpise udeležencev na slovesnostih in službenih sestankih. Pikolovsko si zapisuje reklame, jedilnike in različne stroške. Deluje v mnogih vojaških in civilnih organih; npr.: v rekrutni komisiji ljubljanskega okrožja za leto 1928, ki je od maja do julija delovala v 17 krajih od Novega mesta do Jesenic,⁵⁰ komisiji za pregled invalidov za leto 1929 ter komisiji za ogled projektiranih tramvajskih prog na Vič. Hodil je v kino, gledališče, na obiske k pomembnejšim družinam itd.⁵¹ Podrobna analiza Majcnovih zapiskov in risb bi lahko pomenila prvovrstno mikro zgodovinsko študijo vsakdanjega življenja oficirjev na Slovenskem, kar pa presega namen tega prispevka.

⁴⁸ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Kraljevska banska uprava, upravni oddelek (dalje AS 67), 1940/1569.

⁴⁹ Ilić, Memoari, str. 146, 147.

⁵⁰ Zgodovinski arhiv Celje, ROK 24, zapiski Milana Majcna, 8. spomen knjiga, ni paginirano.

⁵¹ Prav tam, 10. knjiga.

Civilno-vojaški odnosi na primeru rekrutov

Nabor je ena izmed tistih dejavnosti, pri kateri morata civilna in vojaška sfera delovati usklajeno. Po vojaškem zakonu iz leta 1923 se začne služenje vojaškega roka »ko dovršuje novinec 21. leto in traja 18 mesecev za vse vrste stroke, a za mornarico 2 leti.«⁵² V dokumentih Kraljevske banske uprave v Arhivu Republike Slovenije obstajajo dokumenti, ki se nanašajo na konkretno izvedbo naborov v Sloveniji. Poleg zapletene logistike so oblasti zaposlovale drugačne skrbi. Sreska načelstva so imela dolžnost, da izvedejo nabore mirno in brez ekscesov. Leta 1939 je notranje ministrstvo sporočilo banski upravi, da je treba paziti, da se ne bi ponovili ekscesi iz leta 1935. Zato ukazuje »efikasno« sodelovanje upravnih oblasti z vojsko. Prevezli bodo ukrepe iz prejšnjih let, ki so dali dobre rezultate: uprava mora dati sreskim načelnikom natančna navodila, prepovedati je treba točenje alkohola, rekrute pa morajo spremljati občinski predsedniki, ki naj bi s svojo avtoriteto na njih blagodejno vplivali.⁵³ Sreska načelstva so po teh navodilih izdajala razglase o prepovedi točenja alkohola. Po izvedenem naboru pa so načelniki pošiljali banski upravi poročila, kako so se rekruti obnašali. Večina poročil za leta 1937–1940 govori o naboru brez ekscesov. V nekaterih krajih pa so imeli vseeno težave. V Celju so bili 14. aprila 1939 na naboru nekateri rekruti preveč vinjeni, da bi vstopili v vojašnico. Nekateri spremljevalci iz okoliških občin niso pazili na lepo obnašanje mladeničev, vodili so jih v gostilne, čeprav je veljala prepoved točenja alkohola. Takšen je bil župan občine Senovo, ki se je na prigovarjanje varnostnih organov razburjal, da je za rekrute odgovoren on. Zadevo pa je zapletel še vinjeni kolesar, ki je med vožnjo vzklikal »Heil Hitler«.⁵⁴ Težave pri zbiranju rekrutov v Celju so bile akutne tudi leta 1938. Tako sta se 31. marca na komandi vojaškega okrožja namesto rekrutov iz občin Vransko in Kalobje znašla zastopnika teh občin brez rekrutov. Tudi druge občine še zdaleč niso pripeljale vseh rekrutov. Npr. iz Teharij jih je prišlo 10, manjkalo jih je 21, iz Škofje vasi 8, manjkalo pa jih je 22. »Na podlagi tega se da sklepati, da vlada pri občinah nered in da odgovorni občinski organi ne vzamejo vpoklica rekrutov dovolj resno.«⁵⁵ V Celju je bilo živahno že leta 1937, ko je »skupina rekrutov prešla ulico ob sviranju harmonike in prepevanju, vendar dostojno in ni bilo pretiranega kričanja.«⁵⁶

Poseben problem je predstavljala Bela krajina. Čeprav je bila od leta 1931 upravno del Dravske banovine, je v vojaškem smislu spadala pod savsko divizijsko oblast. V Metliki so se poleg okoliških rekrutov zbirali tudi rekruti iz bližnje hrvaške občine

⁵² Rudolf Juvanc: Obveza službe pri vojski, navodilo kako naj postopajo mladeniči, novinci, obvezniki in njihovi roditelji, da se izognejo neprilikom in da dosežejo ugodnosti, ki jim po zakonu o ustroju vojske in mornarice od leta 1923 pripadajo. Celje 1924, str. 7.

⁵³ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, spis II. št. 3786/3.

⁵⁴ ARS, AS 67, f. 20-4, mapa 13531/1940, Poročilo mestne policije v Celju z dne 15. 4. 1939, št. 557/7.

⁵⁵ Prav tam, Poročilo o poteku prejema rekrutov v komandi vojnega okruha v Celju z dne 1. 4. 1938.

⁵⁶ Prav tam, Poročilo mestne policije v Celju z dne 4. 8. 1937. št. 534/5.

Ribnik. Leta 1938 so po pričevanju sreskega načelstva hrvaški mladeniči v pijanosti povzročali izgrede in kričali protisrbska in hrvaška nacionalistična gesla: »Idem služiti u Srbiju, koju ne volim i je nikad voliti ne mogu«, »Živela slobodna Hrvatska« in celo: »Živel Hitler«. ⁵⁷

Zaključek

Odnos vojske do Slovencev za časa Kraljevine SHS oz. Jugoslavije je tema, ki postavlja pred zgodovinarja več metodoloških in tudi drugih raziskovalnih problemov. Ti se začnejo že na ravni natančnejšega definiranja naslova teme. Naslov namreč ponazarja večplastnost, ki na prvi pogled ni očitna, vendar je za raziskovalca ključnega pomena. V ospredje prihaja več vprašanj: govorimo o odnosu vojske do Slovencev kot naroda oz. slovenske kulture ali posameznikov, do Slovencev vojakov in oficirjev ali do Slovencev civilistov, ali pa mogoče do slovenskega ozemlja? Pomembno je tudi, »kdo« na vojaški strani goji odnos do Slovencev: vrhovno poveljstvo, generali, oficirji, vojaki itd. Kakšen je odnos pripadnikov vojske po službeni dolžnosti in kakšen odnos imajo zasebno ali celo intimno. Seveda je odnos vojske do Slovencev v tesni zvezi z odnosom Slovencev do vojske in jih ni mogoče natančno ločiti. Iz teh ključnih vprašanje je očitno, da je obravnavana tema izredno široka; zajema tako poglavja iz vojaške strategije, državne in dnevne politike, jugoslovanske ideologije, mednacionalnih odnosov in ne nazadnje vsakdanjega življenja.

Marko Zajc

ATTITUDE OF THE ARMY OF THE KINGDOM OF SHS/YUGOSLAVIA TOWARDS
SLOVENIANS

S U M M A R Y

The attitude of the Army towards Slovenians in the time of the Kingdom of SHS or Yugoslavia is a topic involving several methodological as well as other research problems that historians have to address. The title is multi-layered. This may not be obvious at the first sight, but it is nevertheless of fundamental importance for the researcher. Several questions emerge: are we referring to the attitude of the Army towards Slovenians as a nation or the Slovenian culture; or its attitude towards individuals - Slovenian soldiers and officers or Slovenian civilians; or maybe its attitude towards the Slovenian territory? It is also important »who«, on the side of the Army, has an attitude towards Slovenians: the supreme command, general, officers, soldiers, etc. What is the professional attitude of the Army members and what is their private or even intimate attitude? Naturally, the Army's attitude towards Slovenians is closely connected with the Slovenian attitude towards the Army, and it is impossible to draw a precise line between them. The contribution focuses on the issue of the Slovenian territory in the military plans; on the question of the attitude of the Army of the Kingdom of SHS/Yugoslavia to Slovenian soldiers and officers; on the significance of Slovenia/Slovenians in the ideological constructs of the Army; and on the life of officers in the Slovenian part of the country. The ideology of one nation, composed of three tribes, represented the basic ideological foundation of the Army throughout the period under consideration. By no means did this ideology replace the tradition of the victorious Serbian Army at all,

⁵⁷ Prav tam, Sresko načelstvo v Črnomlju, dne 9. 4. 1938, št. 200/3.

but only covered or supplemented it. In the military sense the majority of the Slovenian territory in the Yugoslav kingdom was covered by the Drava division district. Fourteen generals took turn at the post of the commander. In spite of the leading role of the Serbs in the Army, its reputation in the Slovenian public was good. The feeling of being threatened by the Germans and Italians definitely contributed to this sentiment. »The severing« of the Littoral region and Carinthia from »the Slovenian national body« strengthened this feeling even further. Officers, especially senior ones, represented an important segment of the Slovenian society's local elites at that time. With their presence at different events they represented the power of the state.

1.01
Prejeto 15. 12. 2014

UDK: 929Novak L.: 329.15"1929/1941"

Mateja Ratej*

Mariborske poti Leona Novaka - Feliksa

IZVLEČEK

Autorica se v prispevku posveča politični dejavnosti mariborskega skladatelja in komunista Leona Novaka v tridesetih letih 20. stoletja in v prvih mesecih nemške okupacije. Spomladi 1941 je bil po vzpostavitvi okupacijske oblasti v Mariboru med organizatorji partizanskega upora, jeseni istega leta pa ga je Gestapo aretiral, po hudem mučenju je bil ustreljen. Njegova vloga je bila v partijskih dokumentih označena kot izdajalska, zato je bil v povojnem zgodovinospisju popolnoma spregledan. Autorica se v prispevku posveča predvsem Novakovi dejavnosti v Zvezi mladih intelektualcev (1935-1936), njegovi vlogi pri organizaciji velike mariborske tekstilne stavke (1936), njegovi politični dejavnosti ob državnoborskih volitvah (1938) ter njegovemu ilegalnemu delovanju v mesecih po okupaciji Maribora do njegove smrti. Prispevek temelji na ohranjenih arhivskih virih, spominski literaturi in ustnih virih.

Ključne besede: Kraljevina Jugoslavija, Leon Novak, Zveza mladih intelektualcev, stavka tekstilnih delavcev 1936, upor v Mariboru 1941

ABSTRACT

LEON NOVAK - FELIKS'S TIME IN MARIBOR

In her contribution the author focuses on the political activity of the composer and communist Leon Novak from Maribor in the 1930s and during the first months of the German occupation. In the spring of 1941, after the occupation authorities had been established in Maribor, he became one of the organisers of the Partisan resistance. In the autumn of 1941 Gestapo arrested him and he was shot after being severely tortured. In the Party documents his role was labelled as treacherous, which is why Novak was completely overlooked by the post-war historiography. In her contribution the author focuses especially on Novak's activities in the Association of Young Intellectuals (1935-1936), his role in the organisation of the large textile strike in Maribor (1936), his political activities related to the National Assembly elections (1938), and his underground activities in the months following the occupation of Maribor until his death. The contribution is based on the preserved archive sources, memorial literature and oral sources.

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 1, SI-1000 Ljubljana; mratej@zrc-sazu.si

Keywords: Kingdom of Yugoslavia, Leon Novak, Association of Young Intellectuals, textile workers' strike of 1936, resistance in Maribor in 1941

*Ta srebrna žepna ura
glasbenika Lea Novaka
še tiktaka, še koraka
z ritmom Ka und Ka kadetov:
stvar pozabe, tvor polmraka,
brodolomka starega sveta,
ki ji zgodovinska burja
ni prišla do živega ...
Kam koraka? Kaj tiktaka?
Zgodbo Lea Novaka.¹*

Družinsko zaledje

Družina upokojenega avstro-ogrskega kapetana Antona Novaka (1868-1948) in Leopoldine Novak (1876-1960) je od leta 1919 živela v Mariboru. Pred tem se je družina zaradi očetovega poklica neprestano selila, zlasti po Dalmaciji. V naslednjih dvajsetih letih v Mariboru so trije izmed Antonovih sinov močno vplivali na oživitve lokalnega političnega prostora. Po očetovi prisilni upokojitvi iz vojske Kraljevine SHS v začetku dvajsetih let (zapletel se je v prepir s srbskimi častniki, ki so gledali podcenjevalno in žaljivo na nekdanje častnike v vojni poražene vojske)² so bili Novakovi neprestano na robu finančnih zmožnosti, zato se je Anton preživiljal na vse mogoče načine: kot lovec na strupene kače, dobavitelj okrasnih morskih zvezd in ježkov za trgovske mreže, izdelovalec not za citre, konservator metuljev in hazarder, »ki je s kvartanjem reševal budžet družine, kadar so bili pod ničlo, spet in spet«. Doma je imel zmeraj več deset želv za prodajo, ki jih je eden od sinov vsakodnevno vodil v bližnji park na pašo. Morda je sprememba socialnega položaja še najbolj prizadela Leopoldino, ki je svoj meščanski osebni ustroj izkazovala s poudarjeno skrbjo za čistočo in red v stanovanju.³

Prva izmed otrok zakoncev Novak, hči Mara (1895-1982), je bila rojena v Sinju. Po ločitvi od Maksa Čepiča v tridesetih letih 20. stoletja je živela sama s tremi sinovi; najstarejši Maks (1925-1944) je bil kot partizan Iztok likvidiran v t. i. pohorski aferi, mlajša brata sta bila Leo/Moritz (1926-1997) in Mirko/Fric (1927-2011). Mara

¹ Boris A. Novak: MOM : Mala Osebna Mitologija. Ljubljana 2007 (dalje Novak, MOM), str. 28, iz pesmi Zapuščina.

² Pričevanje Zdenka Čepiča (sin Mirka/Frica Čepiča), december 2014.

³ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Gospodinjina kartoteka - Anton Novak; Novak, MOM, str. 10-11, 14, 17-19.

Čepič se je v tridesetih letih 20. stoletja preživljala kot zasebna učiteljica klavirja (nastopala je tudi kot koncertna pevka mezzosopranistka) ter učiteljica nemščine in francoščine. Od leta 1937 je bila članica prepovedane Komunistične partije Jugoslavije, njeno stanovanje na mariborski Kolodvorski ulici 4, ki ga je med drugo svetovno vojno od sedeža Gestapa na Kersnikovi ulici ločil le Kidričev trg (tedaj Zrinjski trg), pa je bilo v prvih mesecih nemške okupacije eno osrednjih shajališč komunističnih aktivistov in tistih, ki jih nacistična retorika in okupacija nista zmedli in še manj premamili, temveč so se trudili organizirati odpor.⁴ Večina jih je do konca leta 1941 umrla.⁵ Maro Čepič so avgusta 1941 aretirali in v začetku novembra poslali v žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück, kjer je dočkala konec vojne.⁶

Vsi ostali otroci Leopoldine in Antona Novaka so bili sinovi. V Sinju rojeni Jerolim/Jerko (1898-1933) je bil letalski major, komandant v Kraljevi aviaciji; umrl je v nenavadnih okoliščinah prometne nesreče, ko je šofer avtomobila, s katerim se je peljal na letališče v Novem Sadu, tam je bil komandant, zapeljal na železniške ture v trenutku, ko je pripeljal vlak, ker je železničar pozabil spustiti zapornice.⁷ Drugi brat, v Zadru rojeni Rudolf/Rudi (1901-?), »je bil kar najmanj tipičen Novak: visok in lep, magnetne očarljivosti, meščansko vzgojen gospod, oblečen v frak in polcilinder, z vrtnico v gumbnici«. Živel je v Zagrebu in ni imel rednih stikov z družino v Mariboru. Med drugo svetovno vojno je bil mobiliziran v vojsko NDH in poslan na vzhodno fronto k Stalingradu, kjer se je za njim izgubila sled.⁸

Za Jerkom in Rudijem se je v Mariboru rodil Leon/Lavoslav/Leo (1906-1941), ki je bil v krstno knjigo Župnije sv. Marije v Mariboru vpisan kot Leopold Konrad,⁹ za njim v Benkovcu Anton/Ante (1911-1991) in kot najmlajši v Zadru še Miroslav/Fric (1918-1943).¹⁰ Starejša brata Leon (glasbenik) in Ante (diplomirani pedagog in psiholog) sta imela velik politični vpliv na najmlajšega Mirka (diplomiranega geografa); vsi skupaj pa so v tridesetih letih 20. stoletja sestavljali znano mariborsko trojko komunistično delujočih bratov Novak. Mirko je bil med drugo svetovno vojno kontroverzni politični komisar Fric; njegova osebnost tudi danes odpira številna vprašanja in je v skrajnih primerih deležna neposrednih obtožb za množične smrti v letu 1942 na ozemlju, ki so ga obvladovali partizani. Kot zloglasni »komisar Fric« je na neki način postal utelešenje temnih plati partizanstva. Okoliščine njegove smrti niso pojasnjene.¹¹

⁴ Marijan Žnidarič: Do pekla in nazaj : nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945. Maribor 1997 (dalje Žnidarič, Do pekla in nazaj), str. 189.

⁵ Milica Ostrovska: Kljub vsemu odpor. Maribor 1963 (dalje Ostrovska, Kljub vsemu odpor), str. 179.

⁶ Silvija Kavčič: »Meine liebe Titoline« - Mara Čepič in Rosa Jochmann, prijateljstvo v pismih. V: Borec, 2007, št. 644-647, str. 61.

⁷ Novak, MOM, str. 20-23, iz pesmi Poslednja volja letalskega majorja Jerolima A. Novaka.

⁸ Prav tam, str. 26, iz pesmi Vničvetje Rudolfa N.

⁹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, izpis iz krstne knjige za Leona Novaka, Župnijski urad sv. Marija Maribor, 23. 5. 1936.

¹⁰ PAM, Gospodinjska kartoteka - Anton Novak.

¹¹ Dostopno na: POLITKOMISAR FRIC NOVAK: http://www.geocities.ws/siorli/fric_novak.htm, november 2014.

Družina Antona in Leopoldine Novak je bila po prvi svetovni vojni prijavljena na Wilsonovi ulici (Melje) v Mariboru, od leta 1932 pa na Stritarjevi ulici (danes ulica Pariške komune), kjer sta Anton in Leopoldina preživela tudi drugo svetovno vojno in nekaj let po njej, dokler se ni Leopoldina po moževi smrti preselila k hčeri Mari v stanovanje v centru mesta, ki ji je bilo dodeljeno po vrnitvi iz taborišča.¹² Pogoste selitve, ki jih izpričujejo kraji rojstev otrok zakoncev Novak, so članom družine dajale izstopajoč pečat duhovne odprtosti in življenjske neustrašnosti.

Zveza mladih intelektualcev v Mariboru

Leon Novak se je po diplomu na glasbenem konservatoriju v Zagrebu marca 1935 vrnil v Maribor, kjer se je preživljal kot zborovodja mladinskih zborov društev Harmonija in Zarja ter z zasebnim poučevanjem.¹³ Za še ne tridesetletnega komponista, dirigenta in profesorja glasbe se je začelo obdobje kar najintenzivnejšega ukvarjanja s politiko, ki se je zaključilo z njegovo smrtjo jeseni 1941. Ker je leta 1934 postal član prepovedane ter policijsko bolj in bolj preganjane Komunistične partije Jugoslavije, od srede tridesetih let 20. stoletja ni imel več obstanka na očetovem domu: pogosto se je selil, bil je prijavljen na različnih mariborskih naslovih: v Stritarjevi ulici, na Slomškovem in Glavnem trgu, pa na Aleksandrovi, Prešernovi in Sodni ulici ter spet na Stritarjevi itd.¹⁴

Septembra 1935 se je odzval vabilu in postal član ter eden najvidnejših akterjev Zveze mladih intelektualcev,¹⁵ formalno organizacije brezposelnih učiteljev, ki jih je bilo spričo gospodarske krize v tedanji Dravski banovini okrog osemsto. Dejansko je Zveza mladih intelektualcev v letih 1932-1936 v Mariboru predstavljala osrednje shajališče mladih levo usmerjenih intelektualcev, ki so svoje delovanje usklajevali s smernicami Komunistične partije Jugoslavije.¹⁶ V majhni sobi prvega nadstropja mariborskega gradu so člani prirejali predavanja in politične debate ter urejali stenski časopis (*stenčas*), za katerega vsebino sta bila v veliki meri odgovorna brata Ante in Leon Novak kot odgovorni urednik (od januarja 1936).¹⁷

Policija je budno spremljala angažirano politično delovanje Zveze mladih intelektualcev, društvene prostore in stanovanja članov je večkrat preiskala, vendar so se

¹² PAM, Gospodinska kartoteka - Anton Novak; Pričevanje Zdenka Čepiča, december 2014.

¹³ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, zaslišanje Lavoslava Novaka pri predstojništvu mestne policije v Mariboru, 4. 4. 1936.

¹⁴ PAM, Gospodinska kartoteka za Lea Novaka; Leon Novak, Enciklopedija Slovenije, 8, Ljubljana 1994, str. 20.

¹⁵ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, zaslišanje Leona Novaka pri predstojništvu mestne policije v Mariboru, 15. 4. 1936.

¹⁶ Pavle Šegula: Udruživanje nezaposlenih učitelja i mladih progresivnih intelektualaca. V: Učesnici i svedoci; zbornik sećanja o delatnosti naprednog učiteljstva Jugoslavije do 1941. godine, knj. 1. Beograd 1974 (dalje Šegula, Učesnici i svedoci), str. 274.

¹⁷ Milica Ostrovska: Udeležba Mariborčank v predvojnem naprednem gibanju. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1983, št. 1-2 (dalje Ostrovska, Udeležba Mariborčank v predvojnem naprednem gibanju), str. 210.

vpleteni s strogo zavezo konspiraciji spretno odtegovali obtožnicam o komunističnem delovanju s pojasnili, da s proučevanjem fašizma in marksizma zgolj spremljajo sodobne družbene tokove.¹⁸ Slednjič so policijska naprežanja spomladi 1936 obrodila sadove, ko je bil 4. aprila 1936 po policijski preiskavi v akademskem društvu Mladi Triglav v Ljubljani aretiran Ante Novak. Konec aprila 1936 je lahko mariborska policija že predala tožilstvu poročilo tudi o preiskavi v Zvezi mladih intelektualcev v Mariboru zaradi suma komunistične propagande v zaseženih skoraj dvesto člankih *stenčasa*.¹⁹

Leon Novak je na zaslišanju na Okrožnem sodišču Maribor 20. maja 1936 pričakovano odločno zanikal svojo komunistično usmerjenost: »Odbijam od sebe insinuacijo, da bi bil levičarsko orijentiran in opozarjam, da ne navaja policijska prijava za to informacijo prav nobenih konkretnih dejstev.«²⁰ Ob Leonovih člankih, v katerih je med drugim razlagal o škodljivosti medstrankarskih sporov za slovensko družbo in o nevarnosti nacističnega režima, je zbudjala pozornost brošura Nočemo vojne, katere avtorja sta bila Ante in Leon Novak.²¹ Četudi je starešina Državnega tožilstva Državnega sodišča za zaščito države v Beogradu sredi junija 1936 resnično sporočil Okrožnemu sodišču v Mariboru, da ni našel pravne osnove za kazensko preganjanje Novaka in drugih v zvezi z zaseženim gradivom, so bili Zvezi mladih intelektualcev v Mariboru šteti dnevi.²² Društvo je bilo z odlokom Kraljevske banske uprave Dravske banovine pravnomočno razpuščeno 30. maja 1936.²³

Milica Ostrovska, ki je bila do razpusta članica Zveze mladih intelektualcev, je Leona Novaka opisala kot nadarjenega, razgledanega, vztrajnega, strogega in predanega komunista.²⁴ Zaradi svoje nepopustljive narave je bil večkrat v sporih s sodelavci, deležen celo očitkov, da je »aristokrat«, »šarlatan« ipd.²⁵ Tudi filozof Jaro Dolar se je Novaka spominjal kot nadvse odločnega sogovornika, s katerim se je nekoč na sestanku Zveze mladih intelektualcev zapletel v ostro debato o romantiki, ker ni pristal na Leonovo tezo, da je bila romantika samo reakcionarna epizoda v literarni zgodovini.²⁶ Franjo Crnek je šel na zaslišanju na Okrožnem sodišču Maribor sredi maja 1936 v zvezi z zaplembo *stenčasa* Zveze mladih intelektualcev še dlje: »Z Novakom Leonom pa sem pri diskusijah prihajal navadno v nasprotja, toda ne morda radi političnih ali

¹⁸ Šegula, Učesnici i svedoci, str. 285.

¹⁹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, dopis Predstojništva mestne policije Maribor Državnemu tožilstvu v Mariboru, 29. 4. 1936.

²⁰ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, Zaslišba obdolženca - Novak Leo, 20. 5. 1936.

²¹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, zaseženo gradivo Zveze mladih intelektualcev.

²² PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, dopis Državnega sodišča za zaščito države v Beogradu Okrožnemu sodišču v Mariboru, 17. 6. 1936.

²³ PAM, Zbirka gradiva družbenih organizacij in društev, aš 10, dopis upravitelja pravnomočno razpuščenega društva ZMI Poštni hranilnici v Ljubljani, 3. 3. 1937.

²⁴ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 40, 50.

²⁵ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, zaslihanje Lavoslava Novaka pri predstojništvu mestne policije v Mariboru, 4. 4. 1936.

²⁶ Jaro Dolar: Spomini : v preddverju literature. Maribor 1995, str. 113.

socijalnih vprašanj, temveč samo vsled njegovega načina debatiranja, zlasti pa radi tega, ker vztraja vselej na tem, da obvelja njegovo mnenje.«²⁷ Tudi Leonov nečak Mirko Čepič se je strica spominjal kot zelo doslednega, mrkega in za otroke nedostopnega člana družine; bil je pravo nasprotje svojega brata Anteja, ki je bil odprt človek.²⁸ Lojze Fajdiga je poznal Leona Novaka kot dirigenta pevskega zbora, kjer je prepeval kot mlad privrženec komunističnih idej. Zaradi konspirativnosti starejših komunističnih akterjev Fajdiga danes težko obnovi nekdanje mreže odnosov, Leona pa opisuje kot telesno slabotnega moža, »mevžeka«, še malo ne strogega, a zelo dobrega govorca.²⁹

Leon, ki je bolje obvladal pisno nemščino kot slovenščino, in je zato svoje pisne izdelke v slovenščini pošiljal v pregled Antejju,³⁰ se je v času svojega delovanja v Zvezi mladih intelektualcev poudarjeno posvečal individualni psihologiji Alfreda Adlerja, ki so ji bili privrženi mnogi marksistično usmerjeni intelektualci. O njej je v začetku leta 1936 predaval na društvenih srečanjih,³¹ leta 1938 pa je svoj kritični pogled na ome-

Leon Novak, trideseta leta 20. stoletja (osebni arhiv Zdenko Čepič)

²⁷ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, Zasllišba obdolženca - Franjo Crnek, 18. 5. 1936.

²⁸ Pričevanje Zdenka Čepiča, december 2014.

²⁹ Pričevanje Lojzeta Fajdige (sodobnik Leona Novaka), november 2014.

³⁰ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, zaslišanje Lavoslava Novaka pri predstojništvu mestne policije v Mariboru, 4. 4. 1936; Zasllišba obtoženca - Leo Novak, 20. 5. 1936.

³¹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, seznam predavanj na zasežnem stenčasu.

njeno temo objavil v štirih nadaljevanjih v *Ljubljanskem zvonu*.³² Adler, ki se je oddaljil od učitelja Sigmunda Freuda, je razvil lastno teorijo o posameznikovi edinstveni osebnosti, oblikovani glede na družinsko (vzgoja), razredno in spolno determiniranost. Razprava o tem je bila v okviru mariborske Zveze mladih intelektualcev dolga in vroča, njeni člani so se že pred Novakovim prihodom delili na frojdiste in adleriste.³³

Razmerja med spoloma, ki so bila po prvi svetovni vojni z žensko emancipacijo priča zelo velikim premikom, je Adler razlagal s suženjsko moralo, ki jo razvije ženska spricho okoliščin patriarhalne družbe. Morda je imel Leon Novak v mislih tudi dinamiko lastne družine, ko je pisal, da je prvorojena deklita (v družini Novak sestra Mara) za malomeščanske starše zmeraj razočaranje, in jo v primeru, da dobi mlajše brate, praviloma zanemarjajo. Pritegnil je Adlerju, ki je pisal, da naj bodo otroci deležni skupne vzgoje ne glede na spol in z omejeno avtoritarno vlogo staršev. Podoben pojav suženjske morale je Adler opazoval tudi v gestah dolgo podrejenega kolektiva.³⁴ Leonovo rojstno mesto je bilo z več desetletij trajajočo nemško-slovensko dihotomijo slikovit mikro primer Novakovih razvijanj Adlerjeve teorije.

Kljub mnogim točkam odobravanja pa se Novak kot komunist ni mogel strinjati z »zgrešenimi ambicijami Adlerjeve šole«, da bi iz individualne psihologije ustvarili svetovni in življenjski nazor oz. gibanje, ki naj bi spremenilo podobo sveta. Medtem ko je sam marksizem doživljal kot revolucionarno gibanje, je videl prizadevanja Adlerjevih privržencev kot idealistična in evolucionistična, v čemer pa se nikakor ni mogel prepoznati: »Naj torej še enkrat ugotovimo, da je individualna psihologija pomembna veda, ki je pač sposobna povzročiti prevrat v pedagoški in psihoterapevtski teoriji in praksi in ki ji pripada važen prostor v sistemu dialektičnega materializma, ki pa mora prepustiti zgodovinske konsekvence tistim, ki vedo, kako se zgodovina človeštva razvija in - kako jo je treba delati.«³⁵

V času, ko je bil aktiven v Zvezi mladih intelektualcev, je bil Leon Novak v intimni zvezi z njeno članico, mariborsko gledališko igralko Mileno Godina (1912-1995), ki jo je učil solo petja. Hči primorskih beguncev je do srede avgusta 1936 živela pri starših v Mariboru, nato je bila zaradi komunističnega delovanja v okviru Zveze mladih intelektualcev (kazensko) službeno premeščena v Skopje.³⁶ Tik pred Mileninim odhodom iz Maribora sta skupaj z Leonom Novakom 22. avgusta 1936 sodelovala na mirovni akademiji v mariborski dvorani Union. Prireditev je potekala v okviru mladinskega mirovnega gibanja, kamor so po razpustu Zveze mladih intelektualcev preusmerili politično pozornost njeni člani.³⁷ Ko so pevci za to priložnost

³² Leon Novak: Individualna psihologija, njene odlike in napake (dalje Novak, Individualna psihologija). V: *Ljubljanski zvon*, 1938, št. 5-6; 1938, št. 7-8; 1938, št. 9-10; 1938, št. 11-12.

³³ Šegula, Učesnici i svedoci, str. 279.

³⁴ Novak, Individualna psihologija. V: *Ljubljanski zvon*, 1936, št. 7-8, str. 353.

³⁵ Novak, Individualna psihologija. V: *Ljubljanski zvon*, 1936, št. 9-10, str. 448.

³⁶ Stop, 11. 7. 1985, str. 10-11, Milena Godina - intervju; Ostrovška, Udeležba Mariborčank v predvojnem naprednem gibanju, str. 210; Pričevanje Virineje Kajzer (hči Milene Godina), november 2014.

³⁷ France Filipič: Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919-1939, knj. 2. Ljubljana 1981 (dalje Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja), str. 243.

posebej sestavljenega zbora, ki mu je dirigiral Leon Novak, ob koncu mirovne prireditve zanosno zapeli prepovedano Internacionalo, se je pevcu Lojzetu Fajdigi zdelo, da bo silna energija razpočila dvorano. Leon in Milena sta si po zaključku v zaodrju namenila dolg objem.³⁸

V začetku leta 1937 se je po končani tekstilni stavki v Mariboru in prekinjenem pripadajočem kazenskem procesu Leon Novak pridružil zaročenki v Skopju, kjer je igrala v gledališču, on pa je deloval kot zborovski dirigent, vendar so se njune skupne poti razšle, leta 1938 je bil Novak ponovno močno politično angažiran v Mariboru.³⁹

Bila je lepa, vélika ljubezen. Ko sta se razšla
- bila je zima, zima zunaj, zima znotraj, bila sta plen
ledu - je videl, da Mileno zebe. Ni imela plašča.
Slekel je svojega in ga ogrnil okoli ljubljenih ramen ...

Ko je moj oče videl, da njegovega brata Lea zebe,
ker nima plašča, je slekel svojega in mu ga dal ...
Skrivnostne so usode plaščev. Nosimo jih iz potrebe,
plašči pa nosijo vse naše zgodbe.⁴⁰

Tekstilna stavka v Mariboru leta 1936

Dogodki v zvezi z mirovno akademijo v Mariboru avgusta 1936, ki je potekala pod geslom »Hočemo skupnost živih, nočemo skupnosti mrtvih!« in se je končala s kazenskim pregonom nadvse agilnega mladega mariborskega komunista Maksa Gašpariča,⁴¹ so se prepletali s pripravami na veliko tekstilno stavko, ki se je v začetku septembra 1936 razširila tudi v Maribor.⁴² Leon Novak je imel pri organizaciji stavke vidno vlogo, ki je izhajala iz njegovih povezav s krogom ljudi, oblikovanim v času parlamentarnih volitev maja 1935, ki je v naslednjih letih politično deloval pod vodstvom dr. Vekoslava Kukovca oz. njegovega Kmečko-delavskega gibanja; v Kukovčevi odvetniški pisarni je bilo uredništvo glasila *Slovenska zemlja*, pri katerem je sodeloval tudi Novak, hkrati je bila pisarna ilegalni štab vodstva stavke tekstilnih delavcev.⁴³

Tekstilna industrija je bila med svetovnjima vojnama najpomembnejša industrijska veja slovenskega gospodarstva. V Mariboru je bilo po oblikovanju prve jugoslo-

³⁸ Pričevanje Lojzeta Fajdige, november 2014.

³⁹ PAM, Gospodinjiska kartoteka za Leona Novaka.

⁴⁰ Novak, MOM, str. 37, iz pesmi Ena sama pesem o treh ljudeh in dveh plaščih.

⁴¹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp VI 1615/36, Zaslišba obdolženca - Maks Gašparič, 11. 12. 1936.

⁴² Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja, str. 285; Isti: Franjo Zorko: Ob petdesetletnici stavkovnega gibanja v Mariboru. Maribor 1986 (dalje Filipič, Zorko, Ob 50-letnici stavkovnega gibanja), str. 130.

⁴³ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 1450/36, Zaslišba obdolženca - Novak Leon, 6. 11. 1936; Filipič, Poglavlja iz revolucionarnega boja, str. 253; Kmečko-delavsko gibanje. V: Enciklopedija Slovenije, 5, Ljubljana 1991, str. 112.

vanske države zgrajenih petnajst večjih tekstilnih tovarn, ki so leta 1939 zaposlovale več kot sedem tisoč delavcev. Najbolj prepoznavne med njimi so bile: Rosner, Mautner, Hutter in drug, Doctor in drug, Thoma, Schonsky, Ehrlich idr.⁴⁴ Stavka jeseni 1936 je bila plod počasnega dogovarjanja sindikatov in delodajalcev o novi kolektivni pogodbi, ki bi izenačila dohodke delavcev. S posegom komunistov v stavko je ta dobila nov obraz, saj so delavci zasedali tovarne brez predhodne najave. Stavkovno dogajanje je v slovenski javnosti močno odmevalo, vendar je bil rezultat stavke slab, saj je nova kolektivna pogodba s 23. septembrom 1936 položaj delavcev v tekstilni industriji celo poslabšala.⁴⁵

Na tajnem sestanku v okolici Maribora med Leonom Novakom in predsednikom stavkovnega odbora pri Delavski zbornici Maksom Gašparičem ter nekaterimi drugimi konec avgusta 1936 so sklenili, da se stavka tekstilnih delavcev, ki je po nekaterih slovenskih mestih (zlasti v Kranju) potekala že od srede avgusta, v naslednjih urah razširi v Mariboru, kar se je tudi zgodilo.⁴⁶ Tedaj dvajsetletni brezposelni Gašparič s končanimi petimi razredi osnovne šole je tudi v nadaljevanju stavke dobival navodila Leona Novaka, ki je sicer med protesti delavcev za razliko od bojevitega Gašpariča ostajal v ozadju.⁴⁷ Manifestacije, ki so naslednjih štirinajst dni polnile mestne ulice, so dosegle vrh 12. septembra 1936, ko se je močno razgretega triurnega zborovanja udeležilo okrog 3.000 delavcev. Napetost med prebivalci Maribora so povečevali okrepljeni oddelki policije in orožništva iz vseh okoliških postaj in celo Hrvaške, v pripravljenosti je bila tudi vojska.⁴⁸

Kmalu po koncu tekstilne stavke se je pred mariborskim Okrožnim sodiščem odvijal proces proti organizatorjem, v prvi vrsti proti Leonu Novaku in Maksu Gašpariču. Med policijsko preiskavo je bil Novak mariborskemu tožilstvu predstavljen kot »ekstremni marksist«. Sam je takšno oznako na zaslišanju pred okrožnim sodiščem v začetku novembra 1936 zavrnil in zagotovil, da pripada Kukovčevemu Kmečko-delavskemu gibanju. Potrdil je svoje sodelovanje v mariborski tekstilni stavki, a le kot zbiralec prispevkov za člane družin stavkajočih: »To sem storil samo iz človekoljubnih nagibov, ker sem vedel, da je v času stavke bilo toliko in toliko tisočev brez sredstev za življenje.«⁴⁹ Kljub utemeljenim sumom, da delujejo pod okriljem prepovedane Komunistične partije, je bil proces še pred koncem leta ustavljen, osumljenci pa izpuščeni na prostost; primer je bil 20. novembra 1936 z Državnega sodišča za zaščito

⁴⁴ France Kresal: Mariborska tekstilna industrija 1922-1992. Vzpon in zaton. V: Mesto in gospodarstvo : mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju. Ljubljana 2010, str. 258, 260.

⁴⁵ Žarko Lazarevič: Velika tekstilna stavka. V: Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941. Ljubljana 1997, str. 405.

⁴⁶ Filipič, Zorko, Ob 50-letnici stavkovnega gibanja, str. 131.

⁴⁷ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 1450/36, poročilo o policijskem zaslišanju Petra Rozmana, 14. 9. 1936; Zaslišba obdolženca - Maks Gašparič, 6. 11. 1936; Pričevanje Lojzeta Fajdige, november 2014.

⁴⁸ Filipič, Zorko, Ob 50-letnici stavkovnega gibanja, str. 132.

⁴⁹ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 1450/36, zaslišanje obdolženca - Leon Novak, 6. 11. 1936.

države prenesen na redno sodišče, a je mariborski državni tožilec deset dni kasneje ugotovil, da ni osnove za nadaljnji pregon osumljencev.⁵⁰

Mladi odvetniški pripravnik Vito Kraigher je januarja 1937 pripotoval v Maribor, da bi nastopil službo v pisarni dr. Avgusta Reimana. Dejstvo, da kljub naprezanjem ni našel stika s komunistično partijsko celico, je pripisoval dejstvu, da je Maribor zapustil Leon Novak (sledil je zaročenki Mileni v Skopje) in je bila razpuščena Zveza mladih intelektualcev. Po bivanju v Parizu se je Kraigher v Maribor ponovno vrnil jeseni 1938, ko je v mestu že našel Leona; vključil se je v partijsko organizacijo mariborskih pravnikov, ki je delovala pod Novakovim vodstvom. Do poletja 1940, ko je Kraigher odšel v Kranj, je omenjeni krog mariborskih intelektualcev pod okriljem Kmečko-delavskega gibanja dr. Vekoslava Kukovca deloval zlasti z opozarjanjem na nacistično nevarnost.⁵¹

Kandidat na državnozborskih volitvah leta 1938

Pred volitvami v Narodno skupščino Kraljevine Jugoslavije decembra 1938 je bil Leon Novak kot pristaša Kukovčevega Kmečko-delavskega gibanja del Slovenske združene opozicije, ki je bila povezava slovenskih demokratskih opozicijskih skupin, ustanovljena konec julija 1938 v Ljubljani. Poleg Kukovčevega gibanja, ki je imelo pristaše predvsem na Štajerskem in v Prekmurju, je vključevala še gibanje slovenskih mačkovcev, t. i. staro SLS in krščanske socialiste. Po sporazumu o volilnem sodelovanju so se novembra 1938 povezali s kandidatno listo hrvaškega opozicijskega voditelja Vladka Mačka.⁵²

V Kukovčevem gibanju, ki je bilo osrednja skupina Slovenske združene opozicije, so nastopali tudi komunisti: zahtevali so svobodo, demokracijo, samoupravo Slovenije, mir, iskrene zunanjepolitične zaveznike ter delo in kruh za vse. Slovenska združena opozicija je sicer nastopala zelo enotno; kandidati vseh združenih skupin so bili enakopravni, kandidiral je predstavnik skupine, ki je imela v določenem volilnem okraju največ možnosti, njegov namestnik pa je bil iz prijateljske skupine.⁵³ Leon Novak je na decembrskih državnozborskih volitvah nastopil kot nadomestni kandidat na listi Slovenske združene opozicije v okraju Maribor - desni breg.⁵⁴

Nastop Slovenske združene opozicije na skupščinskih volitvah decembra 1938 je bil pomemben prispevek v prizadevanjih za združevanje slovenskih demokratičnih sil in uveljavljanje ideje ljudsko-frontnega gibanja, vendar opozicijska lista Vladka

⁵⁰ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 1450/36, dopis starešine državnega tožilstva Državnega sodišča za zaščito države Okrožnemu sodišču Maribor, 20. 11. 1936.

⁵¹ Ljuba Dornik Šubelj: Podatki o dr. Vitu Kraigherju - so bili državna tajnost. V: Arhivi, 2005, št. 1, str. 78-79.

⁵² Slovenska združena opozicija. V: Enciklopedija Slovenije 12, Ljubljana 1998, str. 15-16; Kmečko-delavsko gibanje. V: Enciklopedija Slovenije, 5, Ljubljana 1991, str. 112.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Slovenija, 2. 12. 1938, str. 1, Volilno okrožje št. 1; Bojan Balkovec: Parlamentarne volitve v Jugoslaviji v letih 1920-1938 s posebnim poudarkom na Sloveniji, doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani 1997, str. 107, 109-110.

Mačka na volitvah ni dosegla niti enega poslanskega mesta. Volitve so bile velikanski triumf vladne državne liste Milana Stojadinovića, h kateri je v okviru Jugoslovanske radikalne zajednice spadala tudi nekdanja Slovenska ljudska stranka in njen načelnik Anton Korošec.⁵⁵ Proti Korošču so v letih 1935-1938, ko je bil notranji minister jugoslovanske vlade, potekale številne komunistične manifestacije v državi, saj se je minister lotil odločne borbe proti napredovanju komunističnega gibanja.⁵⁶

Na eni od demonstracij proti notranjemu ministru leta 1938 je Leon Novak spoznal Mariborčanko Zdenko Lušin (1913-1994), ki je postala njegovo dekle in tesna politična sodelavka. Zdenka se je dvajset let kasneje dobro spominjala skupnih političnih akcij s konca tridesetih let 20. stoletja: »Meni je imponiral Leo Novak kot neverjetno agilen, živahen, bister delavec. Znašel se je v teh situacijah, ki so se bliskovito menjavale in mi je bil všeč in sem po demonstracijah rada poklepetala z njim.«⁵⁷

Čeprav je Novak aprila 1939 v Mariboru še koncertiral,⁵⁸ je bil v letih pred vojno nenehno brezposeln, saj ga zaradi politične izpostavljenosti nihče ni upal zaposliti. Nazadnje je po posredovanju policijskega prefekta izgubil še tiste privatne učence, ki so mu zagotavljali minimalen dohodek, zato je bil odvisen od skromnih očetovih finančnih prispevkov. Bil je *politišferdehtig*, kakor se je v mariborski slovenščini slikovito izrazila njegova soproga, večkrat v mariborskem preiskovalnem zaporu, od koder ji je pošiljal »krasna« pisma, ob tem pa je prevajal v nemščino Franceta Prešerna in Alojza Gradnika. Zdenka se je spominjala njegovega osebnega protesta, ko se po enem od policijskih pridržanj ni pustil obriti. Ko so ga izpustili iz preiskovalnega zapora, je hodil bradat izzivalno posedat v Astorio, eno osrednjih mariborskih kavarn, da bi someščanom pokazal, kako kratka je pot od kavarne do zapora, na kateri se lahko znajde vsak od njih.⁵⁹

Zdenka je sprejela njegov način življenja, ni je več niti plašilo niti presenečalo, ko se je Leon s praznovanja prvega maja 1939 v Ribnici na Pohorju ponovno vrnil vklenjen in v policijskem spremstvu. Še ko je živela pri starših v vili na Prešernovi ulici v Mariboru, je za Leona pretipkavala ilegalno gradivo. Vendarle se je proti koncu leta 1939 njegov manevrski politični prostor vztrajno krčil. Ko je bilo januarja 1940 odprto koncentracijsko taborišče Bileća, kamor je jugoslovanska oblast zapirala predvsem komuniste, so Leona še istega meseca aretirali in ga v spremstvu dveh policistov z vlakom prepeljali v Ljubljano. Tam je, zahvaljujoč prebrisanosti in pogumu, uprizoril spektakularen pobeg. Ko je trojica korakala od kolodvora mimo kavarne Union, je Leon policista prosil, da ga pustita v kavarno, kjer želi plačati dolg za zapitek. Medtem ko sta ga čakala pred lokalom, je Leon pobegnul pri zadnjih

⁵⁵ Slovenska združena opozicija. V: Enciklopedija Slovenije, 12, Ljubljana 1998, str. 15-16.

⁵⁶ Gl. Mateja Ratej: Koroščevo razumevanje demokracije v času njegove (1928) in Stojadinovićeve vlade (1935-1938). V: Problemi demokracije na Slovenskem 1918-1941. Ljubljana 2007.

⁵⁷ Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (AMNOM), mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961.

⁵⁸ Večernik, 17. 4. 1939, str. 4; 20. 4. 1939, str. 5, Pred današnjim koncertom.

⁵⁹ AMNOM, mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961; Pričevanje Zdenka Čepiča, december 2014.

vratih. Umaknil se je k prijatelju, kjer se je skrival v vrtni uti, dokler ni dobil zveze s političnimi somišljeniki ter odšel kot ilegalec na Gorenjsko v okolico Jesenic. Medtem ko je za Leonom razpisana policijska tiralica opozarjala na njegovo iznajdljivost, je karikatura v humorističnem *Totem listu* kmalu po odmevnem pobegu prikazovala policista Cefizlja, ki mu je pred kavarno Union poganjala dolga brada.⁶⁰

Zdenka je konec februarja 1940 prvič dobila priložnost, da obiše moža na Gorenjskem; vedela je, da bo njena pot zaradi »indijanarskih metod«⁶¹ tedanjih ilegalcev zelo težavna. Po prvem srečanju je šlo lažje in v naslednjih mesecih ga je obiskala vsake tri ali štiri tedne, pri čemer je opravljala tudi kurirska dela. Zdenka je poznala Leonovo občutljivost glasbenika za natančnost in strogost, zato je zmeraj zavzeto pazila, da je prihajala točno in na natančno določena mesta. Septembra 1940 je policija Novaka vendarle odkrila; po aretaciji so ga prepeljali v ljubljanske zapore. Zdenka ga je obiskovala in mu prinašala notni material, saj je zapornik neutrudno komponiral, odnašala pa je ilegalna sporočila za komunistične sodelavce v Mariboru.⁶¹

Ker knjigovodja Dominik Lušin ni odobral hčerinih povezav s komunisti, zlasti še, ko je bila zaradi njih tudi njegova »poštena hiša«⁶² deležna policijskih preiskav, se je Zdenka po vnovičnem prepiru z očetom ob koncu leta 1940 preselila k Leonu, ki je po prihodu iz zapore stanoval pri družini profesorja s klasične gimnazije dr. Franca Rostoharja (Rostacherja) na Prešernovi ulici v Mariboru v neposredni bližini Zdenkinega doma. Načrtovala sta poroko in se stikala v Leonovem kabinetu (*Šlaubcimer*), v katerem je stal le starinski umivalnik, pa še ta je služil Leonu za shranjevanje not in knjig. Perilo je imel zloženo v kovčku, eno samo obleko pa na sebi ali zvečer vrženo preko stola. Na ozki zložljivi postelji za služkinje zaljubljenca ni bilo udobno, a vendarle prijetno in toplo: »Moram reči, da sva se tam toliko ur presmejala in predebatirala.«⁶³ Prehranjevala sta se pri Leonovi sestri Mari Čepič, Zdenka pa ji je v zameno za hrano gospodinjala. Marino stanovanje na Kolodvorski ulici 4 je bilo zmeraj polno zanimivih obiskovalcev, inteligentnih sogovornikov, ter resnega ilegalnega dela.⁶²

Leon je v tistem času izgubil tožbo proti Cirilu Žebotu, sinu etabliranega mariborskega politika Slovenske ljudske stranke Franja Žebota, zaradi razžalitve časti. Mlada moška sta imela ob ideološkem nasprotovanju (na neki prireditvi v Ljudskem vrtu naj bi se tepla z dežniki in psovala s »komunistično svinjo«⁶⁴ in »klerikalno barabo«) dodaten razlog za antipatijo - Zdenka, ki je bila Cirilova sošolka na mariborski klasični gimnaziji, je po maturi zavrnila dobro preskrbljenega snubca.⁶³ Nad bratovo zvezo z Zdenko ni bil navdušen niti Ante Novak, ker se mu je zdelo, da ima dekle v sebi preveč meščanske miselnosti, kompliciranosti in nezanesljivosti.⁶⁴

Leonova izbira življenjske sopotnice je povedala veliko tudi o njem samem; čeprav je bil komunist, je bil tudi njegov osebni ustroj v osnovi meščanski, na kar

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ AMNOM, mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961.

⁶² Prav tam.

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ Pričevanje Zdenka Čepiča, december 2014.

kaže med drugim izbira poroke v mariborski frančiškanski cerkvi 11. januarja 1941. Zdenka je povedala, da je Leon izbral cerkveno poroko, ker ni želel biti kamen spotike pri someščanih. Zaradi ilegalnega statusa ene od poročnih prič, Miloša Zidanška, je bila poroka šele nekaj minut pred sedmo uro zvečer, da bi svatovalce opazilo čim manj ljudi. Kljub temu so zbrani čakali Zidanška skoraj pol ure, preden »je primahal s polhovko na glavi, ki je nikdar ni nosil«. Po kratkem poročnem obredu je podpisal poročno listino in že tekkel v neznano. Na poledenem pločniku pred cerkvijo je svate čakala delegacija mladih članov SKOJ-a s Slavo Klavoro na čelu, ki je zbranim razdelila rdeče nageljne. Začudena nevesta je bila takoj za tem ob načrtovano poročno potovanje na Rožni grič v mestnem parku, ker je moral Leon na sestanek: »Jaz sem pa potem rekla, kaj bo pa z menoj. Meni pa reče, naj grem kar domov, pa me počakaj. Potem sem ga vprašala, kdaj pride, pa mi je odgovoril - ne vem.«⁶⁵

Nemška okupacija Maribora leta 1941

Morda ni za nikogar bolj kot za drobnega Lea Novaka, ki v mirnem času ni opravil služenja vojaškega roka,⁶⁶ veljala v mesecih po nemški okupaciji Maribora ugotovitev Milice Ostrovske: »Bil je tak čas, da je marsikoga, ki se je zdel nadvse pogumen, strah počasi omrtvičil, iz drugih pa, ki so se zdeli boječi in šibki, je naredil tihe junake.«⁶⁷ Sredi februarja 1941 sta zakonca Novak skupno zaživela v Ljubljani, sprva pri dr. Marijanu Dermastji v Mostah. Leon je denar za preživljanje služil kot zasebni učitelj klavirja, Zdenka pa je imela inštrukcije za študente iz različnih predmetov: »Leo je takrat po ilegalnih potih hodil, za katere pa nisem hotela in smela vedeti.« Večkrat je potoval v Maribor, pri čemer je v obe smeri prenašal kovčke pod pretvezo, da prenaša knjižno ali notno gradivo zaradi selitve. V Mariboru je bil tudi 6. aprila 1941 ob nemškem napadu na Kraljevino Jugoslavijo. Zdenka se je medtem pridružila drugim komunističnim aktivistom, ki so pričeli zbirati prostovoljce, ki naj bi odpotovali v Bosno. Delo so po partijskih navodilih kmalu prekinili, zakonca Novak sta se iz Ljubljane z vlakom odpeljala proti Dolenjski, od koder naj bi nadaljevala pot proti Bosni.⁶⁸

Leon - Feliks se je po nekaj dneh negotovih iskanj partijske zveze po različnih dolenjskih krajih v skladu z direktivo dokončno vrnil v Maribor konec aprila 1941. Ni treba posebej poudarjati, da je bila za osebo z zajetno policijsko kartoteko vrnitev smrtno nevarna.⁶⁹ S soprogo, ki je ostala v Ljubljani, sta se poslovila sprijaznjena s težko mislijo, da se ne bosta več videla: »On mi je izročil svojo poročno rinko, da naj jo čuvam za spomin, če se pa vrne, pa jo bom spet vesela nataknila na prst. Zato

⁶⁵ AMNOM, mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961.

⁶⁶ PAM, Okrožno sodišče Maribor 1898-1941, spis Kzp X 638/36, Zaslišba obdolženca - Novak Leo, 20. 5. 1936.

⁶⁷ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 188.

⁶⁸ AMNOM, mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961.

⁶⁹ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 40.

je ni hotel imeti pri sebi, ker je bila gravirana z imenom in on je hotel popolnoma spremeniti osebnost.«⁷⁰

Ko sta se v Mariboru na velikonočni ponedeljek 14. aprila 1941 nastanila šef civilne uprave na Štajerskem Siegfried Uiberreither in vodja Gestapa Otto Lurker, oba sta prišla iz Gradca, so se začele množične aretacije Mariborčanov. Ljudje so bežali iz mesta, nekateri so se zatekli k sorodnikom na deželo ali v Ljubljano. Raba slovenščine na javnih mestih je bila prepovedana.⁷¹ Tisti somišljeniki Leona Novaka, ki so ostali v mestu, so se morali soočiti s precejšnjim upadom podpornikov, ki so si jih v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja pridobili z mirovniškimi, protihitlerjanskimi akcijami, v protivladnih demonstracijah ipd., saj je upanje o boljšem socialnem položaju pod nemškim gospodarjem vsaj v začetku okupacije Mariborčane odvrnilo od uporniških idej v množični obliki.⁷²

Zdenko Novak, ki je v začetku maja 1941 prvič ilegalno pripotovala v Maribor, je pretresla podoba z nacističnimi simboli okrašenega mesta. Zatekla se je k Mari Čepič, od katere je pričakovala najbolj ažurne informacije o stanju v mestu. Upala je, da se bo lahko srečala s soprogom, kar pa se ni zgodilo. Vendarle sta se zakonca pred poletjem 1941 nekajkrat srečala in Zdenki se je vsakič zdelo, da jima je srečanje podarjeno (»šenkano«); videla sta se v Celju, kamor je Zdenka pod ilegalnim imenom Špela nosila kurirsko pošto, nato pa v Ljubljani, kamor je Leon prihajal na sestanke s sodelavci odpora. Konec junija 1941, ko je Leon sedel na kolo, da bi se odpeljal proti Štajerski, sta se zadnjič poslovila; prejšnji večer sta skupaj večerjala: »Pripravila sem kavo iz knajpa, nekaj špagetov sem imela, pa ne vem, če je bilo še kaj mesa, in sva doma zopet neko idilo imela.«⁷³

Med tistimi, ki so aprila 1941 intenzivno razmišljali o organiziranem odporu, je bilo veliko tekstilnih delavcev, ki so se leta 1936 kalili v okoliščinah stavke, in tistih, ki so bili kot intelektualci akterji komunističnega gibanja že v tridesetih letih.⁷⁴ Kot aktivni udeleženec tekstilne stavke in akter Zveze mladih intelektualcev je imel Leon Novak v prvih mesecih okupacije izgrajene stike predvsem v omenjenih vrstah. Bil je v stalni zvezi s člani Pokrajinskega komiteja Komunistične partije (PK KP) za severno Slovenijo, ki mu je pripadal tudi sam. Slavko Šlander, Miloš Zidanšek, Leon Novak in Slava Klavora so v mesecih po nemški zasedbi Maribora vlagali vse napore v organizacijo partizanske čete na Pohorju.⁷⁵

Delovali so tako rekoč v levjem žrelu, saj je bil Maribor sedež nacistične oblasti za Štajersko; v mestu so bile poleg redne nemške vojske še različne vojaške formacije in tajna policija (Gestapo). V nočnih urah je bil zastražen vsak mostiček, prehod ali potencialni strateški objekt. Vsaka ulica je imela *zellenführerja*, po troje hiš pa *blockfü-*

⁷⁰ AMNOM, mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961.

⁷¹ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 16.

⁷² Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 10.

⁷³ AMNOM, mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961.

⁷⁴ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 27, 33, 36, 40, 46, 48, 49, 71, 145, 238.

⁷⁵ Prav tam, str. 28, 53-54.

hrerja, ki je imel v vsaki hiši zaupnika.⁷⁶ S ciljem oblikovanja Pokrajinskega odbora OF za severno Slovenijo so se zainteresirani iz več štajerskih krajev 22. maja 1941 zbrali na Kojzici pri Rimskih Toplicah. Govorila sta Miloš Zidanšek in Leon Novak. Ne glede na opisani obupni položaj mesta ob Dravi je bil pred njihovim razhodom za sedež uspešno oblikovanega pokrajinskega odbora določen prav Maribor.⁷⁷

V začetku junija 1941 je bila iz mesta izseljena prva večja skupina ljudi. Izselitev je potekala brez preiskave po seznamih, ki jih je pred vojno pripravil Südostinstitut iz Gradca na osnovi stopnje izobrazbe, politične aktivnosti in časa naselitve na Štajersko (izseljene so bile vse osebe, priseljene po 1. januarju 1914). Nacistični načrt je predvideval izselitev 260.000 oseb iz nekdanje Spodnje Štajerske in Gorenjske. Maribor je postajal z vsakim novim transportom Slovencev v Bosno in Srbijo bolj nemško mesto, saj so se v izpraznjena stanovanja množično vseljevali v mestu na novo nastanjeni nemški uradniki in učiteljstvo.⁷⁸

Po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo konec junija 1941 je bil Leon Novak v skupini navidezno brezskrbnih kopalcev, ki so posedali na obrežju Drave. Med njimi so bili Slavko Šlander, Miloš Zidanšek, Slava Klavora in drugi; člani Mestnega komiteja KPS in PK KP za severno Slovenijo so sprejeli sklep o začetku sabotažnih akcij proti okupatorju z določitvijo štaba za njihovo organizacijo in vodstvo. Zbiranje obleke, žlic, loncev, sanitetnega materiala ipd. jim je šlo že dotlej dobro od rok, težje je bilo z zbiranjem orožja, čemur je bila sedaj namenjena njihova prva skrb. V mestu, prepredenem z nacističnimi civilnimi in vojaškimi strukturami, je bila naloga izjemno težko izvedljiva.⁷⁹

Ob koncu julija 1941 je na Pohorju že bila oblikovana partizanska četa z okrog petindvajsetimi borci. Mnogi med njimi so se večkrat vračali v Maribor po material, ljudi in nove smernice za delovanje. Med stalnimi kurirji, ki je četi zagotavljal komunikacijo z mestom, je bil nekdanji tekstilni delavec Ivo Polančič - Ubo. V tistem času je četo večkrat obiskal tudi Leon Novak - Feliks.⁸⁰ V Mariboru je stanoval na različnih lokacijah, mesec in pol, denimo, pri železničarju Slabetu na Limbuški cesti 153 na Studencih. Pogosto se je zadrževal v stanovanju zakoncev Šavorič z Obrežne ulice, kjer je bila od avgusta 1941 ilegalna radijska postaja.⁸¹

Po aretaciji Slavka Šlandra 7. avgusta 1941 pred stanovanjem Leonove sestre Mare Čepič na Kolodvorski ulici 4, ko je skušal iz rok Gestapa rešiti Slavo Klavoro, ter po njuni ustrelitvi konec avgusta 1941, je Leon Novak za Šlandrom postal sekretar PK KPS za severno Slovenijo.⁸² Že 19. septembra 1941 pa je Gestapo, ki je s telesnimi mučenji aretiranih sodelavcev odpora pridobil za sodelovanje nekaj ključnih posa-

⁷⁶ Prav tam, str. 242.

⁷⁷ Prav tam, str. 42-43.

⁷⁸ Prav tam, str. 61-62.

⁷⁹ Prav tam, str. 64-65.

⁸⁰ Prav tam, str. 73.

⁸¹ Prav tam, str. 97.

⁸² Prav tam, str. 99-102, 106.

meznikov (Lojzeta Zorka, Sonjo Oman, nekoliko kasneje pa še Greto Rancinger),⁸³ prišel na sled tudi Leonu. Prestregli so ga v gostilni v Radvanju v trenutku predaje denarja in poročil kurirju PK KP za severno Slovenijo Borisu Pečetu: »Gnali so ju po mestu, ju vso pot suvali in brcali: visokega, plavolasega Borisa in malega, temnega Leona. Tovariši v zaporu so Leona komaj spoznali. Drobno lice z velikimi očmi je imel vse okrvavljeno, z razklanega čela mu je viselo meso.«⁸⁴ Novaka so v zaporno knjigo mariborskih sodnih zaporov vpisali z njegovim ilegalnim imenom, ob katerem so se morali nacistični oblastniki, zlasti tisti, ki so prihajali iz bližnjega Gradca, zdrzniti - Anton Maister.⁸⁵

Obsodba Gestapa proti obsodbi Partije

Zasliševalci v službi Otta Lurkerja, ki je imel kot vodja Gestapa na Štajerskem polno pristojnost odločanja o ustrelitvah talcev, so Leona Novaka po treh dneh zaslišanj iz Maribora prepeljali v Gradec.⁸⁶ Preden so mu populili vse nohte, so mu v kožo za nohti zabadali električno iglo, v hrano naj bi mu mešali mamilo. Vedeli so, da je pianist. Tajiti sicer ni imel kaj, saj so ga ujeli s polno aktovko dokumentov o organizaciji odpora proti Nemcem (dokumenti so predstavljali večji del arhiva PK KP za severno Slovenijo), denarjem in živilskimi kartami. Vendarle se je vprašanje o tem, kaj je Novak povedal zasliševalcem, zaradi vse večjih uspehov Gestapa pri razkrivanju sodelavcev odpora mučno zažiralo v preostale člane odporniškega gibanja.⁸⁷ Nemška tajna policija je od oktobra do konca decembra 1941 v Mariboru aretirala triinsedemdeset sodelavcev odporniškega gibanja, med njimi je bilo štiriindvajset ustreljenih, ostale so večinoma poslali v koncentracijska taborišča; v omenjenih treh mesecih so bila v Mariboru štiri streljanja talcev, v katerih je umrlo sto enajst ljudi.⁸⁸

Poročilo Centralnega komiteja KPS iz srede novembra 1941 Centralnemu komiteju KPJ o položaju v Sloveniji je sum krivde za velike uspehe Gestapa v uničevanju odporniških postojank na Štajerskem jeseni 1941 metalo na Leona Novaka: »V Celju se je te dni vršila velika provala. Padle so vse javke. Ustreljen je bil partizanski kurir. Strel je bil namenjen Milošu, ki se je spretno rešil. Leo je ustreljen. Kako se je provala začela, še nismo razčistili. Miloš (Zidanšek) je bil mnenja, da po Leonu, kar pa mislimo, da ni. Najbrže, da bo po Šmercu, ki je bil isto ustreljen. Vsekakor pa je neodpustljivo kršenje konspiracije celotnega pokrajinskega komiteja. Slavko je padel radi nekonspiracije, sledil mu je Leo, ravno tako kršenje konspiracije.«⁸⁹

Še bolj nazoren je bil 29. marca 1942 član Politbiroja Centralnega komiteja KPJ

⁸³ Prav tam, str. 181; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 205.

⁸⁴ Ostrovška, *Kljub vsemu odpor*, str. 128.

⁸⁵ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 197-198.

⁸⁶ Prav tam, str. 195, 198.

⁸⁷ Ostrovška, *Kljub vsemu odpor*, str. 140, 181, 187.

⁸⁸ Žnidarič, *Od pekla in nazaj*, str. 200, 203.

⁸⁹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1. Ljubljana 1962, dok. št. 77, str. 175.

Edvard Kardelj v pismu generalnemu sekretarju KPJ Josipu Brozu o položaju v Sloveniji; sklepamo lahko, da so naslednje besede zabile zadnji in dokončni žebelj v krsto pozitivnega spomina na Leona Novaka: »No, v organizacijskem pogledu stoji tam (na Štajerskem, op. p.) OF mnogo slabše; po tej liniji je bilo tudi precej proval, izdajstev in provokacij, tako da je tam OF za akcijo mnogo manj sposobna. To je tudi povsem razumljivo, ker je tudi s Partijo tam precej slabo, posebno na Štajerskem. Gestapu je uspelo prizadejati zelo težke udarce vodilnemu kadru, razen tega se je Leo Novak, kandidat za člana CK KP Slovenije, izkazal kot izdajalec velikega sloga (kljub temu je bil ustreljen).«⁹⁰

Leonova soproga, ki je bila ob njunem zadnjem srečanju že noseča, je ob novici o smrti moža splavila. Novico o Leonovi aretaciji ji je sporočil Miloš Zidanšek, ki ji je hkrati s tem razkril načrte o možnostih njegove osvoboditve - sodelavci odpora naj bi z izposojenim nemškimi vojaškimi kamionom, preoblečeni v nemške vojaške uniforme, odpeljali Leona iz zapora. Z rešitvijo pa ni bilo nič, in sonet, ki ga je Leon napisal Zdenki v graškem zaporu na cigaretnem papirju in ga je nosila s seboj ves čas do konca vojne, je bil skorajda edino, kar ji je ostalo od moža; njegov poročni prstan je izgubila na ilegalnih poteh, konca vojne pa niso dočakali niti Leonovi rokopisi in notni material.⁹¹

Morda je bil Zdenkina notranjost vsaj malo pomirjena, ko je konec junija 1944 v partizansko bolnišnico Rog prejela pismo Milana Veniška, ki je med drugim pisal: »Spočetka se je pri nas splošno mislilo, da je N. izdajal. Iz Maribora je bil prepeljan v specialne gestapovske mučilnice v Gradec. Mislili smo, da so tam od njega izsilili priznanje. Pozneje pa smo videli, da je mnogo ljudi, s katerimi je on imel tesne stike in celo pri njih stanoval, še na svobodi, iz česar smo sklepali, da te govornice ne morejo biti resnične. Končno se je izkazalo, da ima tiste izdaje na vesti neka Sonja (Oman, op. p.), kurirka OK-ja, ki je bila prijeta in je stopila v službo Gestapa. Ta je svoje izdaje hotela naprtiti N. in je zato lansirala take govornice. Zadovoljen sem, da Ti morem to sporočiti, ker je s tem popravljena krivica zavednemu borcu in ker vem, da bo to tudi Tebi v veliko zadoščanje in tolažbo.«⁹²

Vprašanje Novakovega »izdajstva« med policijskimi zaslišanji, ki je bilo z vidika predvojnih komunistov in organizatorjev odpora proti okupatorju neizmerne strateškega pomena, je za današnje generacije opazovalcev preteklosti povsem nebitveno. Še več, svojevrstna perversnost, ki meji na voajerstvo, je odpiranje okupatorjevih arhivov o zaslišanjih in skrbno beleženje besed mučenega, ki so prihajale iz oamljenega telesa med puljenjem nohtov. S tem kot preveč vneti iskalci zgodovinske resnice tudi sami dajemo legitimnost nacističnim metodam zasliševanj, ki so človeku odvzemala možnost racionalnega odzivanja. Skladatelju in enemu najbolj progresivnih političnih akterjev v Mariboru v tridesetih letih 20. stoletja Leonu Novaku lahko vrnemo osebno dostojanstvo in integriteto le tako, da zaključimo njegovo življenjsko

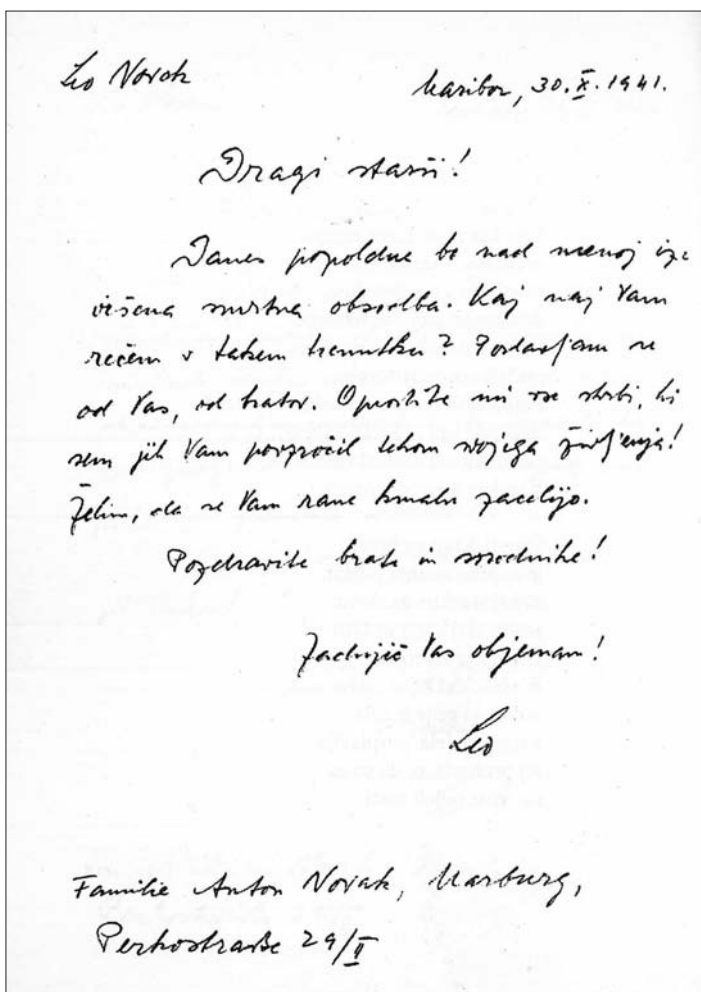
⁹⁰ Prav tam, str. 327, dok. št. 151.

⁹¹ AMNOM, mapa 10, izpoved Zdenke Novak, 28. 9. 1961.

⁹² AMNOM, mapa 10, pismo Milana Venišnika - Savinca Zdenki Novak, 24. 6. 1944.

zgodbo s trenutkom, ko so se za njim zaprla vrata Gestapa. Tedaj je pred svojimi zasliševalci ostal sam.

Leon je pred odhodom na strelišče napisal kratek seznam reči, ki so pomenile vso njegovo lastnino: srebrna žepna ura (danes v lasti Antejevega vnuka Lea), nekaj nemških mark, škatla z umazanim perilom in poččkana partitura pete Beethovnovе simfonije. Pred smrtjo je napisal poslovilna pisma staršem, sestri Mari Čepič in ženi Zdenki. Njegove zadnje besede so kot številna poslovilna pisma ustreljenih talcev namenjena predvsem ganljivi skrbi za preživele bližnje; v tem izrazu enosmerne komunikacije ni več prostora za strah pred lastnim uničenjem: »Dragi starši! Danes

Faksimile poslovilnega pisma Lea Novaka staršem

popoldne bo nad menoj izvršena smrtna obsodba. Kaj naj Vam rečem v takem trenutku? Poslavljam se od Vas, od bratov. Oprostite mi vse skrbi, ki sem jih Vam povzročil tekom svojega življenja! Želim, da se Vam rane kmalu zacelijo. Pozdravite brate in sorodnike! Zadnjič Vas objemam! Leo.«⁹³

Tridesetega oktobra 1941 je bil hladen dan, nalahno je naletaval sneg. Po izpovedih prič je bilo telesno in psihično izmučene kandidate za ustrelitev težko spoznati. Tudi obraz petintridesetletnega Leona - Felixa je bil pod pomečkanim klobukom povsem spačen.⁹⁴ Pripornik Martin Slabe je bil tistega poznooktobrskega dne leta 1941 priča ustrelitvam talcev. V spominu mu je ostal rezek ženski smeh na balkonu za obiskovalce, kjer so hitlerjanstvu privržene Mariborčanke spremljale streljanje z razposajenimi vzkliki: »Pfui, Banditen!« Naslednje jutro so gestapovski pazniki preostale zaprte moške kazensko sprehajali na dvorišču, ki je bilo še zmeraj posuto z okrvavljeno žagovino. Da ne bi iztekala kri, so žagovino prejšnji dan izdatno podložili tudi v krste ustreljenih, preden so jih naložili na tovornjak, ki je trupla odpeljal v graški krematorij. Pretepeni Slabe se ni mogel pridružiti zaukazanemu teku, zato je stal ob zidu; čutil je, kako vanj prehaja »duh mrtvih«. ⁹⁵ Leopoldini Novak je čez nekaj dni gestapovec prinesel paket, v katerem so bili populjei sinovi nohti in konzerva, v kateri je bil njegov pepel iz grškega krematorija.

Mateja Ratej

LEON NOVAK - FELIKS'S TIME IN MARIBOR

S U M M A R Y

After his graduation from the music conservatory in Zagreb in 1935, Leon Novak returned to Maribor, where he worked as a choirmaster of youth choir societies and a private teacher. For the composer, conductor and professor of music this was a beginning of an extremely intensive period of political engagement, ending with his death in the autumn of 1941. Since he had become a member of the Communist Party of Yugoslavia in 1934, he had serious problems with finding employment. In September 1935 he became one of the most prominent members of the Association of Young Intellectuals, formally an organisation of unemployed teachers but in fact representing the central meeting point of leftist intellectuals. The society was disbanded in May 1936. In September 1936 Novak was one of the organisers of the Maribor textile strike. In the following years he was politically active in the circle of Vekoslav Kukovec and his Peasant and Workers' Movement. Before the National Assembly elections in December 1938 Novak, as a supporter of Kukovec's movement, participated in the Slovenian United Opposition. He ran as a substitute candidate at the elections in the district Maribor - Right Bank. In January 1940 he was forced to go underground, avoiding internment. He finally returned to Maribor in the end of April 1941. He was a member of the Regional Committee of the Communist Party (PK KP) for northern Slovenia and remained in constant contact with other members. After Slavko Šlander had been arrested and shot in the end of August 1941, Novak succeeded him as the secretary of the PK KP for northern Slovenia. However, already on 19 September 1941 Gestapo tracked him down. He was arrested in possession of a significant part of the archive of the PK KP for northern Slovenia and shot in the courtyard of the Maribor Court prison after severe torture. In the end of March 1941 Edvard

⁹³ Novak, MOM, iz pesmi Zapuščina, str. 30-32.

⁹⁴ Ostrovska, Kljub vsemu odpor, str. 144.

⁹⁵ Nikoli več!. Maribor 1963, str. 35-36.

Kardelj wrote to the General Secretary of the Communist Party of Yugoslavia Josip Broz. Among other things he mentioned Novak's treason. For this reason Novak was forgotten by the post-war historiography. The question of Novak's »*treason*« during the police interrogation was extremely important from the viewpoint of the pre-war communists and organisers of the resistance against the occupiers. However, from the present point of view it is a certain perversion to open the occupiers' archives about the interrogations and examine the methodically recorded words spoken by those whose nails were being pulled. Thus, as overzealous seekers of the historical truth, we legitimise the Nazi interrogation techniques which deprived people of rational reactions.

1.01
Prejeto 13. 3. 2015

UDK: 364(497.4)"1941/1945"

Dunja Dobaja*

Socialnozdravstvene razmere in organizacija legalne socialnozdravstvene službe za ženske in otroke na nemškem okupacijskem območju: na zasedenem območju Koroške in Kranjske

IZVLEČEK

Članek s pomočjo arhivskih virov, literature in časopisja podrobno predstavi organizacijo legalne socialnozdravstvene službe, in v okviru tega tudi legalno socialnozdravstveno oskrbo žensk in otrok, v tistem delu Slovenije, ki jo je okupiral nemški okupator. Poudarek je predvsem na prikazu razmer na zasedenem območju Koroške in Kranjske. Članek da vpogled v nacistične nazore o socialnem in zdravstvenem skrbstvu in v končne cilje nemških okupacijskih oblasti, ki so prekriti z različnimi socialnozdravstvenimi ugodnostmi.

Ključne besede: Slovenija, 2. svetovna vojna, okupacija, nemško okupacijsko območje, sociala, zdravstvo, otroški vrtci, zakonodaja, nezakonski otroci

ABSTRACT

HEALTHCARE SITUATION AND ORGANISATION OF LEGAL HEALTHCARE SERVICE FOR WOMEN AND CHILDREN AT THE GERMAN OCCUPATION ZONE: IN THE OCCUPIED TERRITORY OF CARINTHIA AND CARNIOLA

On the basis of archive sources, literature and the press the author provides a detailed presentation of the organisation of the legal healthcare service as well as, in its context, the legal healthcare for women and children in the part of Slovenia occupied by the Germans. The emphasis lies especially on the outline of the situation in the occupied territories of Carinthia and Carniola. The article provides an insight into the Nazi principles with regard to welfare and healthcare as well as into the ultimate goals of the German occupation authorities, obscured by various healthcare benefits.

Keywords: Slovenia, World War II, occupation, German occupation zone, welfare, healthcare, kindergartens, legislation, illegitimate children

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; dunja.dobaja@inz.si

Uvod

Nacistični režim si je prizadeval v obeh začasnih pokrajinskih upravnih enotah izenačiti upravo vsebinsko in oblikovno z upravo v sosednjih avstrijskih pokrajinah. Oblikovno so jo nameravali izenačiti še pred predvideno formalno-pravno priključitvijo Spodnje Štajerske in Gorenjske nemškemu rajhu oziroma deželama Štajerski in Koroški. Ker so bila tam upravna območja okrožja in ne okrajji, so pripravljali njihovo ustanovitev tudi v zasedenih slovenskih predelih. Upravo v novih okrožjih so vodili politični komisarji. Politični komisarji so bili šefoma civilne uprave podrejeni neposredno. Še pred oblikovanjem okrožij so imeli v okrajih in v mestih Maribor, Ptuj in Celje enake pristojnosti kot šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko, Gorenjsko in Mežiško dolino. Tudi oni so vodili splošno upravo in samoupravo. Njihovi uradi so imeli različno organizacijsko sestavo, ki je bila zgolj začasna. Med njihovo delovno področje sta sodila tudi socialno skrbstvo in mladinsko varstvo ter zdravstvo.¹

Dne 1. februarja 1942 so politične komisarje v podeželskih okrožjih preimenovali v deželne svetnike (Landrat), v Mariboru pa v nadžupana (Oberbürgermeister). Dobili so imena, ki so jih imeli podobni funkcionarji v avstrijskih pokrajinah. Imeli pa so manjše pristojnosti kot prej.²

Nacistična deželna uprava v avstrijskih pokrajinah je obsegala dve glavni veji, in sicer državno upravo (staatliche Verwaltung) in samoupravo (Gauselbstverwaltung). Prvo je vodil vladni predsednik (Regierungspräsident) s sedežem v Gradcu in Celovcu, deželno samoupravo pa je vodil deželni glavar (Landeshauptmann) s sedežem v Celovcu in Gradcu.

Državna uprava v Gradcu je imela pet oddelkov z več pododdelki. Med oddelki je bil tudi oddelek III za narodno zdravje z naslednjimi pododdelki: IIIa za zdravstvo in telesno nego, IIIb za javno skrbstvo in mladinsko varstvo ter IIIc za bolnišnice.³

Po nacističnih vodstvenih načelih (Führungsprinzip) sta imela šefa civilne uprave za Gorenjsko in Spodnjo Štajersko vso oblast izključno sama v svojih upravnih enotah. Natančneje je znana sestava urada šefa civilne uprave za Gorenjsko na Bledu iz jeseni 1941.⁴ Urad je imel več oddelkov, med njimi »splošni oddelek«, v katerem je bilo mnogo poverjenikov, med drugim tudi za ljudsko zdravje in socialno zavarovanje. O organizacijski in osebni sestavi urada šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko v Mariboru in kasneje v Gradcu je manj znanega. Verjetno je tudi omenjeni urad imel več poverjenikov, med drugim tudi za socialno zavarovanje in zdravstvo.⁵

¹ Tone Ferenc: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno: 1, Razkosanje in aneksionizem. Ljubljana 2006, str. 487-489.

² Prav tam, str. 488-489.

³ Prav tam, str. 486. Ferenc navaja sestavo državne uprave v Gradcu za leto 1943, saj je sestava v tem času »zanesljivo poznana«. Enako navaja za omenjeno leto tudi sestavo okrožne samouprave za Štajersko in Koroško.

⁴ Prav tam, str. 484.

⁵ Prav tam, str. 484-485.

Zdravstveno in socialno varstvo

Odredba z dne 2. julija 1941 (Verordnungs und Amtsblatt des CdZ, 3. julij 1941, del 16) je urejala javno skrbstvo. Omejevala se je zgolj na najenostavnejše in najnujnejše določbe o uvedbi javnega skrbstva, zato da bi omogočila čim hitrejše prilagajanje rajhovskim zakonom socialnega skrbstva.⁶ Določitev, kdaj je bila oseba potrebna pomoči, je bila odvisna od posameznega primera, upoštevajoč pri tem naslednje kriterije: posebnost primera, način in trajanje stiske, oseba upravičenca in lokalne razmere. Potrebno je bilo torej presoditi, ali oseba lahko v zadostni meri skrbi zase ali za svojo družino. Prav tako je bilo potrebno preveriti, če upravičenec že ne dobiva drugih denarnih sredstev (renta, pokojnina, podpora po drugih članih družine). Na splošno se je s pomočjo zagotovilo samo najnujnejše življenjske potrebe (prehrana, obleka, bivanje in nega). Tudi pri dodeljevanju pomoči nosečnicam in doječim materam so se upoštevali posamezni primeri in »dedno - biološka vrednost prosilke«, torej njeno poreklo.

Pristojna za določanje splošne pomoči je bila občina stalnega bivanja prosilca. Občine so razdeljevale podpore občinskim revežem in tudi žrtvam prve svetovne vojne, upokojencem jugoslovanske uprave, nadalje so prejeli podporo sorodniki mobilizirancev v nemško vojsko in vpoklicanih v delovno službo. Sorazmerno visoke podpore so dobivali sorodniki padlih na fronti in tistih, ki so jih ubili partizani. V začetku poostrenih ukrepov leta 1942 so prepovedali izplačevanje podpor svojcem, ki so jih odpeljali partizani in sicer z utemeljitvijo, da lahko vsi, ki želijo zapustijo partizanske vrste in se vrnejo svojcem. V primerih, ko tak posameznik ni zapustil partizanov, se je smatralo, da se je s tem strinjal. Tekom leta 1942 pa so ponovno dovolili, da tudi sorodniki tistih, ki so jih odpeljali partizani zaprosijo za podporo. Vsako takšno prošnjo je preverila žandarmerija.⁷

Tabela 1: Minimalne mesečne zneske pomoči javne oskrbe

Prejemniki pomoči	Znesek pomoči
Ena oseba v gospodinjstvu	16RM
Člani gospodinjstva prosilca pomoči, stari nad 16 let	8RM
Člani gospodinjstva prosilca pomoči, stari pod 16 let	6RM
Osebe, stare pod 16 let, ki ne živijo v gospodinjstvu skupaj s prosilcem pomoči	12RM

Poleg omenjenih minimalnih zneskov pomoči, se je dodelila še pomoč pri najemninah, in sicer v višini najemnine, a ne več kot 25% zneska minimalne pomoči.⁸

⁶ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Deželni svetnik Kranj (dalje AS 1604), f. 982, mapa Landrat Krainburg - Kreisfürsorgeamt, Die öffentliche Fürsorge.

⁷ Nacistična okupacija 1941-1945 : prispevek k zgodovini nacistične okupacije v Trzinu in okolici. Trzin 1984 (dalje Trziški zbornik), str. 57-58.

⁸ Odredba navaja primer pomoči: Zakonski par z dvema otrokoma naj bi dobil za nosilca gospo-

Odstopanja od minimalnega zneska navzdol ali navzgor so bila sicer možna, a jih je bilo potrebno dokumentirati oziroma utemeljiti v dokumentaciji. Občina je morala zabeležiti vse dogodke v zvezi z omenjenim vprašanjem.

Iz arhivskih dokumentov je moč videti, da so imele občine zaradi finančnih težav pogosto težave pri izplačevanju pomoči. Takšen primer je bila občina Železniki.⁹ Občina se je nahajala v finančnih težavah, zato prvega v mesecu ni bila sposobna izplačati socialne pomoči niti plač delavcem. V dani situaciji se je občinski komisar obrnil na Landrat s prošnjo, da bi se od okrožne skrbstvene zveze dodelilo občini »končno enkrat« 50% delež občine, to je okoli 8800RM, kot povračilo. Občina je bila zaposlena tudi z izboljšavo cest zaradi vremenskih nepravil. Pri omenjenih delih naj bi sodelovalo okoli 60 delavcev. Zaradi vsega omenjenega se je občinski komisar obrnil na Landrat s prošnjo, naj ne zanemarjajo več financiranja občine.¹⁰ Iz vira ni razvidno, ali je bilo omenjeno povračilo izplačano. Je pa iz drugega dokumenta razvidno, da je občina dobila povračilo sredstev, ki jih je v začetku leta 1943 porabila za socialno skrbstvene podpore.¹¹ V mesecu januarju 1943 je občina porabila za socialno skrbstvene podpore 2515.25 RM, v mesecu februarju istega leta pa nekoliko manj, in sicer 2323.25 RM. Skupaj torej 4838.50 RM. Občina je zaradi finančnih težav zaprosila Landrat za vračilo stroškov. Sodeč iz vira so bila sredstva nakazana občini pri okrožni hranilnici v Kranju. S tem je bila občina Železniki sposobna izplačati podpore za tekoči mesec marec.¹²

Iz virov je razvidno, da vsi občinski uradi okrožja Kranj niso upoštevali navodil Landrat-a o posredovanju podatkov o stroških za socialno skrbstvo, in sicer do 10. v mesecu.¹³ Nekateri občinski uradi so čakali do 20. v mesecu ali pa še dalj. Posledica tega je bila, da Landrat ni mogel pravočasno nakazati sredstev.¹⁴

Prejemniki pomoči oziroma njihovi družinski člani, ki so bili povsem ali delno sposobni za delo, so morali občini vrniti prejemanje pomoči z delom. V primeru, da jim je delovni urad že odredil naloge, jih občina ni uporabila za delo. Potrebno je bilo torej tesno sodelovanje občine z delovnim uradom. Prejemniku pomoči je bilo dodeljeno delo glede na starost, zdravstveno stanje, družinske razmere in poklicno izobrazbo. Glede žena je odredba poudarjala, naj se jim dodeli delo, ki ne bo ogro-

dinjstva 16RM, za ženo 8RM, za petletnega sina 6RM in za šestletno posvojeno hčer 6RM. Skupaj torej 36 RM. Omenjeni zakonski par je plačeval tudi mesečno najemnino v vrednosti 12RM. Ker je lahko pomoč pri najemnini znašala 25 % skupne pomoči, je v omenjenem primeru znašala 9 RM (1/4 od 36). Če je bila najemnina manjša od 9 RM, se je dodelila podpora v ceni celotne najemnine. - ARS, AS 1604, f. 982, mapa Landrat Krainburg - Kreisfürsorgeamt, Die öffentliche Fürsorge.

⁹ ARS, AS 1604, f. 982, an den Landrat des Kreises zu Hd. Herrn Neutzler in Krainburg, september 1942.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Prav tam, Fürsorgeunterstützungen, Rückerstattung an die Gemeinde. An den Herrn Landrat - Kreisfürsorgeamt in Krainburg, 5. 3. 1943.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam, Fürsorgeaufwandsnachweisung - FU - Abrechnung, 8. 12. 1943.

¹⁴ Prav tam.

žalo urejene vzgoje otrok, hkrati pa se upošteva že njihova angažiranost pri vodenju gospodinjstva in skrbi za družinske člane.¹⁵

Nadalje je odredba od članov gospodinjstva prejemnika pomoči zahtevala, da preprečijo morebitno odselitev prejemnika pomoči, če to ni bilo nujno. Sprememba bivališča je bila mogoča le v soglasju s političnim komisarjem.¹⁶

Pri izvajanju javnega skrbstva je bilo potrebno tesno sodelovanje z oddelki urada za ljudsko skrbstvo (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt - NSV) pri Koroški domovinski zvezi (Kärntner Heimatbund). Pri tem je bilo potrebno upoštevati, da je NSV omejevala svoje naloge na prebivalstvo, ki ni imelo dednih bolezni. Pomoč, ki so jo prejeli, je bila samo dodatna pomoč, ki je prejemnike vzgajala v smislu samopomoči. Javno skrbstvo pa naj bi oskrbovalo vse ubožne, pa četudi je šlo za osebe z dednimi boleznimi, asocialne itd.¹⁷ To skrbstvo je imelo sicer za cilj, da omenjene osebe naredi za »polnovredne člane družbe«, a jim hkrati ni smelo odreči zagotavljanja najnujnejših življenjskih potreb. Omenjenim osebam je bilo torej potrebno zagotoviti najnujnejša sredstva za preživljanje iz javnega skrbstva, ni se jih pa smelo napotiti na NSV pri Koroški domovinski zvezi. Naloga občin je bila bedeti nad tem, da je oseba, ki je potrebovala pomoč, uporabila vse svoje delovne sposobnosti za to, da je ponovno prišla v položaj, ko ji ni bila več potrebna pomoč iz javnega skrbstva. Če je oseba ponujeno delo zavrnila ali se sama ni dovolj potrudila za delo, mu je bila pomoč omejena na minimum oziroma odvzeta. V določenih primerih se je pomoč izvajala v naturalijah, zlasti pri pijancih in »razsipnežih«. V primeru, ko se je upravičenec do pomoči zaposlil in pokazal resno pripravljenost za delo, se je od njega zahtevalo vračanje sredstev občini po šestih mesecih zaposlitve (če je prejel pomoč več kot 3 mesece) le v primeru, če je bil njegov bruto dohodek večji kot trikratna vrednost zneska minimalne pomoči.¹⁸

S 1. aprilom 1942 so na Spodnjem Štajerskem stopili v veljavo predpisi javnega skrbstva, ki so od 3. septembra 1938 veljali v Reichsgau Steiermark.¹⁹ V veljavo so stopili vsi dogovori o upravljanju bolnic in hiralnic, ki so jih sklenili skrbstveni uradi Reichsgau-a Steiermark z upravami bolnic in hiralnic ter z združenjem nemških zdravstvenih blagajn (Kassenärztlichevereinigung Deutschlands - KVD). Izvedba javnega skrbstva je bila v pristojnosti okrožnih in okrajnih skrbstvenih uradov, razen

¹⁵ Prav tam, mapa Landrat Krainburg - Kreisfürsorgeamt, Die öffentliche Fürsorge.

Nacistična oblast je nudila pomoč po načelu »Edino kdor dela, bo oskrbovan«. Tako je moral vsak oskrbovanec vojne zimske pomoči ob začetku nove zimske pomoči predložiti zadostno dokazilo dela, ki je bilo predpogoj za oskrbovanje. Zato je bilo pomembno, da je vsak delodajalec natančno vodil karto za dokazilo dela, kajti le na ta način naj bi preprečili, da bi delomrzneži živeli na stroške skupnosti. Bolne, matere, ki so bile popolnoma zaposlene v svojem gospodinjstvu in druge upoštevanja vredne slučaje je vojna zimska pomoč lahko oskrbovala tudi brez dokazila. - Karawanken Bote, 25. 4. 1942, str. 5, Edino kdor dela, bo oskrbovan.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ ARS, AS 1604, f. 982, Verordnung, über die Einführung fürsorgerechtlcher Vorschriften in der Untersteiermark, 12. 6. 1942.

pri nalogah, ki so bile pridržane deželnim skrbstvenim uradom. Vodja okrajnega skrbstvenega urada v mestni občini Maribor je bil Oberbürgermeister, v deželnih okrožjih pa deželni svet.

V pristojnosti skrbstvenega urada Gau-a so bile naslednje naloge: oskrba, hranjenje, zdravljenje in nega pomoči potrebnih psihičnih bolnikov, slaboumnih, božjastnih, gluhonemih, slepih in invalidnih, če je bilo potrebno institucionaliziranje slednjih. Ta obveza je bila pri invalidih omejena na mladoletne in na osebe, ki so morale biti zaradi narave bolezni oskrbljene v posebnih inštitucijah. Skrbstvo naj bi obsegalo pri slepih, gluhonemih, invalidnih in mladoletnih tudi usposabljanje za poklic. Pri mladoletnih pa naj bi bila vključena tudi vzgoja. Otroci v reji, za katere s 1. aprilom 1942 ni bilo moč ugotoviti osnovnega bivališča, so se obravnavali kot podpiranci dežele.²⁰

Zakonodaja je teoretično zagotavljala oskrbo tudi slaboumnim in drugače hendikepiranim osebam. Dejansko so nacisti izvajali evtanazije večjega števila omenjenih oseb. Tako so iz območja današnje Slovenije v Hartheimu umorili 575 oseb, med njimi 22 mladoletnih. V Feldhofu pa 29 oseb, med njimi 2 mladoletna.²¹

Izenačevanje uprave zasedenih območij z avstrijskimi deželami je, kot rečeno, potekalo tudi na področju socialne in zdravstvene zakonodaje ter varstva. Cilj nemškega okupatorja je bil čim prej dvigniti življenjski standard zasedenih območij na nivo nemškega. V ta namen je dvignil nivo socialne varnosti in osebnih prihodkov prebivalstva. Poleg priprave zasedenih območij na njihovo čimprejšnjo priključitev k nemškemu rajhu so tovrstni ukrepi nedvomno imeli tudi propagandni namen, to je pridobiti čim širši krog ljudi, zlasti socialno šibke sloje prebivalstva. Ti so namreč ob sodelovanju z nemško oblastjo pridobili razne socialne ugodnosti.

Nemška civilna oblast je že 15. maja 1941 razpustila nekdanji Okrajni urad za delavsko zavarovanje v Ljubljani z njegovimi podružnicami v Trziču, Kamniku in Litiji. Namesto dotedanjih bratovskih skladnic je nemška civilna oblast ustanovila blagajno za socialno zavarovanje za zasedena ozemlja Koroške in Kranjske, ki je imela svoj sedež v Kranju. Izpostave blagajne so bile v Trziču in Kamniku. Urad v Kamniku je bil pristojen tudi za območje Litije.²² Delodajalci so morali vplačevati prispevke za svoje delavce. V nasprotnem primeru so jim grozile zamudne obresti, opomini, izterjava in plačilo kazni. Oblasti so pozvale vse prebivalce, da so se morali vsi, ki še niso bili vključeni v sistem socialnega zavarovanja, vanj vključiti. Socialno zavarovanje je bilo obvezno tudi za vse samozaposlene, obrtnike na domu, vse poljedelske delavce, ki so delali s stroji ter za vse vajence, čeprav niso prejeli plače. Odredba z dne 15. maja 1941 je določala, da je prispevek za socialno zavarovanje visok 20% osnovne plače zaposlenega, brez odtegljajev. Enak je bil tudi odstotek pomoči, ki so jo prejeli

²⁰ Prav tam.

²¹ Podatkovna baza Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Inštitut za novejšo zgodovino 1997-, stanje na dan 25. 2. 2013.

²² Vinko Skitek: Delovanje nacističnega režima med drugo svetovno vojno na slovenskem Koroškem : delovanje socialne oskrbe prebivalstva, diplomska naloga. Maribor 2009 (dalje Skitek, Delovanje socialne oskrbe prebivalstva).

brezposelni. Nemški socialni sistem je poznal še druge oblike zavarovanja, ki so bile vključene v socialno zavarovanje. Obstajalo je še zdravstveno zavarovanje, invalidsko in starostno zavarovanje delavcev, pokojninsko zavarovanje nameščencev, nezgodno zavarovanje, prispevki za naloge delavske zaposlitve in prispevki za brezposelnost. Prispevke za omenjene oblike zavarovanja so plačevali delavci in delodajalci skupaj, in sicer tako da je vsak plačal polovico zneska, le pri nezgodnem zavarovanju za delavce je prispevek znašal 20% in se je porazdelil med delavca, ki je plačal 9,12% in delodajalca, ki je plačal 10,88%. Vse prispevke za mladoletne vajence je moral plačati delodajalec sam. Določeni zaposleni so bili oproščeni plačila nekaterih prispevkov. Med njimi so bile služkinje ter poljedelski in gozdarski delavci, ki so bili oproščeni prispevka za brezposelnost in prispevne obveznosti za uvrstitev v delo. Iz tega sledi, da se je njihov prispevek za socialno zavarovanje znižal z 20% na 13,5%, kar je pomenilo, da je delodajalec zanje plačal 7,63% in delavec 5,87%.²³

Zdravstveno zavarovanje je obsegalo bolezensko pomoč zavarovancem, porodniško pomoč zavarovancem, pomoč za primer smrti zavarovanca, bolezensko pomoč za družinske člane, porodniško pomoč za družinske člane in pomoč za slučaj smrti družinskih članov. Pravico do omenjenih storitev so imeli tisti, ki so bili vključeni v bolniško zavarovanje, tisti, ki so zboleli zaradi delovne nesreče in tisti, ki jim je takoj po prenehanju zavarovalne obveznosti zmanjkalo dohodkov, vendar so morali biti pred tem vsaj 6 tednov zavarovani. Da ne bi prihajalo do nepravilnosti, je moral vsak dokazati svojo upravičenost do določenih storitev s potrdilom delodajalca.

Pomoč pri bolezni je obsegala zdravniško pomoč in zobozdravstveno pomoč od pojava bolezni dalje in vsa zdravila ter zdravstvene pripomočke do višine 30 RM. Drugi del pomoči pri bolezni je bila »hranarina«, ki jo je prejel vsak dela nezmožen zavarovanec. »Hranarina« se je prejela največ 26 tednov. Namesto omenjenih dveh ukrepov se je lahko določila oskrbnina v bolnišnici. Lahko se je določila tudi »hišnina«, in sicer v primeru, če je zavarovanec bival v bolnišnici, je pa drugače finančno skrbel za svoje sorodnike. V tem primeru so sorodniki prejeli »hišnino«. Zavarovancu je bila dodeljena bolezenska pomoč na podlagi bolezenskega lista, ki ga je izdal delodajalec.²⁴

Po dvanajstem razglasu vodje socialno zavarovalne blagajne z dne 15. aprila 1942 je prišlo do razširitve pravic v zdravstvenem zavarovanju.²⁵ Preskrba zavarovancev s potrebnimi zdravili in zdravstvenimi pripomočki je bila odslej brezplačna, pa čeprav je šlo za tako imenovana večja zdravila. Odpadla je tudi omejitev glede na višino stroškov. Glede pristojbine za bolniški list in pristojbine, ki se je plačala pri uporabi zdravil in zdravilnih pripomočkov (pristojbina za naredbeni list) so bile uvedene oprostilne določbe, kar pomeni, da so bile določene osebe oproščene plačevanja omenjenih pristojbin. Med njimi so bili zavarovani brezposelni, osebe, ki so bolele za nalezljivo boleznijo, rentniki in »nemški in Nemcem prijazni z otroci obdarovani

²³ Prav tam.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Karawanken Bote, 20. 5. 1942, str. 3, Izgraditev socialnega zavarovanja v zasedenih ozemljih.

zavarovanci«. ²⁶ Slednji so bili tisti zavarovanci, ki so imeli najmanj štiri, vdove pa najmanj tri lastne zakonske ali pozakonjene otroke. ²⁷

Če je z boleznijo povezana delanezmožnost trajala dalj kot 10 dni, se za zdravila, ki so bila po preteku tega časa tekom delanezmožnosti še potrebna, ni plačala pristojbina za naredbeni list. Bolniška se je odslej dajala kot tako imenovana večja dajatev do skupno 52 tednov. Če je bilo po mnenju zdravnika pričakovati, da bo zavarovanec tekom 13 tednov zopet sposoben za delo, se je bolniška lahko izplačevala tudi več kot 52 tednov do ponovne delazmožnosti. ²⁸ Novi so bili tudi kot večje dajatve predvideni pribitki k bolniški za zavarovance z družino. Ti pribitki so znašali za vsakega svojca od 43. dne delanezmožnosti 10% bolniške. Če je bil sprejet zavarovanec, ki je do tedaj svojce popolnoma ali pretežno vzdrževal, v oskrbo v zavod, mu je pripadal prispevek za domačo oskrbo v višini polovične bolniške od 4. dne delanezmožnosti kot dolžnostna dajatev. Kot večja dajatev se je plačeval prispevek za domačo oskrbo v višini 60% bolniške. Zavarovancem z več kot enim svojcem je pripadal k prispevku za domačo oskrbo pribitek v višini 5% za drugega in vsakega nadaljnjega svojca. ²⁹

Druga oblika pomoči bolniškega zavarovanja je bila *porodniška pomoč*. Do nje so bile upravičene zavarovanke, ki so bile neprekinjeno zavarovane zadnji dve leti pred porodom najmanj 10 mesecev, od tega v zadnjem letu pred porodom neprekinjeno najmanj 6 mesecev. Pod to formulacijo razumemo tako imenovano »Wochenhilfe«. ³⁰ Porodniška pomoč je bila lahko v obliki enkratne pomoči, v obliki pomoči pri težavah v nosečnosti, v obliki babiške pomoči, v obliki sredstev za zdravljenje pri porodu, kot »tedenska hranarina« v času 6 tednov po porodu, če je zavarovanka v tem času ostala doma in ni šla v službo, lahko pa je bila pomoč v obliki prispevka za dobo dojenja. ³¹ Zakonodaja se je na tem področju dopolnjevala. Po razglasu vodje socialno zavarovalne blagajne z dne 15. aprila 1942 so v porodni pomoči stopile v veljavo nove določbe, ki so predvidevale povečanje izplačanih zneskov. ³² Kot porodna pomoč je bil predviden enkratni znesek 20 RM za vsakega otroka in tedenski prispevek v višini 1 ½ bolniške za 6 tednov pred predvidenim porodom in v višini bolniške za 6 sklenjenih tednov po dejanskem porodu, če porodnica ni bila v službi. Če je porodnica po porodu delala proti plačilu, je bila vseeno upravičena do prejemanja porodnine, a samo v višini polovične

²⁶ Prav tam.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Prav tam. Po dvanajstem razglasu vodje socialno zavarovalne blagajne z dne 15. 4. 1942 so se v socialnem zavarovanju razdelile dajatve v dolžnostne dajatve in večje dajatve. Zahtevek do dolžnostne dajatve je nastal s članstvom, zahtevek za večje dajatve pa so imeli člani, ki so bili v zadnjih dvanajstih mesecih pred nastopom zavarovalnega primera najmanj šest mesecev pri kakšnem javnopravnem nosilcu zavarovanja v zasedenih ozemljih ali v območju nemškega rajha zavarovani zoper bolezen. - Prav tam.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Dr. jur. Heinz Jaeger: Wochenhilfe und Familienwochenhilfe. Berlin 1940 (dalje Jaeger, Wochenhilfe und Familienwochenhilfe), str. 5.

³¹ Skitek, Delovanje socialne oskrbe prebivalstva; Jaeger, Wochenhilfe und Familienwochenhilfe, str. 33.

³² Karawanken Bote, 20. 5. 1942, str. 3, Izgraditev socialnega zavarovanja v zasedenih ozemljih.

bolniške.³³ Zavarovanka s tedensko mezdo 28RM naj bi prejela 210RM porodne podpore, namesto dotedanjih 168RM, in 126RM dojnine, to je podpore doječim materam, namesto dotedanjih 42 RM. Poleg tega je dobila tudi 20 RM, namesto dotedanjih 10 RM, kot enkratni prispevek k porodnim stroškom. Potrebna zdravniška in babiška pomoč sta bili sicer brezplačni, a so se stroški krili iz zdravstvene blagajne. Glede plačila babiške pomoči je odredba z dne 10. julija 1942 določala, da se mora iz zdravstvene blagajne pri dokončanem porodu, ne glede na to, kako je potekal, plačati babicam 32 RM, pri porodu dvojčkov 36RM, pri rojstvu več otrok pa 40RM. Za pomoč pri neuspelem porodu pa 13,5 RM. Babica je bila upravičena tudi plačila potnih stroškov. Za oddaljenost več kot 2 km so potni stroški znašali 21,5RM na km.³⁴

Dojnina je znašala polovico bolniške, a največ 1,50 RM dnevno tekom 12 tednov po porodu, če je zavarovanka sama dojila. Do tedaj je znašal prispevek k porodnim stroškom 10 RM, porodna podpora pa višino bolniške in dojnina enotno 50 Rpf dnevno.³⁵

Finančno pomoč pri dojenju so oblasti smatrale kot »najpomembnejši ukrep« za pospeševanje dojenja, ki je bila »najpomembnejša naloga« v boju proti umrljivosti dojenčkov. V ospredju tovrstnega ukrepa pa naj bi bila, bolj kot ekonomski moment, »vzgoja naroda«, zaradi česar naj bi ta ukrep zajel čim več mater, ki so bile upravičene do pomoči ob dojenju.³⁶ V praksi, sodeč po virih, so bila določila o dodeljevanju pomoči doječim materam oblastem na nižjem nivoju pogostokrat neznana. Tako so bila na koroškega Reichstatthalter-ja naslovljena različna vprašanja v zvezi s tem, iz česar je le-ta sklepal, da so določila o dodeljevanju pomoči doječim materam oblastem v okrožjih premalo znana.³⁷

V okviru podpore družini ob porodu je sodila enkratna finančna pomoč pri porodu v višini 10RM za vsakega otroka, porodnina v višini polovične bolniške, največ 1 RM dnevno za 4 tedne pred in 6 tednov po porodu in dojnina v enaki višini za 12 tednov po porodu, če je mati sama dojila. Dotedaj je znašala porodnina 50 Rpf dnevno in dojnina v višini 25 Rpf dnevno.³⁸ Upoštevač omenjene določbe je žena delavca s tedensko mezdo 30 RM prejela 70 RM porodnina, namesto dotedanjih 35 RM, in 84 dojnina za 12 tednov dojenja, namesto dotedanjih 21 RM.

Tretja oblika bolniške pomoči je bila *pomoč v primeru smrti zavarovanca*. V tem

³³ Prav tam.

³⁴ ARS, AS 1604, f. 982, Hebammengebühren. An den Landrat (Fürsorgeamt) in Radmannsdorf, Krainburg, Stein, 19. 6. 1943.

³⁵ Karawanken Bote, 20. 5. 1942, str. 3.

³⁶ ARS, AS 1604, f. 981, Höhe des Stillgeldes, 24. 9. 1943. V primeru, da je mati dojila dvojčka, ji je pripadala toliko večja dojnina. Dojnina je pripadala tudi materi, ki je otroka sicer dojila, a je zaradi pomanjkanja mleka, morala otroku dodajati še umetno hrano/mleko. Prejemanje bolniške, bivanje matere v bolnišnici ali v domu za otročnice ni oviralo prejemanje dojnina. Seveda pa je bilo potrebno dojenje dokazati s predložitvijo dokazila o dojenju bolniški blagajni. Namesto potrdila je bila mogoča tudi izjava verodostojne osebe. Dojnina (Stillgeld) je sodila v okvir t. i. Wochenhilfe (tedenska pomoč). - Jaeger, Wochenhilfe und Familienwochenhilfe, str. 33.

³⁷ ARS, AS 1604, f. 981, Höhe des Stillgeldes, 24. 9. 1943.

³⁸ Karawanken Bote, 20. 5. 1942, str. 3.

primeru se je, na podlagi dvanajstega razglasa vodje socialno zavarovalne blagajne z dne 15. aprila 1942, izplačala kot večja dajatev šestdesetkratna bolniška, dolžnostna dajatev pa naj bi znašala štiridesetkratno bolniško. Omenjena pomoč je v najboljšem primeru znašala 300RM namesto dotedanjih 200RM.³⁹ Do pomoči so bili upravičeni žena ali mož zavarovanca, vsi njuni otroci ali posvojeni otroci do dopolnjenega 18. leta, če so še živeli v skupnem gospodinjstvu, do 24. leta, če so študirali in neomejeno, če so bili trajno nesposobni za delo. V krog družinskih svojcev so bili vključeni tudi starši zavarovanca, dalje sestra, ki je nepretrgoma osem mesecev živela v gospodinjstvi skupnosti z zavarovancem in najmanj to dobo vodila gospodinjstvo, in sicer pri moških zavarovancih, če ni bilo v skupnem gospodinjstvu živeče delazmožne žene, pri ženskih zavarovancih pa dokler je ona opravljala mezdnno delo.⁴⁰ Pomoč je zajemala zdravniško pomoč, prispevek k stroškom zdravljenja in zdravil, prispevek za zobozdravstveno zdravljenje ter oskrba za družinske člane v bolnišnici.⁴¹

Kot zadnja oblika bolniške pomoči je bila na voljo zavarovancem *pomoč ob smrti družinskega člana*. Po že omenjenem razglasu z dne 15. aprila 1942 je omenjena pomoč znašala za moža 60%, za otroka v prvem tednu življenja ali če je bil mrtvorojen 20%, za otroka do 6 let 30% in za svojece 50% »članske mrtvaščine«. Do tedanja ureditev je predvidevala 30% »članske mrtvaščine« kot pomoči za družino, za otroka v prvem letu življenja 15%, najmanj pa 10RM.⁴² Po omenjenem razglasu so torej dajatve znašale približno še enkrat več kot do tedaj.

Nationalsozialistische Volkswohlfahrt - NSV⁴³

Oblika vsebinskega izenačevanja uprave slovenskih zasedenih območij z upravo v

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Skitek, Delovanje socialne oskrbe prebivalstva.

⁴² Karawanken Bote, 20. 5. 1942, str. 3.

⁴³ »Nationalsozialistisches nationales sozialno skrbstvo«. NSV so ustanovili nacionalsocialisti 18. 4. 1932 kot registrirano zvezo. Dne 3. 5. 1933, samo nekaj mesecev po prevzemu oblasti, so jo povzdignili v organizacijo NSDAP. Njen sedež je bil v Berlinu. Struktura NSV je bila podobna strukturi NSDAP. Delila se je na 6 uradov: organizacija, finančna uprava, dobroteljnost in mladinska pomoč, ljudsko zdravje, propaganda in šolstvo. NSV je prejela smernice dela od glavnega urada za narodno socialno skrbstvo (Hauptamt für Volkswohlfahrt). Dokler je v Nemčiji še obstajala masovna brezposelnost je NSV pomagala revnim družinam tudi finančno, nekako od leta 1938 pa se je preusmerila na storitvene dejavnosti. V sklopu tega je imela otroške vrtce, ki so bili konkurenca podobnim cerkvenim ustanovam. Moto otroških vrtcev NSV je bil: »Sklenite ročice, povsote glave, vedno mislite na Führerja. On nam daje naš vsakdanji kruh in nas reši vsega hudega.« V času 2. svetovne vojne je NSV prevzemala vedno več državnih nalog, predvsem na področju otroškega in mladinskega skrbstva. Ena najbolj znanih pomožnih organizacij NSV je bila »Mati in otrok« (Mutter und Kind), ki je skrbelo za arijske žene med celotno nosečnostjo, kakor tudi po rojstvu otroka. V nujnih primerih je finančno podpirala matere tudi še kasneje. V otroških vrtcih in materinskih domovih se je nato nadaljevala skrb NSV za otroke in matere. NSV se je financirala iz prispevkov in članarin svojega številnega članstva. Konec leta 1938 je imela okoli en milijon častnih sodelavcev. Na začetku vojne je štela 11 milijonov članov. Od leta 1933 je izdajala mesečnih Nationalsozialistische Volksdienst in od leta 1936 zbirko Ewiges Deutschland. - Dostopno na: NSV - Wikipedia, the free encyclopedia, <http://en.wikipedia.org/wiki/NSV>.

sosednjih avstrijskih pokrajinah je bila tudi NSV. Bila je pristojna organizacija NS-DAP za vsa vprašanja socialnega skrbstva in oskrbe. Njena pomožna organizacija je bila »Mati in otrok«. NSV je nemški okupator po okupaciji slovenskih območij prikazoval kot eno od organizacij, ki udeležujejo pravičnosti v nacionalsocialistični državi in njene dejavnosti razširil tudi v svojem okupacijskem območju. V začetku julija 1941 so na primer v Trziču poročali o »blagodatnem socialnem skrbstvu NSV«, ki naj bi oskrbovalo 2000 oseb iz Trziča in 500 oseb iz okolice z živili.⁴⁴ Visoko število »oskrbovancev« kaže na to, da so Nemci verjetno vse prejemnike živilskih kart šteli med oskrbovance NSV. To naj bi potrjevalo tudi drugo poročilo iz aprila 1942, ko naj bi NSV oskrbovala še 376 oseb v Trziču in 73 v Bistrici.⁴⁵

Od decembra 1941 do konca avgusta 1942 naj bi bilo v okrožju Krainburg obdarovanih 57.895 oseb z nakaznicami v znesku 448.882,50 RM, poleg tega je bilo ob božiču obdarovanih z igračami in slaščicami 5000 otrok. Revnemu prebivalstvu je bila razdeljena obleka v vrednosti 321.502,15 RM in živila v vrednosti 13.535,29 RM.⁴⁶ »Kreisamtsleitung NSV Krainburg« je od 1. aprila do 31. avgusta izvršila 14 četnih obdaritev s 5840 obdarovanci. V okrožju Kranj je bilo odprtih 33 podružnic Mati in otrok. Tedensko so se vršila v vsakem uradu posvetovanja, katera je do septembra 1942 obiskalo 4815 mater. Dovoljenih je bilo 1709 podpor in obdarovanih 9862 oseb.⁴⁷

NSV je svoje delo tudi preko dnevnega časopisja ocenjevala kot zelo uspešno, še zlasti zato, ker je bilo potrebno sodelavce v novo pridobljenih območjih uvesti v delo omenjene organizacije in jih seznaniti s cilji nacionalsocialističnega ljudskega skrbstva. Ko se je v »Oberkrainu« ustanovila »Ortsgruppe« NSV je bilo potrebno »temeljitega in za pooblaščenca zelo težavnega uvajanja v delo«. ⁴⁸ Najprej je bilo potrebno izšolati vse častne pomočnike, da so se seznanili s »socialnim poglavjem nacionalističnega svetovnega nazora v njegovih temeljnih potezah«. ⁴⁹ Sledilo je seznanjanje častnih pomočnikov z delovnimi področji NSV. Za kvalitetno izšolanje častnih pomočnikov in pomočnic so v okrožju Kranj sodelovale vse strokovne moči na čelu s Kreishauptamtsleiterjem Kmetitschem. Kot tudi drugod v »Oberkrainu« je Gauschulungsbeauftragte NSV Micko to delo podpiral s predavanji in pomagal, da so se ustvarili pogoji za ustanovitev. Večinoma so šolanja potekala s pomočjo tolmača. Omenjeno delo naj bi v okrožju Kranj obrodilo sadove. Upoštevajoč podatke, ki jih je navajal časopis Karawanken Bote, naj bi imelo okrožje Kranj poleti 1942 16.500 NSV članov, to je 21,4% prebivalcev.⁵⁰ V vseh 80 Ortsgruppah so bila NSV službena mesta, v okrožju naj bi bilo že 900 članskih, brezplačnih sodelavcev, ki so »osvojili« »novo« socialno misel in dajali svoj prosti čas brezplačno na razpolago

⁴⁴ Tržiški zbornik, str. 57.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Karawanken Bote, 26. 9. 1942, str. 5, Vojna zimska pomoč v okrožju Krainburg.

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Karawanken Bote, 22. 7. 1942, str. 5, Delo NSV in WHW v okrožju Krainburg.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Prav tam.

NSV in skupnosti. Članek je hkrati poudarjal, da ustanovitev organizacije NSV v posameznih Ortsgruppah ni bila lahka, kot recimo v starem ozemlju Gaua Kärnten, kjer je bilo sporazumevanje lažje kar se tiče jezika in se je hkrati pri vsakem novem članu računalo, da je v glavnem že seznanjen z mislijo nacionalističnega ljudskega skrbstva.⁵¹

Pri analizi svojega dela na Gorenjskem v letu 1942 je NSV poudarila, da je »začela s svojim blagodejnim delovanjem takoj po zasedbi Gorenjske«.⁵² Najprej je morala omiliti »najskrajnejšo bedo« in rešiti vprašanje prehrane prebivalstva. V letu 1942 so bile izvedene številne socialne naprave. Tako naj bi bilo iz sredstev vojne zimske pomoči obdarovanih 42.000 oseb na Gorenjskem.⁵³ Na veliki razstavi z naslovom »Od žrtve do uspeha« je pokazala NSV v Kranju različna področja svojega delovanja. Preko 40.000 Gorenjcev naj bi bilo že sredi leta 1942 članov NSV.⁵⁴ Izgradnja bolnišnice Golnik kot tudi ustanovitev okrožne bolnišnice na Jesenicah naj bi bili velika pridobitev za prebivalstvo. Zdravstvena skrb, katero sta podpirala socialno zavarovanje in pomožna ustanova NSV, naj bi bila v prihodnosti še večja, kajti »v središču vseh socialnih ukrepov Reicha stoji človek, čigar zdravje je treba ščititi. Številni domovi za oddih delavcev, za matere in njihove otroke, so samo začetek tega, kar hoče Führer in kar je radi vojne samo začasno prekinjeno: Nemčijo napraviti za prvo socialno državo sveta.«⁵⁵

⁵¹ Prav tam.

⁵² Karawanken Bote, 1./2. 1. 1943, str. 2, 1942. - leto obnove na Gorenjskem.

⁵³ Prav tam. Da bi se ustvarila podlaga za razdelitev vseh potrebnih živil, so bili na podlagi nemškega vojnega prehranjevalnega gospodarstva tudi v »Oberkrainu« izdani ukrepi za racioniranje živil z uvedbo sistema nakaznic, ki je bil glede starostnih stopenj in količine obrokov vedno bolj izravnane z ureditvijo v Reichu. Ker so bila v dodelitveni dobi, ki se je začela dne 6. 4. 1942, v zvezi z nadaljnjim izenačenjem izdana različna živila, ki do tedaj še niso bila dobavljena, je bilo potrebno spremeniti tudi višine obrokov za kruh, moko, mast, kavni nadomestek in dodatna živila. Zmanjšali so se tedenski obroki kruha za nad 20 let stare potrošnike in za otroke do 3. leta. Povišali pa so se tedenski obroki kruha za otroke od 3. do 6. leta. Tedenski mesni obroki so se znižali za otroke do 6. leta, za otroke in mladostnike od 6. do 18. leta in za nad 18 let stare potrošnike. Celotni obrok za otroke pod 14 let in dodatki za delavce, ki so delali dolgo in ponoči, se niso spremenili. Otroci do 3 let niso dobili kavnih nadomestkov in dodatkov. Otrokom naj bi dodatno izdajali v dodelitvenem času 62,5 gramov kakava v prahu in 125 gramov umetnega medu, in sicer za starost od 0 do 14. let, za otroke od 6. do 14. leta pa še 200 gramov marmelade. Znižanje živilskih obrokov je bilo povezano tudi z bistveno razširitvijo oskrbovalnega ozemlja, ki naj bi bilo izključno odvisno od gospodarske proizvodnje Nemčije. - Karawanken Bote, 28. 3. 1942, str. 4, Prehranjevalne razmere v Oberkrainu.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Prav tam. NSV je s pomočjo dnevnega časopisja predstavljala odziv na svoje aktivnosti kot množično. Tako je označila obisk mater z otroki v NSV podružnici v Predddvoru kot »preseljevanje mater in otrok«, ki so hitele k prvemu zdravniškemu posvetu. Posveta naj bi se udeležilo preko 200 mater z otroki, kar je povzročilo, da so zdravnik zdravstvenega urada dr. Valič, Volkspflegerin gospodična Blelemeyer od NSV Kreisamta Kranj, voditeljica podružnice in babica Ortsgruppe kot tudi dve učiteljici poslovali od poldneva do poznega mraka. Zaradi velikega števila udeleženk vse niso prišle na vrsto. Pregledanih naj bi bilo 105 malih otrok in 28 dojenčkov. Zdravnik je pri pregledih ugotovil, da naj bi bili številni otroci hranjeni pod običajno mero, veliko je bilo tudi bolnih. Redni tovrstni posveti naj bi zmanjšali tovrstne težave. - Krawanken Bote, 6. 6. 1942, str. 4, 200 mater je prišlo na posvet.

Če pomislimo na številne žrtve nemškega okupatorja in osebe, ki niso sodile v okvir nacističnih pojmovan človeka, bi težko pritrldili zgornji trditvi.

Nacistična socialnoskrbstenven organizacija NSV je bila dejavna tudi na Spodnjem Štajerskem. Vzemimo primer okraja Šmarje pri Jelšah, ki je bil socialno šibkejše, zato je politični komisar uvedel socialno pomoč, in sicer večinoma preko NSV.⁵⁶ Že aprila 1941 je nudila pomoč 3012 družinam z 9841 osebami. Razdelila jim je 65 ton živil, okoli 1000 kosov otroškega perila, 400 kosov perila za odrasle, 120 kosov obleke in 15 parov čevljev. Uredila je 12 postaj za pomoč nosečnicam in materam z otroki ter 4 otroške vrtce. Na zdravstvenem področju je delovalo 15 zdravnikov, 2 zobozdravnika in 8 babic.⁵⁷

Vsebinsko izenačevanje uprave v zasedenih območjih z upravo v sosednjih avstrijskih pokrajinah je zajelo tudi mladinsko skrbstvo. Aprila 1943 je bila v Verordnungs und Amtsblatt šefa civilne uprave objavljena odredba o uvedbi predpisov s področja mladinske zaščite na zasedenih območjih Koroške in Kranjske.⁵⁸ Odredba naj bi stopila v veljavo 20. aprila 1943. Nanašala se je na mladoletnike, ki so bili primerni za vstop v Hitler Jugend (HJ, 14.-18. let; mlajši dečki 10.-14. leta so bili vključeni v Deutsches Jungvolk). Določala je, da je mladina na »osvojenih« ozemljih Koroške in Kranjske, ki je dobila nemško državljanstvo ali državljanstvo na preklic, dolžna vstopiti v HJ. Zanje so veljale enake dolžnosti kot za pripadnike HJ v »Reichu«.⁵⁹

Vzgoja v nacionalsocialističnem duhu je bila namenjena tudi najmlajšim. Nemški okupator je s ciljem popolnega ponemčenja slovenskega prebivalstva ukinil slovenske otroške vrtce in šole ter ustanavljal le nemške otroške vrtce in v šolah uvajal pouk v nemščini. Za otroke stare od dveh do šest let je NSV organizirala otroške vrtce in se pri tem opirala na določbe odredbe o Skupnem delu občin in okrožij (mladinskih uradov) z NSV za podpiranje vzgojno varstvenih ustanov (otroški vrtci) z dne 21. 3. 1941.⁶⁰ Odredba je določala »nujno« zagotovitev zadostnega števila otroških vrtcev tudi v vojnih razmerah. Oskrbo otrok v njih je moral zagotoviti urad NSV pri stranki NSDAP, pri čemer naj bi tesno sodeloval z občinami in mladinskimi uradi pri okrožjih.

V predstavitvi triletnega dela NSV v »Gau« Koroška⁶¹ je bilo ocenjeno število

⁵⁶ Tone Ferenc: Nemška okupacija. V: Med Bočem in Bohorjem. Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah 1984, str. 252.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ ARS, AS 1604, f. 981, mapa I, Verordnungs und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains, 13. 4. 1943. Od 20. 4. 1943 so veljala sledeča določila zakonodaje o HJ: Zakon o HJ z dne 1. 12. 1936 in obe izvršilni naredbi iz leta 1939, ki sta vsebovali splošna določila in Jugenddienstverordnung, dalje zakon za pospeševanje preskrbe domov za HJ z dne 30. 1. 1939, policijska naredba za varstvo mladine z dne 9. 3. 1940 in obe policijski naredbi iz leta 1939 o odvrtaanju mladoletnih od javnih plesnih prireditev in od javnih strelnih in igralnih ustanov. Uvajala se je tudi naredba o mladinskem skrbstvu v Ostmarki z dne 20. 3. 1940. - Karawanken Bote, 1. 5. 1943, str. 5, Predpisi mladinskega prava na Gorenjskem.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Prav tam, Bestellschein für die Vordrucke der Jugendämter.

⁶¹ 3 Jahre NSV in Kärnten. V: Kärntner Jahrbuch, 1942 (dalje 3 Jahre NSV in Kärnten), str. 89-91. V začetku leta 1942 so bili Jezersko, Dravograd in Mežiška dolina izločeni iz Zasedenega območja

otroških vrtcev NSV na Koroškem preko 250. V to število so bili vključeni tudi »žetveni otroški vrtci« (Erntekindergärten), ki so delovali v času žetve, ko so bili starši zaposleni pri delih v zvezi z njo. Pozimi omenjeni vrtci niso bili obiskani predvsem zaradi slabih vremenskih in cestnih razmer. Je pa otroška vzgojiteljica (otroška vrtnarica) pogostokrat tudi pozimi ostala na svojem delovnem mestu z namenom, da je opravljala obiske na domu in ohranjala »tesne vezi« s prebivalstvom.⁶² Otroški vrtci NSV naj ne bi imeli samo »skrajno« ugoden vpliv na telesni razvoj varovancev (primerna oskrba, higiena, telovadba in natančno določen potek dneva), temveč naj bi bili tudi »trdnjava nacionalsocialističnega duha«, ki »vzgojno« vpliva na otroke in njihove starše.⁶³

V letu 1942 je bilo na Gorenjskem v treh okrožjih preko 30 otroških vrtcev. O okrožju Kamnik je bilo tekom meseca maja tekom 14 dni odprtih deset otroških vrtcev. V Kranjski Gori in na Bledu sta bila odprta počitniška domova za otroke.⁶⁴

Kot primer številčnega stanja otrok v nemških otroških vrtcih navajam nekatere otroške vrtce okrožja Radovljica, in sicer za konec leta 1942 in začetek leta 1943.⁶⁵

Tabela 2: Številčno stanje na dan 14. 12. 1942

Vrtec	št. otrok	št. otrok v prihodnje
Zgoša	30	30
Tržič	55	55
Kranjska gora	40	40
Breznica	45	50
Koroška Bela	40	40
Bled	60	60

Koroške in Kranjske in vključeni v politično in upravno strukturo Gau Koroška. Gau Koroška je bil razdeljen v štiri upravna okrožja, in sicer Beljak, Celovec, Velikovec in Wolfsberg. Občina Dravograd je bila priključena k okrožju Wolfsberg, Mežiška dolina in Jezersko pa k okrožju Velikovec. - Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968 (dalje Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika), str. 147.

⁶² Prav tam, str. 89.

⁶³ Prav tam, str. 90. Spomladi 1942 je Gauleiter Rainer prvič uradno obiskal okrožje Stein in Littal. Ob tej priložnosti je v Litiji govoril tudi ob otvoritvi otroškega vrtca in poudaril: »Za vas in za vaše otroke bo vse ono storjeno, kar smo v Altreichu že ustvarili in kar se še ustvarja. Če bodo ob koncu te vojne zvonili zvonovi zmage, bo tudi v to deželo prišla sreča in blagostanje. Potem bodo delovni ljudje zopet dobili ono, kar jim gre.« Otvoritev in ogled otroškega vrtca sta potekala ob prisotnosti Gauamt-leiterja NSV Hauserja in Gau- ter Kreisreferentinje za otroške vrtce. - Karawanken Bote, 20. 5. 1942, str. 5, Gauleiter dr. Rainer v Littai.

⁶⁴ Karawanken Bote, 1./2. 1. 1943, str. 2, 1942. - leto obnove na Gorenjskem.

⁶⁵ ARS, fond Deželni svetnik okrožja Radovljica (dalje AS 1605), t. e. 18, Lebensmittelbezugsche- ne für die Kindergärten des Kreises Radmanskendorf, 14. 12. 1942 in 2. 2. 1943.

Številčno stanje na dan 2. 2. 1943

Vrtec	št. otrok	št. otrok v prihodnje
Zgoša	25	20
Tržič	53	38
Kranjska gora	26	15
Breznica	50	40
Koroška Bela	30	20
Bled	60	60

Številčno stanje v omenjenih otroških vrtcih se je v začetku leta 1943 znižalo z izjemo otroškega vrtca na Bledu, kjer je število otrok ostalo enako. Vir ne navaja razlogov za variranje števila otrok. Sklepamo lahko, da se je število otrok spreminjalo zaradi odhoda določenega števila otrok v šolo, dalje zaradi prisilnega vpisovanja otrok v vrtece, ki so bili dejansko ponemčevalnice in zaradi vojnih razmer, ki so preprečevale prihod otrok v vrtec. Iz vira je razvidno, da so bili nekateri otroški vrtci občasno zaprti, pri čemer ni naveden razlog, a lahko ponovno sklepamo, da so bile vzrok vojne razmere, ki so preprečevale redno delovanje otroških vrtecev. Tako je bil otroški vrtec na Bledu ponovno odprt od 30. novembra 1942, pri čemer ni razvidno, koliko časa je bil zaprt.⁶⁶ Zaprt je bil tudi otroški vrtec v Breznici, ki je ponovno odprl svoja vrata 1. junija 1943. Iz vira ni razvidno, od kdaj je bil zaprt.⁶⁷

Na današnjem slovenskem Štajerskem je nemški okupator že do konca leta 1941 odprl 72 nemških otroških vrtecev, do konca leta 1942 pa že 186, v katerih je bilo 7762 otrok, ki jih je ponemčevalo 421 otroških vrtnaric, to je vzgojiteljic. Otroški vrtci so s stališča nemškega okupatorja predstavljali »najosnovnejšo stopnjo naše totalne jezikovne šole«.⁶⁸ Za vzgojo zadostnega števila strokovno usposobljenega kadra je NSV organizirala v »obmejnih deželah« (sodeč iz teksta gre za novo pridobljena slovenska območja) seminarje za otroške vrtnarice. Tako naj bi v štirih mesecih teoretičnega pouka in dveh mesecih praktičnega pouka vzgojila 45 mladih deklet.⁶⁹

Otroci med 6. in 10. letom starosti so bili vključeni v otroške skupine Deutschen Frauenwerka (DF), ki so pomagale pri ponemčevanju najmlajših. Otroci so se enkrat tedensko družili v omenjenih skupinah, se učili nemških pesmi, se ukvarjali s športom, izdelovali različne izdelke iz lesa, papirja, blaga, pomagali starejšim osebam itd. Tako je na primer otroška skupina v Begunjah zbirala les za stare gospe, ki so živele same. Sodeč iz vira, naj bi bila »vztrajnost in marljivost teh malih rok« velika, saj so v slabi uri napolnili velik tovornjak z lesom. Ljudje, ki so stali na ulicah, so bili navdušeni nad prijazno pomočjo otrok.⁷⁰

⁶⁶ Prav tam, Lebensmittelbezugscheine für den Kindergarten Veldes, 26. 11. 1942.

⁶⁷ Prav tam, Lebensmittelbezugscheine für Kindergarten Bresnitz, 31. 5. 1943.

⁶⁸ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 790.

⁶⁹ 3 Jahre NSV in Kärnten, str. 91.

⁷⁰ ARS, AS 1605, t. e. 88, Kreis Radmannsdorf, Ortsgruppe Vigaun, Die Kindergruppe Vigaun sammelt Holz für ein altes Mütterchen.

Sodeč po virih in časopisnih poročilih, naj takšno načrtno ponemčevanje otrok skozi igro in pesem obrodilo sadove. Tako je bila okrožna vodja otroške skupine iz St. Veita a. d. Glan Ilse Klose ob obisku otroške skupine v Radovljici presenečena nad uspešnim delom le-te. Otroci so »navdušeno« peli nemške pesmi in bili »z vso dušo« pri svojih nemških igrah. Dve ure trajajoče družabno druženje se je zaključilo s pozdravi Führerju in 20 otrok je nestrpno čakalo, da jih je vodja Anita Mikschas sklicala k popoldanski otroški skupini.⁷¹

Septembra 1942 je časopisje poročalo o prvi prireditvi otroške skupine DF iz Gorenjske v Gorjah.⁷² DF se je sicer sprva soočala s težavami pri svojem delu, a se ji je le-te posrečilo premagati zaradi »neutrudljivega« dela okrožne otroške vodje Clarisse pl. Alchelburg in zaposlenih dijakinj. V štirih mesecih jim je uspelo združiti dečke in deklice v otroško skupino. Po poročanju časopisa je bilo »občudovanja vredno«, kako so otroci, ki pred nekaj meseci niso znali nemškega jezika, »po tako kratkem času« prepevali nemške pesmi. S svojim nastopom naj bi otroci prebivalcem Gorij pokazali svojo pripravljenost za kasnejši sprejem v skupnost nemškega naroda.⁷³

V okviru dejavnosti NSV je bilo tudi ustanavljanje pomožnih postaj »Mati in otrok«. V letu 1942 je imela NSV na območju Gau Koroška preko 264 omenjenih pomožnih postaj.⁷⁴ To je v praksi pomenilo, da je imela vsaka koroška družina, ki »ni imela dednih bolezní«, možnost, da je preko pomožnih postaj kadarkoli prejela vse, kar je potrebovala za krepitev svojih življenjskih moči. Pomožne postaje naj bi bile »čuvaj ljudskega zdravja« in glede na to naj bi imele s »političnega in biološkega« stališča najvišji pomen.⁷⁵ V okviru NSV so delovale še druge ustanove, ki so izvajale svoje socialno-skrbstvene naloge, in sicer domovi počitka za matere, počitniški domovi za otroke in mladino, šole, v katerih so se deklice in žene izobraževale za socialne poklice itd. V Gau Koroška sta bila dva domova počitka za matere, dva materinska in otroška domova, en dom za male otroke in štirje mladinski domovi. Okoli 16.000 koroških otrok je bilo preko NSV poslanih na počitnice, okoli 3.000 otrok iz drugih Gau-ov je bilo na Koroškem gostoljubno sprejetih.⁷⁶ V okviru NSV naj bi imela velik pomen tudi ustanova za zdravljenje tuberkuloze in motorizirana šolska zobozdravstvena nega.⁷⁷

NSV je nudila staršem tudi pomoč pri vzgojno problematičnih otrocih. Za to je bila v okviru NSV zadolžena Jugendhilfe (mladinska pomoč), ki je delovala v tesni zvezi z državnimi uradi. Skrbela je za otroke do 14. leta starosti, s katerimi so starši imeli vzgojne težave in za mladoletne, ki so bili zaradi neurejenih domačih razmer nastanjeni pri rejnikih ali v mladinskih domovih.⁷⁸ V domovih so velik pomen dajali

⁷¹ Prav tam, Ortsgruppe Radmannsdorf, Kindergruppe, 11. 6. 1941.

⁷² Karawanken Bote, 26. 9. 1942, str. 6, Kreisleiter dr. Hochsteiner v najmlajši skupnosti.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ 3 Jahre NSV in Kärnten, str. 89.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Prav tam, str. 91.

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ Karawanken Bote, 18. 11. 1942, str. 3, Če otroci delajo skrbi. Na podlagi nemškega zakona o

disciplini, telesni okrepitvi, učnemu uspehu, političnemu šolanju, razvoju ročnih spretnosti itd. Marsikateri mladinski domovi so imeli vajeniške delavnice, v katerih so se gojenci usposobili za bodoči poklic. Če je s strani staršev problematičnih otrok ali njihovih namestnikov obstajala pripravljenost za sodelovanje z uradom mladinske pomoči, so se otroci po »prevzgoji« vrnili v matično družino.⁷⁹

Z vso svojo dejavnostjo naj bi NSV dala svoj prispevek pri dosegu »velikega vojaško-političnega cilja« nemškega naroda. Tako kot se je »nemški vojak boril na fronti za varnost nemških mater in otrok ter bodočnost zdravih nemških družin«, se naj bi NSV s svojimi sredstvi borila na svojem področju.⁸⁰

Nezakonska rojstva

Nacistična zakonodaja je posvečala precej pozornosti nezakonskim rojstvom, saj se je njihovo število zaradi vojnih razmer povečalo. Nacistična oblast je tudi na tem področju vodila strog nadzor, zlasti z namenom ugotovitve porekla staršev in s tem izhajajočih pravic. S širjenjem območja nemškega rajha se je namreč zaposlovalo vedno več tujih delovnih moči. S tem pa je tudi naraščalo število nezakonskih otrok, katerih starši so bili »tujerodni«. Nacistična oblast je želela imeti pregled nad temi rojstvi. Za omenjeni pregled je bil pooblaščen državni odbor za ljudsko-zdravstveno službo v Berlinu (Reichsausschuss für Volksgesundheitsdienst). Nadzor je zajemal vse nezakonske otroke »tujerodnih« staršev, ki niso bili nemški državljani. Torej, je zajemal bodisi tuje državljane, zaščitence ali apatrite.⁸¹ Po navodilih Reichsstatthalter-ja na Koroškem so bili deželni sveti Radovljica, Kranj in Kamnik dolžni sporočiti na državni odbor za ljudsko zdravstveno službo v Berlinu število nezakonskih rojstev

mladinskem skrbstvu z dne 9. 7. 1922 je bilo še moč odrediti skrbniško vzgojo za Jude in Rome, a za te »asocialne, tuje rasne elemente« naj ne bi prišla v poštev nobena vzgojna dejavnost, saj so pomenili »finančno in pedagoško breme« družbi in državi. Ukrepi v zvezi z mladoletnimi Judi in Romi so se izvajali na podlagi državljskih pravic, kazenskega in policijskega prava. Nova nacionalsocialistična zakonodaja je jasno stala na stališču, da mladinski uradi ne sprejemajo mladoletnih Judov in Romov. V primeru, da se je ugotovila zanemarjenost omenjenih oziroma da so kot mladoletni storili kaznivo dejanje, je morala biti o tem obveščena policijska postaja. - ARS, AS 1604, f. 981, An die Jugendämter, an die Gau (Landes-) jugendämter und ihre Aufsichtsbehörden, september 1943.

⁷⁹ Prav tam. Kot primer zanemarjenih otrok navajam sledeče: Iz dokumentov okrožnega mladinskega urada Kranj je razvidno, da je pet mladoletnih otrok iz Stare Oselice živelo v neurejenih razmerah. Oče otrok je bil od začetka septembra 1943 v taborišču, mati pa ni bila sposobna voditi gospodinjstva in vzgajati otroke. Stanovanje je bilo zanemarjeno, otroci so spali na tleh, kjer so bile le cunje. Po odločitvi občinskega sodišča v Loki in v soglasju z županom Stare Oselice je bil najstarejši otrok (letnik 1929) dodeljen v preživljanje kmetu A. Š. v Stari Oselici, kjer naj bi ostal le začasno in bil nato poslan v vzgojni dom. Ostali otroci (letniki 1931-1937) naj bi bili poslani v rejo. - ARS, AS 1604, f. 981, mapa V, Beschluss, 19. 6. 1943. Začasno bivanje najstarejšega od otrok pri kmetu A. Š. je občina lahko zaradi nezadostnih finančnih sredstev krila le 1/3, kar je župan Stare Oselice sporočil na Landrat, skrbstveni in mladinski urad. - ARS, AS 1604, f. 981, mapa V, dokument z dne 4. 11. 1942.

⁸⁰ 3 Jahre NSV in Kärnten, str. 89.

⁸¹ ARS, AS 1604, f. 981, Der Reichsminister des Innern. Unehelich geborene Kinder mit fremdvölkischen Vater oder fremdvölkischer Mutter, 7. 10. 1941.

»tujerodnih« očetov in mater. Pri tem naj bi navedli, kdo od staršev je bil »tujeroden« in katere narodnosti.⁸²

Sodeč po arhivskih virih, nezakonska rojstva tujih delavk niso bila dosledno prijavljena na matičnih uradih. Zaradi tega je Reichsstatthalter na Koroškem pozval med drugim tudi deželne svete - mladinske urade Radovljica, Kranj in Kamnik, naj bodo pozorni na takšne primere nejavljanja nezakonskih rojstev.⁸³

Povečano število nezakonskih rojstev je bilo tudi posledica vpoklica v nemško vojsko. Mnogi pripadniki nemške vojske so padli ali bili pogrešani, za seboj pa so pustili nezakonske otroke. Enako velja tudi za tiste, ki so se pridružili partizanskemu gibanju ali so bili od pripadnikov revolucionarnega tabora mobilizirani ali celo likvidirani.

V primeru, da je oče nezakonskega otroka padel ali bil pogrešan kot pripadnik nemške vojske, je bil otrok upravičen do otroškega dodatka, če je bilo potrjeno očetovstvo, če je otrok živel v njegovem gospodinjstvu ali je bilo moč dokazati, da je zanj v celoti skrbel na drug način oziroma je plačeval sodno določeno preživnino.⁸⁴

Z posebno okrožnico je rajhovski finančni minister razposlal odredbo z dne 27. maja 1943, ki je prinašala dopolnitve glede ugotavljanja očetovstva v primeru smrti ali pogrešanosti pripadnika nemške vojske, še predno je le-ta priznal očetovstvo in iz tega izhajajoče pravne obveznosti.⁸⁵ V tem primeru se je očetovstvo lahko dokazalo na podlagi pisem ali drugih zapisov padlega ali pogrešanega pripadnika nemške vojske, ki so nedvomno dokazovali, da je oče nezakonskega otroka. Očetovstvo se je lahko dokazalo tudi na podlagi izjav drugih pripadnikov enote, ki ji je padli ali pogrešani služil. Če očetovstva ne s prvim ne z drugim primerom ni bilo moč dokazati, so le-to poskušale ugotoviti pristojne socialne službe.

Ko je bilo očetovstvo z enim od zgoraj omenjenih načinov ugotovljeno, je bil otroški dodatek odobren le za nekaj mesecev, to je za obdobje od rojstva otroka do smrti očeta. Otroški dodatek je bil izplačan neposredno skrbstvenemu organu, skrbniku ali upravičeni materi otroka. Na opisani način se je otroški dodatek izplačeval za obdobje največ 4 mesece. V primeru, da je bilo potrebno izplačilo za daljše časovno obdobje, je bilo potrebno dokazati, da otroku pripada popolna preživnina.⁸⁶ Načini dokazovanja iz vira niso razvidni.

⁸² ARS, AS 1604, f. 981, Der Reichsstatthalter in Kärnten an die Landräte - Kreisjugendamt in Radmantsdorf, Krainburg und Stein. Unehelich geborene Kinder mit fremdvölkischen Vater oder fremdvölkischer Mutter, 18. 4. 1944. Nacistični režim je bil pri ohranjanju »rasne čistosti« zelo dosleden. Otroci iz zakonov, ki jih je nacistična oblast razglasila za neveljavne, so bili nezakonski, če je bila neveljavnost zakona izrečena na podlagi tujekrvnosti enega zakonskega partnerja ali na podlagi zakona o zaščiti dednega zdravja. Pri vseh ostalih razveljavljenih zakonih so se otroci smatrali za zakonske. Že pri samem sklepanju zakonske zveze je bila nemška zakonodaja jasna. Nemška kri se ni smela »pomešati s plemensko tujo krvjo«. Za zakon zaradi bolezni ali pa drugače nesposobni ter sorodniki v prvem kolenu niso smeli skleniti zakonske zveze. Posvojeni otroci so bili obravnavani kot sorodniki. - Karawanken Bote, 31. 1. 1942, str. 6, O civilnih porokah.

⁸³ Prav tam, Uneheliche Geburten ausl. Arbeiterinnen, 22. 7. 1944.

⁸⁴ Prav tam, Der Reichsminister der Finanzen, 10. 9. 1943. Kinderzuschlag für uneheliche Kinder gefallener, gestorbener oder vermisster Wehrmachtangehöriger.

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Prav tam.

Nemška zakonodaja je predvidevala za nezakonske otroke pogrešanih vpoklicancev v nemško vojsko tudi upravičenost do tako imenovane družinske preživnine.⁸⁷ Če se je otrok rodil kasneje, ko je nastopilo stanje pogrešanja oziroma takrat še ni bilo dokazano očetovstvo, je bila družinska preživnina dodeljena, če so obstajali dokazi, da bi bil pogrešani dolžan izplačevati preživnino. Iz vira ni moč razbrati točne opredelitve družinske preživnine in pogojev za njeno pridobitev.

Do sredstev iz družinske preživnine pa je bila upravičena tudi nezakonska mati, če je lahko dokazala, da je imel pogrešani resen namen z njo skleniti zakonsko zvezo. Za »resen namen« je bilo mišljeno, da je pred stanjem pogrešanja obstajala javna zaročnica oziroma jo je bilo mogoče dokazati iz pisem ali drugih zapisov pogrešanega, iz njegovih izjav v enoti, ki ji je služil, iz izjav svojcev itd.

Pomoč iz sredstev družinske preživnine se ni smela dodeliti, če je ob nastopu pogrešanja obstajala zakonska žena pogrešanega, ki je bila upravičena do družinske preživnine, dalje, če je obstajalo več mater z nezakonskim otrokom pogrešanega in v primeru, če je bila mati judovskega porekla.⁸⁸

Zaradi vojnih razmer je prihajalo do zaostankov pri plačevanju preživnin za nezakonske otroke od vpoklicanih očetov v nemško vojsko ali vpoklicanih v delovno službo. Po navodilih Reichsstatthalterja za Koroško mladinski uradi v primeru tovrstnih zaostankov pri izplačevanju preživnin naj ne bi izvajali odtegljajev od dohodka dolžnika ali izvržb. Pri izterjavi preživnine za nezakonske otroke se naj bi upoštevale vojne razmere in dejstvo, da je bil oče vpoklican v vojaško ali delovno službo.⁸⁹

Iz arhivskih virov je moč videti, da je bilo potrebno nekatere očete nezakonskih otrok poiskati, zato da bi priznali očetovstvo in s tem plačevali alimentacije. Za zaključek omenjenega poglavja poglejmo nekaj praktičnih primerov.

Kmečka delavka J. D. iz Gorenje Žetine je 9. januarja 1944 rodila sina in dobila skrbništvo nad njim. Dne 5. aprila 1944 je mladinski urad okrožja Kranj poslal uradu župana v Gorenji Žetini dopis o tem, da se najde kmečkega delavca F. S., ki naj bi bil oče nezakonskega otroka. F. S. je delal kot delavec nekje v rajhu.⁹⁰ Okrožni mladinski urad Kranj je z dopisom na občinsko sodišče v Weimar-ju v Thüringenu opravil poizvedbo po delavcu F. S., ki je bil zaposlen pri podjetju Arno Müller. Poizvedba je bila uspešna. Sklenjeno je bilo, da je F. S. dolžan plačevati mesečno preživnino najmanj 20RM in stroške poroda v vrednosti 50RM. Omenjeni urad je zahteval, da F. S. poda izjavo, s katero priznava očetovstvo in finančne obveznosti do otroka. F. S. je izjavo podal in jo naslovil na okrožni mladinski urad Kranj. Priznal je očetovstvo in se obvezal, da bo plačeval mesečno preživnino v vrednosti 20RM do otrokovega 16. leta. Prav tako se je obvezal, da bo materi otroka plačal stroške poroda v vrednosti 50

⁸⁷ Prav tam, Der Reichsminister des Innern. Familienunterhalt für uneheliche Kinder und deren unverheiratete Mütter bei Vermissten eines Einberufenen.

⁸⁸ Prav tam.

⁸⁹ Prav tam, Unterhalt unehelicher Kinder, 8. 8. 1944.

⁹⁰ ARS, AS 1604, f. 975, Der Landrat des Kreises Krainburg, Jugendamt, 5. 4. 1944.

RM in kril stroške razprave v zvezi s priznanjem očetovstva. Na koncu svoje izjave je tudi zapisal, da se namerava poročiti z otrokovo materjo.⁹¹

Vedno pa ni bilo moč izslediti očeta nezakonskega otroka. Samska F. J. iz Zgornje Ravni je 21. januarja 1944 rodila sina in dobila nad njim skrbništvo. Oče otroka je bil V. D., kmečki delavec iz Zgornje vas - Trata. Mladinski okrožni urad Kranj pa z njim ni mogel kontaktirati, ker je ugotovil, da je bil le-ta mobiliziran od partizanov.⁹²

Kmečka delavka M. K. iz Gorenje Žetine je 25. junija 1944 rodila nezakonskega sina in 11. julija 1944 dobila nad njim skrbništvo. Kot očeta je navedla G. R. iz Gorenje Žetine. Po podatkih urada župana v Gorenji Žetini je bil oče mobiliziran od partizanov in je padel v boju. Po izjavi mladinskega urada je bila zadeva s tem zaključena.⁹³

Zadeve ni bilo moč rešiti tudi v primeru samske posestnikove hčere I. M. iz Spodnje Ravni, ki je 27. maja 1944 rodila nezakonskega sina in postala njegova skrbnica. Kot očeta je navedla C. K., pomočnika mlinarja iz Gorenjega Brda. Mati je mladinski urad obvestila, da je bil otrokov oče ustreljen od partizanov.⁹⁴

Števila nezakonskih rojstev na obravnavanem območju v virih nisem dobila. Iz virov je le moč razbrati, da je število nezakonskih rojstev zaradi omenjenih razlogov povečano.

Zaključek

V svojem govoru na Jesenicah v začetku decembra 1942 je Gauleiter Rainer javno objavil vrsto »izboljšav« na socialnem področju za Gorenjsko in Mežiško dolino. Uredbe, ki jih je podpisal, naj bi pomenile nadaljnjo izenačevanje z razmerami v Reichu. Uredbe, ki so stopile v veljavo s 1. januarjem 1943, so vsebovale naslednje glavne točke:⁹⁵

Nova ureditev socialnega zavarovanja prinese popolno izenačenje z veljavno pravico Reicha v Reichsgauu Kärnten, in sicer:

- V bolniško, nezgodno in rentno zavarovanje so vključeni poljedelski delavci, ki v nekdanji jugoslovanski državi niso bili zavarovani.
- Za vse zavarovance je uvedena razširjena zdravniška oskrba, in sicer oskrba v zdravstvenih domovih, okrevališčih, zadrževanje v kopelih in oskrba okrevajočih.
- V okviru splošnega delavskega zavarovanja so priznane starostne in invalidske rente, ki so bile do tedaj samo pri rudarskem zavarovanju.
- Tekoče in nove nameščenske pokojnine so višje.
- Starostna in invalidska renta za delavce je zvišana.

⁹¹ Prav tam, An das Amtsgericht in Weimar in Thüringen, 3. 5. 1944 in Abschrift, 25. 5. 1944.

⁹² Prav tam, Der Landrat des Kreises Krainburg, Jugendamt, 5. 4. 1944 in Jugendamt 20/44, 5. 8. 1944.

⁹³ Prav tam, Kreisjugendamt, 5. 9. 1944 in Jugendamt Ju. A. 110/44, 26. 9. 1944.

⁹⁴ Prav tam, Niederschrift, 12. 10. 1944.

⁹⁵ Karawanken Bote, 9. 12. 1942, str. 2, Govor Gauleiterja dr. Rainerja v Asslingu.

- Novo rudarsko rentno zavarovanje postavlja rudarja na čelo vseh zavarovancev in se uvaja v polnem obsegu. S tem se zvišujejo tudi vse tekoče rente z novim preračunanjem in priznanjem posebnih doklad.
- Prispevki bolniškega zavarovanja in nezgodnega, z izjemo rudarskega zavarovanja, so znižani za vse zavarovance, in sicer bolniško zavarovanje od 6,25% na 6% za delavce, na 5% za nameščence, nezgodno zavarovanje pa od 1,50% na 1% za delavce in nameščence.
- Izboljšave v izvajanju rentnega zavarovanja se vršijo z veljavo za nazaj. To naknadno plačilo naj bi bilo v dobro vseh starostnih rentnikov. Enkratna posebna podpora se izplača vsem starostnim rentnikom, in sicer dobi vsak 120 RM, vsaka vdova 90 RM in vsaka sirota 70 RM.
- Pri Kranjski industrijski družbi (KID) je v korist delavstva ustanovljena kot obratna dodatna ureditev starostna preskrbovalna blagajna. Ta naj bi priznala dodatne rente k državnim rentam, kakor tudi rentam za vdove v višini od 50%, čeprav po obstoječih določbah ni moč priznati državne rente. Starostna preskrbovalna blagajna delavstva KID ne bo obremenjevala. Potrebna sredstva se bodo črpala iz za ta namen ustanovljenega fonda in po tekočih prispevkih obrata. Za ustanovitev blagajne je Gauleiter odredil, da dobi omenjeni fond od blagajne socialnega zavarovanja enkratni prispevek 500.000 RM, s čimer so svoječasn posebni prispevki delavstva in obrata za gradbeni fond bolnišnice izenačeni.⁹⁶

Omenjeno »obsežno« socialno delo se je, po besedah Gauleiterja Rainerja, moglo izvršiti samo zato, ker naj bi se zavarovanci na splošno »dostojno in pametno zadržali« napram socialni zavarovalni blagajni ter so bili primeri izkoriščanja in goljufij redki, dalje, ker so obratovodje natančno in pravilno izvršili prispevno in prijavno dolžnost, tako da niso bili potrebni prisilni ukrepi, nadalje, ker se je združitev vseh zavarovalnih panog pod enim zavarovalnim nosilcem izkazala kot enostavna in cenejša in ker je bila blagajna tako dobro upravljana, da so se ustvarile blagajniške rezerve, ki so omogočale redno izplačevanje.⁹⁷

S tovrstno socialno zakonodajo je, po besedah Rainerja, nacionalsocializem ustvaril temelj za »obratno skupnost in napravil delavca za polnopravnega člana naroda«.⁹⁸

V svojem govoru gorenjskemu delavstvu v začetku decembra 1942 na »množičnem« zborovanju na Jesenicah v prostorih KID je Rainer napovedal tudi podpis uredbe, ki naj bi stopila v veljavo s 1. januarjem 1943 in uvajala nacionalsocialistično zakonodajo za pospešitev mladega naraščaja tudi za Gorenjsko in Mežiško dolino.⁹⁹ V okviru omenjene zakonodaje je bil sprejet zakon za preprečevanje dedno bolnega naraščaja, ženitveni zdravstveni zakon in zakon za zaščito krvi. S temi zakoni naj bi bila družina »kot kalilna celica naroda« zaščiteni po državnih sredstvih. Tovrstne »prednosti« naj bi bile v »korist« tistemu delu prebivalstva, ki »bodo kot pozitivno

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ Prav tam.

⁹⁸ Prav tam.

⁹⁹ Prav tam.

določeni s preizkušnjo vsakega poedinega primera na podlagi krvi in po najstrožjih političnih načelih.«¹⁰⁰

Poleg omenjenih treh zakonov so od 1. januarja 1943 stopile v veljavo določbe o podelitvi prispevkov za otroke, o ženitnih posojilih, o prispevkih za izobrazbo in uredba za pospešitev kmečkega prebivalstva. Tovrstna pomoč in prispevki so bili namenjeni tistim, ki so bili nemške ali po rasi sorodne krvi, ki so bili državni pripadniki in ki so jamčili, da bodo brezpogojno zvesti nacionalsocialistični državi. Pri zakoncih je moralo biti dokazano, da niso trpeli za kakšno duševno ali telesno hibo.¹⁰¹

Otroška pomoč je bila na splošno dovoljena za vsakega tretjega in vsakega nadaljnega mladoletnega otroka, ki je sodil v gospodinjstvo. Mesečno je znašala 10 RM. Ženitno posojilo je bilo dovoljeno do višine 500 RM. Izplačilo ni bilo v gotovini, temveč v bonih za kritje potreb. Pomoč za izobrazbo je bila namenjena šolnini, učnim in študijskim pristojbinam, življenjskim izdatkom, potnim stroškom in učnim sredstvom.

Uredba za pospešitev poljedelskega prebivalstva je podaljšala ženitna posojila kmečkemu prebivalstvu, in sicer tako dolgo brezobrestno, dokler je bil eden izmed zakoncev zaposlen v poljedelstvu ali v gozdnem gospodarstvu, vendar največ za dobo 10 let in pod pogojem, da je eden izmed zakoncev pred poroko najmanj 5 let neprekinjeno delal v poljedelskem ali gozdnem gospodarstvu. Če sta zakonca dokazala, da je eden od njiju izpolnil v podaljšanem roku 10 let zgornje pogoje, se je ženitno posojilo ali njegov ostanek odpisal. Poleg tega se je, pod določenimi pogoji, dovolilo za podeželsko prebivalstvo posojilo za opremo do zneska 800 RM ter prispevek za opremo do višine 400 RM.¹⁰²

Nemška okupacijska oblast je vseskozi poudarjala prednosti nove nemške oblasti v primerjavi z nekdanjo jugoslovansko oblastjo, ki je »pahnila« območja, ki so bila sedaj pod nemško oblastjo, v gospodarsko krizo. Tako lahko beremo v časopisju, da je bila »Südkärnten« po razsulu »srbske strahovlade« pred gospodarskim polomom.¹⁰³ Z omenjenimi socialnimi ukrepi naj bi bila na južnem Koroškem premagana brezposelnost. Celo več, potrebe po delovni sili naj bi se povečale. V tem naj bi se kazala »ena izmed velikih in vendar tako preprostih aktivnosti nacionalnega socializma, da je blaginja skupnosti odvisna od blaginje poedinca in narobe.«¹⁰⁴

Strašne zločine nemškega okupatorja nad slovenskim narodom je pri tem seveda zamolčala.

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ Prav tam, Pomoči za otroke in ženitna posojila. V občini Gorje je bilo na primer v letu 1943 25 prejemnikov otroške pomoči, v občini Sv. Katarina 27, v občini Begunje 28 in v občini Bohinjska Bistrica 13. - ARS, AS 1605, t. e. 32, Verzeichnis der Antragsteller die Kinderbeihilfe in Jahre 1943 erhalten haben.

¹⁰² Karawanken Bote, 9. 12. 1942, str. 2, Pomoči za otroke in ženitna posojila.

¹⁰³ Prav tam, 31. 1. 1942, str. 4, Zato daruj! Splošna blaginja vsled socialnih dajatev.

¹⁰⁴ Prav tam.

Dunja Dobaja

 HEALTHCARE SITUATION AND ORGANISATION OF LEGAL HEALTHCARE SERVICE
 FOR WOMEN AND CHILDREN AT THE GERMAN OCCUPATION ZONE: IN THE
 OCCUPIED TERRITORY OF CARINTHIA AND CARNIOLA

S U M M A R Y

In the zone under its occupation the Nazi regime strived to bring the administration - in terms of its contents as well as structure - in line with the administration in the neighbouring Austrian provinces of Styria and Carinthia. Such harmonisation also encompassed the organisation of welfare and health-care services, governed in significant detail by the Nazi legislation. The goal of the German occupiers was to increase the living standard at the occupied territories to the level of the German standard as soon as possible. For this purpose the level of social security and personal income of the population was increased. Apart from the preparation of the occupied territories for their imminent annexation to the German Reich, such measures were undoubtedly carried out for the purposes of propaganda, in order to win over the largest possible circle of people, especially the socially weak strata of the population. As it was, these people could acquire various social advantages provided that they cooperated with the German authorities. Thus, for example, the new social security system introduced advantages for agricultural workers, who were now included in the health, accident and annuity insurance, while in the context of the general workers' insurance old-age and disability pensions were provided as well as increased.

The Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (NSV, National Socialist People's Welfare), a NSDAP organisation in charge of all the issues of social welfare and care, implied the substantive equalisation of the administration in the occupied territories of Slovenia with the administration in the neighbouring Austrian provinces. After the occupation of the Slovenian territories, the German occupiers presented NSV as one of the organisations implementing justice in the national-socialist state, extending its activities to the occupied zone. »Mother and child« was its auxiliary organisation. Upbringing in the national-socialist spirit was also intended for the youngest children. With the aim of completely Germanising the Slovenian population, the German occupiers abolished Slovenian kindergartens and schools, established exclusively German kindergartens and introduced German as the language of instruction in schools. NSV organised kindergartens for children between two and six years of age.

The Nazi legislation paid much attention to illegitimate births, as their number increased because of the war. Also in this field the Nazi authorities implemented strict supervision, especially with the aim of establishing the origin of the parents and the resulting rights. Also in general many laws were passed in the context of the Nazi legislation, which were supposed to »protect« the families with state instruments. Such »advantages« of the legislation were also to be implemented in the German occupation zone.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije, AS 1604, Deželni svetnik Kranj

Arhiv Republike Slovenije, AS 1605 Deželni svetnik okrožja Radovljica

Časopisje

Karawanken Bote 1942, 1943

Kärntner Jahrbruck 1942

Literatura

Ferenc, Tone: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor: Obzorja Maribor, 1968.

- Ferenc, Tone: Nemška okupacija. V: Med Bočem in Bohorjem. Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah, 1984.
- Ferenc, Tone: Izbrana dela: okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 1. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.
- Jaeger, Heinz: Wochenhilfe und Familienwochenhilfe, Berlin, 1940.
- Nacistična okupacija 1941-1945: prispevek k zgodovini nacistične okupacije v Trziču in okolici. Tržič: ČZDO Komunist, 1984.
- Skitek, Vinko: Delovanje nacističnega režima med drugo svetovno vojno na slovenskem Koroškem: delovanje socialne oskrbe prebivalstva, diplomska naloga. Maribor, 2009.

Drugi viri

Baza žrtev 2. svetovne vojne Inštituta za novejšo zgodovino, stanje na dan 25. 2. 2013.

1.01
Prejeto 15. 6. 2014

UDK: 334.712(497.4)"1945/1990"

Jože Prinčič*

Komunalno gospodarstvo in zasebna obrt kot primera ureditve razmerja med javnim in zasebnim v novejši slovenski gospodarski zgodovini (1945-1990)

IZVLEČEK

V času druge jugoslovanske države sta pojma javno in zasebno dobila novo vsebino, zaradi katere je bila potegnjena ostra ločnica med državnim in nedržavnim gospodarskim sektorjem. Prispevek na osnovi dosegljivega dokumentarnega gradiva najprej analizira glavne značilnosti delovanja javnih služb na ekonomskem področju, pri čemer je osrednja pozornost namenjena komunalnim dejavnostim, ki so kot dejavnosti posebnega družbenega pomena zagotavljale temeljne materialne življenjske in delovne razmere v določenem urbanem okolju. V nadaljevanju zgoščeno obravnava sistemske možnosti za delovanje malega ali drobnega gospodarstva ter značilnosti razvoja zasebne obrti.

Ključne besede: Javno in zasebno dobro, javne službe, komunalno gospodarstvo, zasebna obrt

ABSTRACT

COMMUNAL ECONOMY AND PRIVATE CRAFT INDUSTRY AS AN EXAMPLE OF THE REGULATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PUBLIC AND PRIVATE IN THE CONTEMPORARY SLOVENIAN ECONOMIC HISTORY (1945-1990)

In the time of the second Yugoslav state the concepts of public and private attained entirely new implications, and hence a strict line separating the state and nonstate economic sectors was drawn. The following contribution, based on the available documentary materials, first analyses the main characteristics of how the public services in the economic field operated, and focuses mostly on the communal activities which ensured the basic material living and working conditions in the certain urban environments as activities of special social importance. Furthermore, the contribution also focuses on the systemic possibilities for small industry activities and characteristics of the development of private craft industry.

Keywords: public and private good, public services, communal economy, private craft industry

* Dr., znanstveni svetnik v pokoju, Dolinska cesta 2A, SI-6000 Koper.

V letih od 1945 do 1990 klasični vsebini pojmov javno in zasebno nista mogli živeti. Področje javnega se je močno razširilo na račun zasebnega, še posebno v prvih povojnih letih, ko je bilo eno temeljnih sistemskih vprašanj, kako vzpostaviti politični sistem, ki bo zagotovil učinkovito usmerjanje odnosov v proizvodnji, potrošnji in delitvi. V naslednjem desetletju je postala država s svojimi ustanovami najpomembnejši instrument za zagotavljanje razredne dominacije, politične oblasti, ekonomske in nacionalne povezanosti. V reformnih šestdesetih letih je del partijske elite začel problematizirati dvojnost države in civilne družbe.¹ Ker pa se zvezno partijsko vodstvo z Josipom Brozom na čelu ni bilo pripravljeno odreči političnim monopolom, samostojnejše funkcioniranje gospodarskega področja in tudi civilne družbe vse do konca druge jugoslovanske države nista bila mogoča.²

Javno in zasebno v socialistični gospodarski ureditvi

Javnost je svojevrsten manjkajoči člen politične teorije socializma, brez katere je »težko pojasniti emancipacijski proces zgodovinske preobrazbe oblasti v imenu delovnih ljudi v oblast delovnih ljudi.«³ Nekateri teoretiki socializma so celo zatrjevali, da javnost ni kategorija socialistične, ampak meščanske družbene ureditve. Večina med njimi pa je bila enotna, da javnost v socialistični družbi nosi materialna značenja meščanske družbe, sicer pa se tako po svoji strukturi kot svojih funkcijah od nje zelo razlikuje.

V jugoslovanski socialistični družbi je bila vsebina pojma javnost tako ohlapna, da jo je bilo mogoče poljubno širiti in krčiti, pač v skladu s potrebami političnega trenutka.⁴ Zajemala je tri problemske sklope. Prvi je obravnaval javnost kot množico ljudi. Drugi je bil blizu pojmu javno mnenje in je pomenil stališče določene družbene skupine do vprašanj, ki so bila pomembna za družbo v celoti. Vključeval je javnost kot sistem delovanja, to je pravico in možnosti državljanov, da imajo vpogled v delo državnih organov in ustanov, kot tudi v odločitve, ki jih ti sprejemajo. Kot načelo družbeno-političnega sistema Jugoslavije je bil prvič izrecno določen z Ustavo SFRJ aprila 1963. Tretji sklop je povezoval raznolike pojavne oblike javnega. Med tistimi, ki so zaradi večjega ekonomskega obeležja za našo obravnavo pomembnejši, je treba izpostaviti pojme javne službe, javno dobro in družbena lastnina. V vsebinskem pogledu je pojem javna služba označeval tiste dejavnosti družbene skupnosti, ki je bila namenjena zadovoljevanju splošnega interesa. Kot neizogiben spremljevalec sodobnega socialnega in gospodarskega razvoja niso mogle poslovati in se razvijati po podjetniških načelih, zato jih je upravljala preko svojih organizacijskih enot ali posebnih organizacij, ki so delovale pod njenim nadzorom. Te dejavnosti so

¹ Božo Repe, Jože Prinčič: Pred časom : portret Staneta Kavčiča. Ljubljana 2009, str. 62, 65.

² Branko Horvat: ABC jugoslavenskog socijalizma. Zagreb 1989. str. 76.

³ Tomislav Jantol: O javnosti v socialistični družbi samoupravne demokracije. V: Teorija in praksa, 1986, št. 6, str. 515-521, tu str. 515.

⁴ M. Murko: Javnost in »javnost«. V: Teorija in praksa, 1971, št. 5, str. 850-852, tu str. 851.

bile številne in raznolike, saj so zajemale področja kulture, znanosti, zdravstva, kmetijstva, železniškega prometa in elektro gospodarstva. V javni sektor so spadali v celoti tudi cestno, vodno in komunalno gospodarstvo ter PTT služba. V obravnavanem času so se razvite države trudile, da bi se obseg javnega sektorja še razširil.

V Jugoslaviji so pogoji za ustanovitev javnih služb nastali leta 1950 po sprejemu osnovnega zakona o upravljanju podjetij. Ustavni zakon iz leta 1953 je predvidel ustanovitev javnih služb le na področju prosvete, kulture in sociale. Po letu 1953 pa so posamezni zvezni in republiški zakoni omogočili ustanovitev javnih služb za področja komunalne in radiodifuzne dejavnosti, prevoza potnikov in blaga po železnici, PTT prometa, proizvodnje in prenosa ter distribucije električne energije, službe družbenega knjigovodstva in še drugih. Vse navedene dejavnosti so opravljale delovne organizacije; na področju gospodarstva so bila to podjetja, na področju družbenih služb pa samostojni zavodi. Praviloma so morale vse delovne organizacije poslovati po podjetniških načelih. Tako so se skupaj in v isti organizacijski obliki znašle delovne organizacije, ki so lahko poslovale po podjetniško-tržnih načelih, in druge gospodarske in negospodarske organizacije, za katere tako poslovanje ni bilo sprejemljivo in so jih meščanske družbe prav zaradi tega vključile v svoj režim javne službe. Takšna zasnova (jugoslovanskih) javnih služb, ki se je zelo razlikovala od ureditve v meščanski državi,⁵ se je pokazala za zgrešeno in premalo učinkovito. V veliki meri zato, ker kljub poudarjeni tržni naravnosti velik del delovnih organizacij ni mogel ali ni hotel ustvarjati nobenega dohodka, ali pa le minimalnega, zato so se morali stroški njihovega poslovanja financirati iz javnih skladov, kjer pa je bilo denarja za te namene vsako leto manj. Poleg tega pa je prav zaradi prizadevanj za čim večji dohodek na področjih, kjer tržne zakonitosti niso mogle delovati, »prihajalo do pojavov, ki so maličili namen in naravo posameznih dejavnosti.«⁶ Tako se je vzpostavilo stanje, ko posamezne delovne organizacije s področja javnih služb niso imele dovolj sredstev niti za plače, druge pa so ustvarjena denarna sredstva nesmotrno delile in porabljale. Pri slednjem so izstopale delovne organizacije na področju komunalnih služb. Te svoje glavne dejavnosti niso več pojmovale kot službo, ki se v interesu skupnosti opravlja na ustreznem območju, temveč kot podjetniško pridobitno dejavnost, ki mora zagotoviti določen dohodek. Tega pa so lahko povečale le z zniževanjem kakovosti svojih storitev, in celo tako, da posameznih storitev sploh niso opravile. Zaradi takšnega pristopa so komunalne delovne organizacije opravile le tisto delo oziroma storitev, ki je bila »izrecno naročena in plačana«. Tako so na primer postale javne, to je mestne površine »zanje zanimive le kot predmet zaslužka, ne pa kot predmet, ki ga je treba vzdrževati v redu in čistoči.«⁷ Cestna vzdrževalna služba pa je prenehala delovati, ker cestnih podjetij, ki so bile podjetniške organizacije, ni bilo mogoče prisiliti, da bi se ukvarjala z dejavnostjo, ki ni bila donosna.

⁵ Janez Šmidovnik: Samoupravni socializem in javne službe. V: Teorija in praksa, 1971, št. 4, str. 615-626, tu str. 619.

⁶ Prav tam, str. 621.

⁷ Prav tam, str. 620.

Zato v Sloveniji cestišč niso redno in pravočasno vzdrževali, temveč so »čakali, da cestišča razpadejo do take mere, da lahko govorimo že o investicijskih vzdrževalnih delih, ki so za podjetja zanimiva.«⁸

Še večje težave kot na komunalnem so se v obravnavanem obdobju pojavile na področju železniškega prometa in elektrogospodarstva. V železniškem gospodarstvu so bile v veliki meri posledica centraliziranega upravljanja. Generalna uprava železniških transportnih podjetij v Beogradu namreč ni bila pripravljena podpreti ukrepov, ki bi pospešili prehod na tržno gospodarstvo oziroma prosto določanje prevoznih cen in sklepanje prevoznih pogodb na osnovi ponudbe in povpraševanja. Njeno izhodišče je bilo, da morajo železniške tarife zaradi obravnavanja železniškega prometa kot dejavnosti posebnega družbenega pomena ostati »instrument družbe«, ne pa ekonomske politike železnice kot gospodarske dejavnosti. Čeprav je takšen sistem negativno vplival na racionalno delitev dela med železnico in ostalimi gospodarskimi področji kot tudi med posameznimi vejami v prometu, so skoraj do konca osemdesetih let preteklega stoletja veljale enotne področne tarife za vso državo, ki so temeljile na povprečnih prevoznih stroških železniškega omrežja v celoti in na vrednosti prevoženega blaga. Te tarife so bile previsoke na ugodnih prevoznih relacijah in za končne izdelke prenizke na neugodnih relacijah in za surovine. Tovorni promet je pokrival primanjkljaj potniškega, ugodne proge pa izgube na neugodnih progah.

Pomemben razlog za probleme na področju elektrogospodarstva je bil v njegovem monopolnem položaju. Kot je slikovito ugotovil v svoji razpravi Janez Šmidovnik, je elektrogospodarstvo spretno izkoriščalo dejstvo, da je bila električna energija »temeljni pogoj za življenje in delo posameznikov in organizacij«, zato mu je bila »celotna skupnost, vštveši gospodarstvo, prepuščena na milost in nemilost. Kolektivi teh organizacij si lahko zagotove izredno ugoden položaj, ne da bi bili obenem prisiljeni misliti na sedanje in prihodnje potrebe skupnosti glede preskrbe s kvalitetno električno energijo«. V takih razmerah se je javnost »čutila ogrožena in brez moči«.⁹

Kljub temu da javne službe na posameznih področjih niso mogle zagotoviti občanom zakonsko določene kakovosti in količino uslug in storitev, pa do začetka sedemdesetih let ta sistem ni doživel večjih sprememb. Zvezna in republiška ustava iz leta 1963 sta ukinili le obliko javne službe in namesto nje vpeljali obliko družbene službe. Ustava iz 1974 je institut družbene službe nadomestila z institutom dejavnosti posebnega družbenega interesa, katerega nosilke so bile samoupravne interesne skupnosti. Zaradi pretirane institucionalizacije pa ta sistem v naslednjih letih ni odpravil očitnih slabosti in neučinkovitosti pri delovanju javnih služb, temveč je njihovo usmerjanje še bolj zapletel in ga napravil skoraj nepreglednega in neobvladljivega.¹⁰

Pojem javno dobro v obdobju po drugi svetovni vojni ni bil opredeljen kot ustavni

⁸ Prav tam, str. 622.

⁹ Prav tam, str. 623.

¹⁰ Ivan Kristan: SIS in racionalizacija političnega sistema. V: Teorija in praksa, 1983, št. 1, str. 107-109, tu str. 108.

termin. V pravni teoriji in literaturi, ki sta obravnavali uporabo prostora, sta ga v tem smislu nadomeščala pojma dobrine v splošni rabi in družbena lastnina v splošni rabi. Nanašala sta se na stvari v družbeni lastnini, ki so se nahajale izven imovinsko-pravnega prometa, in za katere je veljal poseben pravni režim. V to kategorijo so sodila dobra, ki so služila splošni uporabi vseh oseb, kot so plovne reke, jezera, poti, trgi, parki, morske obale, nadalje nepremičnine in druge stvari posebnega kulturnega ali zgodovinskega pomena, ter še nepremičnine in zgradbe, dane v uporabo državnim organom.¹¹

Socialistična ureditev je korenito spremenila proizvodjalne odnose in njihov pravni izraz, to je lastninsko pravico. Revolucionarna funkcija nove razredne države in družbe ni obstajala samo v odpravi zasebne lastnine proizvodnih sredstev in v vzpostavitvi nedeljive in neodtujljive družbene lastnine teh sredstev, ampak tudi v »ustvaritvi pravil igre«, ki naj bi preprečila ponovno privatizacijo bodisi v individualni obliki bodisi v obliki lastništva skupin, ki bi se lahko spreminjale v zasebne delničarje.¹² Družbena lastnina je bila temelj jugoslovanske socialistične ureditve in tudi eden od njenih osrednjih političnih problemov, ki ni bil zadovoljivo rešen.¹³ Odgovor na vprašanje, kaj je družbena lastnina, je bil različen glede na to, s katerega vidika se je ta pojem ocenjeval. Z ekonomskega vidika je družbena lastnina pomenila družbeno prilaščanje. Z družbeno-političnega vidika je bila lastnina združenih proizvodjalcev razredna lastnina vseh delavcev. S pravnega stališča pa je bila lastnina, ki je bila v lasti vseh in nobenega. Predstavljala je posebno obliko nekakšne metafizične oblike lastnine delavskega razreda, kjer so kot lastnik nastopale država, lokalna skupnost ali posameznik.

V ekonomskem smislu je pojem zasebno združeval zasebno pobudo in zasebno lastnino. V času druge Jugoslavije so bili glavni nosilci zasebne pobude kmetje in obrtniki. Komunisti, ki so konec pomladi 1945 prevzeli oblast, so v zasebnem podjetniku videli parazita in nepotrebne posrednika med producentom in potrošnikom. Zaradi notranjih in zunanjih težav ter nerazvitega državnega sektorja pa so morali zasebnemu podjetništvu prepustiti del gospodarskih nalog ne le na kmetijskem, gozdarskem in obrtnem področju, temveč tudi na področju trgovine, preskrbe in gostinstva. Nova oblast je pripravila vrsto ekonomsko-političnih ukrepov, s katerimi je nadzorovala zasebno proizvodnjo in jo postopoma nadomeščala z državno. V šestdesetih letih sta politika in stroka začeli bolj spravljivo gledati na obujanje malega gospodarstva. V naši republiki se je potem pozitiven odnos do hitrejšega razvoja drobnega gospodarstva zadržal vse do srede osemdesetih. Ideološki razlogi pa so bili še premočni, da bi bilo to gospodarsko področje deležno večjih spodbud. Leta 1987 je v Sloveniji prevladalo splošno prepričanje, da je prišel čas, ko se je treba posloviti od tabujev, ki so »enostransko mistificirali zasebno pobudo in z njo povezano malo gospodarstvo v smislu njegovih kapitalističnih tendenc«, ali ga istovetili le z »liberalističnim zasebnim in privatnim sektorjem.« Ob izteku osemdesetih liberalizacije

¹¹ Pravna enciklopedija. Beograd 1979, str. 491.

¹² Roger Garaudy: Veliki preobrat socializma. V: Teorija in praksa, 1970, št. 3, str. 477-495, tu str. 477.

¹³ France Bučar: Popravki ali preosnova političnega sistema. V: Teorija in praksa, 1968, št. 10, str. 1375-1407, tu str. 1379.

politike ustanavljanja malih podjetij (takrat še družbenih) ni bilo več mogoče ustaviti. Obseg dejavnosti, kjer se je lahko razvijalo zasebno podjetništvo, se je razširil, omejitve glede števila zaposlenih in poslovnih prostorov so se zmanjšale.¹⁴

Zasebni gospodarski sektor in zasebna lastnina nad produkcijskimi sredstvi sta bili v letih 1945 do 1990 sestavni del jugoslovanske gospodarske ureditve. Občani so imeli lastninsko pravico tudi na stanovanjih in hišah, ki so jih lahko uporabljali za osebne ali družinske namene, gospodarskimi poslopi, ki so bila namenjena kmetijski dejavnosti kmetov, majhnimi skladišči in kletmi, ki niso bile pomembne za gospodarsko dejavnost. Lastninska pravica je bila omejena z zakonom: kmetijstvu do največ 10 hektarjev kmetijskega zemljišča na kmetijsko gospodarstvo, poslovni prostori do največ 70 kvadratnih metrov površine in stanovanjske hiše z največ dvema večjima ali tremi manjšimi stanovanji.

V Sloveniji je glavnina zaposlenih v zasebnem sektorju odpadla na kmete. Leta 1973 jih je bilo 165.000 ali 76 % skupnega števila zaposlenih v zasebnem sektorju gospodarstva. Ostale dejavnosti so slabše predstavljene: v prometu 17.000 (8 %), v gostinstvu 7000 (3 %), obrti 28.000 (13 %). V letih 1953-1973 se je število zaposlenih v privatnem sektorju zmanjšalo od 374.000 na 217.000 ali za 42 %.¹⁵ V obdobju 1953-1973 se je nabavna vrednost osnovnih sredstev v zasebnem sektorju povečala od 3,5 na 4,9 milijarde din, to je za 41 %. Glavnina osnovnih sredstev se je nahajala v kmetijstvu. Leta 1953 je na to gospodarsko področje odpadlo 93 % vrednosti celotnih osnovnih sredstev v zasebnem gospodarskem sektorju. Do leta 1973 se je vrednost osnovnih sredstev v kmetijstvu povečala za 26 %. Kljub temu se je njegova vrednost leta 1973 v skupni vrednosti znižala na 86 %. Osnovna sredstva v drugih gospodarskih področjih, v katerih je bil zastopan zasebni sektor, so naraščala hitreje. Vrednost v zasebni obrti se je v tem času povečala skoraj za dvainpolkrat, v privatnem sektorju prometa za 13-krat, v gostinstvu za 3,5-krat. Kmetijsko zasebno področje je doseglo tudi najvišjo intenzivnost kapitala, najnižjo pa obrt. Najvišjo produktivnost dela je statistika ugotovila pri gostinstvu, najvišji kapitalni koeficient pa je leta 1972 dosegel promet.

Tabela 1: Intenzivnost kapitala, produktivnost dela in povprečni kapitalni koeficient v zasebnem sektorju gospodarstva Slovenije 1953-1972¹⁶

Leto	Intenzivnost kapitala (v 1000 din)	Produktivnost dela (v 1000 din)	Povprečni kapitalni koeficient
1953	9,5	2,8	3,4
1962	15,6	5,8	2,7
1972	24,3	9,1	2,7

¹⁴ Biti direktor v času socializma : med idejami in praksami. Ljubljana 2008, str. 38-39.

¹⁵ Ivo Vinski: Osnovna sredstva i zaposlenost u privatnom sektoru privrede Slovenije. V: Ekonomska revija, 1976, št. 1-2, str. 161-172, tu str. 162.

¹⁶ Prav tam, str. 164.

Komunalno gospodarstvo

Komunalne dejavnosti so bile dejavnosti posebnega družbenega pomena, katerih cilj je bil, da zagotavljajo temeljne materialne življenjske in delovne razmere v določeni urbani sredini. Večina komunalnih proizvodov in storitev je sodila v t.i. »neelastično potrošnjo«, zato so morali biti dosegljivi vsemu prebivalstvu določenega naselja. V skladu z gospodarsko-političnimi izhodišči so morale biti njihove cene »razumne in praviloma za dalj časa stalne«¹⁷ ter »imeti značaj tarif.« Po teh izhodiščih se cene za komunalne storitve in proizvode niso smele prilagajati pogojem na trgu, ker bi uveljavljanje tržnega načela imelo vrsto negativnih posledic tako v družbenem kot ekonomskem pogledu. V tem smislu je bilo tudi v Ustavi SRS zapisano, da delovanje tržnih zakonitosti ne more biti osnova za usklajevanje potreb in vrednotenja delovnih uspehov komunalnih dejavnosti. V praksi pa se delovanja tržnih zakonitosti na oblikovanje komunalnih tarif ni moglo preprečiti. Komunalne delovne organizacije so namreč morale kot vsi ostali poslovni subjekti nabavljati surovine, energijo, stroje, opremo in potreben reprodukcijski material na trgu po veljavnih cenah. Temeljni problem te javne službe posebne vrste je bil torej razkorak med opravljanjem komunalnih storitev in med potrošnjo komunalnih storitev. Medtem ko je bilo opravljanje komunalnih storitev - od izkoriščanja, vzdrževanja in investicijske graditve komunalnih zmogljivosti do nabave reprodukcijskega materiala in plačila tujih storitev - močnejše in neposredno povezano s trgom, pa so se v komunalni potrošnji močnejše kazali elementi komunalnega planiranja in komunalne politike, posebno še pri oblikovanju komunalnih tarif. Zaradi političnega izhodišča, da v deželi, ki gradi socializem, za komunalno gospodarstvo pravila povsem prostega tržnega gospodarstva ne morejo veljati, je bil ta problem težko rešljiv.

Do začetka šestdesetih let v zakonodaji ni bilo natančne opredelitve, kaj je komunalno gospodarstvo. Poleg komunalnih podjetij v ožjem smislu so k temu pojmu pogosto prištevali še druge dejavnosti, kot so trgovina na drobno, gostinstvo in turizem, obrt ter še druga storitvena dejavnost, in tista drobna industrija, ki je proizvajala predmete široke porabe. Zato je bila sestava komunalnih organizacij zelo pestra in je segala od režijske skupine v občinski upravi preko zavodov do gospodarskih organizacij. Poleg tega so nekateri komunalno gospodarstvo razumeli kot posebno gospodarsko področje, ki se po svojih značilnostih razlikuje od drugih gospodarskih področij, drugi pa kot posebno panogo, v kateri so se prepletale različne dejavnosti, katerim je bilo skupno le to, da jih je posredno ali neposredno upravljala komuna.¹⁸

V tem prvem obdobju je gospodarjenje v komunalnem gospodarstvu predstavljalo prepletanje elementov samostojnega gospodarskega poslovanja z elementi proračunskih dotacij in subvencij. Cene za komunalne tarife so bile praviloma določene.

¹⁷ Albin Rakar: Nekateri problemi oblikovanja cen na področju komunalnega gospodarstva. V: *Ekonomska revija*, 1985, št. 1, str. 25-38, tu str. 26.

¹⁸ Pajo Ivković: *Komunalna privreda : ekonomska politika FNRJ*. Beograd 1957, str. 271-301, 272.

Glavni problemi pri poslovanju komunalnih podjetij so bili povezani z neupoštevanjem ekonomskih načel, zato so bili njihovi finančni viri nestalni, nepregledni in nezadostni.¹⁹ Leta 1957 so na konferenci predstavnikov jugoslovanskih mest v Zagrebu sprejeli načela novega načina financiranja komunalnih storitev.²⁰ Ugotovili so namreč, da obstoječi način financiranja na osnovi občinskih subvencij ni več ustrezen, ker cene niso več pokrivalo stroškov, potrebe in zahteve so bile vedno večje in s tem tudi razkorak med stvarno in sprejeto ceno komunalnih storitev. Sklenili so, da morajo vse komunalne službe preiti na sistem samofinanciranja, torej lastnega računa komunalnih podjetij. Naslednje leto je zvezna skupščina sprejela priporočilo, da naj potrošniki plačujejo komunalne storitve po ekonomskih cenah.

Leta 1961 so se v zvezni skupščini nadaljevale razprave o rešitvi perečih problemov v komunalnem sistemu. Njihovo sporočilo je bilo, da se morajo spremembe v gospodarskem sistemu uveljaviti tudi v komunalnem gospodarstvu, vendar le v posebni obliki in postopoma. Predvideno je bilo, da procesa prehoda na ekonomske cene komunalnih storitev ne bodo pripeljali do konca, to je do sprostitve njihovih cen, temveč le do tiste točke, ko bo lokalna oblast z uporabo raznih olajšav še naprej obdržala nadzor nad poslovanjem komunalnih podjetij.²¹

Izvajanje gospodarske reforme, ki se je začela leta 1965, je predpostavljalo čim večje prilagajanje tržnim razmeram tudi na področju komunalnih dejavnosti. Začrtana je bila nova politika komunalnega gospodarstva, ki naj bi mu ob upoštevanju načel solidarnosti potrošnikov, javnosti, komunalnih dejavnosti ter realnih ekonomskih odnosov med proizvodnjo in potrošnjo komunalnih naprav in storitev zagotovila zadostno materialno finančno osnovo za samostojno poslovanje. Po novem sistemu je družbena skupnost s pomočjo novo uvedenega obveznega prispevka za uporabo mestnega zemljišča zagotavljala le financiranje t. i. kolektivne komunalne potrošnje ter enostavno in razširjeno reprodukcijo na tistih področjih, ki jih ni mogoče urejati s tarifami. Komunalne delovne organizacije so prevzele stroške sprotnega vzdrževanja, enostavno in razširjeno reprodukcijo komunalnega omrežja in naprav ter komunalnih proizvodnih zmogljivosti. Leta 1967 je začel veljati temeljni zakon o podjetjih, s katerim so bila komunalna podjetja v celoti vključena v gospodarski sistem. Do konca šestdesetih let se je pojem komunalno gospodarstvo že bolj uveljavil, občine so začele komunalnim podjetjem priznavati »pravico do gospodarskega obnašanja«. Kljub temu pa je bil proces uvajanja ekonomskih načel v to gospodarsko področje še zelo počasen. Zakon o komunalnih delovnih organizacijah, ki opravljajo komunalno dejavnost posebnega družbenega pomena, je zagotovil vpliv občinske politike na delo komunalnih delovnih organizacij. Ta je bil tako velik, da je občina lahko sama določila nomenklaturo svojih komunalnih dejavnosti.²²

¹⁹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Obrtna zbornica LRS (dalje AS, 450), f. 58, Zapisnik 3. seje Sveta za komunalno pri Obrtno komunalni zbornici LRS, 21. 12. 1961.

²⁰ Gospodarski vestnik, 1. 6. 1957, str. 1, Komune in življenjska raven.

²¹ Gospodarski vestnik, 8. 2. 1961, str. 1, Komunalne storitve in življenjska raven.

²² ARS, fond Vlada Republike Slovenije (dalje AS 223), šk. 3176, Zapisnik 3. seje Odbora izvršnega sveta SR Slovenije za socialno politiko in komunalna vprašanja, 4. 6. 1969.

V sedemdesetih letih se je obravnavanje komunalne dejavnosti poenotilo. Delili so jo na dve vrsti. V prvi so bile komunalne dejavnosti individualne potrošnje. V to skupino so sodile: oskrba naselij z vodo, plinom, toplotno energijo, odprava odpadnih in atmosferskih voda, dimnikarska služba, opravljanje mestnega prometa, pogrebne in pokopališke dejavnosti.

Druga vrsta so bile komunalne dejavnosti splošne potrošnje. Mednje so sodili: javna razsvetljava, vzdrževanje čistoče javnih površin v mestnih naseljih, javne sanitarije, urejanje ulic, trgov in cest v naseljih, urejanje naselij z zelenimi površinami, opremljanje in urejanje javnih otroških igrišč, vzdrževanje varstvenih pasov, rezervatov, javnih tržnic in pokopališč posebnega pomena, uničevanje in predelava mrhovine, gospodarjenje z lukami, pomoli in zgrajenimi obalami. Financiranje individualne komunalne dejavnosti je potekalo preko cen komunalnih storitev, splošne dejavnosti pa preko občinskih proračunov in s povračili za gospodarjenje s komunalnimi objekti. Cen komunalnih storitev niso oblikovali na osnovi ponudbe in povpraševanja, temveč so bile več ali manj »dirigirane« s strani občinskih skupščin oziroma zadržane s strani federacije. Komunalno gospodarstvo je bilo zato na meji med poslovanjem gospodarskih in negospodarskih organizacij ne samo pri oblikovanju cen komunalnih storitev, ki so imele pogosto še vlogo tarife, temveč tudi zaradi načina financiranja teh storitev. V osemdesetih letih se stanje komunalnega gospodarstva ni izboljšalo, ostalo je »zaskrbljujoče tako v organizacijskem, kadrovskem, finančnem in razvojnem pogledu.«²³ Občinska politika je zadržala odločilen vpliv na njegov razvoj.²⁴

V srednjeročnih in dolgoročnih gospodarskih načrtih, ki jih je v letih 1947 do 1990 sprejela slovenska skupščina, komunalno gospodarstvo ni bilo deležno večje pozornosti. Prvi petletni plan, ki je bil že po dveh letih bistveno spremenjen, je predvidel manjša sredstva le za naložbe v vodovodno in kanalizacijsko omrežje, javna kopališča, pralnice, notranji mestni promet, cestno razsvetljava, tržnice in javne parke v mestih in industrijskih naseljih. Drugi petletni gospodarski načrt, ki je veljal za leta 1957 do 1961, je bil bolj radodaren, saj je stanovanjsko-komunalni graditvi v mestih in industrijskih središčih namenil 58,7 milijarde din. Tako so lahko občine do začetka šestdesetih let za gradnjo cest, vodovodnega in kanalizacijskega omrežja v mestih in industrijskih središčih namenile sredstva, ki so znašala okoli enega odstotka ustvarjenega narodnega dohodka v LR Sloveniji v letih 1957 do 1962.²⁵ Po zaključku tega planskega obdobja so pristojne republiške službe ugotovile, da razvoj v komunalnih dejavnostih še naprej zaostaja za hitrostjo naraščanja stanovanjskih potreb prebivalstva in industrije po komunalno urejenih soseskah.

Resolucija o programu perspektivnega razvoja LR Slovenije v obdobju od 1961 do 1965 je poudarila potrebo po hitrejši graditvi objektov komunalne infrastrukture v mestih in industrijskih središčih.²⁶ Gospodarsko-finančni položaj komunalne de-

²³ ARS, fond Gospodarska zbornica Slovenije (dalje AS 1165), šk. 2356, Komunalno gospodarstvo v SR Sloveniji v letu 1985 in naloge v letu 1986, 30.1.1986.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Dvajset let graditve naše socialistične domovine. Ljubljana 1965, str. 207.

²⁶ UL LRS, št. 3/3, 2. 2. 1961.

javnosti se je že izboljšal, tako da so njena podjetja lahko prenesla del ustvarjenega dohodka v sklade za akumulacijo. Ker pa je poraba sredstev naraščala hitreje kot celotni dohodek, in ker so se nekatere družbene dajatve povečale, se ta dejavnost še ni mogla financirati sama. Večja investicijska vlaganja niso zadoščala za pokritje vedno večjih potreb po komunalnih storitvah. Komunalna opremljenost je zaostaja za urbanizacijo celo v največjih mestih, naprave so bile iztrošene in zastarele.

Družbeni plan razvoja SR Slovenije v letih 1966-1970 je hitrejši razvoj komunalnih služb omejil le na občine, kjer so bile »objektivne možnosti za uveljavitev gospodarjenja po ekonomskem načelu.« Predvidel je tudi postopno izenačitev diferenciranih cen komunalnih storitev, ki so jih plačevala gospodinjstva in podjetja.²⁷ Tudi v tem srednjeročnem obdobju so komunalne dejavnosti prispevale nizek delež v ustvarjenem republiškem narodnem dohodku.²⁸ V strukturi investicij sta začela upadati deleža proračunskih sredstev in sredstev iz komunalnih skladov, povečeval se je delež bančnih posojil, investicijskih skladov in sredstev drugih gospodarskih organizacij. Urbanizacija je napredovala precej hitreje kot opremljanje stavbnih zemljišč s potrebno komunalno infrastrukturo.²⁹

S temeljnimi smernicami razvoja v letih 1971-1975 je republiška skupščina uvrstila komunalno gospodarstvo med pomembne dejavnike družbenega razvoja Slovenije. Ta dokument je določil, da je treba komunalno urejanje in vzdrževanje obstoječih komunalnih objektov zagotavljati s postopnim uvajanjem stroškovnih cen, gradnjo novih objektov pa z namenskimi sredstvi občin, z bančnimi krediti in samoprispevom. Pri novih investicijah je dal prednost hitrejši graditvi primarnih komunalnih objektov in naprav, ki so imeli širši regionalni pomen.³⁰ Planske zapovedi tudi v tem srednjeročnem obdobju niso bile uresničene. Počasna graditev komunalne opremljenosti je vse bolj zavirala proces urbanizacije. Tako je bilo leta 1975 le 55 % prebivalcev v Sloveniji oskrbljenih s pitno vodo, komaj 31 % odpadne vode iz naselij se je odlivalo v kanalizacijske sisteme, mnogo naselij še ni imelo urejenega zbiranja odpadkov.

Družbeni plan razvoja SRS za leta 1976 do 1980 je potrebo po povečanju stanovanjskega sklada postavil pred »kompleksno« urejanje stanovanjskih sosesk in pripravo novih urbanih površin. V osemdesetih letih je tudi komunalno gospodarstvo čutilo posledice poglobljajoče gospodarske krize. Izgube komunalnih podjetij so naraščale. Leta 1988 so se skoraj vse komunalne delovne organizacije znašle v rdečih številkah.³¹

V prvih letih po drugi svetovni vojni je število delovnih organizacij komunalnega gospodarstva v Sloveniji postopno naraščalo; leta 1955 jih je bilo 117, od tega 24

²⁷ UL SRS, št. 4/13, 9. 2. 1967.

²⁸ Leta 1970 je dosegel le 0,7 % celotnega dohodka slovenskega gospodarstva.

²⁹ ARS, AS 223, šk. 3176, Zapisnik 3. seje odbora izvršnega sveta SR Slovenije za socialno politiko in komunalna vprašanja, 4. 6. 1969.

³⁰ UL SRS, št. 15/82, 29. 4. 1970, Sklepi in priporočila o ukrepih in nalogah za nadaljnji razvoj komunalnega gospodarstva v SR Sloveniji.

³¹ ARS, AS 1165, šk. 2355, Informacija o izgubah komunalnih tozd v prvem tromesečju 1988, 30. 5. 1988.

podjetij, 66 finančno samostojnih zavodov, 17 ustanov s samostojnim financiranjem ter 10 drugih. Po letu 1962 se je njihovo število postopno zmanjšalo.³² Tudi število zaposlenih v komunalni dejavnosti se je do leta 1962 spreminjalo z rahlim odstopanjem navzdol; leta 1955 jih je bilo 4617, leta 1962 pa 3732. Do leta 1973 se je število zaposlenih delavcev in uslužbencev v komunalnih delovnih organizacijah povečalo na 10076, kar je predstavljalo 1,9 % vseh zaposlenih v Sloveniji. Do junija leta 1985 se je njihovo število povečalo le za dobrih dvesto.

Malo gospodarstvo in zasebna obrt

Pojem malo ali drobno gospodarstvo je do osemdesetih let zajemal proizvodno in storitveno obrt, predvsem zasebni sektor obrti. Družbeni plan razvoja SR Slovenije v letih 1971 do 1975 je bil prvi srednjeročni plan, ki je pospešitev razvoja drobnega gospodarstva postavil kot obliko odpravljanja neskladnosti v strukturi slovenskega gospodarstva ter začrtal njegovo razvojno usmeritev. Ta je temeljila na razvoju malih proizvodnih in storitvenih obratov, ki bodo pogodbeno sodelovali z največjimi družbenimi podjetji v posameznih panogah. Naloga gospodarske politike je bila pospeševati rast družbenega sektorja v malem gospodarstvu ter odpravljati ovire pri njegovem povezovanju oziroma združevanju z zasebnim delom in zasebnimi sredstvi.

Sredi sedemdesetih let so v Sloveniji potrebe po izdelkih malega gospodarstva, v katerem je bilo zaposleno skoraj 76 000 ljudi, od tega 36 000 v zasebnem sektorju, daleč presegale njegove proizvodne in storitvene zmogljivosti. Zato je republiška gospodarska politika temu gospodarskemu področju začela namenjati precej več pozornosti. Srednjeročni družbeni plan SRS za leta 1976 do 1980 je predvidel pospešeni razvoj drobnega gospodarstva. V tem času sprejeti družbeni dogovor o pospeševanju drobnega gospodarstva pa je podrobneje opredelil pojem drobnega gospodarstva. Zajemal je manjše gospodarske enote, ki so se lahko hitreje prilagajale spremembam na trgu. To so bile: 1. Industrijske delovne organizacije z do 125 zaposlenimi, in industrijske organizacije v sestavu negospodarskih organizacij; 2. Obrtne delovne organizacije; 3. Gradbene in komunalne delovne organizacije; 4. Delovne organizacije s področja storitev; 5. Zasebna podjetja oziroma samostojno osebno delo s sredstvi občanov. Ta in še nekatere druge bolj poenostavljene definicije, ki so jih v tem času ponudili strokovnjaki,³³ pa se niso prijele. Kljub večji pozornosti pa malo gospodarstvo do leta 1980 ni napravilo večjega razvojnega koraka. Prepočasen razvoj je bil posledica neustrezne politike cen, težav pri oskrbi z reprodukcijskim materialom in nezainteresiranosti delavcev za delo v zasebnem sektorju.

Družbeni plan gospodarskega razvoja SR Slovenije za leta 1981 do 1985 je razvoj drobnega gospodarstva povezal s hitrejšim poslovnim sodelovanjem med zasebnimi in družbenimi podjetji. Zaostranje gospodarske krize je še povečalo potrebo po

³² Slovenija 1945-1975. Ljubljana 1975, str. 146.

³³ Aleksandar Vacić: Vloga in možne smeri razvoja malega gospodarstva. V: Teorija in praksa, 1978, št. 1-2, str. 155-165, tu str. 157.

»vračanju« zasebnega in družbenega sektorja. Ko je postal uvoz zaradi pomanjkanja deviznih sredstev vedno težji, so večje sestavljene organizacije združenega dela začele iskati »proizvodne palčke«, da bi za njih začeli maloserijsko proizvodnjo proizvodov, ki so jih morale uvažati. Prve uspešne korake je napravila Iskra, ki je s tem namenom sklenila pogodbe z okoli 200 kooperantov. Po številu organizacij je drobno gospodarstvo leta 1982 obsegalo okoli 10 %, po številu zaposlenih pa dobre 4 % v celotnem slovenskem gospodarstvu.³⁴

Leta 1983 so gospodarski načrtovalci na zvezni ravni ugotovili, da postaja prepočasno napredovanje drobnega gospodarstva eden najbolj zaviralnih dejavnikov celotnega družbenega in gospodarskega razvoja v državi.³⁵ Po oceni Kraigherjeve komisije je bila največja ovira ideološke narave, se pravi strah partijske elite, da s hitrejšim razvojem malega gospodarstva Jugoslavija na široko odpira vrata kapitalističnim odnosom in bogatenju zasebnega sektorja.³⁶ Na predlog te komisije je bilo sprejeto idejno politično izhodišče, da je treba zagotoviti, da bodo »enote drobnega gospodarstva proizvajale in opravljale tisti sortiment proizvodov in storitev, ki lahko učinkovito prispeva k hitrejši rasti proizvodnje, zaposlenosti, delovne storilnosti in neposrednega vključevanja v mednarodno menjavo.«³⁷ Tako kot se je dogajalo v preteklosti, je bilo tudi uresničevanje teh zamisli omejeno in zato upočasnjeno. Še enkrat se je potrdilo, da področje malega gospodarstva v zavesti gospodarskih načrtovalcev še ni bilo »spoznano kot neogibna sestavina doseganja najugodnejšega zdravega gospodarskega ustroja«³⁸ in da je bil »občasen prodor takih spoznanj vedno bolj ali manj pod pritiskom sile razmer, ne pa posledica zavestne dolgoročne razvojne strategije.«

Sredi osemdesetih let se je začelo obdobje, ko je bila slovenska politika za razvoj drobnega gospodarstva pripravljena storiti več kot dotlej. Januarja 1986 sprejeti Dolgoročni plan razvoja SR Slovenije za leta 1986-2000 je drobnemu gospodarstvu namenil odločilno vlogo pri vzpostavljanju pogojev za skladnejši razvoj, uspešno prestrukturiranje in racionalizacijo gospodarske sestave, ter ga opredelil kot »podlago za organsko rast obstoječih podjetij.« Marca 1988 je bila sprejeta resolucija, ki je izvršnemu svetu in skupščini naložila sprejem številnih konkretnih ukrepov za pospeševanje ustanavljanja in poslovanja enot drobnega gospodarstva, še zlasti v terciarnih dejavnostih. Resolucija je med ukrepi za pospešitev procesa prestrukturiranja slovenskega gospodarstva predvidela tudi hitrejše ustanavljanje manjših in specializiranih podjetij.³⁹ Aprila tega leta je Slovenijo obiskala delegacija Svetovne banke, ki je ugotavljala možnosti za kreditiranje obetavnih razvojnih programov drobnega gospodar-

³⁴ Igor Ravnikar: Drobno gospodarstvo in prestrukturiranje proizvodnje. V: Teorija in praksa, 1984, št. 3, str. 295-300 (dalje Ravnikar, Drobno gospodarstvo), tu str. 296.

³⁵ ARS, AS 223, šk. 5675, Predlog ugotovitev, 30. 12. 1983.

³⁶ Gospodarski vestnik, 25. 2. 1983, str. 8-9, Veliki žrejo manjše.

³⁷ ARS, AS 223, šk. 5675, Stanje in usmeritve razvoja drobnega gospodarstva v SR Sloveniji, december 1983.

³⁸ Ravnikar, Drobno gospodarstvo, str. 295.

³⁹ ARS, AS 223, šk. 5611, Slovenija - gospodarski razvoj in perspektive, 3. 3. 1988.

stva. Obiskala je več družbenih podjetij, ki so začela razvijati nove oblike poslovnega sodelovanja z zasebnim sektorjem. Leta 1989 je bila v Sloveniji sprejeta strategija dolgoročnega razvoja drobnega gospodarstva, ki je predpostavljala povečanje podjetniške svobode, zagotovitev začetnega kapitala, poenostavitev predpisov o registraciji in poslovanju, posodobitev davčne ureditve in razvijanje strokovno-svetovalne ustanove. Po anketi iz sredine tega leta se je število obratovalnic drobnega gospodarstva od 32218, kolikor jih je bilo leta 1980, do junija 1988 povečalo na 47438. Večina, to je 57,6 %, se je ukvarjala z obrtjo in osebnimi storitvami, 15,1 % s prevozi, 11,8 % odstotkov pa z gostinstvom in turizmom. Od vsega jih je bilo več kot polovica prijavljenih kot samostojna obrt. Največ obratovalnic je bilo prijavljenih v občinah Vič - Rudnik in Kranj. Do konca avgusta 1990 je bilo v Sloveniji registriranih 8601 zasebnih podjetij, mnogo med njimi še »dvoživk«, kar je pomenilo, da so zasebniki za vsak primer še obdržali staro obrtno dovoljenje.⁴⁰

Gospodarska ureditev, ki se je v Jugoslaviji uveljavila po 2. svetovni vojni, je obrt obravnavala kot pomožno, vodilnim panogam podrejeno gospodarsko področje, pa naj je šlo za državno oziroma družbeno ali zasebno obrt. V prvem obdobju, trajalo je do leta 1959, so gospodarski načrtovalci obrt obravnavali kot neko vrsto lokalne dejavnosti, ki naj bi postopoma in s prisilo prerasla v pravo industrijo. Zato so v tem obdobju občine razpoložljiva sredstva namenile razvoju družbene proizvodne obrti. V šestdesetih letih je republiška gospodarska politika dala večji poudarek hitrejšemu razvoju storitvene obrti. Obrtni zakon iz leta 1964 je omogočil poslovno sodelovanje med družbeno in zasebno obrtjo. Spremenjeni obrtni zakon iz leta 1973 je razširil delovanje zasebnega sektorja še na področja gostinstva, prevoznitstva in trgovine na drobno. Z uvedbo POZDA (Posebna oblika združenega dela) je omogočil nove oblike poslovnega sodelovanja med zasebnim in družbenim sektorjem. Pomembna ločnica v razvoju obrti je bil tudi družbeni dogovor o malem gospodarstvu, ki je bil sprejet v drugi polovici sedemdesetih let. Bil je namreč prvi dokument, v katerem je oblast po tridesetih letih priznala obrti položaj samostojnega gospodarskega področja. Tudi zadnja sistemska prelomnica v razvoju zasebne obrti je bila povezana z novo obrtno zakonodajo. Zakon, sprejet v republiški skupščini po dolgotrajnih razpravah leta 1988, je v pravnem pogledu izenačil vse gospodarske subjekte ne glede na lastnino njihovih osnovnih sredstev in je na široko odprl vrata novim oblikam podjetništva in zasebni pobudi.

Kljub zapostavljeni vlogi v gospodarski ureditvi je slovenska politika že v prvih povojnih letih kazala veliko zanimanje za razvoj zasebne obrti. To se je okrepilo leta 1952, ko so v storitvenih dejavnostih zasebna obrtna podjetja že postala konkurenčna državnim gospodarskim podjetjem. Tega leta so časopisi objavili vrsto člankov, v katerih so člani partijskega vodstva ugotavljali, da se v javnosti krepi nezadovoljstvo nad razvojem zasebnega sektorja in se povečujejo zahteve, da ga je treba »davčno krepko priviti.«⁴¹ V enem od takih člankov je Stane Kavčič zapisal, da je zasebna

⁴⁰ Gospodarski vestnik, 11. 10. 1990, str. 19, Kako nadaljevati z razvojem drobnega gospodarstva.

⁴¹ ARS, AS 450, f. 59, Poročilo za 5. sejo upravnega odbora Obrtne zbornice LRS, 29. 4. 1952.

obrt v Sloveniji dosegla stopnjo razvoja, ko se začenjajo »pojavnosti kapitalistične tendence.« Te so bile posebej očitne pri okoli 4000 zasebnih obrtnikih, ki so zaposlovali več delavcev. Po njegovih besedah so ti zasebniki postali sistemski problem, zato jim je treba povečati prometni davek. Preostali obrtniki, ki niso zaposlovali tuje delovne sile, pa še niso ogrožali razvoja socialističnega sektorja obrti. V razpravi o novi obrtni zakonodaji, ki je potekala leta 1953 in 1954, so prevladovala zahteve, da je treba z vsemi sredstvi preprečiti, da bi se v obrtniški dejavnosti širili socializmu škodljivi pojavi. Opozorila, da bi bilo nesmotrno, če bi z zakonom zasebnikom prepovedali opravljati nekatere obrtniške dejavnosti, niso naletela na odobravanje. Ko so šle te razprave predaleč, je vanje posegel Edvard Kardelj in predstavil stališče partijskega vodstva do zasebne obrti. V dveh člankih, prvi je bil objavljen avgusta 1954,⁴² drugi pa januarja 1955,⁴³ je poudaril, da je treba izstopiti iz začaranega kroga antagonizmov med privatno in socialistično obrtjo. Za ta korak je bilo po njegovem mnenju treba storiti dvoje. Treba je bilo najti prehod od privatne k socialistični obrti, ki bo sprejemljiv tudi za zasebnika, ter razviti socialistično obrt do take mere, da bo lahko sama pokrila vse družbene potrebe, s čimer bo zasebna obrt postala nepotrebna oziroma nekonkurenčna. Za uresničitev te naloge je bilo za Kardelja bistvenega pomena, da začnejo ljudski odbori bolj kot »preganjalec konkurenta socialistične obrti« nastopati kot »pospeševalec razvoj družbene obrti do te mere, ko bo nastopila možnost, da bo družba lahko prepovedala uporabo tuje delovne sile pri zasebnikih.« Ljudske odbore je opozoril, da se morajo pri snovanju politike postopne preobrazbe zasebnega sektorja v družbenega vedno držati načela, da je »prvo in edino učinkovito sredstvo v borbi proti kapitalističnim težnjam ustvarjanje modernega socialističnega obrtništva«.

V času sprejemanja drugega petletnega gospodarskega načrta, ki je temeljil na bolj uravnoteženi razvojni politiki, je oblast nekoliko omilila nestrpen odnos do zasebne obrti. Tone Fajfar je kot predsednik Zveze obrtnih zbornic Jugoslavije aprila 1957 v svojem govoru na občnem zboru slovenske obrtne zbornice poudaril, da »politična fizionomija privatnega sektorja kaže sovražen odnos do socializma«, kljub temu pa se privatnega sektorja »ne bojimo, saj graditve socializma ne more preprečiti«. Ob tej priložnosti se je zavzel za to, da obrtništva ne bi več tako strogo ločevali na družbenega - socialističnega in zasebnega, ki si »kot pes in mačka stojita nasproti in se gledata, kako bi drug drugemu škodovala«. Pri obravnavi zasebnega sektorja je izpostavil še, da je ta prispeval svoj delež k hitrejšemu gospodarskemu razvoju, zato mu je treba zagotoviti posebno mesto v gospodarski ureditvi in »popraviti obdavčitev zasebnikov na ta način, da bo njihova proizvodnost nagrajena, ne pa obratno.«⁴⁴ Te obljube so bile hitro pozabljene. Leta 1959 je izvršna oblast sprejela vrsto ukrepov za preprečitev naraščanja obsega proizvodnje v zasebni obrti. Zasebnikom je bila omejena možnost za sodelovanje na rednih licitacijah za oddajo posameznih del in

⁴² Edvard Kardelj: O vlogi obrtništva. V: Obrtnik, 28. 8. 1954, str. 1.

⁴³ Edvard Kardelj: O nekaterih vprašanih obrtništva. V: Obrtnik, 1. 1. 1955, str. 1.

⁴⁴ ARS, AS 450, šk. 60, Zapisnik 7. rednega občnega zbora Obrtne zbornice LRS, 2. 4. 1957.

pri sklepanju kooperacije z industrijskimi podjetji. Povečal se je nadzor nad njihovo proizvodnjo in poslovanjem.⁴⁵

Sklepi in dokumenti, sprejeti ob vstopu v šestdeseta leta, so predstavljali nadaljevanje prizadevanj oblasti, da bi razvoj zasebne obrti še bolj podredila družbenemu načrtovanju in »odstranila oziroma popravila njene hibe«, ki so najbolj odstopale od uveljavljenih socialističnih načel in prakse. Vsebinsko najboljši je bil elaborat o perspektivnem razvoju zasebne obrti, ki so ga pripravili v zvezni obrtni zbornici.⁴⁶ Slednji je kot največji hibi v razvoju zasebne obrti izpostavil preveliko število zaposlene delovne sile in »kapitalistično-špekulantske tendence vse bolj bogatega dela obrtnikov v deficitarnih strokah ter pri izvajalcih gradbenih del«. Skrb za njuno pravočasno odstranitev je elaborat prepustil občinam in prenovljeni davčni službi. Zavzel se je za to, da bi občine lahko prepovedale opravljanje določene obrti na svojem teritorialnem območju, omejile število dovoljene delovne sile pri zasebnikih, zaostriale pogoje za poslovno kooperacijo zasebnikov z družbenimi podjetji ter začele bolj učinkovito odkrivati nepravilnosti pri izpolnjevanju davčnih napovedi zasebnikov.

Šestdeseta leta so potekala v znamenju širših družbenih prizadevanj za uveljavitev stabilnejše in učinkovitejše gospodarske ureditve. Del teh je bil namenjen tudi povečanju nalog zasebne obrti pri zadovoljevanju potreb prebivalstva po storitvah in proizvodih široke porabe, ki jih je bilo treba uvažati. Problem zadostne oskrbe prebivalstva je v tem času dosegel že kritično mejo, saj je družbena obrt vse bolj dobivala industrijski značaj, zasebna obrt pa je celo nazadovala. Posledica takega stanja je bila, da so morali sredi šestdesetih let občani tudi po več mesecev čakati na kleparske, pečarske, parketarske, pleskarske, mizarske, ključavničarske storitve in popravila. V avtomehanični, urarski, optični, krojaški, šiviljski, elektroinštalaterski, vodovodnoinštalaterski, tapetniški dejavnosti so morali čakati po več tednov in tudi mesec, da so prišli na vrsto. Tudi v preostalih strokah so bile zasebne obrtniške zmogljivosti premajhne, zato so obratovalnice družbenega sektorja še naprej uživale prednosti monopolnega položaja in visokih cen. Pri tem pa njihove storitve pogosto niso bile dovolj kakovostne.⁴⁷ Da bi se obrtna dejavnost pospešila in sprostila, je zvezni izvršni svet leta 1963 izdal odlok o zmanjšanju dohodnine za storitvene obrti. Naslednjega leta je slovenska skupščina sprejela zakon o obrtnih delavnicah samostojnih obrtnikov, katerega namen je bil v čim večji meri vključiti podjetnost in sredstva zasebnih obrtnikov v razširitev obrtnih zmogljivosti ter večjo poslovno povezavo z državnimi obrati. V tem letu so občine zagotovile večje ugodnosti pri obdavčenju zasebnikov na osnovi letnega pavšala. V Sloveniji so si brez uspeha prizadevali, da bi spremenili zvezni splošni zakon o obrtnih delavnicah samostojnih obrtnikov tako, da bi se črtal člen, ki je določal obseg dopolnilnega dela v posameznih obrteh.

⁴⁵ Gospodarski vestnik, 11. 2. 1959, str. 2, Udejanjanje plačevanje po enoti proizvoda.

⁴⁶ ARS, AS, 450, šk. 48, Problemi perspektivnega razvoja obrtništva, Beograd, januar 1960.

⁴⁷ ARS, AS 1165, šk. 48, Analiza kadrov v obrtni in komunalni dejavnosti, 16. 9. 1964.

V času samoupravne preobrazbe gospodarstva, ki je potekala v sedemdesetih letih, sistemska zasnovana zasebne obrti ni doživela vsebinske preobrazbe. V bistvu je dobila le novo preobleko oziroma nov naziv: osebno delo z zasebnimi sredstvi. Oblike njenega povezovanja z družbenim sektorjem oziroma združenim delom niso doživele kakovostnega napredka. Še naprej so veljale vse oblike omejevanja hitrejšega razvoja zasebnega sektorja obrti, začeni s petimi delavci kot zgornjo dovoljeno mejo, kot so se povečevale davčne obremenitve zasebnikov. Poleg težav z davkarijo in ustreznimi obratnimi prostori so se v prvi polovici osemdesetih let zasebni obrtniki najbolj pritoževali zaradi omejevanja uvoza opreme in reprodukcijskega materiala. Od leta 1982 so predpisi skorajda onemogočili neposreden uvoz opreme iz tujine za drobno gospodarstvo.

Novo obdobje v razvoju zasebne obrti se je začelo jeseni leta 1988. Takrat je začel veljati nov obrtni zakon, s katerim je bilo dovoljeno opravljanje vseh gospodarskih dejavnosti, razen tistih, ki jih prepovedujejo drugi zakoni. V javnosti je še posebej odmevalo določilo o povečanju najvišjega števila zaposlenih v zasebnih obrtnih delavnicah, ki se je dvignilo na 20 oseb. V posebnih primerih pa se je to število lahko še povečalo.

V prvih povojnih letih se je število zasebnih obrtnih delavnic in obratov drastično zmanjšalo, kot se je zmanjšalo tudi število v njih zaposlenih delavcev. Konec leta 1954 je bilo največ privatnih delavnic v tekstilni (2985), lesnopredelovalni (2465) in v živilski stroki (2138).

Tabela 2: Razvoj zasebnega obrtništva v letih 1939-1954⁴⁸

Leto	Število obrtnih delavnic	Število zaposlene delovne sile
1939	20 360	46 361
1946	13 656	28 206
1947	16 806	31 053
1948	14 649	26 038
1949	13 598	24 865
1950	13 979	26 075
1951	14 656	27 833
1952	13 967	25 905
1953	13 473	26 107
1954	13 313	25 682

Do leta 1959 se je število zasebnih obrtnih delavnic nekoliko povečalo. Leta 1957 jih je bilo 13833, leta 1958 13878 in leta 1959 13356. Še naprej se je zmanjševalo tudi število zaposlenih v zasebni obrti. Konec leta 1957 jih je bilo 20298. Od tega jih je 8134 ali 59,9% odpadlo na delavnice, kjer so bili zaposleni samo mojstri oziroma njihovi lastniki, 761 obratov je imelo poleg lastnika - mojstra še enega zaposlenega.

⁴⁸ Obrtnik, 9. 10. 1954, str. 1, Razvoj obrtništva v LR Sloveniji.

Delavnic s tremi zaposlenimi je bilo 375, s štirimi zaposlenimi 197, s petimi zaposlenimi pa 126. Nad 5 delavcev je bilo zaposlenih v 95 obrtnih delavnicah, ki so bile večinoma gradbene stroke.⁴⁹

Od leta 1960 pa do leta 1977 je bilo število zasebnih obrtnih delavnic vsako leto manjše. Zasebniki so se usmerjali v proizvodnjo izdelkov oziroma v storitve, po katerih je bilo povpraševanje dovolj veliko. Najhitreje je upadalo število čevljarjev, krojačev in mizarjev. Konec šestdesetih let je delež zasebne obrti v celotni obrtni proizvodnji znašal 30-40 %, njen delež v skupnem številu zaposlenih pa 40%. V bruto proizvodu celotne obrti je bila udeležena z 22 %, v družbenem proizvodu pa s 34 %. Najbolj je bila prisotna v konjunktornih strokah.⁵⁰ Delež zasebnega sektorja v predelavi kovin je bil 88 %, predelavi kož 54 %, proizvodnji gradbenega materiala 53 %, izdelavi električnih aparatov 50 %, kemičnih in lesnih izdelkov 41 %, tekstilnih izdelkov 38 %, proizvodov živilske industrije 36 % in gumijaste industrije 32 %, predelavi papirja 26 %, gradbena obrt 29 %.⁵¹

Tabela 3: Število obratovalnic zasebnih obrtnikov v letih 1960-1977

Leto	Število obratovalnic
1960	12 784
1962	9 523
1964	9 863
1966	11 616
1968	12 669
1970	12 250
1972	11 697
1974	11 388
1976	11 565
1977	11 886

V letih 1978 do 1987 je število novih obratovalnic zasebnih obrtnikov počasi raslo. Po statističnih podatkih je leta 1981 v Sloveniji opravljalo obrtno, gostinsko, avtoprevoziško in še druge gospodarske dejavnosti skupaj 23134 samostojnih obrtnikov, pri katerih je bilo zaposlenih več kot 72000 delavcev.⁵² Okoli 30 % samostojnih obrtnikov je nudilo obrtne storitve občanom, ostali so proizvajali izdelke za trg oziroma kot kooperanti proizvode za delovne organizacije. Obratovalnice samostojnih obrtnikov so letno ustvarile 13,5 milijarde din celotnega dohodka. Delež

⁴⁹ ARS, AS 450, šk. 57, Problematika obrtništva v LRS v letu 1957.

⁵⁰ Gospodarski vestnik, 9. 5. 1969, str. 3, Seja sveta za obrt pri Gospodarski zbornici.

⁵¹ ARS, AS 1165, šk. 310, Primerjava zmogljivosti družbene in zasebne obrti v SR Sloveniji, marec 1969.

⁵² Od tega je bilo 13734 obrtnikov, ki so opravljali obrtne dejavnosti, 2015 je bilo samostojnih gostincev, 7295 pa avtoprevoznikov. Kot postranski poklic je opravljalo obrtno dejavnost 7228 občanov. - ARS, AS 223, šk. 5066, Teze za razgovor, 7. 7. 1981.

samostojnega dela v celotnem družbenem proizvodu slovenskega gospodarstva je v osemdesetih letih upadal. Leta 1981 je znašal 4,4 %, leta 1985 le še 3,9 %.⁵³

Tabela 4: Število obratovalnic samostojnih obrtnikov 1978-1988

Leto	Število obratovalnic
1978	12 257
1980	13 734
1982	15 037
1984	16 478
1986	18 198
1987	30 426
1988	29 380

Jože Prinčič

COMMUNAL ECONOMY AND PRIVATE CRAFT INDUSTRY AS AN EXAMPLE OF THE REGULATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PUBLIC AND PRIVATE IN THE CONTEMPORARY SLOVENIAN ECONOMIC HISTORY (1945-1990)

S U M M A R Y

In the time of the second Yugoslav state the concepts of public and private attained entirely new implications and focus, and hence a strict line separating the state and nonstate economic sectors was drawn, significantly different from this division in the bourgeois society. Among the economic forms of public activities, public services were paid much attention to by the authorities. Their operation was accompanied by numerous problems, largely caused by the fact that the same organisational form encompassed all of the labour organisations which could operate in accordance with the business and market principles as well as other economic and noneconomic organisations, for which such operation was not acceptable. This is why such organisations had been included into their regime of public services by the bourgeois societies. Labour organisations in the field of communal services represent a special example. These no longer saw their main activities as a service carried out in a the appropriate area in the interest of the community, but as a profitable business operation which should ensure a certain amount of income. Profits could only be increased by lowering the quality of services or even by refraining from carrying out some of them. Because of such an approach, communal work organisations strived to only carry out those jobs or services, which were »explicitly commissioned and paid for«.

The private economic sector and private ownership of the means of production were an integral part of the Yugoslav economic system. Due to ideological reasons these were not subject to any development incentives until as late as 1987. Private craft industry, focused on cyclical professions and service activities, developed more slowly than the socially owned industries. During the 1950s the number of craft industry establishments owned by private craftsmen increased, but after that it kept decreasing until 1977. In the 1980s the percentage of independent labour in the whole domestic product of the Slovenian economy was decreasing. In 1981 it amounted to 4.4 %, but in 1985 it amounted to only 3.9 %. At this time around thirty percent of independent craftsmen offered craft industry services to the citizens, while the others produced products for the market or, as subcontractors, for various labour organisations.

⁵³ Gospodarski vestnik, 18. 9. 1987, str. 9, Nove razvojne perspektive obrti.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS - Arhiv Republike Slovenije
AS 223 - Vlada Republike Slovenije
AS 450 - Obrtna zbornica LRS
AS 1165 - Gospodarska zbornica Slovenije
AS 1239 - Republiški družbeni svet za vprašanja družbene ureditve
AS 1266 - Republiški družbeni svet za gospodarski razvoj in ekonomsko politiko

Časopisi

Ekonomska revija
Gospodarski vestnik
Obrtnik
Prispevki za novejšo zgodovino
Teorija in praksa

Uradni list

UL FLRJ - Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije
UL SFRJ - Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije

Literatura

Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami (ur. Fikfak, Jurij in Prinčič, Jože). Ljubljana: Založba ZRC, 2008.

Bučar, France. Popravki ali preosnova političnega sistema. Teorija in praksa, 1968, št. 10, str. 1375-1407.

Dvajset let graditve naše socialistične domovine. Ljubljana: Življenje in tehnika, 1965.

Garaudy, Roger. Veliki preobrat socializma. Teorija in praksa, 1970, št. 3, str. 477-495.

Glas, Miroslav. Razvojne poti drobnega gospodarstva in njegove dileme. Teorija in praksa, 1988, št. 3-4, str. 385-391.

Glas, Miroslav. Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (1). Teorija in praksa, 1989, št. 5, str. 617-623.

Glas, Miroslav. Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (2). Teorija in praksa, 1989, št. 6-7, str. 905-916.

Horvat, Branko. ABC jugoslavenskog socializma. Zagreb: Globus, 1989.

Ivković, Pajo. Komunalna privreda. Ekonomska politika FNRJ. Beograd, Rad, 1957, str. 271-301.

Jantol, Tomislav. O javnosti v socialistični družbi samoupravne demokracije. Teorija in praksa, 1986, št. 6, str. 515-521.

Klemenčič, Tone. Komunalne tarife v teoriji in praksi. Ekonomska revija, 1961, št. 3, str. 235-256.

Kristan, Ivan. SIS in racionalizacija političnega sistema. Teorija in praksa, 1983, št. 1, str. 107-109.

Murko, M. Javnost in »javnost«. Teorija in praksa, 1971, št. 5, str. 850-852.

Pravna enciklopedija. Beograd: Savremena administracija, 1979.

Rakar, Albin. Nekateri problemi oblikovanja cen na področju komunalnega gospodarstva. Ekonomska revija, 1985, št. 1, str. 25-38.

Ravnikar, Igor. Drobnog gospodarstvo in prestrukturiranje proizvodnje. Teorija in praksa, 1984, št. 3, str. 295-300.

Repe, Božo, Prinčič, Jože. Pred časom. Portret Staneta Kavčiča. Ljubljana: Modrijan, 2009.

Mlinar, Branko. Slovenija 1945-1975. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975.

Šmidovnik, Janez. Samoupravni socializem in javne službe. Teorija in praksa, 1971, št. 4, str. 615-626.

Vacić, Aleksandar. Vloga in možne smeri razvoja malega gospodarstva. Teorija in praksa, 1978, št. 1-2, str. 155-165.

Vinski, Ivo. Osnovna sredstva i zaposlenost u privatnom sektoru privrede Slovenije. Ekonomska revija, 1976, št. 1-2, str. 161-172.

1.01
Prejeto

UDK: 331.103(497.4)"1945/1991"

Polona Sitar*

**»Smo mel cel popoldan fraj - da ti to kot delavcu
vzamejo ...« Spomin na prosti čas in delo žensk v
obdobju socialistične Slovenije**

IZVLEČEK

Avtorica se v prispevku osredotoča na razumevanje prepletenosti dela in prostega časa v obdobju socialistične Slovenije/Jugoslavije (1945-91). Zanima jo, kakšen pomen so ženske pripisovale prostemu času, ki je bil v socializmu, v odnosu do plačanega dela, dojet kot nagrada za delavce,. Predvsem pa jo zanima, kako so izkusile svoj prosti čas v odnosu do neplačanega gospodinjskega dela, skozi perspektivo t. i. »dvojnega bremena« v socializmu, in kako gledajo nanj danes, v kontekstu kapitalistične tržne ekonomije. Prispevek temelji na analizi terenskega dela, osredotočenega na intervjuje z upokojenimi sogovornicami, s prikazovanjem vsakdanje ravni življenja posameznic, torej na mikro ravni. Z uporabo pristopa »ustne zgodovine« članek ne želi rekonstruirati socialistične preteklosti in je kronološko zapisati, ampak skuša prikazati perspektivo, ki temelji na izkušnjah žensk in njihovih vsakdanjih praksah ter tako prispevati dodaten prikaz k že obstoječemu političnemu in ekonomskemu uradnemu zgodovinskemu prikazu.

Ključne besede: Slovenija, socializem, ženske, zaposlitev, prosti čas, gospodinjsko delo

ABSTRACT

»WE USED TO ENJOY FREE AFTERNOONS - TO TAKE SOMETHING LIKE THAT AWAY FROM WORKERS...«: MEMORY OF WOMEN'S LEISURE TIME AND WORK IN THE PERIOD OF THE SOCIALIST SLOVENIA

In her contribution the author focuses on understanding the interconnection of work and leisure time in the period of the socialist Slovenia/Yugoslavia (1945-1991). She is interested in the meaning that women ascribed to their leisure time (understood as a reward for the workers during socialism) in comparison with gainful employment. She also pays special attention to the issue of how women experienced their leisure time in comparison with unpaid housekeeping and through the perspective of the so-called »double burden« in socialism, and how they experience it today, in

* Univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, univ. dipl. komunikologinja, mlada raziskovalka, ZRC SAZU, Inštitut za kulturne in spominske študije ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; polona.sitar@zrc-sazu.si

the context of the capitalist market economy. The contribution is based on the fieldwork analysis, focused on the interviews with retired women, revealing their everyday life on the micro level. The goal of the »oral history« approach, used in the contribution, is not to reconstruct the socialist past and record it chronologically, but to present the perspective based on the women's experience and their everyday practices, contributing an additional perspective to the existing official political and economic history descriptions.

Keywords: Slovenia, socialism, women, employment, leisure time, housekeeping

»Smo mogli tolk delat, da je to neki neverjetna,« se je obdobja svoje zaposlitve v socializmu spominjala Meta, urejena gospa, po poklicu računovodja, rojena leta 1928 v Domžalah, danes upokojena. »Vsi smo delal takrat. Enkrat se spomnem, zvečir, smo pa tam za mizo celo noč sedel, pa delal. Js sem bla takrat najmlajša v sobi, kr naenkrat sem pa zaspala. Tko sem mela bliz domov, pa sem tam jedla v menzi sam zato, da sem lahka šla pol nazaj delat.« Tako je Meta opisala spomin na svojo zaposlitev v Kemični tovarni Domžale in skozi nasmeh dodala: »Smo mel pa tut zabave«. V planskem gospodarstvu socializma je bila večja produktivnost delavcev dojeta kot politično dejanje in prispevek k uspehu in napredku socialistične družbe, delo pa je veljalo za temeljno moralno kategorijo. Večina ljudi tudi danes prosti čas povezuje z dobrim življenjem, saj predstavlja blaginjo v družbi. Prosti čas v socializmu so delavci najpogosteje dojemali kot nagrado za delo, predstavljal pa je tudi ključni del ravnovesja med delom in vsakdanjim življenjem. Skladno z marksistično-leninistično doktrino je socializem kot polje svobode in kulturnega udejstvovanja za predpogoj zahteval zmanjšanje delovnega časa, prosti čas za delavce in kmete pa je nameraval ustvariti z odpravo ekonomskih temeljev izkoriščanja.

V obdobju socializma so imele ženske, kot je Meta,¹ prost dostop do izobrazbe in možnost zaposlitve za polni delovni čas. Prav zaposlitev je bila ključni razlog za vstop žensk v javno sfero, ki je tudi močno preoblikovala javna in zasebna območja življenja, razumevanja moškosti, ženskosti, ter družbena pričakovanja do žensk v gospodinjstvu in zakonu. V tem poglavju bomo preko Metine zgodbe, njenih izbir, odločitev in strategij, poskusili razumeti, kakšen pomen so zaposlene ženske v obdobju socialistične Slovenije pripisovale delu in prostemu času. Predvsem nas bo zanimalo, kako so razumele svoj prosti čas v odnosu do plačanega in neplačanega, gospodinjskega, dela, in tako imenovane »dvojne obremenitve«.

Metodološko se bomo poleg analize arhivskih virov in zgodovinske ter antropološke literature naslonili tudi na analizo prostih intervjujev s sogovornicami, rojenimi

¹ Na tem mestu velja omeniti, da so vsa imena sogovornic izmišljena, da bi zaščitili njihovo zasebnost. Meto sem si izbrala zato, ker je bila zaposlena v podjetju Slovenija sadje, v enem izmed bolj pomembnih slovenskih podjetjih v bivši Jugoslaviji, poleg podjetij Slovenijavino in Slovenijales, v katerih je bilo zaposlenih zelo veliko žensk, zato menim, da je njena zgodba značilna za večje število žensk.

pred 2. svetovno vojno, ki so svoje aktivno življenje preživele v času socializma. Prednost takega intervjuja je, da lahko sogovornica razmišlja o svojem življenju na način,² ki ji omogoča spontanost, saj lahko brez zadržkov pove, kar se ji zdi pomembno, prav tako pa takšen intervju odseva čustva, vedenje in znanje posameznic. Naš namen ni rekonstruirati socialistične preteklosti, ampak razumeti, kakšne pomene sogovornice pripisujejo preteklosti danes, kako jo dojemajo, občutijo in oblikujejo glede na sedanjost. Izkušnje življenja v obdobju socializma se med seboj razlikujejo glede na posamezne sogovornice zaradi razlik v družbenem razredu, izobrazbi, poklicu, zato bomo pozorni tudi na širši kontekst življenja žensk, v katerem so se posamezna dejanja in odločitve odvile, pri čemer pa bomo imeli v mislih tudi, da so sogovornicam, rojenim pred 2. svetovno vojno, ki so se v osemdesetih letih začele upokojevati, določena razumevanja in procesi tega obdobja skupni.

Prosti čas kot nagrada delavcem za opravljeno delo

Delo je bilo v socialistični Jugoslaviji razglašeno za najvišjo vrednoto, zato je bila delovna ideologija v njej zelo poudarjena. Skladno z marksistično-leninistično doktrino so bili delavci dojeti kot najbolj napredni družbeni razred. Osnovne družbene vezi v socializmu so temeljile na delovski solidarnosti in ponosu, biti delavec je predstavljal družbeni status in osnovni način socializacije. V Jugoslaviji je bilo državljanstvo ljudi vezano na delo, prav tako pa tudi človekova osebnost in občutek dostojanstva.

Veljalo je, da bodo Jugoslovani lahko razvili socialistično zavest šele ob vzpostavljenem materialnem temelju industrijske družbe, zato se je takoj po vojni v Jugoslaviji stremelo h gospodarski obnovi države. V prvem petletnem načrtu gospodarskega razvoja Jugoslavije (1947-1951) je postal le-ta za odpravo gospodarske in tehnične zaostalosti primarna naloga države, ki je s podržavljanjem zasebnih gospodarskih podjetij spremenila lastniška razmerja.³ Razvoj je zajel celotno industrijo in trgovino ter mobiliziral prebivalstvo za izgradnjo gospodarskih objektov tudi z obsežnim neplačanim, prostovoljnim in prisilnim delom.⁴

Prosti čas je skušal legitimirati jugoslovansko socialistično ideologijo. »*So rekl, da si morjo delavci odpočit,*« se je spominjala Meta. Dnevni, tedenski in letni odmori so bili uvedeni za obnovitev organizma, za boljšo koncentracijo delavcev in za njihovo dolgoletno delovno aktivnost, saj je modernizirana tehnologija dela potrebovala aktivnega in pozornega delavca.⁵ Prosti čas pripada področju potrošnje, ki mu socialistično

² Mojca Ramšak: Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji - na primeru koroških Slovencev. Ljubljana 2003, str. 94-95.

³ Neven Borak: Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije. Ljubljana 2002.

⁴ O procesu hitre preobrazbe gospodarskega in družbenega življenja med leti 1945 in 1955 skladno z načrtom industrializacije Slovenije gl.: Jože Prinčič: Slovenska industrija v jugoslovanskem primenu. Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji: 1945-1956. Novo mesto 2002.

⁵ Zdravko Momčinović: Godišnji odmori i ostala odustvovanja s rada. Zagreb 1983 (dalje Momčinović, Godišnji odmori), str. 5.

ideološko okolje sprva ni bilo najbolj naklonjeno, saj je socialistična ekonomija bolj poudarjala proizvodnjo. Jugoslovanski socialistični sistem je upravičil prosti čas tako, da je določene prostočasne aktivnosti, kot je recimo šport, razglašal za koristne, kot da so v servisu dela in izboljševanja proizvodnje, saj je skušal dokazati kapitalističnim državam, da je socialistična proizvodnja bolj produktivna od kapitalistične.⁶

Današnji kapitalistični sistem temelji na predpostavki tesne povezanosti med časom in denarjem. Presežna vrednost in dobiček ne moreta biti vzpostavljena brez nanašanja na čas. »Prazen čas«, ki je ločen od vsebine in konteksta kot abstraktna, standardizirana enota, je lahko postal medij za izmenjavo in nevtralno vrednost v preračunavanju učinka in profita, pravi Barbara Adam.⁷ Predindustrijsko delo so vodile določene aktivnosti, ritmi in rutine dela, ne pa standard ure. Z urno naravnanim industrijskim časom in jasno ločnico med delom in prostim časom ter splošno komodifikacijo časa se je čas preoblikoval v denar. V nekaj, kar ne teče samo po sebi, ampak je lahko zapravljeno. Socialistična Romunija je monopolizirala čas državljanov, kar Katherine Verdery imenuje »etatizacija časa« (angl. »*etatization of time*«).⁸ Proizvedla je aritmijo netočnega in neregularnega dela ter prostorsko nepredvidljivega časa. Socialistični čas za razliko od kapitalističnega ni bil medij za proizvajanje profitov, ampak podložnosti.

S tem ko so se Meta in ostale sogovornice zaposlile in za delo prejemale plačilo, se je spremenil tudi njihov odnos do prostega časa, saj so zaradi lastnega dohodka imele večjo izbiro pri načinu njegovega preživljanja. Meta je bila zaposlena v podjetju Slovenija sadje, ki je bilo ustanovljeno 13. januarja 1948 v Ljubljani z namenom izvažanja in uvažanja svežega sadja, sadnih polizdelkov in končnih izdelkov ter zelenjave. Avgusta 1948 sta bili registrirani tudi njegovi ekspoziaturi v Mariboru in Šempetru pri Gorici.⁹ Podjetje je izvažalo česnje, borovnice, breskve, marelice in jabolka v Avstrijo, Nemčijo, Švedsko, Anglijo, Švico, Belgijo in Francijo,¹⁰ v poročilu o izvozu iz leta 1954 pa lahko preberemo, da je izvoz segal tudi na Dansko, Italijo, Brazilijo, Nizozemsko, Norveško, Grčijo, Češko, pri čemer je podjetje največ izvažalo v Avstrijo, Nemčijo in Švico. Poleg tega je izvoz potekal tudi po celotni Jugoslaviji, kjer je imelo podjetje Slovenija sadje nameščene svoje hladilnice, v osemdesetih letih pa tudi v Irak.¹¹

⁶ Gregor Starc: *Sportsmen of Yugoslavia, Unite: Workers' Sport between Leisure and Work*. V: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington 2010, str. 260.

⁷ Barbara Adam: *Timewatch: The Social Analysis of Time*. Oxford 1995 (dalje Adam, *Timewatch*), str. 89-90.

⁸ Katherine Verdery: *What was Socialism and What Comes Next?* Princeton / New Jersey 1996.

⁹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Ministrstvo za izvoz in uvoz Ljudske republike Slovenije 1945-1951 (dalje AS 241), šk. 4, št. 320/3 in 317/4.

¹⁰ ARS, AS 241, šk. 5, št. 366/5 in 367/5.

¹¹ ARS, fond Emona. Zavod za kmetijstvo in nepremičnine v Ljubljani, 1942-1945 (dalje AS 475), šk. 29, št. 575, Poročilo o izvozu iz leta 1954; ARS, AS 733, 94, Razširjen komercialni sestanek 1983.

Poleg sadja je podjetje Slovenija sadje leta 1952 trgovalo tudi z zelenjavo, z živino in živilskimi izdelki (krma), cvetjem in okrasnim listjem, brezalkoholnimi pijačami (sadni sokovi), živili in gospo-

Podjetje Slovenija sadje je prišlo pod okrilje Mercator Mednarodne trgovine in bilo preimenovano v Mercator Slovenija Sadje, ko je bila ustanovljena temeljna organizacija Zunanja trgovina 1. januarja 1981 z namenom opravljanja zunanjetrgovinske dejavnosti s področja agroživilstva. Podjetje je poslovalo uspešno in število zaposlenih se je hitro večalo. Leta 1981 je bilo zaposlenih 93 delavcev, leta 1988 pa že 233.¹² To je bila ena največjih uvozno-izvoznih družb v celotni Jugoslaviji, ki je ustvarila temelje za razvoj današnje Mercatorjeve mednarodne trgovine.¹³

Metin delovni dan v podjetju Slovenija Sadje se je pričel ob 7. uri zjutraj in je trajal do 14. ure. Z ustavo je bila v Jugoslaviji vsem delavcem zagotovljena pravica do omejenega delovnega časa. Delovni teden v Jugoslaviji je trajal najmanj pet delovnih dni po osem ur ali šest delovnih dni po sedem ur.¹⁴ Delavski svet podjetja Slovenija Sadje je na svoji seji junija 1954 sprejel, da bo delovni čas v podjetju trajal osem ur dnevno, od ponedeljka do sobote, nedelja pa je veljala za prosti dan.¹⁵ Meta se je spominjala, da so bile po vojni sobote normalen delovni dan: *»Včas smo še ob nedeljah dopoldne delali, pa noben ni delal s tega problemov.«* Danica, učiteljica, rojena leta 1927 v Mostu na Soči, se je spominjala, da je običajni delovnik v socializmu trajal od šestih zjutraj do dveh popoldne, pri čemer je nakazala pomembnost prostih popoldnevov za delavce. *»Smo mel cel popoldan fraj! Ko smo se hodil kopat v Tolminu v Idrijco, je šel avtobus ob treh za Lublano. Smo stopil na Slapu dol, pa smo se kopal. Polno ljudi, nekateri so pršli z avtomobili. Sonce je blo, lepo, toplo je blo. Da ti to kot delavcu vzamejo ...«*

Meta se je spominjala, da dokler je bila v službi, zase ni imela veliko časa, in hitro dodala, da je delala veliko. Ko sem jo povprašala o njenem prostem času, je dejala: *»Veš, da sem mela zelo malo prostga časa. Takrat televizije ni blo, je bil radio, potem sem si vzela kakšno knjigo, sem tisto zelo dolg časa čitala, zaradi tega, ker js sem se vozila. Sn js mogla ustati zjutri, k je bla ura pet! Je šlo ogromno časa za vožnjo, pa hodit do postaje. Vlak je šel ob tri četrt na šest, domov sn pa pršla, k je bla ura pol štirih. Pršla sem v službo, ko je bla ura pol sedmih. Niso upošteval, da js prej pridem. Sn si vse lepo naštimala, potem sem pa skuhala kavo za vse.«*

Meta je, tako kot mnogo drugih mojih sogovornic, prosti čas razumela kot antitezo dela, saj je prosti čas ustvarjen čas, ki, kot ugotavlja Barbara Adam,¹⁶ obstaja samo v odnosu do tržnega časa in zaposlitve. Prav tako so bile pri opredeljevanju prostočasnih aktivnostih pri mojih sogovornicah prisotne moralne dimenzije zaradi poudarjanja delovne etike v socializmu. Delo je bilo v nasprotju od ne-dela opredeljeno kot aktivnost, ki je družbeno potrjena kot takšna zaradi svoje specifične funkcije in družbenega značaja v danem načinu proizvodnje. Kot ugotavlja Daniela Koleva, je

dinjskimi potrebščinami (med in začimbe), gozdni plodovi in sadeži (ARS, AS 475, šk. 38, št. 979/52, Poročilo o izvozu iz leta 1952).

¹² ARS, AS 733, 95, Poslovno poročilo MMT TOZD SS, Zunanja trgovina 1986.

¹³ Interni časopis Mercator, d. d. (jubilejna izdaja 2009), str. 18.

¹⁴ Tanja Dobrin: Delovni čas - odmori - počitek - dopusti - odsotnost z dela. Ljubljana 1979 (dalje Dobrin, Delovni čas), str. 10, 34-35.

¹⁵ ARS, AS 475, 103, št. 5778/55, Seja delavskega sveta 1954.

¹⁶ Adam, Timewatch.

bilo delo v socialistični ideologiji opredeljeno kot osnovna vrednota v političnem in etičnem smislu in hkrati moralna dolžnost, s čimer so posamezniki opredelili svojo družbeno identiteto in obstoj.¹⁷ Pri tem moramo upoštevati, da je za generacijo Mete in ostalih sogovornic, ki je čas delila na čas dela, počitka in praznikov, prosti čas pomenil drugo ime za lenobo in neproduktivnost, kar seveda nosi izrazite negativne konotacije. Njena generacija je prosti čas razumela predvsem kot čas, ki je bil dodaten in ga je bilo treba smiselno porabiti.¹⁸

Meta je prejela svojo prvo plačo v domžalskem Heliosu, v Tovarni barv, lakov in umetnih smol Marx-Engels Količevo konec štiridesetih let. Njen delovnik je tam trajal od 8. do 11. ure, potem je sledil odmor, delovni dan pa se je nadaljeval od 15. do 18. ure. Spominjala se je, da je bil deljeni delovni čas zelo neugoden, še posebno za matere z majhnimi otroki. Zvečer se je Meta s sodelavci družila v kakšni gostilni ali pa je ob osmih zvečer z njimi odšla v kino. »*To so bli pa sami ruski filmi. Men so bli takrat tko všeč. Vsem. Eni štirje smo šli.*« Mnogo sogovornikov je izpostavilo obiske kinodvoran kot način preživljanja prostega časa, ko še ni bilo televizorjev. Marjana, socialna delavka, rojena leta 1941 v Celju, se je spominjala. »*Na ameriške filme smo hodli ob enih, dveh, treh, na izmene čakati. Bil je kino Union, Metropol, Dom in Mestni kino poleti. Js sem mela veze, pa sem dobila karte. Za ob šestih smo šli v Metropol, ob osmih v Union. To nekateri dons sploh ne zastopjo, kok smo mi letali in kak so ble polne dvorane. Za karte si že reskiro, pa tut če si bil lačen. Tak se je mladina zabavala. To je bil tak obred.*«

Kosilo je Meti, ko je prišla domov, skuhala mama. Popoldne je najpogosteje v roke vzela kakšno knjigo ali pa je poslušala radio, in posebej poudarila, da takrat televizije še ni bilo. S tem je nakazala na njeno kasnejšo pomembnost pri preživljanju prostega časa. Kot navaja Maruša Pušnik, je bilo gledanje televizije dojeto kot prostočasna aktivnost, ki je tudi krepila socialistično vero, da bodo s tehnološkim napredkom in industrializacijo državljani imeli več prostega časa.¹⁹ Ko je televizija postala prisotna v domovih, so sogovorniki začeli svoj prosti čas prilagajati glede na njen urnik. Meta se je spominjala: »*Potem je pa bratranc vis-a-vi dobil televizor in sn zvečer hodila ke gledat televizijo, pol pa zvečer nazaj spet. Cule Pokorni!²⁰ Vem, da smo se tolk presmejali, da ti ne morem povedat. Je blo en kup stolov pred televizorjem, kokr de smo pršli v kino.*« Pogosto so sogovornice dojemale gledanje televizije v kontekstu medsebojnega druženja, saj so jo gledali skupaj in ob določeni uri. Televizor je od šestdesetih let naprej preobražal domove ljudi in razširjal specifične diskurze,

¹⁷ Daniela Koleva: »My life has mostly been spent working«: Notions and Patterns of Work in Socialist Bulgaria. V: Anthropological Notebooks 14(1), 2008, str. 29-30.

¹⁸ Prim.: Borut Brumen: Sv. Peter in njegovi časi: socialini spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter. Ljubljana 2000, str. 350.

¹⁹ Maruša Pušnik: Flirting with Television in Socialism: Proletarian Morality and the Lust for Abundance. V: Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia. Washington 2010 (dalje Pušnik, Flirting with Television in Socialism), str. 248.

²⁰ Cule Pokorni je osrednji lik nadaljevanke Na mestu, građanine pokorni! iz leta 1964 (RTV Beograd). Predstavlja prestrašenega in pokornega državljana Jugoslavije, ki je obseden z idejo, da bo pomagal družbi, v kateri živi, in s svojim znanjem ekonomije pripomogel k njeni blaginji.

življenjske stile in percepcije resničnosti, zahodne vrednote, podobe in prakse. V socializmu je bil prosti čas dojet kot produktivna in informativna praksa, gledanje televizije pa je veljalo za izobraževalno aktivnost in tudi kot zabavna ter potrošna praksa.²¹

Ko se je Meta preselila v Ljubljano in je že bila zaposlena v podjetju Slovenija Sadje, je imela kosilo v najbližji delavski menzi na Gosposvetski ulici, ker je bila hrana v menzi cenovno ugodna, pogosto pa ji je tudi zmanjkalo časa, da bi si skuhala kosilo doma. *»Men je blo kuhanje odveč. V službi smo mel menzo, pa sem tam pojedla kosil, zvečer sem si pa kakšno solato nardila. Sem bla dost časa v službi pa ni šlo. Js sem delala do dveh al pa do večera. A bi potem, ko sem domov pršla, kuhala? Sem bla dost časa v službi, pa ni šlo. Največkrat sem pršla zvečer domov, ko je bla ura osem.«* Meta je pogosto zaradi sezonske narave dela v podjetju Slovenija Sadje v službi ostajala do večera. Poleg tega je bila članica komunistične stranke, delavskega sveta in upravnega odbora, zato je hodila popoldne po službi tudi na sestanke.

Stanovanje je bilo v socializmu dojeto kot prostor počitka, prihod iz službe domov pa je pomenil fizično regeneracijo in počitek. Meta je stanovala v garsonjeri stanovanjskega bloka v Ljubljani in takšno domovanje ni terjalo nobenega dodatnega dela okoli hiše, tako je imela več prostega časa, ki ga je lahko zapolnila z različnimi pristočasnimi aktivnostmi. Z nasmehom na obrazu se je spominjala, da je šla pogosto ob sobotah zvečer s prijateljico na ples v hotel Slon. *»Je bla muzka, se je tut plesalo, ampak midve nisva dost. To so bli bl taki ... Fini ljudje.«* Prav tako je s prijateljicami hodila v kino Komuna in v Union. Imela je tudi abonma v Mestnem gledališču, kamor je odšla približno dvakrat mesečno na predstave. Prosti čas v socializmu je bil čas, v katerem naj bi delavec fiziološko in psihično obnovil svoje moči in se posvečal aktivnostim, izobraževanju in družbenemu udejstvovanju.²² Naveličanost, odtujenost, fizična izčrpanost in občutek neizpoljenosti, ki jih delo poraja, so se namreč v socializmu uravnavali s prostim časom kot kompenzacijo za delovni proces industrijskega načina proizvodnje.²³

Dojemanje prostega časa kot odmora do dela je tesno povezan tudi s preživljanjem prostih dni v obliki dopusta in razvojem turizma v Jugoslaviji.²⁴ Februarja 1974 je bila sprejeta nova jugoslovanska ustava. Dopust je bil v Jugoslaviji z zakonom in samoupravnim splošnim aktom (162. člen)²⁵ določeno obdobje prostega časa, v katerem je imel delavec pravico do nadomestila osebnega dohodka. V Sloveniji je bil časovno določen z ustavno določbo, in sicer od 18 do 30 dni, v določenih primerih

²¹ Pušnik, Flirting with Television in Socialism, str. 229, 253.

²² Dobrin, Delovni čas, str. 7.

²³ Primož Krašovec: Rad, politika i socijalizam. V: Up underground, 17/18, 2010, str. 202.

²⁴ O razvoju turizma v socialistični Sloveniji gl.: Božo Repe: Sto let organiziranega delovanja turističnega gospodarstva na Slovenskem: od Deželne zveze gostilničarskih zadrug na Kranjskem Turistično gostinske zbornice. Ljubljana 2008.

²⁵ Če podjetje delavcu ni zagotovilo letnega dopusta, je bil to prekršek, ki se je kaznoval z denarno kaznijo od 5.000 do 50.000 dinarjev, odgovorna oseba pa z od 500 do 5.000 dinarjev. - Dobrin, Delovni čas, str. 53.

pa 60 oziroma 90 dni. Obe pravici sta urejala Zakon o združenem delu in Zakon o delovnih razmerjih.²⁶ Delavski svet podjetja Slovenija Sadje je leta 1954 sprejel sklep, da imajo delavci pravico do rednega letnega plačanega dopusta, ki je znašal od 15 do 30 dni. Pri njegovi dolžini so se upoštevali starost oziroma delovni staž, odgovornost uslužbenca in težavnost dela.²⁷ Delavci v Jugoslaviji so bili v sedemdesetih letih v času dopusta upravičeni tudi do regresa za letni dopust, pri čemer so se lahko sredstva za regres v Jugoslaviji uporabljala za investicijsko izgradnjo objektov, opreme za dopust ali pa za neposredno potrošnjo na osnovi solidarnosti.²⁸ Kot je razbrati iz arhivskih virov, so imeli zaposleni v podjetju Slovenija Sadje za čas letnega dopusta tudi pravico do polnega nadomestila osebnega dohodka.²⁹

Zaradi narave delovanja podjetja Slovenija Sadje, ki je izvažalo sezonsko sadje in zelenjavo, pokvarljivo blago, je Meta konec pomladi in poleti delala vse dni, tudi za majske praznike. *»Za prvi maj sem delala. Takrat smo meli češnje, jih je blo treba izvažat. Od začetka sem mela sveže sadje in zelenjavo, pol kasnej sem mela pa bl predelano sadje. V Slovenija sadju smo mi zelo velik delal, zarad tega, ker to je blo sezonsko podjetje za sveže sadje in smo mogl tako delat, da ti povem ... Pr češnjah se je začel, potem pa do pozne jeseni. Skos. Niso vsi delal. Sam tist, kir je mel ta artikel. To so bli šefi in vsak šef je mel svoje artikle. In on je mel pogodbe z našimi dobavitelji, potem pa še z našimi kupci. Js sn delala v glavnem polet. Tolk, da ti ne morem povedat. Js sem cele dneve delala. Zjutri sn šla od doma tri četrt na šest ker sn se vozila, zato je pa reko naš direktor, da nej nardim prošnjo za stanvanje.«*

Vse nadure je lahko Meta koristila kasneje, jeseni. Spominjala se je, kako je bila vesela, ko je bilo konec poletja, saj jeseni in pozimi ni imela toliko dela v službi, ker je bilo njeno delo časovno vezano na sezonsko sadje. Njene sodelavke so ji večkrat solidarno rekly: *»Meta nej gre na dopust, k tko velik dela.«* Nadurno delo Meta ni imela plačano, lahko pa je ure koristila, ko je jeseni odšla na dopust.³⁰ Zanimivo

²⁶ Prav tam, str. 43-44. V Ustavi Socialistične federativne republike Jugoslavije najdemo pod členom 162 zapisano: »Delavci so upravičeni do omejenega delovnega časa. Delavci ne smejo delati več kot 42 ur tedensko. V določenih aktivnostih in primerih lahko statut uvede, za omejeno obdobje, prekoračitev 42 ur na teden, če to zahtevajo narava dela ali izjemne okoliščine. Pogoji za krajši delovni čas so lahko žrtvovani s statutom. Delavci so upravičeni do dnevnega in tedenskega počitka in do letnih počitnic z ne manj kot 18 plačanimi delovnimi dnevi.« - The Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Beograd 1974, str. 173.

²⁷ Zgodovinski arhiv Ljubljana, AS 475, 103, št. 5778/55, Seja delavskega sveta 1954.

V pravilniku o delovnih razmerjih v podjetju Slovenija Sadje iz let 1970 so zapisana merila za določanje letnega dopusta delavcem, v katerih piše, da je za delovno dobo do pet let delavcu pripadalo 14 dni dopusta, za delovno dobo od 25 do 30 let 27 dni, od 30 let naprej pa 30 dni dopusta. Prav tako so bili zaposleni upravičeni še do dodatnih dni dopusta glede na delovne pogoje. Za težka fizična dela ali umsko odgovornost jim je pripadalo do šest dni dopusta. Prav tako je materam z otroki pripadal en dodatni dan dopusta za vsakega otroka v starosti do sedem let. Meta, ki je bila zaposlena kot obračunska referentka, je dobila dva dodatna dneva dopusta, prav tako pa tudi korespondenti za tujino (Zgodovinski arhiv Ljubljana, AS 733, 47, Slovenija Sadje pravilniki 1970).

²⁸ Momčinović, Godišnji odmori, str. 91.

²⁹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, AS 733, 47, Slovenija Sadje pravilniki 1970.

³⁰ Njen delovni čas je bil »gibljev«, kar pomeni, da je bil del razporeditve delovnega časa prepuščen individualni razporeditvi vsakega posameznega delavca, ki je imel možnost prenašanja dodatno oprave

je, da Meta dejansko ni koristila dopusta, ampak neplačane nadure, vendar je oboje dojemala kot dopust.

Danes živi Meta živi v domu starejših in njen dan ni razdeljen na delo in prosti čas, saj je pravzaprav ves njen čas prost. Večkrat mi je ponosno dejala, da ji ni nikoli dolgčas, saj ima ogromno aktivnosti. Njena garsonjera je polna raznobarnih gline-nih skled in vaz. Ob vsakem mojem obisku mi je pokazala kakšno novo in iz mene skoraj izsilila odločitev o tem, katera mi je najljubša, čemur je ob pogledu na vse ostale sledilo resno vprašanje: »*A te ti pa niso všeč?*« Meta je bila ena najbolj aktivnih ljudi v domu starejših, in večkrat mi je rekla, da si želi več prostega časa. Ko sva se dogovarjali, kdaj se srečava, je imela tako poln urnik, da sva včasih komaj našli prosto popoldne. Ko mi je ob fotografijah iz svojega albuma doživeto pripovedovala o dogajanju v domu starejših - o pustovanjih in lepotnih tekmovanjih - skoraj vsako leto je dobila lento »kraljica češenj«, o trgatvah, obisku gradu, martinovanju, računalniškem tečaju, bralnem maratonu - mi je zares postalo jasno, kako poln urnik ima, čeprav je v pokoju.

V domu starejših Meta obiskuje različne vrste telovadbe, predavanja, proslave in koncerte, tečaje gline, pevskih vaj, udeležuje se izletov, nabira travniško cvetje, iz katerega potem izdeluje voščilnice ... V domu živi ustvarjalno, družabno in kreativno življenje. V poletnem obdobju, ko se v domu večina aktivnosti ni izvajala, mi je dejala: »*Postopam zdej, nič ne delam. Televizijo gledam, berem ... Mal si morn pa tut jst odpočit pr svojih letih,*« je smeje dodala, pri čemer je zadnji stavek izzvenel, kot da je morala sama pri sebi opravičiti svojo manjšo aktivnost.

Preko teh aktivnosti danes Meta svoj prosti čas pretvori v koristnega, njene mnoge aktivnosti pa lahko razumemo tudi kot kompenzacijo za izgubo njene delovne identitete, ki ji je v socialističnem obdobju podarila občutek koristnosti, lastne vrednosti in dostojanstva. Sogovornice so, ko so še bile aktivno zaposlene, našle občutek spoštovanja in lastne vrednosti predvsem v plačanem delu, poleg materinstva in ostalih vlog, ki so jih imele. Beverly Skeggs pravi, da je 'biti spoštovanja vreden' lastnost, ki je najbolj vseprisoten označevalec delavskega razreda, in dojeta kot lastnost 'drugih', ki so legitimirani in cenjeni, saj drugače ne bila vredna poželenja in družbenega dokazovanja.³¹ 'Biti spoštovanja vreden' vsebuje sodbe razreda, rase in spola, saj imajo različne skupine različne dostope do mehanizmov ustvarjanja in razkazovanja te lastnosti. Če nisi spoštovanja vreden, imaš majhno družbeno vrednost, legitimnost, prav tako pa si tudi brez moralne avtoritete, ki jo imajo samo tisti, ki so 'vredni spoštovanja'.³²

vljenih delovnih ur, saj se več opravljenega dela v določenem obdobju kompenzira s prostim časom v drugem. - Dobrin, Delovni čas, str. 32, 36.

³¹ Beverley Skeggs: *Formations of Class and Gender: Becoming Respectable*. London / Thousand Oaks / New Delhi 1997 (dalje Skeggs, *Formations of Class and Gender*), str. 1. Med opravljanjem intervjujev z ženskami v Angliji, ki so pripadale belemu delavskemu razredu, je Skeggs razvila koncept 'biti spoštovanja vreden' (angl. *respectability* ali *being respectable*), ki ga bomo uporabili kot analitično orodje.

³² Skeggs, *Formations of Class and Gender*, str. 3.

Na osnovi osebne izkušnje druženja z mojimi sogovornicami, ko sem poskušala ugotoviti, kako razumejo sebe in svoj odnos do plačanega dela, sem opazila, da njihove pripovedi izražajo vseprisotnost koncepta 'biti spoštovanja vreden'. Delo je bilo v socializmu povezano z vrednotami in zaposlene ženske so bile dojete kot zveste ter 'spoštovanja vredne' državljanke. Pri sogovornicah je bila izkušnja zaposlenosti in plačanega dela ključna za občutek »novega sebstva«, ki je temeljil na tem, da so bile prepoznane kot spoštovane v družbi. Danes, ko Meta ni več zaposlena, svojo lastno vrednost črpa predvsem iz mnogih aktivnosti, saj je ne more več črpati iz svoje delavske identitete.

Prosti čas skozi perspektivo neplačanega gospodinjskega dela

Med Metinim pripovedovanjem sem opazila dva zlata prstana na obeh prstancih njene roke. Pojasnila mi je, da je za štirideseti rojstni dan od takratnega spremljevalca dobila zlat prstan z drobnimi srebrnimi kamenčki, ki pa ni niti zaročni niti poročni, saj se ni nikoli poročila. *»Je reko direktor: Meta, ti lahko dobiš stanovanje. Kaj pa, če se poročiš? Sn rekla: »Tovariš direktor, js se ne bom nkol poročila.« Pa je reko: »To pa ne boš govorila, veš da se boš.« Se mi zdi, da nisem tapravga spoznala. Sem ga, ampak sem bla tolk še mlada in se nisem spuščala preveč davč. Oče je zmeri stroko reko: »Sam kira nej kej domov prnese!« Bil je zelo strog, ker je bil sam nezakonski otrok.«*

Večkrat sva se z Meto srečali ob kavi v atriju doma starejših. Včasih sta se nama pridružili Sonja, po poklicu trgovka, rojena leta 1928 v Polju pri Ljubljani, in Milena, rojena 1930 v Malem Lipoglavu blizu Sostrega, s končano osnovno šolo, bila je zaposlena kot proizvodna delavka v Saturnusu. Obe sta »zunanji,« kot ju imenuje Meta, kar pomeni, da ne živita v domu starejših, prideta pa tja na različne aktivnosti in druženje. Za razliko od Mete, ki se ni poročila in imela otrok, sta Sonja in Milena materi dveh otrok, danes pa imata že pravnuke.

Sonja in Milena sta, tako kot mnogo sogovornic, ki so bile v obdobju socializma zaposlene in so imele družino, delali polni delovni čas in hkrati opravljali gospodinjsko delo ter skrbeli za družino. Meti sta dejali, da ji je bilo prihranjenega mnogo gorja, ker se ni poročila. *»Ker si bla sama, brez otrok, si lahko okrog hodila, kamor si hotla pa kadar si hotla, če je bil denar. Me pa tut, če smo žezele, nismo mogle, ker smo mele moža, otroke. Pri tem je Sonja počasi in težko vzdihnila: »Težko je blo, mislim, vse to prilagodit, služba, otroc, družina. Sigurno je res, da si mogla it kamorkol, ker ni blo otrok.« Milena je dopolnila Sonjo: »Ker nisi bla vezana na nobeno stvar. Tebe potlej ves del čaka. Vse porihtat, pospravit, skuhat, otročke previt, zvečer pa še lepo lubico igrat, če hočeš, da dobr skos prideš, če ne pa gledajo okrog mal. Težko vlogo mamó ženske, ko mamó otroke.«*

Ženska udeležba na področju plačanega dela je ustvarila »dvojno obremenitev« zanje. Tema »dvojne obremenjenosti« žensk v socializmu je danes precej raziskana.³³

³³ Gl. Katherine Verdery: From Parent-State to Family Patriarch: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe. V: East European Politics and Societies 8(2), 1994; Gail Kligman: The Politics

To je metafora za ženske dolžnosti v gospodinjstvu, ki so jih ženske opravljale ob plačanem delu v javni sferi. »Dvojno«, celo »trojno« breme je od žensk zahtevalo, da so bile požrtvovalne matere in žene, predane delavke in aktivne članice skupnosti. Pri tem velja omeniti, da sogovornice, ki so govorile o svojih naporih, niso uporabljale teh izrazov, ampak so dejale, da je »ženska vedno *podpirala tri vogale pri hiši*.«

Marksistični teoretiki so menili, da bo z odpravo zasebne lastnine ter s kolektivno proizvodnjo in potrošnjo ženska udeležba na trgu dela zadosten pogoj njihove emancipacije od patriarhalnosti.³⁴ Barbara Einhorn je izpostavila, da so bile ženske v socializmu diskurzivno konstruirane kot matere in delavke, moški pa ne kot delavci in očetje.³⁵ S tem so ženske prevzele odgovornost v »javni« sferi, ne da bi moški prevzeli odgovornost v »zasebni«. Tako osvoboditev žensk ni pomenila nič več kot sodelovanje v ekonomski proizvodnji. Podarila jim je ekonomsko neodvisnost od moških, dala jim je zadovoljstvo in boljšo samopodobo, ni pa vplivala na domačo razdelitev dela, zato so po mnenju Barbare Einhorn potrebne politike, ki stremijo k predrugačenju ravnotežja odnosov med spoloma v družbi kot celoti.

Pri sogovornicah, ki so imele družine, je bila njihova identiteta žensk kot delavk konstruirana v procesu ponovne opredelitve javne in zasebne sfere ter prostega časa. Barbara Łobodzińska pravi,³⁶ da je izraz »prosti čas« žensk v socialistični ekonomiji neprimeren za opisovanje časa, preživetega po službi. Tako bi lahko zaradi vseh njihovih dolžnosti imenovali samo en njegov del. Opredelitev prostega časa žensk kot časa, ko nisi na »delu« in v službi, ki zagotavlja plačano delo, je problematična za tiste, ki niso formalno zaposleni na trgu dela - gospodinje, zato Karla Henderson (*et. al.*) predlaga razumevanje prostega časa kot aktivnosti, s čimer se izognemo dihotomiji dela/medela in problemu kategorizacije aktivnosti.³⁷ Pogosto so moje sogovornice omenjale, da je bilo v okviru gospodinjkega dela potrebno stati v vrstah v

of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania. Los Angeles / London 1998; Sabrina P. Ramet: In Tito's Time. V: Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States. Pennsylvania 1999; Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union. New York 1993.

³⁴ August Bebel (*Ženska in socializem*. Ljubljana 1960) je menil, da bo ženska nove družbe socialno in gospodarsko neodvisna in osvobojena moškega zatiranja, svobodna in enakopravna, pri čemer bo našla zaveznika v delavskem gibanju, osnovno izhodišče, ki ga postavi Aleksandra Mihajlovna Kollontaj (*Ženska v socializmu*. Ljubljana 1982, str. 92-3) pa pravi, da je družbeni položaj ženske odvisen od njenega pomena za produkcijo, saj je bila vloga ženske v produkciji tista, ki je ustvarila zahtevo po družbeni enakopravnosti. Friedrich Engels (*Izvor družine, privatne lastnine in države*. V zvezi z raziskovanji Lewisa H. Morgana. Ljubljana 1947, str. 127) je menil, da bo osvoboditev žene in enakost z možem nemogoča, dokler bo žena ločena od družbenega produktivnega dela in omejena na zasebno hišno delo. Šele ko se bo žena udeležila proizvodnje v velikem družbenem merilu, in ko bo imela manj hišnega dela, se bo lahko osvobodila.

³⁵ Barbara Einhorn: *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. London / New York 1993.

³⁶ Barbara Łobodzińska: *The Family and Working Women during and after Socialist Industrialization and Ideology*. V: *Family, Women and Employment in Central-Eastern Europe*. Westport 1995 (dalje Łobodzińska, *The Family and Working Women*), str. 42.

³⁷ Karla A. Henderson, M. Deborah Bialeschki, Susan M. Shaw, Valeria J. Freysinger: *A Leisure of One's Own. A Feminist Perspective on Women's Leisure*. Oxford 2003.

trgovini, če so žele kaj kupiti. To pa običajno počeli otroci in ženske, ki so »pač imele čas«, kar razkriva, da je ves čas gospodinj pravzaprav prosti čas. Ker gospodinjsko delo ni bilo ovrednoteno iz strani družbe, ker ne prinaša denarja in ker se odvija v zasebni sferi doma, imajo ženske občutek, da si prostega časa ne zaslužijo. Za razliko od njih pa zaposlene ženske občutijo pravico do tega, da jim prosti čas pripada, ker so si ga zaslužile s plačanim delom.³⁸

Karla Henderson (*et. al.*) pravi, da je prosti čas treba preučevati kot pomembno, dragoceno dobrino in očiten primanjkljaj v življenju žensk,³⁹ pri čemer pa je treba upoštevati tudi ugotovitve, ki jih navaja Łobodzińska,⁴⁰ ko izpostavlja vidik moškega dela v socializmu, skladno s katerim so moški porabili več časa za sivo ekonomijo, ki je bila vir dodatnega družinskega prihodka. Takšno delo so opravljali po svojem formalnem času zaposlenosti. Moški so bili tudi pogosteje kot ženske udeleženi na partijskih sestankih, ki so zahtevali precej časa.

Mnogo žensk je, ko so postale matere, zapustilo Partijo, ker jim je preprosto zmanjkalo časa, da bi hodile na sestanke. Sonja se je spominjala, da je imela po službi veliko sestankov, saj je bila članica AFŽ in Zveze komunistov, ki jo je, ko si je ustvarila družino, zapustila, čeprav je bilo v socializmu članstvo v Partiji pomemben vzvod za mobilnost navzgor na službenih položajih. »Ne moreš bit vse. Bit doma, v politiki. Al boš mama, al pa v politiki. Narjen je mogl bit vse.« Kot pravita Susan Gal in Gail Kligman, so pogoji dela, nizke plače in obseg zahtev pri ženskah izzvali občutek krivde, ker niso zmogle dobro opraviti vsega, še posebej materinstva.⁴¹

Milena je zaradi rojstva otroka leta 1951 morala prenehati hoditi v službo. »Si prošnji nardil za vrtec, potem si pa čakal več let, medtem pa privatno, če se je dal.« Po sedmih letih, ko sta bili hčerki že malo večji, se je ponovno zaposlila. »Tavška punca je šla v šolo, mož v službo, tamalo smo pustl pa pr sosedah, k so ble dve starejše ženske in so mi šle tok na roke, da so mi jo vzele.« Josipa, gospodinja, rojena leta 1930 v Čakovcu, ki se je leta 1956 priselila v Maribor, se je spominjala, da po rojstvu prvega otroka leta 1953 ni mogla iti v službo. »Komu bi pa bila pustila otroka? Če bi bli vrtci, bi pa šla takoj. Takoj! Nisam mela komu otroke pustiti. Moža ni blo nikol doma. Moja mama je kmalu po moji poroki umrla, nisam mela nikoga. Če bi bla moja mama živa, bi prišla sem živet, da bi pazila otroke.« Nezadostno število ustanov otroškega varstva in gospodinjskih servisov za zaposlene matere se je tudi pri mojih sogovornicah izkazalo za največjo oviro pri njihovi zaposlitvi.⁴²

³⁸ Prav tam, str. 8.

³⁹ Prav tam, str. 6.

⁴⁰ Łobodzińska, *The Family and Working Women*, str. 42.

⁴¹ Susan Gal, Gail Kligman: *The Politics of Gender After Socialism: A Comparative - Historical Essay*. Princeton / New Jersey 2000, str. 53.

⁴² Množično zaposlovanje žensk je bila ena izmed prioritarnih političnih nalog in sestavni del petletnega gospodarskega načrta, toda ogromno žensk se je moralo odpovedati zaposlitvi, ker niso našle varstva za svojega otroka. Gradnja novih varstvenih ustanov ni potekala vzporedno z zaposlovanjem nove ženske delovne sile in aprila 1949 je bilo v Sloveniji še vedno le 13 jasli in 77 domov igre in dela. Po letu 1950 so se razmere še poslabšale. Spremenjena gospodarska politika je omogočala podjetjem in ustanovam manjše zaposlovanje žensk, s tem pa je interes za gradnjo in vzdrževanje otroških varstvenih

Maria Todorova, ki je raziskovala v Bolgariji,⁴³ izpostavlja, da je treba na »dvojno breme« gledati tudi s stališča kulturne tradicije, ki je močno vpeta v vaško življenje, v katerem so ženske že živele to dvojno funkcijo, in kjer alternativni model ni obstajal. Tako je bilo splošno sprejeto, da v družini, kjer sta oba zakonca delala, ženske opravljajo gospodinjsko delo. Ženske so bile socializirane, da potrebe družine postavijo pred svoje. Glede gospodinjskega dela in vzgoje otrok so sogovornice večkrat dejale, da je »to ženska morala narditi in tak je blo skos«. Na čas, ki ga ženske kot matere in gospodinje posvečajo svojim bližnjim, lahko gledamo tudi kot na obvezo, rojeno iz ljubezni, ki je bila lahko zanje nagrada in ki jim je osmišljala odrekanje.

Daniela Koleva ugotavlja, da je večina njenih sogovornic dojemala kombinacijo materinstva in dela ne samo kot normalno, ampak tudi pomenljivo.⁴⁴ Če si ponovno v misli priključimo koncept 'biti vreden spoštovanja', moramo upoštevati dejstvo, da je lahko moralna odgovornost, kot je skrb za bližnje, proizvedla tudi obliko produktivne moči, s katero so lahko ženske delavskega razreda pridobile spoštovanje s tem, da so bile v družbi prepoznane kot skrbne. Ženske v svojih identitetah mater in gospodinj utemeljujejo lastno vrednost. Občutek spoštovanja in samozavesti črpajo tudi iz skrbi za druge, kar jim omogoča, da dojemajo sebe in so v očeh drugih prepoznane kot 'spoštovanja vredne'.

Večina sogovornic se je identificirala s svojo vlogo delavke in matere, toda kljub temu so obstajali alternativni načini življenja, kot ga je živela Meta, ki ni imela moža, otrok, zato nam lahko njena zgodba ponudi drugačen vpogled v razumevanje »dvojne obremenitve« in prepletenosti prostega časa z delom. Meta ni imela otrok, ker je partnerja spoznala precej pozno, prav tako pa se je spominjala, da med njima ni bilo zares globoke ljubezni. Menila je, da se je danes življenje za samske ženske spremenilo na boljše, saj se »intelektualne gospe,« kot imenuje novinarka, ne poročijo, a zato niso nič manj vredne, s čimer je izrazila, da je imela kot neporočena ženska v družbi manjvreden status. Ob nekem pogovoru po telefonu mi je svetovala, naj si sedaj vzamem čas zase, ker si ga kasneje ne bom mogla, ko bom imela moža in družino, ter žalostno dodala: »Sama ni treba ostati, ni luštn bit, ker nimaš nkol taprave hrbtenice, za vse si sam. Včas je blo, da tista, ki sama ostane, je manj vredna.«

»Tulk k sem mogla pa js delat, je blo pa neki neverjetnega! Zakaj? Zato ker sem bla

ustanov in gospodinjskih servisov še upadel (Mateja Jeraj, Slovenske na prehodu v socializem. Vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945-1953. Ljubljana 2005, str. 280-282). Število vrtcev se je najbolj povečalo med leti 1961 in 1976, kljub temu pa povečanje števila vrtcev ni zadovoljevalo resničnih potreb. Od skupno 2,534.000 otrok do sedmega leta starosti je bilo v otroške ustanove vključenih le 7,6 % otrok (do treh let 2,3 % in od treh do sedmih let 11,6 %). To povprečje je bilo višje v republikah in pokrajinah, ki so bile bolj razvite in v katerih je bilo vse več žensk zaposlenih (v Sloveniji, na Hrvaškem). Poleg tega so bili vrtci namenjeni predvsem otrokom zaposlenih staršev. (Vida Tomšič: Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije. Ljubljana 1980, str. 133).

⁴³ Maria Todorova: 'The Bulgarian Case: Women's Issues or Feminist Issues.' V: Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union. New York / London 1993, str. 33.

⁴⁴ Daniela Koleva: Socialist Normality: Euphemization of Power or Profanation of Power? (Introduction). V: Negotiating Normality: Everyday Lives in Socialist Institutions. New Jersey 2012.

sama. Vsi otroci so šli od doma, js sem mogla pa doma pomagat staršema. Doma pa so mi rekly sestry: »Ti lahko, ker nimaš družine. Sam za sebe skrbiš, js morem pa za celo famijljo.« V službi je pršo popoldne šef notr, pa prav: »Ti lahko, ker si sama. Vem, da delaš, ampak veš, da ženske, ki so poročene, ne morjo tulk delat.« In sem mogla js več delat, kokr tiste, pa nč plačana bla. Sn rekla: »Tut js morn met svojo osebnó življenje!« Kulk sn js delala popoldne, pa za praznike. Če bi vedla, da bo tko, ne bi šla nikol v to podjetje. Sem se mogla odpovedvat.«

Ker si Meta ni ustvarila družine, je bila v službi bolj obremenjena od sodelavk, ker je »pač lahko«, ker je »imela čas«, čeprav se je direktorju upirala z argumentom, da si tudi ona zasluži prosti čas in svoje osebnó življenje. Tako je pogosto v službi ostajala do večera. Tudi doma so starši in sestry od nje pričakovali več pomoči. Čeprav sama ni imela družine, ki bi jo lahko »dvojno obremenila«, bi na prvi pogled sklepali, da je imela več prostega časa, toda ni bilo nujno tako, saj so se spremenila družbena pričakovanja njenih bližnjih do tega, kako naj ta čas porabi, in od nje se je pričakovalo, da bo v službi in doma nadomeščala »dvojno obremenjene« ženske. »Tulk k sem mogla pa js delat, je blo pa neki neverjetnega!« je bil stavek, ki sem ga od Mete večkrat slišala. Ker je imela samo identiteto ženske delavke, ne pa tudi identiteti matere in soproge, s pomočjo katerih bi lahko iz skrbi za druge črpala samozavest in dostojanstvo, je toliko bolj poudarjala svojo delavsko identiteto, ki ji je omogočala, da je svoj položaj v družbi legitimirala in bila v svojih očeh in v očeh drugih prepoznana kot 'spoštovanja vredna'.

Prosti čas in »dvojno breme žensk« v kapitalistični tržni ekonomiji

Pri dokazovanju kontinuitete med socializmom in postsocializmom je treba nujno upoštevati, da je preteklost vedno konstruirana kot odgovor na sodobne napetosti in preoblikovana skladno z njimi.⁴⁵ Sogovornice so bile razočarane nad tem, da danes prosti čas ni več sociabilna aktivnost, kot je bil v obdobju socializma, in menijo, da to vodi v medsebojno odtujenost. Vera, ekonomistka, rojena leta 1928 v Mariboru, se je spominjala življenja v socializmu kot boljšega v primerjavi z življenjem danes tudi zaradi drugačnega načina preživljanja prostega časa: »Po službi si se vedno družil. Ljudje so si čas vzeli drug za drugega in si medsebojno pomagali. V mestu so se ljudje v bloku poznali, pozdravljali, danes ne več. Kot otroci smo se igrali na dvorišču in smo se vsi poznali. Kako se je to spridilo vse.«

Sonja je bila precej zgrožena nad tem, kako so danes mladi prepuščeni samim sebi: »Js vprašam mojega vnuka: »Ja, a nauš nobene punce domov prpelu?« »25 let, pa nima punce! Zard tega interneta še zalubljeni niso, ker nimajo časa! Za mladino zdey ni v redu, so možgani čist nasičeni, ker je preveč vsega. Država za mladino nič ne nardi. Včasih smo mel ples, pel smo. Če nč družga, smo naredl mladinski sestanek pa ples v Narodnem domu, Taboru.« Sonja je menila, da danes mladim ni lepo, saj so zasičeni

⁴⁵ Nina Vodopivec: Reprezentacije tekstilne industrije: socialistični projekt in postsocialistična transformacija. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2007, št. 1, str. 212.

z vsemi informacijami, prav tako pa je bila razočarana nad državo, ki po njenem mnenju zanje ne naredi ničesar. Njen spomin na prostočasne dejavnosti v socializmu je zaznamovan z medsebojnim druženjem in s tem, da so si drugi »vzeli čas zate«. Sogovornice trenutni način življenja v kapitalistični Sloveniji dojemajo kot medsebojno odtujen, saj vsak preživlja prosti čas sam zase. Ker so bile same vzgojene v socialističnem sistemu, v katerem je država pomembno prispevala k organizaciji prostega časa in dela, odgovornost za oblikovanje prostega časa še danes nalagajo državi.

Sonja je menila, da danes moški v gospodinjstvu sodelujejo precej več, kot so včasih. *»Včasih ni blo tko, koker da ženske majo čas, moški majo pa moško delo. Danes moški pomaga, da je že skor tko kt mama. Mame tačas lahko kosilo kuhajo al pa bilo kaj. Zdej je delovni čas čist drugačn, kt je bil prej. Prej smo pršl ob dveh domov pa smo lahko marsikaj nardile, zdej pa reve pridejo ob pol petih in ne vejo, al bi se otrokom posvetile al možu al bi kuhale ... In je zdej težko življenje v tem smislu. Sej vrjetn že skor ni šlo več drugač, če so hotl jest.«*

Sogovornice so menile, da se je danes življenje za ženske obrnilo na slabše zaradi vse daljšega delovnega urnika. Pravijo, da so same bolj zgodaj prišle iz službe, kot generacija današnjih mater, zato so lahko svoj čas porabile za gospodinjstva opravila. To se sklada z diskurzom o neoliberalnih kapitalističnih reformah in »strukturalni izključitvi« žensk, saj se je, kot navaja Lilijana Burcar,⁴⁶ po osamosvojitvi Slovenije njihov položaj poslabšal zaradi repatriarhalizacije družbe. S prehodom na kapitalistično tržno ekonomijo ženske niso bile več zaposlene za poln delovni čas in niso imele več zagotovljene enake plače za enako delo po spolu, ampak so bile obravnavane kot »drugorazredna delovna moč«, ki skrbi za otroke in gospodinjstvo.

Po osamosvojitvi Slovenije so neoliberalne reforme poglobile obstajajoče strukturne neenakosti in hierarhije med spoloma in poslabšale položaj žensk na trgu dela in v gospodinjstvu. Pojavili so se konzervativni diskurzi o spolu, ki so skupaj z liberalno ekonomijo tranzicije prikazovali dom kot avtentično domeno žensk, ki so bile predstavljene predvsem kot oskrbovalke, ne delavke. Mnogo socialističnih politik in programov, ki so pomagali olajšati »dvojno breme«, se je s koncem socializma začelo ukinjati.⁴⁷

Daljši delovni urnik, ki ga poznamo danes v kapitalizmu, pa ima po mnenju sogovornice Sonje za posledico tudi nekaj dobrega, in sicer to, da je pomanjkanje prostega časa zaposlenih žensk spodbudilo moške k vključitvi v gospodinjstva opravila, s čimer izpostavi tudi emancipatoren vidik kapitalizma. Prav zaradi »dvojnega bremena« so po njenem mnenju ženske danes uspele v gospodinjstvo delo vključiti tudi moške in vsaj delno spodbuditi hierarhije med spoloma. Pri tem pa je treba

⁴⁶ Lilijana Burcar: Uništenjem socializma natrag u kapitalističko barbarstvo: društveno-ekonomski položaj žena. V: Komparativni postsocializam: Slavenska iskustva, Zagreb 2013 (dalje Burcar, Uništenjem socializma), str. 301-302.

⁴⁷ Gl. Burcar, Uništenjem socializma; Kristen Ghodsee: Red Nostalgia? Communism, Women's Emancipation, and Economic Transformation in Bulgaria. V: L'Homme Z. F. 15 (1), 2004, str. 23-36; Rosie Read, Tatjana Thelen: Introduction: Social security and care after socialism: Reconfigurations of public and private. V: Focaal - European Journal of Anthropology 50, 2007, str. 3-18.

upoštevati, da Sonja pripada generaciji žensk, ki se je upokojila v osemdesetih letih in danes jemlje za samoumevno, da ženske lahko delajo za polni delovni čas in službe obdržijo, vmes pa za nekaj časa ostanejo doma in poskrbijo za otroke. Danes sogovornice dogajanje spremljajo »od zunaj«, saj niso več zaposlene in aktivno prisotne v sferi dela, zato te procese spremljajo predvsem preko svojih bližnjih in množičnih medijev.

Polona Sitar

»WE HAD THE ENTIRE AFTERNOON OFF - TO HAVE THAT TAKEN AWAY FROM YOU AS A WORKER ...« REMEMBERING THE LEISURE TIME AND WORK IN THE PERIOD OF SOCIALIST SLOVENIA

S U M M A R Y

This article explores the relationship between paid work, housework and leisure time in socialist Slovenia/Yugoslavia (1945-91). By using the oral history approach the article does not aim to reconstruct the socialist past, but instead tries to provide a different perspective on it to contribute to the already existing official historic discourse. The article is divided into two major parts. The first part provides the outline of the intertwining of paid work and leisure time through the perspective of consumption of goods and services while regarding leisure time as a reward for workers. In socialist Yugoslavia, work was defined as the basic value in the political and ethical sense and also a moral duty, according to which my informants defined their social identity. For many of them leisure time was thus a synonym for laziness and unproductivity. In socialism leisure time was regarded as a productive and informative practice and a compensation for the alienating and exhausting work process.

Today leisure time is not a sociable activity as in socialism. My informants believe that this leads to alienation between people. Since they were raised in a system, in which the state importantly contributed to the organisation of leisure time, they today still regard the state as being responsible for the arrangement of their leisure time. In socialism the work was connected with positive values and employed women were regarded as 'respectable' citizens. Today, retired women get their self-worth and respect from diverse activities, which can be understood as a compensation for the loss of their working identity that gave people the feeling of being useful, their dignity, self-worth and respect.

In the second part the article researches housework and leisure time through the perspective of the »double burden« in socialism, which demanded from women to be self-sacrificing mothers and wives, devoted workers and active members of the community. While researching the 'double burden', it is also worth stating out that caring for the family members and loved-ones enabled women to obtain self-esteem and self-respect and to perceive themselves and have others perceive them as 'being respectable'. However, women, who did not get married and form their own families, did not necessarily have more leisure time. As we can see by studying Meta's life, she often stayed at work until the late evening because she had to substitute other women at work that were »double burdened«.

After the dissolution of Yugoslavia and with the independence of Slovenia the neoliberal reforms deepened the inequalities and hierarchies between genders and worsened the position of women on the labour market and in the household. Conservative discourses about gender in the context of the liberal economy of transition remerged and depicted home as an authentic domain of women who became represented mainly as caretakers and not anymore as workers. During this period many socialist politics, which helped to ease the women's 'double burden', began to be abolished. My informants, who are not actively present in the work sphere anymore, observe those processes »from the outside«, through their family and media. Some of them do not necessarily see the current longer working schedule of women as a bad thing, since in their opinion it encourages men to be more included into the household and it helps to at least partially undermine gender hierarchies.

1.01

UDK: 930:316.728(497.4)"1945/1991"

Prejeto 16. 12. 2014

Jelka Piškurić*

Metodološki izzivi uporabe ustnih virov pri preučevanju vsakdanjega življenja v socializmu¹

IZVLEČEK

Prispevek obravnava metodološka vprašanja, s katerimi se je avtorica srečala pri snemanju in analizi pričevanj za raziskavo o vsakdanjem življenju v socializmu. Prvi del prispevka je namenjen vprašanjem glede izbire raziskovalne metode in snemanja pričevanj. Avtorica pri tem opiše, kakšne so bile njene izkušnje s terenskim delom, kako se je oblikoval odnos med njo in pričevalci ter kako so različni dejavniki vplivali na dinamiko pričevanja. Drugi del prispevka se ukvarja s tistimi vprašanji, ki se nanašajo na vsebinsko analizo, pri čemer se avtorica sprašuje, kakšna je pravzaprav podoba preteklosti, ki izhaja iz pričevanj. Vidimo lahko, da so spomini in razmišljanje o preteklosti refleksija na osnovi individualnih izkušenj, hkrati pa so močno odvisni tudi od trenutne vpetosti pričevalca v okolje in prostor. Iz zbranih pričevanj vidimo, v kakšni meri so na naracije vplivali okolje, iz katerega pričevalci izhajajo, družinske zgodovinske izkušnje, čas gospodarske krize in družbenega nezadovoljstva, v katerem so posnetki nastali, ali vpetost v širši družbeni okvir, kjer imajo pomembno vlogo tudi različni javni diskurzi. Raznoliki pogledi na preteklost, ki so nastali zaradi teh dejavnikov, so pomembno gradivo za razumevanje družbenih procesov v socializmu in postsocializmu, pri tem pa je nujna njihova znanstvena obdelava.

* Univ. dipl. zgodovinarica, asistentka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana; jelka.piskuric@scnr.si

¹ V prispevku uporabljam besedo socializem za celotno obdobje od maja 1945 do prvih demokratičnih volitev aprila 1990 oziroma osamosvojitve Slovenije leta 1991. Zavedam se, da se s poimenovanjem lahko izgubi večplastnost podobe obravnavanega časa in prostora. Oblast je bila tako rekoč v celotnem obdobju, torej do prvih demokratičnih volitev, v rokah komunistične partije oziroma zveze komunistov, termin socializem za državno ureditev pa je bil v uporabi ves čas. Medtem ko so na primer v Sovjetski zvezi socializem pojmovali kot predstopnjo komunizma, so v Jugoslaviji z njim poudarjali svojo, drugačno, samoupravno pot. Razumeti moramo tudi, da so imele države vzhodnega bloka v tem času različne izkušnje, s čimer so povezane prav tako različne interpretacije in konceptualizacije obdobja, ki so se razvijale od devetdesetih let naprej. Razumevanje besed socializem in komunizem se v posameznih diskurzih in kulturah razlikuje, lahko tudi rečemo, da imata obe besedi svoj kulturni ali celo ideološki naboj, kar zanimivo prikaže Maciej Czerwiński, ki na primeru Poljske in Hrvaške problematizira uporabo besed komunist oziroma postkomunist. Avtor primerja dve različni zgodovinski izkušnji in uporabo kulturnih kod oziroma diskurzov v teh dveh okoljih. Čeprav ima Hrvaška drugačno izkušnjo druge svetovne vojne, nam skupni jugoslovanski okvir nudi podobno izkušnjo, zato je primer zelo zanimiv tudi za Slovenijo. Gl. Maciej Czerwiński: Breme (post)komunizma. Hrvatski i poljski kulturni kodevi. V: Komparativni postsocializam. Slavenska izkustva. Zagreb 2013 (dalje Czerwiński, Breme (post)komunizma), str. 47-80.

Ključne besede: Slovenija, socializem, postsocializem, vsakdanje življenje, metodologija, spominjanje, ustni viri, pričevanja

ABSTRACT

METHODOLOGICAL CHALLENGES OF IMPLEMENTING ORAL SOURCES IN THE RESEARCH OF EVERYDAY LIFE IN SOCIALISM

In the following contribution the author focuses on the methodological questions she dealt with during the recording and analysis of testimonies for the purpose of researching everyday life in socialism. The first part of the contribution is dedicated to questions related to the selection of the research method and the recording of testimonies. The author describes her fieldwork experience, the way of relating to the witnesses, and how different factors impacted the dynamics of the testimonies. In the second part of the contribution she focuses on the issues involved in the content analysis and wonders about the actual image of the past based on testimonies. It is evident that memories and deliberations on the past reflect individual experiences and simultaneously also strongly depend on the momentary involvement of witnesses in the environment and space. The collected testimonies reveal to what degree these narrations were impacted by the original environment of the witnesses, historical experience of their families, the period of the economic crisis and social discontent during which the recordings were made, or integration into the wider social context where different public discourses play an important role as well. The diverse outlooks on the past formed under the influence of these factors represent important material for understanding the social processes in socialism and post-socialism. However, a scientific analysis of these outlooks is required.

Keywords: Slovenia, socialism, post-socialism, everyday life, methodology, recollection, testimonies, oral sources

Ustni viri pridobivajo na veljavi tudi v slovenskem zgodovinoписju, medtem ko so v svetovnem merilu že dolgo uveljavljeni, zato nam ne manjka razmislekov o njihovi uporabi. V pričujočem prispevku bom skušala predstaviti nekaj specifičnih metodoloških izzivov, s katerimi sem se srečala ob raziskavi o vsakdanjem življenju v socializmu.² Osnovni namen raziskave je drugačen pogled na vsakdanje življenje v socializmu, kot ga lahko dobimo z razčlenbo političnih in ekonomskih procesov, pogled s stališča človeka, državljana, ki je živel v tem obdobju, in ki se je soočal po eni strani z izzivi, ki so bili skupni vsem ljudem, po drugi strani pa tudi s takimi, ki so bili značilni za izbrani čas in prostor. Moje zanimanje ni usmerjeno samo v osnovne podatke o vsakdanjem življenju, kot na primer, kaj so si ljudje lahko privoščili ali

² Raziskavo z naslovom *Vsakdanje življenje v socialistični republiki Sloveniji: Ljubljana in njeno ruralno zaledje* opravljam v okviru doktorskega študija na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

kakšne so bile njihove omejitve, kakšne so bile pozitivne ali negativne plati življenja v socializmu. Zanima me predvsem, kako je politični sistem vplival na vsakdanje življenje ljudi; kakšne so bile motivacije in strategije, ki so jih posamezniki sprejeli za življenje in za izboljšanje življenjskih pogojev, ter ali so bile povezane s politiko, enopartijskim sistemom, njegovo ideologijo, pravili in omejitvami; kakšne strukture so obstajale mimo politike, na primer družinske ali družbene povezave, ki so pomembno vplivale na življenje ljudi in njihove odločitve; koliko so se posamezniki identificirali z določenimi socialističnimi vrednotami, oziroma, koliko so le-te nasprotovale njihovem vrednostnemu sistemu; ne nazadnje pa tudi to, kako življenje v postsocialistični družbi vpliva na spomine na življenje v socializmu. Tudi zato sem izbrala ustne vire kot poglavitni vir za raziskavo, saj nudijo več možnosti za pridobitev takih informacij.

Ustni viri imajo seveda svoje značilnosti oziroma posebnosti. Kot so pokazali že mnogi avtorji, ki se ukvarjajo z ustno zgodovino ali procesom spominjanja, spomin ni odvisen samo od lastnega izkustva, ampak se skozi čas oblikuje in preoblikuje v interakciji z mnogimi drugimi dejavniki.³ Tukaj se bom posvetila tistim dejavnikom, ki vplivajo na spominjanje, ki sem jih identificirala kot pomembne za razumevanje raziskovanja vsakdanjega življenja v socializmu. Analiza do sedaj zbranih pričevanj je pokazala, da na spomine mojih sogovornikov in na njihovo razmišljanje o življenju v socializmu ni vplivalo samo direktno izkustvo, temveč med drugim tudi okolje, iz katerega izhajajo, zgodovinska izkušnja njihove družine, in seveda obdobje, v katerem so posnetki nastali. Pri tem mislim na obdobje gospodarske stagnacije ter velikega družbenega nezadovoljstva, v katerem sem začela zbirati pričevanja, in ki je zaznamovalo veliko posnetih pričevanj. Toda za začetek se bom posvetila vprašanjem, ki se nanašajo na pridobivanje informacij, torej izbiri metode in snemanju pričevanj.

Snemanje pričevanj

Konec leta 2012 sem začela snemati pričevanja posameznikov, ki so živeli v obdobju socializma in se ga dobro spominjajo. Za raziskovalno področje sem izbrala Ljubljano z ruralnim zaledjem, ki se razteza proti jugu in je bilo včasih združeno v občino Ljubljana Vič - Rudnik. Zadnji letnik rojstva, ki je še prišel v poštev za raziskavo, je bil 1973, saj so ti posamezniki ob osamosvojitvi Slovenije dopolnili

³ Vsi se najprej spominjamo kot posamezniki, vendar na nas vplivajo tudi različne skupnosti spominjanja, ki jih povezuje skupen simbolni pomen dogodkov iz preteklosti (od družine do kulturnega okolja, v katerem živimo, ali države). Avtorji uporabljajo različne koncepte za opisovanje teh dveh nivojev, na primer: individualni in kolektivni spomin (Maurice Halbwachs), subjektivnost in intersubjektivnost (Luisa Passerini), komunikativni in kulturni spomin (Jan in Aleida Assmann). Več o tem gl. Todor Kuljić: *Kultura spominjanja. Teoretske razlage uporabe preteklosti*. Ljubljana 2012 (dalje Kuljić, *Kultura spominjanja*). Alessandro Portelli pa se je na primer ukvarjal tudi z različnimi odnosi, ki se prepletajo v pričevanjih in vplivajo na naracijo. Pri tem govori o treh odnosih, odnosom med pričevalcem in tistim, ki sprašuje, odnosom med preteklostjo in sedanostjo ter odnosom med individualnim in kolektivnim. Gl. Alessandro Portelli: *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories. Form and Meaning in Oral History*. Albany 1991, str. 45-58.

polnoletnost, in sklepala sem, da se še spominjajo življenja v socializmu. Navzdol letnik rojstva ni bil omejen. Pri zasnovi raziskave sem izhajala iz tega, da bodo med prebivalci mesta Ljubljane in prebivalci podeželja vidne razlike v spominih na življenje v socializmu, prav tako pa tudi glede na letnik rojstva oziroma na generacijo, ki ji pričevalci pripadajo, saj so se življenjske razmere v določenih obdobjih močno razlikovale.

Vsaka raziskava se začne z vprašanji, tudi moja, in prav gotovo bi vsaj nekatera od njih lahko služila kot osnova za pogovor s pričevalci. Toda s tem bi jih nehote omejila, zato sem se usmerila širše, v naracijo, kjer pričevalci kronološko ali v sebi lastnem načinu pripovedujejo svojo življenjsko pot od otroštva naprej.⁴ Tak način naracije ni bil izbran z namenom, da bi rekonstruirala posamezne individualne zgodbe. To pravzaprav ni niti mogoče, saj je pri kritičnem ovrednotenju ustnih virov treba upoštevati, da so določeni segmenti življenja namerno izpuščeni, drugi pozabljeni, tretji spremenjeni na osnovi kasnejših izkušenj intervjuvanca.⁵ Moj namen je bil od pričevalcev dobiti čim širše zgodbe o njihovem življenju brez pretiranega vplivanja z moje strani. Pri tem je življenjska zgodba služila kot kontekst za razumevanje tega, zakaj ljudje sami izpostavljajo določene trenutke iz svojega življenja kot ključne oziroma značilne za življenje v socializmu. Pri naracijah, ki sem jih posnela, gre za prepletanje življenjske zgodbe in polstrukturiranega intervjuja. Začela sem z življenjsko zgodbo, ki pa je zaradi tematike, ki me zanima, kasneje prehajala v intervju z vprašanji. Pričevalce sem usmerjala takrat, ko je pogovor zastal, ko so izgubili nit pripovedi o svojem življenju, ali ko so me zanimala tista vprašanja o značilnostih vsakdanjega življenja, ki sem jih navedla že v uvodu.

Težava pri izbrani obliki pričevanj je, da dobimo zelo veliko informacij. Vsa pričevanja sem transkribirala, večinoma je šlo za dobesedni prepis, zaradi lažje berljivosti sem nekoliko popravila le slovnične napake ter narečne ali pogovorne izraze. Dodatno gradivo so predstavljali zapisi v terenskem dnevniku, saj se pričevalci marsikdaj

⁴ Z razvojem ustne zgodovine in refleksijo o njeni metodologiji so se raziskovalci začeli zavedati, da ustni viri ne prikazujejo samo empiričnih podatkov, ampak tudi druge dejavnike, ki so značilni za posameznika in njegovo pozicijo v družbi. Tudi zato se posameznike spodbuja, da podajo povezano zgodbo o sebi. Gl. Lynn Abrams: *Oral History Theory*. London-New York 2010 (dalje Abrams, *Oral History Theory*), str. 34-35. V Sloveniji terminologija ni enotna. V antropologiji in etnologiji, kjer so bile osebne izkušnje posameznikov tako na osnovi intervjuja kot z metodo opazovanja vedno osnova za preiskovanje kultur, govorijo o življenjski zgodbi, ki je usmerjena na pričevalčevo celotno življenjsko pot. Uporabljajo tudi izraze življenjska pripoved, biografija, življenjska zgodovina, osebna pripoved. Gl. Mojca Ramšak: *Portret glasov. Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji - na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana 2003 (dalje Ramšak, *Portret glasov*), str. 16-17, 31-34. Po drugi strani Jurij Fikfak govori o narativnih intervjujih kot tistih, ki naj bi intervjuvancem omogočali pripoved strukturirati po svojih predstavah. Gl. Jurij Fikfak: *Direktorji med socializmom in kapitalizmom*. V: *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami*. Ljubljana 2008, str. 13-17. V zgodovinopisju se največkrat uporabljajo termini ustni viri, pričevanje, intervju; v tuji literaturi pa se najbolj uporablja termin naracija (ang. narrative), včasih tudi pričevanje ali enostavno pripoved.

⁵ Prim. Ramšak, *Portret glasov*, str. 60; Alistair Thomson: *Memory and Remembering in Oral History*. V: *The Oxford Handbook of Oral History*. Oxford 2011, str. 82-91; Kuljić, *Kultura spominjanja*, str. 78-88.

razgovorijo šele po koncu snemanja, in to se je izkazal kot uporaben način, da zapišem in ohranim za raziskavo zanimive informacije, ki sem jih dobila v pogovorih po končanem snemanju in ki bi drugače zbledeli v pozabo, prav tako pa mi je omogočil beleženje lastnih vtisov. Zaradi velike količine zbranega gradiva sem se pri analizi odločila za njegovo kodiranje, ki se uporablja v kvalitativni analizi podatkov, kar sicer ni tako značilno za zgodovinpisje, kot je za druge humanistične in družboslovne znanosti, vendar omogoča lažje identificiranje tem, ki so skupne pričevanjem oziroma zanimive za raziskavo. S kodami, ki so običajno besede, besedne zveze ali krajše fraze, označimo dele transkripcij in terenskih zapiskov ter jih s tem pomensko določimo. Na ta način podobno označene segmente lažje prepoznamo in združimo v kategorije, ki služijo za oblikovanje zaključkov.⁶ Pri branju transkripcij sem se odločila za tako imenovano odprto kodiranje; identificirala sem dele besedila, ki so vsebovali za raziskavo pomembne informacije ter jih označila, kode pa sem določala sproti, na osnovi besedila. Zanimali so me na primer različni segmenti vsakdanjega življenja v socializmu in njihove značilnosti: bivanje in stanovanje; moški in ženske ter družina v vsakdanjem življenju; različni življenjski stili, povezani s standardom; druženje in družabnost; zaposlovanje in službeno življenje; angažiranost v javnem življenju. Poleg tega sem želela ugotoviti, ali so ti segmenti vsakdanjega življenja povezani in kako. Kodiranja sem se lotila že pri sondaži, ki sem jo opravila na prvih petnajstih zbranih pričevanjih, kar mi je služilo pri preverjanju zastavljene metodologije: ali dobim relevantne podatke oziroma kategorije glede na namen raziskave ter kako lahko izboljšam metodologijo.

Pot do ljudi in dinamika pričevanj

Od vsega začetka raziskave je bilo eno od vprašanj, s katerim sem se ukvarjala, kako priti do ljudi, ki bi bili pripravljeni sodelovati v raziskavi, in pri tem oblikovati reprezentativen vzorec. Ker vem, da ni lahko deliti svojih življenjskih izkušenj ob vklopljenemu diktafonu, sem hvaležna vsakomur, ki je želel spregovoriti z mano. Za pridobivanje potencialnih kandidatov sem imela dve pglavitni možnosti: da navežem stik z organizacijami, društvi, lokalnimi skupnostmi, jim razložim svoj projekt in jih prosim za sodelovanje, ter da do ljudi pridem preko osebnih stikov, poznanstev ali tretjih oseb. Prva možnost nudi bolj naključen izbor, toda ovira je, da ljudje nimajo zaupanja do tujcev, da jih razne agencije vsakodnevno obremenjujejo z anketami, zato imajo odpor do tega, posledica pa je dejansko manj pričevanj preko te poti. Druga možnost nudi bolj gotovo pot, vendar izbor ni popolnoma naključen. A brez poznanstev in priporočil nikoli ne bi prišla do nekaterih izredno zanimivih ljudi in njihovih zgodb.⁷ Ker je bil moj cilj, da posnamem kar se da raznoliko populacijo pri-

⁶ Janez Vogrinc: Kvalitativno raziskovanje na pedagoškem področju. Ljubljana 2008, str. 58, 61-66. Za konkretni primer kvalitativne analize življenjske zgodbe gl. tudi Ramšak, Portret glasov, str. 58-61.

⁷ Miroslav Vaněk na primer razlaga, kako je bil v projektu snemanja intervjujev za dostop do nekdanjih komunističnih funkcionarjev najpomembnejši profesor, tudi sam nekdanji komunist, ki je

čevalcev ter s tem zagotovim pogled z različnih zornih kotov in primerjavo različnih izkušenj, sem se odločila, da bom uporabila vse možne poti. Pri tem sem pazila, da so pričevalci iz čim bolj različnih starostnih skupin in okolij, s čimer sem želela zadostiti izbranemu vzorcu.

Delo na terenu je pokazalo, koliko na pridobivanje kandidatov ter tudi na dinamiko pričevanja vpliva odnos med mano kot raziskovalko in pričevalcem. Najprej je seveda pomemben osebni vtis, ki ga pustim ob prvem kontaktu, še bolj pa mogoče, kdo sem, to pomeni, kakšna je moja družinska zgodba, ali kje sem zaposlena, in končno tudi namen raziskave, ki je lahko sprožil zanimanje ali pa odpor. Za snemanje pričevanj je vedno treba zagotoviti varno in zaupno okolje, v katerem pričevalci lahko delijo zgodbe iz svojega življenja, ki so mnogokrat zelo osebne, in pri tem ohranijo osebno dostojanstvo.⁸ To se je pokazalo tudi pri mojih pričevalcih, saj je razmišljanje o socializmu pri nas pogosto vrednostno ali politično pogojeno.⁹ Prav različne vrednote ali politična stališča pa so lahko težava tako za tistega, ki pripoveduje, ker ne bo čutil, da lahko zaupa, kot za tistega, ki posluša, ker je njegova sposobnost poslušanja lahko omejena.¹⁰ Moja raziskava je že od vsega začetka predvidevala, da obstajajo različni spomini na socializem, in želela sem jih zajeti čim več. Zato sem bila pripravljena na take situacije, ki pa so kljub temu sprožile določena vprašanja o odnosu med pričevalci in mano kot raziskovalko. Iz izkušenj snemanja v lokalnem okolju, ki je tudi zajeto v raziskavo, vem, da sem imela v določenih primerih občutek, da me potencialni pričevalci niso videli le kot raziskovalko, ampak so me ocenjevali tudi na osnovi družinske pozicije v skupnosti in njene zgodovine.¹¹ V lokalnem okolju se

pomagal kontaktirati nekdanje kolege in znance. Gl. Miroslav Vaněk: *Those Who Prevailed and Those Who Were Replaced. Interviewing on Both Sides of a Conflict. V: The Oxford Handbook of Oral History.* Oxford 2011, str. 45.

⁸ Snemanje in uporaba pričevanj sta zaradi informacij, ki jih pričevalci zaupajo v pogovoru, močno povezana z odgovornostjo in etičnostjo raziskovalca. Pri tem je eno od pomembnejših vprašanj ohranjanje pričevalčeve zasebnosti in dobrega imena. Gl. Ramšak, *Portret glasov*, str. 126-150.

⁹ Tematska raziskava o (ne)spreminjanju pogledov na preteklost v okviru projekta Slovensko javno mnenje je med drugim pokazala, da je opredeljevanje do partizanstva in domobranstva pomembna sestavina nazorskega ali političnega opredeljevanja. Gl. Niko Toš: *Ne-spreminjanje pogledov na preteklost. Mnenja o akterjih medvojnih dogajanj (partizani - domobranci) in razmerah v obdobju 1945-1990.* Ljubljana 2007, str. 10-11. Dostopno na: http://www.cjm.si/sites/cjm.si/files/file/e-dokumenti/Pogledi_na_preteklost_porocilo_februar_2007.pdf, 25. 11. 2014. Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij je podatke o razumevanju preteklosti zbiral tudi v naslednjih letih. Longitudinalna raziskava, kjer so vidne primerjave v opredeljevanju do preteklosti po posameznih letih, je bila predstavljena na okrogli mizi *Raziskovanje slovenskega javnega mnenja v zgodovinske perspektive (1966-2014)*, ki je potekala 4. 11. 2014 na Inštitutu za novejšo zgodovino. Tudi v drugih državah nekdanjega vzhodnega bloka se pojavljajo različni pogledi na preteklost, ki pa so pogojeni s pričevalčevo zgodovinsko izkušnjo. Za primerjavo med Hrvaško in Poljsko gl. Czerwiński, *Breme (post) komunizma*, str. 60-76.

¹⁰ S tako izkušnjo se sreča marsikateri raziskovalec. Odprto jo je opisala Mirjam Milharčič Hladnik, ki je naletela na težavo, ko je raziskovala migrantske izkušnje slovenskih migrantov v Združenih državah Amerike. Gl. Mirjam Milharčič Hladnik: *Avto/biografičnost narativnosti : metodološko teoretični pristopi v raziskovanju migracijskih izkušenj.* V: *Dve domovini*, 2007, št. 26, str. 36.

¹¹ Nekoliko se terenskega dela v rodnem okolju ter »insiderskih« in »outsiderskih« intervjujev dotakne Vida Rožac Darovec v prispevku o metodoloških problemih ustne zgodovine. Govori o tem, da

pri ljudeh pojavlja tudi strah, da ne bi njihove zgodbe nepovabljeni poslušali drugi člani skupnosti. Tisti ljudje, ki me ne poznajo, me, nasprotno, identificirajo bolj s poklicem, ki ga opravljam, ter pogosto z institucijo, kjer sem zaposlena. Menim, da je socializem obdobje, ki je ne samo močno prisotno v spominu, ampak med drugim vpliva na pozicioniranje v današnjem času, zato sem najprej morala pridobiti sogovornikovo zaupanje, pričevalci pa so iskali tudi občutek varnosti, da so lahko povedali svojo zgodbo in izrazili svoje mnenje.¹² Vsekakor so vsi, ki so pristali na snemanje pričevanja, želeli sodelovati in deliti svojo osebno izkušnjo, oziroma so verjeli, da lahko povedo nekaj uporabnega, torej so pozitivno ocenili namen raziskave.

Večina pogovorov je bila posneta s posameznimi pričevalci. Nekateri so želeli, da je pri snemanju prisoten mož ali žena oziroma kak drugi družinski član, pri nekaterih pa je bila to oseba, ki je pomagala pri dogovarjanju za snemanje. Vse to seveda vpliva na dinamiko pričevanja. Ugotovim lahko, da osebe, ki so bile prisotne, niso vplivale na način, da določene teme niso bile obdelane, večkrat so celo pomagale pri poteku pogovora s tem da so pričevalca spomnile na določene dogodke. V nekaterih primerih so bile bolj za oporo, drugič so bile prisotne zaradi lastnega zanimanja. Poskusila sem snemati tudi manjše skupine pričevalcev, vendar se je izkazalo, da je v taki situaciji skoraj nemogoče zajeti posameznikovo zgodbo. Ta pričevanja imajo posebno dinamiko, sodelujoči se po eni strani spodbujajo pri spominjanju, a pogovor lahko hitro zaide v debato. Lahko se tudi zgodi, da eden od pričevalcev prevzame pobudo in njegova zgodba dominira.

Same naracije imajo na splošno več značilnosti, lahko izražajo časovno kontinuiranost, odnos do drugih in premislek o sebi.¹³ Opazila sem, da je bilo nekaterim mojim sogovornikom lažje povedati povezano pripoved o sebi, drugim težje, ali pa niso bili pripravljeni pripovedovati v taki obliki. Nekateri so celo izrazili željo, da bi jih usmerjala z vprašanji, oni pa bi le odgovarjali. Včasih so bili dogodki v zgodbah povezani, drugič so se pričevalci spominjali posameznih prigod, smešnih ali žalostnih. Mogoče so jih že velikokrat obnovili in podoživeli v interakcijah z drugimi, mogoče so se jim utrnille kot odziv na refleksijo, ki jo je spodbudil pogovor z mano. Pri nekaterih je bila zgodba bolj linearna, drugi so preskakovali, se znova vračali v zgodnejša obdobja ter potem spet naprej ali v sedanost. Nekateri so se na snemanje pripravili, si celo zapisali oporne točke, drugi so bili nepripravljeni, toda lahko sklepam, da so vsi razmišljali o njem. Z vsemi, ki so pokazali pripravljenost za pogovor, sem se predhodno dogovorila za termin snemanja, jim na kratko opisala svojo raziskavo ter z vsem tem nehote usmerila v razmislek.

je bila sprejeta kot pripadnica skupnosti in na ta način so ji bile posredovane tudi zgodbe. Gl. Vida Rožac Darovec: Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine. V: *Acta Histriae*, 2006, št. 2, str. 457.

¹² Za primerjavo je zanimiva izkušnja ameriških ustnih zgodovinarjev, ki izziv vidijo v etničnem oziroma rsnem ozadju. Tako na primer starejši Afroameričani ne bodo enako odkrito govorili, če intervju snema belec ali Afroameričan. Gl. Mary Kay Quinlan: *The Dynamics of Interviewing*. V: *The Oxford Handbook of Oral History*. Oxford 2011, str. 32-33. V Sloveniji so obdobja druge svetovne vojne, socializma, osamosvojitve in tranzicije tista, ki še vedno povzročajo čustvene odzive.

¹³ Abrams, *Oral History Theory*, str. 38.

Pričevanja so trajala povprečno uro in pol, samo srečanje pa tudi do štiri ure. Sem štejem pogovor pred začetkom snemanja, kjer sem večinoma na željo pričevalcev ponovno razložila namen raziskave in okvirni potek snemanja, predvsem pa se je po končanem snemanju vedno razvil obsežnejši dialog tako o življenju v socializmu kot tudi o drugih temah, kar sem skušala povzeti v terenskem dnevniku po koncu obiska. Velikokrat se je namreč zgodilo, da so se pričevalci takrat bolj sprostiti. Začeli so pripovedovati zgodbe iz svojega življenja, zame in za raziskavo zelo zanimive, za katere pa so med samim snemanjem presodili, da ne sodijo na posnetek ali v obravnavano temo. Težko je posplošiti, kaj so pričevalci izpostavljali v pogovorih med snemanjem in po njem. Med snemanjem so se bolj osredotočali na otroštvo, mladost ali službo. Izigibali so se določenim poglavjem osebnega življenja, na primer ustvarjanju družine. Nekateri so se izogibali tudi takim zadevam, kot je gradnja hiše ali nakup stanovanja, medtem ko so drugi odprto delili svoje življenjske izkušnje. Po končanem snemanju so omenjali medosebne odnose ali delitve med krajani, ali pa zelo osebne dogodke, povezane z njihovim življenjem ali ožjo družino. Nekateri so se enostavno spomnili dodatnih informacij, ki so jih pozabili povedati med snemanjem.

Življenje v socializmu, vpeto med individualne izkušnje in kolektivni spomin

V posnetih spominih na osebno in javno življenje, ki so obsegali otroštvo, mladost, odraslo dobo, preživljanje prostega časa, službo, članstvo v organizacijah, sodelovanje v javnem življenju lokalnega okolja ali služenje vojaškega roka, sem iskala značilnosti tako posameznih segmentov vsakdanjega življenja kot povezave med njimi. Iskala pa sem tudi strategije, ki so jih ljudje oblikovali za obvladovanje svojega vsakdana. A hkrati sem se spraševala, kaj mi pravzaprav množica pridobljenih podatkov pove o preteklosti. Metodološka vprašanja, s katerimi sem se srečevala pri vsebinski analizi pričevanj, bom skušala pojasniti v nadaljevanju. Opazila sem namreč, da podoba o življenju v socializmu ni utemeljena samo na individualnih izkušnjah posameznikov. Pričevalci v svojih naracijah izražajo odnos do tega obdobja v obliki mnenj, ocen ali stališč, s katerimi vrednotijo preteklost, razmišljajo o preteklosti ter o lastni poziciji v njej in obema pripisujejo določen pomen. Njihov odnos je pogosto odvisen od vpetosti v okolje ali pa od sedanosti, na osnovi katere vrednotijo tudi preteklost.

Seveda je vsako spominjanje refleksija na osnovi izkušenj, toda pričevalci v naracijah ne opisujejo samo svojih življenjskih izkušenj, ampak jih pri tem tudi osmislijo.¹⁴ Iz njihovih zgodb se lahko na primer vidi, kateri dogodki so bili pomembni za oblikovanje njihove samopodobe ali pogleda na svet. Pri tem sem vedno znova naletela na omembo družine, še posebno pa njene usode med drugo svetovno vojno. Pričevalci, ki ne omenjajo družinske zgodovine ali prepričanja, so redki. Družina ni posredovala le spominov, ki si jih je vredno zapomniti, temveč tudi vrednote in tradicije, ali pa je celo sooblikovala odnos posameznika do političnega sistema. Poglejmo dva primera.

¹⁴ Prav tam, str. 40.

Gospod, ki se je rodil kmalu po koncu druge svetovne vojne, je v pogovoru govoril o priložnostih, ki jih je imel v življenju. Spominjal se je, da je obstajalo pomanjkanje, a hkrati je poročal o napredku. Ob koncu snemanja je nepričakovano dodal, da je duhovnik izdal očeta med drugo svetovno vojno, zato so ga poslali v taborišče. Oče je taborišče preživel, vendar družina zaradi dogodka ni nikoli več hodila v cerkev, je še dodal. Družina je sprejela povojni politični sistem kot legitimnega, iz gospodove zgodbe se vidi, da so se kljub temu zavedali pomanjkljivosti sistema, vendar so se jih naučili nadoknaditi. Na drugi strani pa je gospa, ki je bila rojena v zelo verni družini nekaj let pred začetkom vojne. Povedala je, da je družina med vojno nasprotovala komunizmu, trije strici so bili pri domobrancih in so bili ubiti v povojnih pobojih. Družina je po vojni občutila represivne ukrepe novega političnega sistema, tako mama kot oče sta bila zaprta, oče na večletnem prisilnem delu. Kljub temu je gospa končala učiteljske ter se uspešno zaposlila, toda vedno je čutila, da ni sprejeta, da sta njeni svobodi veroizpovedi in govora omejeni. Primerov, kot sta ta dva, je v zbranih pričevanjih več, včasih se celo zdi, kot da pričevalci niso živeli v isti državi. Mnogo pa je tudi takih, ki spadajo med obe skrajnosti. Tako je na primer pričevalka, katere starša sta bila med vojno na Rabu oziroma v Gonarsu, pripovedovala, kako mama zaradi dogodkov, ki jih je videla v Kozlarjevi gošči,¹⁵ ni želela več hoditi v cerkev, toda otrokom tega ni prepovedovala. Pričevalka je povedala, kako pomembno ji je bilo versko življenje, predvsem je rada pela na koru. Poročila se je v tako imenovano kulaško družino, ki je bila deležna povojnega šikaniranja, toda sama nima negativnega odnosa do socializma.

Pluralnost spominov, ki izvirajo iz različnih življenjskih izkušenj ter tudi različnih prepričanj posameznikov, lahko pove marsikaj tako o socializmu kot o političnem sistemu, kot o življenju v njem, toda včasih še bolj kot to kaže na sedanji odnos do preteklosti.¹⁶ Osamosvojitve Slovenije in tranzicija v demokratični sistem sta bila procesa, ki sta bila široko podprta s strani prebivalcev Slovenije. Tudi pričevalci, ki sem jih posnela, so osamosvojitve Slovenije ocenili kot pozitivno, spominjajo se evforije in optimizma, ki je spremljalo to obdobje. So pa vsi izrazili razočaranje nad trenutno gospodarsko in politično situacijo, nekateri so celo dodali, da bi se sedaj odločili drugače. Nezadovoljstvo so pripisali različnim vzrokom: politiki, korupciji, vključitvi v Evropsko unijo ter seveda samemu socializmu in njegovi »zapuščini«.¹⁷

¹⁵ Kozlarjeva gošča je gozdnati predel barja na južnem obrobju Ljubljane. Ime je dobila po prvotnih lastnikih, plemiški družini Kozler. Med drugo svetovno vojno je bilo tu ubitih veliko civilistov, dogajanje pa povezujejo z organizacijo Črna roka oziroma s Francem Frakeljem.

¹⁶ Da je socialistična preteklost pravzaprav na novo iznajdena, opozarja Kuljić, ki pod tem razume tako nostalgijo kot diskurz o totalitarni preteklosti. Gl. Kuljić, *Kultura spominjanja*, str. 162-164. Prav tako Mitja Velikonja, ki se ukvarja z nostalgijo, izpostavlja, da le-ta več pove o nezadovoljstvu s sedanostjo in negotovo prihodnostjo, dejansko pa je utopija. Gl. Mitja Velikonja: *Titostalgija - študija nostalgije po Josipu Brozu*. Ljubljana 2008, str. 110-111.

¹⁷ Ta mnenja so podprta z različnimi javnimi diskurzi. Nina Vodopivec na primer pokaže, kako se spremenjeni delavski odnosi pripisujejo prehodu iz socializma v kapitalizem. Posameznikom, ki se ne prilagodijo in ne sprejmejo imperativa samoodgovornosti, se v javnih diskurzih pripisuje ujetost v pretekle vzorce oziroma se jih povezuje s socialističnim sistemom. Gl. Nina Vodopivec: *Samoodgovor-*

Tranzicija iz socializma v demokracijo je imela drugačen potek v Sloveniji kot v drugih vzhodnoevropskih državah, saj ni šlo za izrazito konfrontacijo med prebivalstvom in političnimi elitami, slednje so tudi po tranziciji ostale aktivne v javnem in političnem življenju.¹⁸ To in nikoli pravzaprav odkrito soočenje z odprtimi ali celo bolečimi poglavji iz preteklosti vedno znova omogoča, da medijski in politični diskurz odpirata vprašanja iz zgodovine, kot so revolucija, narodnoosvobodilni boj, domobranstvo, kolaboracija, poveljni poboji, vloga posameznikov znotraj različnih vej oblasti v socializmu.¹⁹ Zgodbe iz vojnega in povojnega časa so boleče za mnoge pričevalce, tako tiste, ki so občutili okupatorjevo nasilje, kot tiste, ki so občutili nasilje, povzročeno s strani domačih oboroženih formacij, ali pa tiste, ki so občutili povojne represivne ukrepe. O tem so mi pripovedovali pričevalci, ki so sami doživeli vojno, pa tudi pričevalci, ki so otroci ali celo vnuki medvojne generacije.

Zareza, ki jo je prinesla druga svetovna vojna, se mi zdi pomembna predvsem zato, ker vojna ni vplivala samo na tiste posameznike, ki so jo doživeli, temveč tudi na generacije za njimi.²⁰ Povojna Jugoslavija je bila zgrajena na mitu junaškega narodnoosvobodilnega boja in marsikateri spomin, ki se ni skladal s to podobo, tudi če je šlo za žrtve okupatorjev, je bil potisnjen v ozadje. Predvsem pa je to veljalo za spomine tistih, ki so se borili na nasprotni strani, ki so bili žrtve represivnih ukrepov po koncu vojne, ter za spomine na žrtve povojnih pobojev, ki so se lahko ohranjali le v zavetju privatnega, verske skupnosti ali v tako imenovani prepovedani literaturi. Da ima pri ohranjanju teh spominov veliko vlogo družina, je razumljivo, saj se zgodbe, ki se posredujejo preko družinske tradicije, pogosto oblikujejo v času sprememb ali stisk, še posebno, če so dogodki močno vplivali na oblikovanje družinske identitete.²¹ Vojna je gotovo bila tako obdobje, ki je vplivalo na vse, na tiste, ki so končali na zmagovalni strani, kot na tiste, ki so končali na poraženi strani. Za mnoge je bilo tako tudi obdobje po vojni. Nasilje med drugo svetovno vojno in po njej, ne glede na to, kdo ga je povzročil, je pustilo rane med prebivalstvom, ki so ostale žive

nost - paradigma sodobne modernizacije : izziv ali grožnja. V: Pomisli na jutri. O zgodovini (samo) odgovornosti. Ljubljana 2012, str. 223-225, 240.

¹⁸ Ana Kladnik: Iskanje novih raziskovalnih paradigem in uporaba novih metodologij na primeru novih mest in naselij v Socialistični Sloveniji. V: Socijalizam na klupi: Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike. Pula-Zagreb 2013 (dalje Kladnik, Iskanje novih raziskovalnih paradigem), str. 158.

¹⁹ Prim. Nina Vodopivec: Labirinti postsocializma. Socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev. Ljubljana 2007 (dalje Vodopivec, Labirinti postsocializma), str. 10-12; Marta Verginella: Zgodovinopisna in politična raba pričevalca. V: Acta Histriae, 2012, št. 1-2 (dalje Verginella, Zgodovinopisna in politična raba pričevalca), str. 110-113; Kladnik, Iskanje novih raziskovalnih paradigem, str. 157-159.

²⁰ Druga svetovna vojna je v Jugoslaviji korenito vplivala na spremembo vrednostnega sistema. Podoba narodnoosvobodilnega boja je bila po vojni idealizirana in interpretirana enoznačno. Borci so tvorili močno generacijsko skupnost in postali nosilci spominjanja, ki je bilo osnova za povojno družbeno ureditev. Njihovi otroci, rojeni po vojni, so bili vzgajani v duhu antifašizma in izkušnje druge svetovne vojne. Doživeli so izgradnjo socializma, v katerem so mnogi videli prihodnost. Gl. Todor Kuljić: Sociologija generacije. Beograd 2009, str. 81-84.

²¹ Ruth Finnegan: Family Miths, Memories and Interviewing. V: The Oral History Reader. Second Edition. New York 2006, str. 178.

do danes. Kljub temu da pričevalci poudarjajo, da sami ne delajo razlik, ali da so se pomirili s preteklostjo, je bilo iz pogovorov opaziti, da se identificirajo s to ali ono oceno obdobja kot pripadniki ene skupine ali v opoziciji do druge. To je med drugim vidno v oznakah za te skupine, ki so še vedno čustveno obarvane: »tabeli«, »tardeči«, »farji«, »naši«, »njihovi« so najbolj pogoste, obstajajo pa tudi mnoge druge. Ne glede na to, kateri skupini so pripadali, je bilo mnogim sogovornikom pomembno, da mi povedo, kakšna je bila družinska pot v času vojne, kakšne so bile njihove izgube, travme ali dogodki, na katere so bili ponosni. Ne samo, ker je to zaznamovalo celo družino, ampak predvsem zato, ker so s tem razlagali tudi čas po vojni in položaj družine v povojni družbi. Izziv pri razumevanju zgodb pričevalcev nastane zaradi vpetosti različnih subjektivnih ali družinskih spominov v širši družbeni okvir, kar vpliva na posameznikovo spominjanje. Posebej vplivni so pri tem različni javni diskurzi, predvsem politični in medijski, v katerih je preteklost prekomerno prisotna, vsebine pa so pogosto prikazane poenostavljeno ali celo enostransko.²² Velikokrat lahko opazimo nerazumevanje ali celo nespoštovanje drugačnih življenjskih izkušenj. Tudi iz pričevanj je videti, da skupni spomini oblikujejo simbolni kapital, ki po eni strani povezuje enako misleče, hkrati pa še vedno ločuje skupine, ki jih povezujejo različni spomini. Zdi se celo, kot da pripadniki različnih skupin obeležujejo svoje dneve spomina ali se spominjajo svojih zmag in žrtev. Javni diskurzi utrjujejo njihovo prepričanje, ne glede na to, ali se z njimi strinjajo ali ne, ter s tem ohranjajo delitve.

Socializem je bil družbeni sistem, ki je imel jasno predpisano simboliko. A kljub temu in delitvam, ki sem jih navedla, pričevanja posameznikov kažejo, da so obstajali znotraj sistema, v vsakdanjem življenju ljudi, bolj kompleksni odnosi. Ljudje niso samo čakali, da bo socializma konec, ali se zadovoljili s pridobljenimi pravicami.²³ Družba, ki je bila med drugim zaznamovana s pomanjkanjem,²⁴ jih je po eni strani

²² V današnjih časih smo soočeni z nešteti podobami, ki jih prinašajo mediji, filmi, internet in družabna omrežja, kar tudi vpliva na spominjanje. O socializmu v Sloveniji obstajajo različni javni diskurzi: poskrbel je za delo, napredek in enake možnosti; režim je bil totalitaren; navade, ki smo se jih naučili v socializmu, so odgovorne za gospodarsko krizo; socializem nudi alternativo za rešitev gospodarske krize. Vse te podobe lahko služijo za podporo individualnim ali družinskim spominom. Po drugi strani Marta Verginella opaža, da so v Sloveniji pričevalci v dobrem desetletju pridobili na veljavi, predvsem pri poskusih demokratizacije pogleda na slovensko novejšo zgodovino, vendar hkrati opozarja na njihovo politično rabo. Kot pravi, novo zanimanje za ustne vire ni izviralo iz zgodovinopisja, kjer so do konca devetdesetih let veljali za bolj ali manj nezanesljive, ampak iz medijev, kjer so pričevanja lahko dobila moč dokumentarnega dokaza. Njihova rabo problematizira, ker so se mediji prvenstveno ukvarjali s tragičnimi platmi slovenske zgodovine, ki so bile hkrati politično močno zaznamovane. Gl. Verginella, *Zgodovinopisna in politična raba pričevalca*, str. 110-113.

²³ Alexei Yurchak zavrača binarni koncept dobro - slabo in pokaže, kako so se ljudje v vsakdanjiku prilagodili uradni politiki. Veliko ljudi je odkrito podpiralo osnovne socialistične vrednote, čeprav so v vsakdanjih praksah rutinsko kršili veliko pravil, ki jih je postavil ta politični sistem. Pri tem pokaže, kako zadnja sovjetska generacija ni enostavno zavračala ideologije oziroma jo izrabljala za napredovanje, ampak je uporabila kreativne prakse, da bi dala ideologiji pomen v okviru svojih vrednot. Yurchak zaključuje, da je bila zato perestrojka le javna manifestacija sprememb, ki so se po tiho že uveljavile znotraj sistema. Gl. Alexei Yurchak: *Soviet Hegemony of Form. Everything Was Forever, Until It Was No More*. V: *Comparative Studies in Society and History*, 2003, št. 3, str. 480-510.

²⁴ Vprašanje pomanjkanja v socialističnih družbah je podvrženo možnosti posploševanja. Tatjana

prisilila, da so se temu prilagodili, po drugi strani pa so si tudi sami želeli izboljšati življenjske pogoje, kar je popolnoma človeška lastnost. Ob koncu socializma so se posamezniki morali soočiti s svojimi spomini in se prilagoditi na nove življenjske pogoje. Iskanje možnosti v novi politični in gospodarski ureditvi, varovanje ugleda, da bo skladen z novo ureditvijo, izboljšanje možnosti za prihodnost so dejavniki, ki potencialno lahko vplivajo na spremembo pogleda na preteklost ali celo na njeno redefiniranje.²⁵ Pri tem obstaja možnost za nastanek novih mitov o preteklosti, ali pa le-ta postane sredstvo za obračunavanje. Tako so se nekateri pričevalci osredotočili na poudarjanje možnosti, ki jih je prinesel socializem: službe so bile zagotovljene, stanovanja dostopnejša, mogoče je bilo zgraditi hiše. A kljub temu je iz njihovih zgodb razbrati, da je bilo za to potrebno tudi odrekanje, trdo delo, ter da je bilo pomanjkanje še vedno prisotno. Drugi so, nasprotno, izrazito poudarjali pomanjkanje in se izogibali zgodbam o tem, kako so rešili stanovanjsko vprašanje, dobili službo ali marsikatero druge dobrine. Informacije, ki sem jih dobila, so v obeh primerih mogoče celo podobne, poudarki pa močno različni. Skleпам, da se nekdo, ki želi poudariti prevladujoče pozitivno podobo o socializmu, ne bo spuščal v razlago negativno vrednotenih pojavov, prav tako kot bo nekdo, ki želi poudariti prevladujoče negativno podobo, izpuščal pozitivne vidike življenja v socializmu. Seveda moramo razumeti, da si je nekdo, ki je občutil represivne ukrepe v prvem desetletju po drugi

Thelen je tako opozorila na teoretične pomanjkljivosti široko razširjene interpretacije, da so bile socialistične ekonomije utemeljene s pomanjkanjem. Gl. Tatjana Thelen: *Shortage, Fuzzy Property and Other Dead Ends in the Anthropological Analysis of (Post)socialism*. V: *Critique of Anthropology*, 2011, št. 1, str. 43-61. Ksenja Vidmar Horvat pa opozori na spomine na potrošništvo v času socializma, ki vplivajo na konstrukcijo pomena potrošništva v postsocializmu. Jugoslaviji zaradi odprtosti na zahod pripiše posebno mesto znotraj vzhodnega bloka, a pokaže tudi na antagonističen odnos med jugoslovansko potrošniško družbo in socialističnimi političnimi strukturami. Država je z omejitvenimi ukrepi vdrla v zasebnost državljanov, ki so bili kot povračilo hkrati lojalni in neloyalni, ne nujno zaradi političnega prepričanja, ampak ker so se obnašali kot pragmatični potrošniki, ki želijo najprej zadostiti svojim potrebam. Gl. Ksenja Vidmar Horvat: *Memory, Citizenship, and Consumer Culture in Post-socialist Europe*. V: *A Companion to the Anthropology of Europe*. Oxford-Chichester-Malden 2012, str. 145-162. Razumeti moramo, da so bile ekonomske razmere v Jugoslaviji v različnih obdobjih zelo različne. Izrazito pomanjkanje je bilo prisotno predvsem v prvem desetletju po drugi svetovni vojni, zlasti od 60. let pa se je razvijalo tudi potrošništvo. V moji raziskavi me ne zanima toliko pomanjkanje raznih potrošniških ali tudi »luksuznih« dobrin, temveč pomanjkanje osnovnih življenjskih potrebščin, na primer stanovanj ali gradbenega materiala, in kako je tako pomanjkanje vplivalo na strategije ljudi.

²⁵ Kuljić trdi, da se v »antikomunističnem režimu spominjanja«, kot ga sam imenuje, spreminjajo prioritete in vrednote ter s tem poudarki v osebnih zgodbah. Gl. Kuljić, *Kultura spominjanja*, str. 81-82. Zanimiv je tudi praktičen primer dinamičnega odnosa med nacionalnim mitom in posameznikovim spominom, ki ga je pokazal Alistair Thomson na primeru zgodbe vojaka iz prve svetovne vojne. Od začetnega odpora do spominjanja, ker se vojakova izkušnja ni mogla enčiti z mitom junštva, se je njegov odnos s časom redefiniral, saj se je spremenilo javno razumevanje travmatičnih vojnih izkušenj. Nekdanje tabu teme so postale sprejemljive, zato se je lahko pomiril s svojo preteklostjo in celo postal aktiven posrednik spominov. Toda avtor na koncu opozori, da so kljub novi javni podobi združene avstralsko-novozelandske vojske (Anzac), ki se je izoblikovala po izkušnji druge svetovne vojne, predvsem pa po izkušnji iz Vietnoma, nekateri segmenti njegovega spomina še vedno prezrti. Gl. Alistair Thomson: *Anzac Memories. Putting Popular Memory Theory into Practice in Australia*. V: *The Oral History Reader*. Second Edition. New York 2006, str. 244-254.

svetovni vojni, kot so povojni poboji ali nacionalizacija, oziroma doživel kratenje svobode govora ali veroizpovedi, drugače izoblikoval podobo o socializmu kot nekdo, za katerega je socializem enostavno pomenil boljše življenjske pogoje, pridobitev socialnih pravic ali možnosti za napredovanje na socialni lestvici. Pri tem je vidno, da mnogi pričevalci svojo naracijo oblikujejo okoli posameznih dejstev, da še bolj poudarijo njen pomen.²⁶

Čas gospodarske krize in širšega družbenega nezadovoljstva, v katerem sem začela snemati pričevanja, je prav tako vplival na spomine. S krizo in propadom nekdanjih uspešnih podjetij se pojavlja vprašanje vzrokov za neuspeh poosamosvojitvene gospodarske politike. Iz pričevanj sem videla, da mnogi krivce za korupcijo in neuspeh iščejo v socializmu, ki naj bi po njihovem mnenju tako obnašanje spodbujal, mnogi pa v njem vidijo sistem, ki je omogočal varnost in stabilnost brez razlik med ljudmi.²⁷ Pri pričevalcih je močno izražena primerjava z minulimi časi, predvsem kar zadeva zaposlitvene možnosti, ki so jih imeli, medtem ko omenjajo, da se njihovi otroci ali vnuki borijo za zaposlitve, ali pa se spominjajo medosebnih odnosov, ki naj bi bili včasih bolj pristni. Po drugi strani niso redki tisti, ki v socializmu ali domnevnem ohranjanju starih praks vidijo krivca za nastalo gospodarsko krizo; ali pa vidijo kontinuiteto nekdanjih elit v politiki. Pogosto ti pričevalci še vedno iščejo zadoščenje za pretekle krivice ali pa so izrazito nezadovoljni z razvojem Slovenije po osamosvojitvi.

Vrnimo se k pričevanjema, omenjenima na začetku. Pričevalka je izvor nepravilnosti, ki so jih doživeli ona sama, njena družina ali drugi iz njenega kroga, videla v komunizmu, Jugoslavijo je primerjala s Sovjetsko zvezo, se spominjala, da so jih že med vojno v šoli učili, kaj bo prinesel komunizem, ter povojno usodo družine videla v njeni protikomunistični usmerjenosti. Bolj se je ustavljala pri tistih odlomkih iz svojega življenja, ki so podpirali to njeno pripoved, kot v veselih dogodkih. S situacijo, v kateri je danes Slovenija, ni zadovoljna, povezuje pa jo z vplivi nekdanjih političnih elit oziroma ostanki nekdanjega političnega sistema. Pričevalec se je, prav nasprotno, spominjal pretežno pozitivnih strani svojega življenja v socializmu, ki so bile podkrepjene z mnogimi anekdotami, od otroških vragolij do služenja vojaškega roka, službe, članstva v delavskem svetu ali krajevni skupnosti. Tudi on ni zadovoljen s trenutno gospodarsko in politično situacijo, vendar pri tem poudarja, da je bilo včasih bolje, in omenja težko situacijo, v kateri so njegovi otroci. Ne glede na to, da sta pričevalca podala popolnoma nasprotni podobi o življenju v socializmu, obe naraciji lepo ponazarjata prepletanje individualnih izkušenj, družinske zgodovine ter vpetosti v današnji prostor in čas.

²⁶ Abrams, *Oral History Theory*, str. 47.

²⁷ Vodopivecva, ki je iskala pogled delavcev tekstilne industrije na socializem, kako doživljajo sedanje življenjsko okolje ter iščejo svoj položaj v tem okolju, kjer se zaradi postopnega propadanja tekstilne industrije v Sloveniji, spremembe odnosa do delavstva in težav pri prilagajanju na nove razmere v gospodarstvu spreminja njihov socialni položaj, je na primer ugotovila, da spremembe v delovnem okolju niso bile posledica samo družbenih sprememb, temveč sprememb v modelu produkcije na globalnem nivoju. Gl. Vodopivec, *Labirinti postsocializma*, str. 16-17, 47-56, 115-144.

Kaj lahko povejo individualne izkušnje

Individualne izkušnje in zgodbe, s katerimi se le-te prenašajo skozi generacije, so del življenja. Prav vsi z njimi podoživljamo pretekle dogodke, ustvarjamo zgodovino, naj bo osebna, družinska ali širša družbena, jih delimo z drugimi in povratno sprejemamo zgodbe drugih. Na ta način razmišljamo o sebi ter utrjujemo svojo pozicijo v času in prostoru. Že pri zasnovi raziskave sem se trudila, da bo struktura pričevalcev geografsko in demografsko zelo raznolika. In taki so se pokazali tudi do sedaj zbrani spomini raznoliki. Nekateri pričevalci socializem v celoti obsojajo kot totalitarni sistem, drugi nanj gledajo z nostalgijo, večina pa svojo resnico išče nekje med obema poloma. Toda tega ne moremo razumeti kot iskanje dobrega in slabega, ampak predvsem kot pričevalčevo osmišljanje svoje zgodbe, ki ne izhaja le iz individualnih izkušenj, ampak pogosto z današnje pozicije. Mnogi avtorji, ki se ukvarjajo z ustnimi viri, se posvečajo vprašanju, kako in zakaj se preteklost aktivira, uporablja, ohranja, posreduje in tudi potvarja. Pri tem ugotavljajo, da posameznikov pogled na preteklost ni odvisen samo od direktnih življenjskih izkušenj, ampak od mnogih drugih dejavnikov: od okolja, starosti, generacijskega okvira, izobrazbe, etnične pa tudi kulturne in politične pripadnosti ali trenutnih življenjskih okoliščin. Prav trenutne življenjske okoliščine pričevalcev, predvsem ekonomske, se v moji raziskavi zaenkrat kažejo kot pomemben dejavnik, a mogoče še bolj posredovani družinski spomini, ki vplivajo na oblikovanje posameznikovih spominov na življenje v socializmu. Socializem v njihovih spominih ni samo obdobje, ki je minilo, ampak do njega zavzemajo stališče. Bolj kot formalna izobrazba pa je pomembno, katerim informacijam pričevalci zaupajo in verjamejo, od kod jih dobivajo ter kakšna prepričanja imajo. Pluralnost spominov zato najprej razumem kot posledico različnih individualnih izkušenj, vendar tudi zgodovinskih izkušenj širše družine, ki se v obliki spominov posredujejo preko generacij in vplivajo na vrednote pričevalcev ter na njihov pogled na svet. Razumem pa jo tudi kot posledico današnjih interpretacij preteklosti, saj o tem obdobju naše zgodovine v javnih diskurzih obstajajo različne podobe ali konceptualizacije. Še posebno zato, ker so ocene o preteklosti pogosto prisotne v medijskem in političnem diskurzu.

Izhajajoč iz teh razmišljanj lahko seveda upravičeno sklepamo, da s pričevanji ni mogoče dobiti odslkave resnične podobe življenja v socializmu, temveč podobo, na katero so vplivali čas, ki je pretekel od njegovega konca, ter kasnejše izkušnje posameznikov. Zato je znanstvena obdelava ustnih virov toliko bolj pomembna za kritični pogled ne samo na vsakdanje življenje, ampak tudi na družbene strukture nekdanjega političnega sistema. Enopartijski politični sistem je bil nedemokratičen in je kot tak prinesel kršenje človekovih pravic, omejevanje svobode govora in izražanja prepričanja. Toda njegova narava se je skozi desetletja spreminjala, menjavala so se obdobja pritiskov in popuščanj. Hkrati je prinesel tudi določen napredek, mnogim izboljšanje življenjskega standarda, zagotovljeno delovno mesto, socialne pravice ali možnosti za izobraževanje. Jasno je, da imajo pričevalci vsak svoje spomine, ki se ne ujemajo vedno s splošno zgodovinsko oceno obdobja, kajti imajo različne življenjske

izkušnje, na katere poleg tega vplivajo vsi prej omenjeni dejavniki. Toda pritegnila me je prav ta raznolikost osebnih pogledov na preteklost, saj se v njih odražajo motivacije in strategije, ki so jih posamezniki uporabljali za obvladovanje svojega sveta in izboljšanje življenjskih pogojev. Individualne izkušnje vidim kot pomembno gradivo za razumevanje družbenih procesov in socialnih pozicioniranj posameznikov v socializmu in postsocializmu, ki lahko osvetlijo in pojasnijo kompleksno realnost vsakdanjega življenja.

Jelka Piškurić

METHODOLOGICAL CHALLENGES OF IMPLEMENTING ORAL SOURCES IN THE
RESEARCH OF EVERYDAY LIFE IN SOCIALISM

S U M M A R Y

In her contribution the author presents certain specific methodological challenges she encountered during her research of everyday life in socialism. Since the research is dedicated to the outlook on everyday life in socialism from the perspective of the people who lived in that period, oral sources were chosen as the main research source. These sources have specific characteristics and features. The author describes especially those factors that influence recollection and which she identified as relevant for the understanding of the research into everyday life in socialism as well as for the analysis of the collected testimonies. She encountered these factors during her fieldwork as well as during the processing and analysis of the testimonies.

First of all, the contribution focuses on the selection of the method of approach, the recording of testimonies, and factors which influenced the collaboration with witnesses and dynamics of testimonies. The author describes her fieldwork experience and the way of establishing a relationship with the witnesses. The content analysis is dedicated to the questions of the image of the past as conveyed by the witnesses and the possibility of employing this image in historical research. It is clear that each of the witnesses have their own memories, as their individual experiences differ. Some witnesses condemn socialism as an entirely totalitarian system, others remember it with nostalgia, yet the majority is of the opinion that the truth lies somewhere between both extremes. We should not understand this as a search for good or evil, but rather as the witnesses' attempts to assign meaning to their stories, stemming also from their life in the post-socialist society. The analysis of testimonies, collected to date, reveals that the memories of the witnesses and their deliberations about life in socialism have not only been impacted by direct experience but also by their original environment, the historical experience of their families, the period of economic crisis and social discontent during which the recordings were made, or integration into the wider social context where different public discourses play an important role as well.

The very diversity of outlooks on the past and their scientific analysis are necessary to understand the motivations and strategies employed by individuals to control their world and improve the living conditions. Socialism as a one-party system was non-democratic and characterised by the violation of human rights as well as by the limited freedom of speech and expression of beliefs. The circumstances during the individual periods varied extensively, with alternating intervals of pressure and appeasement. Socialism also brought about a certain progress and improved living standard for many people, guaranteed employment, social rights and educational opportunities. Individual experience represents an important material for the understanding of social processes and social positioning of individuals in socialism as well as in post-socialism.

Literatura

- Abrams, Lynn. *Oral History Theory*. London, New York 2010.
- Czerwiński, Maciej. Breme (post)komunizma: Hrvatski i poljski kulturni kodevi. V: Kolanović, Maša(ur.). *Komparativni postsocializam: Slavenska izkustva*. Zagreb 2013, str. 47-80.
- Fikfak, Jurij. Direktorji med socializmom in kapitalizmom. V: Fikfak, Jurij, Prinčič, Jože (ur.): *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana 2008, str. 9-20.
- Kladnik, Ana. Iskanje novih raziskovalnih paradigem in uporaba novih metodologij na primeru novih mest in naselij v Socialistični Sloveniji. V: Duraković, Lada, Matošević, Andrea (ur.). *Socijalizam na klupi: Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*. Pula, Zagreb 2013, str. 153-176.
- Kuljić, Todor. *Kultura spominjanja: Teoretske razlage uporabe preteklosti*. Ljubljana 2012.
- Kuljić, Todor. *Sociologija generacije*. Beograd 2009.
- Milharčič Hladnik, Mirjam. Avto/biografičnost narativnosti: metodološko teoretični pristopi v raziskovanju migracijskih izkušenj. V: *Dve domovini: razprave o izseljenstvu*, 2007, št. 26, str. 31-46.
- Perks, Robert, Thomson, Alistair (ur.). *The Oral History Reader: Second Edition*. New York 2006.
- Portelli, Alessandro. *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. Albany 1991.
- Ramšak, Mojca. *Portret glasov: Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji - na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana 2003.
- Ritchie, Donald A. (ur.). *The Oxford Handbook of Oral History*. Oxford 2011.
- Rožac Darovec, Vida. Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine. V: *Acta Histriae*, 14, 2006, št. 2, str. 447-467.
- Thelen, Tatjana. Shortage, Fuzzy Property and Other Dead Ends in the Anthropological Analysis of (Post)socialism. V: *Critique of Anthropology*, 31, 2011, št. 1, str. 43-61.
- Toš, Niko. Ne-spreminjanje pogledov na preteklost: mnenja o akterjih medvojnih dogajanj (partizani - domobranci) in razmerah v obdobju 1945-1990. Ljubljana 2007. Dostopno na: http://www.cjm.si/sites/cjm.si/files/file/e-dokumenti/Pogledi_na_preteklost_porocilo_februar_2007.pdf, 25. 11. 2014.
- Velikonja, Mitja. *Titostalgija - študija nostalgije po Josipu Brozu*. Ljubljana 2008.
- Verginella, Marta. Zgodovinopisna in politična raba pričevalca. V: *Acta Histriae*, 2012, št. 1-2, str. 107-120.
- Vidmar Horvat, Ksenja. Memory, Citizenship, and Consumer Culture in Postsocialist Europe. V: Kockel, Ullrich, Nic Craith, Máiréad, Frykman, Jonas (ur.). *A Companion to the Anthropology of Europe*. Oxford, Chichester, Malden 2012, str. 145-162.
- Vodopivec, Nina. *Labirinti postsocializma: socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev*. Ljubljana 2007.
- Vodopivec, Nina. Samooodgovornost - paradigma sodobne modernizacije: izziv ali grožnja. V: Andrej Studen (ur.). *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana 2012, str. 223-246.
- Vogrinc, Janez. *Kvalitativno raziskovanje na pedagoškem področju*. Ljubljana 2008.
- Yurchak, Alexei. Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, Until It Was Was No More. V: *Comparative Studies in Society and History*, 45, 2003, št. 3, str. 480-510.

1.01
Prejeto 15. 4. 2015

UDK: 329.15:327(450)"1947/1954"

Diego D'Amelio*

'Peace in Security' and the 'Bridge Border'. The Italian Centre-Left and Yugoslavia in resolving the Question of Trieste

IZVLEČEK

»MIR V VARNOSTI« IN »MEJA - MOST«. ITALIJANSKA LEVA SREDINA IN JUGOSLAVIJA PRI PRESEGANJU TRŽAŠKEGA VPRAŠANJA

Avtor v članku obravnava različne zamisli vodenja t. i. Jadranskega vprašanja v času po drugi svetovni vojni. Posebno pozornost nameni strategijam politične 'leve sredine', 'moroiteizmu' in 'obmejnemu katolicizmu', ki so bile, potem ko je bil Trst leta 1954 vrnjen Italiji, usmerjene v preseganje dediščine konflikta in v normalizacijo odnosov med Jugoslavijo in Italijo. Avtor rekonstruira pot pomiritve med sosednjima državama, ki so ju pred tem ločevala nacionalna, ideološka in politična rivalstva. Ob orisovanju vzporednic med izbirami italijanskih osrednjih in lokalnih politik, avtor v nadaljevanju proučuje zvezo med t. i. Ostpolitik Alda Mora in usmeritvijo tržaških krščanskih demokratov. Oboji so namreč hoteli zaključiti spore ob italijanski vzhodni meji - ti so potekali v imenu t. i. obrambe italijanstva (1945-1954) - v času, ki so ga označevali zmanjšanje napetosti med blokoma, reorganizacija mednarodnega komunizma in multilateralnost konference v Helsinkih. Namen razprave je torej osvetliti, kako in s kakšnimi posledicami je Morova strategija 'miru in varnosti' in 'meje - mostu', ki sta bila v šestdesetih in sedemdesetih letih vodilni načeli tudi krščanskih demokratov v deželi Furlaniji-Juljski krajini, na eni strani vzpostavila odnose sodelovanja s Titovo Jugoslavijo (ti so svoj vrh dosegli z Osimskimi sporazumi leta 1975) in na drugi strani orisala novo politično, gospodarsko in nacionalno funkcijo perifernega območja Julijske krajine, državna pripadnost katere je bila dolgo časa predmet sporov in ki so jo zaznamovale hude posledice druge svetovne vojne.

ABSTRACT

The essay presents several ideas regarding the management of the 'Adriatic Question' in the period following World War II. It focuses particular attention to the strategies of the political centre-left, of 'Moroiteism', and of 'border Catholicism' aimed at overcoming the legacy of the conflict and achieving normalisation of Italo-Yugoslav relations after the return of Trieste to Italy in 1954.

* Phd, Istituto Storico Italo-Germanico - Fondazione Bruno Kessler, Trento, Via S. Croce 77, 38122 Trenti, Italija; damelio@fbk.eu

The analysis reconstructs the conciliatory path of two bordering states, formerly divided by fierce national, political, and ideological rivalry. Drawing a parallel between the choices made centrally and those made locally, the work furthermore examines the connection between Aldo Moro's 'Ostpolitik' and the line taken by Trieste's Christian Democrats, both of which sought to put an end to controversy on the eastern border - following the so-called 'defence of Italianness' (1945-1954) - in a situation characterised by a lowering of tensions between the blocs, by the reorganisation of international Communism, and by the multilateralism of the Helsinki Conference. The aim of the paper is therefore to shed light on how and with what consequences Moro's 'Peace in Security' and the 'Bridge Border' strategy - the leading principles of the Julian Christian Democrats throughout the 1960s and 1970s - established on the one hand a relationship of collaboration with Tito's Yugoslavia (culminating in the Treaty of Osimo in 1975) and on the other designed a new political, economic, and national function for the peripheral region of Venezia Giulia, whose sovereignty had long been contested and which had been severely penalised in the aftermath of the Second World War.

The long wave of the Trieste Question

'Peace in security' and the 'bridge border' were the two evocative expressions with which the Christian Democracy (Democrazia Cristiana, DC) - the governing party of Italy and of Trieste throughout the post-Second World War period - denoted in the 1960s and 1970s the objectives of the discussions conducted between Italy and Yugoslavia.¹ Much had changed since the post-1945 years, when the two countries had engaged in a fierce dispute on the assignation of Venezia Giulia.² Amid the climate of *détente* in Europe, Rome and Belgrade were able to pursue a new strategy of dialogue which would definitively resolve the dispute on the frontier that had continued even after the peace treaty, with moments of acute tension in bilateral relations. In both the centre and the periphery, the Christian Democrats and the centre-left attached great importance to pacification of relations with neighbouring states, and in particular with the nearby socialist republic, within the framework of

¹ Massimo Bucarelli: *La «questione jugoslava» nella politica estera dell'Italia repubblicana (1945-1999)*. Rome 2008; Luciano Monzali: *La questione jugoslava nella politica estera italiana dalla prima guerra mondiale ai trattati di Osimo (1914-1975)*. In: Franco Botta, Italo Garzia (eds): *Europa adriatica. Storia, relazioni, economia*. Rome-Bari 2004; Massimo Bucarelli, Luciano Monzali (eds.): *Italia e Slovenia fra passato, presente e futuro*. Rome 2009; Georg Meyr, Raoul Pupo (eds.): *Dalla cortina di ferro al confine ponte*. Trieste 2008. For an overview of Italian foreign policy in the post-Second World War period see Luigi Vittorio Ferraris: *Manuale di politica estera italiana 1943-1993*. Rome-Bari 1996; Roberto Gaja: *L'Italia nel mondo bipolare. Per una storia della politica estera italiana (1943-1991)*. Bologna 1995; Pietro Pastorelli: *La politica estera italiana del dopoguerra*. Bologna 1987; Antonio Varsori: *L'Italia nelle relazioni internazionali dal 1943 al 1992*. Rome-Bari 1988; Agostino Giovagnoli, Silvio Pons (eds): *Tra guerra fredda e distensione*. Soveria Mannelli 2003; Federico Romero, Antonio Varsori (eds): *Nazione, interdipendenza, integrazione. Le relazioni internazionali dell'Italia (1917-1989)*. Rome 2005.

² Mainardo Benardelli: *La questione di Trieste. Storia di un conflitto diplomatico*. Udine 2006; Raoul Pupo: *Fra Italia e Jugoslavia. Saggi sulla questione di Trieste (1945-1954)*. Udine 1989.

the so-called Italian *Ostpolitik*.³ The Treaty of Osimo was the culmination of this approach. It formally resolved the Julian dispute in the spirit of the Helsinki Conference (1975),⁴ and it was presented as indispensable for providing Italy with new opportunities for action in the Adriatic theatre, and at the same time giving a renewed function to Trieste and the territories on the country's eastern frontier.⁵

The 'Adriatic Question' had been at the centre of national interest since the Risorgimento, becoming a matter of domestic politics only after the annexation of Venezia Giulia in 1918. Thereafter Rome had had to administer a region traversed by half a century of ethnic frictions between Italians and Slavs. Management of the 'Austrian heritage' found the Italian state severely unprepared culturally, even more so than politically and administratively.⁶ The weak liberal governments adopted a centralist stance, which greatly displeased the minorities and failed to temper hostilities between national groups. Nor did they have the strength to counter the precocious upsurge of 'border fascism' and the onset of a conception of the frontier as the gateway for aggressive penetration of the Balkans and control of the Adriatic. At international level, during the 1920s and 1930s, relations with Belgrade were frequently strained, for various reasons: the myth of the 'mutilated victory', the regime's imperialism, and the oppression suffered by the Slovenes and Croats living in the Kingdom of Italy as a result of the war and subject to brutal ethnic persecutions by the dictatorship.

After the atrocities committed during the invasion of Yugoslavia, the collapse of fascism and its institutions in 1943 made Venezia Giulia the object of claims by the Yugoslav national liberation movement. Violence and harassment ensued against Italians, who thus paid for the identification between Italians and fascism promoted by the regime, and for the opposition raised by the majority of the population against establishment of the socialist republic.⁷ On conclusion of the conflict, the region's future was the first cause of friction within the anti-Nazi coalition, which decided to divide it between an Anglo-American military government and a similar Yugoslavian body, given the impossibility of reaching agreement on the territory's

³ Italian historiography has borrowed the expression '*Ostpolitik*' to denote the strategy of conciliation adopted by centre-left governments towards the European countries of the socialist bloc. See Bruno Bagnato: *Prove di Ostpolitik. Politica ed economia nella strategia italiana verso l'Unione Sovietica 1958-1963*. Florence 2003 (henceforth Bagnato, *Prove di Ostpolitik*); Pia G. Celozzi Baldelli (ed.): *La politica estera italiana negli anni della grande distensione (1968-1975)*. Rome 2009; Federico Imperato: *Aldo Moro e la pace nella sicurezza. La politica estera del centro-sinistra (1963-68)*. Bari 2011; Italo Garzia, Luciano Monzali, Marco Bucarelli (eds): *Aldo Moro, l'Italia repubblicana e i Balcani*. Nardò 2011 (henceforth Garzia, Monzali, Bucarelli, *Aldo Moro, l'Italia repubblicana e i Balcani*).

⁴ Carla Meneguzzi Rostagni (ed.): *The Helsinki Process: a Historical Reappraisal*. Padua 2005.

⁵ For an overview see Marina Cattaruzza: *L'Italia e il confine orientale*. Bologna 2007; Giampaolo Valdevit: *Trieste. Storia di una periferia insicura*. Milan 2004; Roberto Finzi, Claudio Magris, Giovanni Miccoli (eds): *Storia d'Italia. Le Regioni dall'Unità a oggi. Friuli Venezia Giulia*. Torino 2002 (henceforth Finzi, Magris, Miccoli, *Storia d'Italia. Le regioni*).

⁶ Dennison I. Rusinow: *Italy's Austrian Heritage, 1919-46*. Oxford 1969.

⁷ Raoul Pupo: *Trieste '45*. Rome-Bari 2010; Nevenka Troha: *Chi avrà Trieste? Sloveni e italiani tra due Stati*. Trieste 2009.

future. Until 1954, the Italian authorities were deprived of sovereignty over Trieste, which was now separated from the Istrian hinterland and from the central European area beyond the Iron Curtain.

The allies soon included Trieste in their 'containment' strategy. Meanwhile, the fate of the disputed region led to a significant resurgence of national sentiment throughout the peninsula. Local clashes erupted between Italian anti-communist groups and the supporters of Yugoslavia, who formed the majority among Slovenes and the Italian working class.⁸ The pro-Italian movement adopted an ultra-patriotic stance which, although steered by the republican government and the Christian Democrats,⁹ saw Rome come to terms with the nationalist groups in the region and seek to impose an alliance between the democratic and neo-fascist components in Trieste. The ideological and national battle spread through the streets of Trieste with acts of violence on both sides. They would abate only at the end of the 1940s, with the exception of vicious brawls provoked by the Italian nationalist front in the final crises of 1952 and 1953.¹⁰

In fact, the peace treaty had not contributed to reconciliation, with the consequence for Italy of the loss of Istria and the internationalization of the Free Territory of Trieste (FTT).¹¹ The latter, however, was never assigned the governor that should have replaced the two military governments and reunite the areas controlled by them: first because of the growing disagreements between the Anglo-Americans and the Soviets, and second because of the breach between Tito and Stalin in June 1948, which made Belgrade a valuable interlocutor for the West.¹² Although only a few months previously the allied tripartite declaration had promised the return of the FTT to Rome (in order to foster the emergence of the DC and De Gasperi at the eve of the first parliamentary elections in Italy), the new and unforeseen strategic need to »keep Tito afloat« meant that the United States and Great Britain began to push for the definitive division of the region between Italy and Yugoslavia accord-

⁸ Diego De Castro: *La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954*. Trieste 1981; Anna Millo: *La difficile intesa. Roma e Trieste nella questione giuliana 1945-1954*. Trieste 2011; Diego D'Amelio, Andrea Di Michele, Giorgio Mezzalana (eds): *La difesa dell'italianità. L'Ufficio per le zone di confine a Bolzano, Trento e Trieste (1945-1954)*. Bologna 2015.

⁹ Diego D'Amelio: *Democristiani di confine. Ascesa e declino del «partito italiano» a Trieste fra difesa dell'italianità e normalizzazione adriatica (1945-1979)*. In: *Contemporanea*, 3, 2014 (henceforth D'Amelio, *Democristiani di confine*). On the DC in Italy see Paolo Acanfora: *Miti e ideologia nella politica estera Dc. Nazione, Europa e Comunità atlantica (1943-1954)*. Bologna 2013; Agostino Giovagnoli: *Il partito italiano. La Democrazia cristiana dal 1942 al 1994*. Rome-Bari 1996; Agostino Giovagnoli: *La cultura democristiana. Tra Chiesa cattolica e identità italiana 1918-1948*, Rome-Bari 1991.

¹⁰ Giampaolo Valdevit (ed.): *La crisi di Trieste. Maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica*. Trieste 1995.

¹¹ Sara Lorenzini: *L'Italia e il trattato di pace del 1947*. Bologna 2007.

¹² Beatrice Heuser: *Western «Containment» Policies in the Cold War. The Yugoslav Case 1948-1953*. London 1989; Lorraine M. Lees: *Keeping Tito Afloat. The United States, Yugoslavia and the Cold War*, Pennsylvania State University, University Park, 1997; For an overview see Vojislav G. Pavolović (ed): *The Balkans in the Cold War*. Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Belgrade 2011.

ing to the *status quo*. The Italian government, however, did not change its stance. Although in 1947 it had resumed trade relations with its Balkan neighbour, it was hostile to the latter in the name of anti-communism and resisted pressures for a bilateral agreement. It suffered the Anglo-American policy of privileging Moscow's former satellite instead of a country belonging to NATO. It was in 1954 that the dispute was resolved by the London Memorandum, which ratified the situation that by now had consolidated.

The agreements did not remedy the animosity between the two States. There still remained ideological distances, the problem of the border, and that of the minorities. These would continue to be burdensome issues even after the first signs that the Cold War was attenuating. For example, until the mid-1960s, Italy would affirm its sovereignty over the entire FTT and the provisional nature of the Memorandum, although this interpretation had been excluded *a priori* by the allies. However, 1954 marked a turning point, which obliged Rome to begin considering adjustment to the change of scenario. It required mitigation of the contrasts between Italy and Yugoslavia and the definition of a new function for Trieste, a city which the war had assigned to a geopolitical context in which it was peripheral and downgraded, located on the margins of the Iron Curtain, and driven by the after-effects of the ideological and national struggle. It was a slow process influenced by the constant opposition raised by the Right and associations of Istrian refugees, as well as by the 'Triestines' continuing sense of encirclement.

The dialogue between Rome and Belgrade

The most significant steps in the updating of Italo-Yugoslav relations began in the 1960s. One of the main artificers of the thaw was undoubtedly Aldo Moro, who in that period in rapid succession held the positions of secretary of the DC, prime minister, and foreign minister.¹³ Moro termed 'peace in security' the contribution which he believed Rome should make to improving relations among the European states, consolidating the first forms of collaboration between the blocs, and reducing the gaps between the rich and poorer nations. The influence of 'Democratic Catholicism' was a determinant of the Italian international policy implemented by Moro, who maintained that new responses were needed to the processes of *détente*, emancipation, and peace ongoing worldwide.¹⁴ Already in the 1950s, Italy had reached

¹³ Massimo Bucarelli: *Il problema del confine orientale nella politica estera di Aldo Moro*. In: Francesco Perfetti et al. (eds): *Aldo Moro nell'Italia contemporanea*. Firenze 2011 (henceforth Perfetti et al., *Aldo Moro nell'Italia contemporanea*), pp. 485-509; Diego D'Amelio: *La normalizzazione adriatica. Il moroteismo, la questione di Trieste e i nuovi rapporti italo-jugoslavi*. In: Renato Moro, Daniele Mezzana (eds): *Una vita, un paese. Aldo Moro e l'Italia del Novecento*. Rubbettino, Soveria Mannelli, 2014 (henceforth Moro, Mezzana, *Una vita, un paese. Aldo Moro e l'Italia del Novecento*); Garzia, Monzali, Bucarelli, *Aldo Moro, l'Italia repubblicana e i Balcani*.

¹⁴ Alfonso Alfonsi (ed.): *Aldo Moro nella dimensione internazionale*. Milan 2013; Mario Pedini: *Moro e la politica internazionale*, In: *Studium*, 5, 1981, pp. 535-544; Perfetti et al., *Aldo Moro nell'Italia contemporanea*; Moro, Mezzana, *Una vita, un paese. Aldo Moro e l'Italia*.

economic accords with the socialist countries, and it sought, as far as possible, to adopt a European, and not solely bipolar, stance.¹⁵ Accordingly, the centre-left executives assumed a multipolar approach to international relations and acted with greater autonomy from the United States. Mediation among governments with even markedly different visions was identified as the best means to overcome ideological cleavages and power politics, resolve disputes, move towards bilateral disarmament, reaffirm the continent's cultural unity, and strengthen cooperation with the socialist bloc, the Middle East, and the Third World. This approach had important repercussions on domestic policy as well. A shared foreign policy helped reinforce the alliance between the Christian Democrats and the Socialist Party, and it later substantiated the 'strategy of attention' to the Communist Party launched by Moro in 1969 and favoured by the parallel evolution of the PCI's foreign policy.¹⁶

The redefinition of Italy's international role also concerned the Adriatic Question. Once again, Moro's policy direction was crucial, and it was applied in the frontier area by the Julian 'Moroteans', convinced proponents of the national leader's line. The Moroteans had assumed control of the Triestine DC at the end of the 1950s in response to the crisis suffered by the Triestine political class after 1954. They endeavoured to make the new political direction acceptable to local public opinion, which was generally averse to *détente* with Yugoslavia, and indeed demanded reparations for the territorial lacerations caused by the war.¹⁷

Rapprochement with the socialist countries intensified throughout the 1960s, and it received further impetus at the end of that decade from German foreign policy.¹⁸ In those years, Italy opened new channels for dialogue by distinguishing ideological differences and international affiliations from economic, scientific-technical, and cultural matters.¹⁹ Italian *Ostpolitik* followed the same pattern in regard to Yugoslavia, giving rise to the engagement with Belgrade's '*Westpolitik*'²⁰ that culminated in the signing of the Treaty of Osimo in 1975.²¹ Moro's 'Italian doctrine for peace'

¹⁵ Bagnato, *Prove di Ostpolitik*; Agostino Giovagnoli, Luciano Tosi: *Un ponte sull'Atlantico. L'alleanza occidentale 1949-1999*. Milan 2003.

¹⁶ Giovanni Mario Ceci: *Moro e il Pci. La strategia dell'attenzione e il dibattito politico italiano (1967-1969)*. Rome 2013; Guido Crainz: *Il Paese mancato. Dal miracolo economico agli anni Ottanta*. Rome 2005; Piero Craveri: *La Repubblica dal 1958 al 1992*. Torino 1995.

¹⁷ D'Amelio, *Democristiani di confine*.

¹⁸ Giovanni Bernardini: *Nuova Germania, antichi timori. Stati Uniti, Ostpolitik e sicurezza europea*. Bologna 2013; Carole Fink, Bernd Schaefer: *Ostpolitik, 1969-1974: European and Global Responses*, Cambridge 2009.

¹⁹ Lorenzo Medici: *Aldo Moro e la diplomazia culturale verso i paesi comunisti balcanici*; and Rosario Milano: *L'Eni e la Jugoslavia (1961-1971)*. In: Garzia, Monzali, Bucarelli, *Aldo Moro, l'Italia repubblicana e i Balcani*, pp. 283-310 and pp. 283-332.

²⁰ Massimo Bucarelli: *Aldo Moro e l'Italia nella Westpolitik jugoslava degli anni Sessanta*. In: Garzia, Monzali, Bucarelli, *Aldo Moro, l'Italia repubblicana e i Balcani*, pp. 115-160; Walter G. Maccotta: *Osimo visto da Belgrado*. In: *Rivista di studi politici internazionali*, 1, 1993, pp. 55-67.

²¹ Manlio Udina: *Gli accordi italo-jugoslavi di Osimo del 10 novembre 1975*. In: *Rivista di diritto internazionale*, 60, 1977, pp. 405-441; Giorgio Conetti: *La cooperazione economica italo-jugoslava secondo gli accordi di Osimo*, ivi, pp. 442-466.

affirmed a new idea of European security and national interests based on international cooperation and the security of borders.²² In fact, the Italo-Yugoslav agreement, reached a few months after the Conference of Helsinki, definitively resolved the territorial dispute. Moreover, it was part a border the pacification project pursued by Italy in which it negotiated with Austria in order to settle the question of Alto Adige and the terrorism campaign for south Tyrolean self-determination.²³

The first rapprochement between Rome and Belgrade came with the Udine Agreements to facilitate cross-border movements of goods and persons (1955) and an accord which regulated fishing in the Adriatic (1958). In the early 1960s, Italy was the first importer country of Yugoslav products and the second exporter to Yugoslavia.²⁴ In the numerous exchanges of official visits that took place throughout the decade, the cooperation agreements were updated to mutual satisfaction²⁵ and discussion began on issues such as disarmament, the Vietnam war, strengthening the UNO, decolonization, and development of the Third World. The centre-left cited relations with Belgrade as an example of how cohabitation with the socialist and non-aligned states could be improved. And it encouraged and materially assisted Yugoslavia's political-economic liberalizing reforms and its active neutralism.²⁶ Yugoslavia, for its part, looked with favour on the alliance between the DC and PSI (Partito Socialista Italiano, Italian Socialist Party). It now viewed the Italian minority in Istria as a bridge between peoples, and it considered Rome to be key intermediary through which to access the European Economic Market²⁷ - as advocated, for that matter, by the Italian embassy in Belgrade.²⁸ The good relationships were appreciated even in US diplomatic circles,²⁹ and they were favoured by the resumption of contacts between Yugoslavia and the Vatican.³⁰

Despite the success of the *détente* process, however, the two governments long avoided discussing the provisional nature of the border and on the treatment of

²² Aldo Moro: *Programma per una «pace integrale»*. In: *Il Popolo*, 9. 10. 1969.

²³ Federico Niglia: *Aldo Moro, la diplomazia italiana e la questione dell'Alto Adige (1963-1969)*. In: Perfetti et al., *Aldo Moro nell'Italia contemporanea*; Fabio Scarano: *Aldo Moro e la soluzione della questione sudtirolese*. In: Moro, Mezzana, *Una vita, un paese. Aldo Moro e l'Italia*; Rolf Steininger (ed): *Akten zur Südtirol-Politik 1959-1969*, 8 vols. Studienverlag, Innsbruck 2005-2013.

²⁴ *Colloquio aperto e positivo negli incontri italo - jugoslavi*. In: *Il Popolo*, 9. 11. 1965.

²⁵ See e. g. *Segni sottolinea a Belgrado i nuovi rapporti italo : jugoslavi*. In: *La Prora*, 29. 6. 1961.

²⁶ *Moro si è incontrato con il presidente Tito*. In: *Il Popolo*, 10. 11. 1965; *La Jugoslavia verso il mercato?* In: *Il Popolo*, 15. 7. 1966; *Tito e Colombo parlano dei rapporti italo - jugoslavi*. In: *Il Popolo*, 24. 3. 1971. For an overview see Werner Zimmerman: *Open Borders, Nonalignment and the Political Evolution of Yugoslavia*. Princeton 1987.

²⁷ Bucarelli, *Aldo Moro e l'Italia nella Westpolitik jugoslava*, p. 115. For a review of the Yugoslav press on the days of Moro's official visit in 1965 see Archivio Centrale dello Stato, Fondo Aldo Moro [henceforth Am], s. 1, ss. 9, b. 12, f. 215.

²⁸ Am, s. 3, ss. 2, sss. 2, b. 27, f. 152, sf. 2, Ducci to Saragat (1964).

²⁹ Imperato, *Aldo Moro e la pace nella sicurezza*, p. 102.

³⁰ Andrea Riccardi: *Il Vaticano e Mosca 1940-1990*. Rome-Bari 1992. See also *Positivi giudizi di Paolo VI sui rapporti con Belgrado*. In: *Il Popolo*, 11. 1. 1968; *Ricevuto da Paolo VI il presidente Tito*. In: *Il Popolo*, 30. 3. 1971.

minorities. Hope that the dispute would be settled was expressed by the Yugoslav leaders during preparations for Moro's official visit to Belgrade in 1965. Rome concurred in principle, but asked for graduality so that public opinion could be steered in favour of an agreement.³¹ Also Italian diplomacy assented, believing that renunciation of Zone B was by now inevitable. In public pronouncements, however, Italy still insisted on the provisionality of the London Memorandum. It was in 1968 that the Foreign Minister Giuseppe Medici for the first time gave full assurance of Italy's respect for the demarcation line, thus allowing the movement of Yugoslav military contingents to the Yugoslav western borders. These latter had been made turbulent by the first centrifugal forces in the mosaic of Slav nationalities, and the inception of the Brezhnev doctrine of limited sovereignty which postulated Soviet intervention in socialist countries at risk of crossing to the capitalist camp. Thereafter, several confidential attempts were made to reach agreement on the Italo-Yugoslavian border, but continuing disputes prevented the deadlock from being broken until the mid-1970s.³²

Particularly difficult, for example, were the months preceding Tito's visit to Italy in 1971,³³ an initiative harshly criticised by the extreme right, by Istrian associations, and by a section of the Trieste DC fearful that it signalled possible agreement on the eastern border. In answer to parliamentary questions, Moro assured the chamber that the government was not contemplating »any surrender of legitimate national interests«,³⁴ although he did not specify if these interests were territorial or of another kind. Tito postponed the official visit, initially scheduled for the end of 1970, accusing Rome of a covert irredentist intent.³⁵ But this was probably a pretext: the Yugoslav leader, in fact, wanted to gain time following Italy's refusal during meetings to commit itself explicitly to resolution of the border dispute as Belgrade had been demanding for some time.³⁶ The Italian government considered it hazardous to render public negotiations which were still extremely delicate amid domestic political uncertainty and instability of the centre-left executives, with the risk of provoking the reaction of the nationalist right and the Julian public opinion.³⁷ The rift between the governments of the two countries was repaired during the meeting of the foreign ministers held in Venice in February 1971 prior to Tito's visit. On that occasion, Italy gave reassurances that it did not want to renegotiate the Memorandum's provisions;

³¹ Bucarelli, *Aldo Moro e l'Italia nella Westpolitik jugoslava*, pp. 141-142.

³² Bucarelli, *La «questione jugoslava»*.

³³ *Ibid.*, pp. 53-61.

³⁴ *Atti parlamentari*, Senato della Repubblica, V Legislatura, Risposte scritte a interrogazioni, vol. 5, Seduta del 5 dicembre 1970, p. 2443.

³⁵ Bucarelli, *La «questione jugoslava»*, pp. 51-61; *Belgrado: rimangono cordiali le relazioni con l'Italia*. In: *Il Popolo*, 12. 12. 1970.

³⁶ Archivio Diocesi di Trieste, Fondo Sergio Coloni [henceforth Ac], b. 8, f. Dc 1976, Review of the Yugoslav press.

³⁷ Bucarelli, *Il problema del confine orientale*, pp. 498-500; Giovanni Cavera: *Gli accordi di Osimo e la crisi politica italiana degli anni Settanta*. In: *Nuova storia contemporanea*, 3, 2006; Ettore Greco: *Italy, the Yugoslav Crisis and the Osimo Agreements*. In: *The International Spectator*, 1, 1994, pp. 13-31.

indeed, it asked for the resumption of private talks for comprehensive solution of the last remaining issues.³⁸

The negotiations continued amid numerous difficulties. Yugoslavia refused to furnish a territorial *quid pro quo* for recognition of its sovereignty over Zone B, while Italian diplomacy sought to obtain at least a symbolic gain. Yet another setback in 1974 provoked a hardening of positions, and Belgrade deployed troops to the border as an extreme sign of impatience and as a device to apply pressure on Italy. This final crisis induced the Italian government to clear the way for the Osimo Agreements. With Moro's return as prime minister in November 1974, Rome therefore decided to forgo any territorial gains.³⁹ The agreement was reached in the following year. It sanctioned the recognition of land and sea borders, the regulation of citizenship options, the inclusion of guarantees for minorities in the legislations of the two countries, and adjournment of the issue of indemnities for Italian property nationalized in Istria. Added to these were a number of economic provisions: most notably the creation of a free industrial zone spanning the border, the construction of cross-border transport infrastructures, integration of the ports of the Upper Adriatic, a project for a waterway connected to the Black Sea, and regimentation of water in Slovenia.

The new policy line of the DC in Trieste

At the turn of the century, the Italian population of Trieste had been prevalently liberal-national and socialist in its political culture. Catholicism - which was instead widespread among the Slovenes and Croats living in the outlying districts and the countryside - had been unable significantly to penetrate local society with its ecclesial and social structures.⁴⁰ Given this tradition, during the post-second world war period Christian Democracy received its legitimacy, not from Catholic values shared by the electorate, but from the anti-communism and defence of national identity stemming from the commitment of the De Gasperi governments to the 'Italianness' of Venezia Giulia.⁴¹

In the first post-war decade, Trieste was afflicted by strong political and national tensions, and it also suffered from a severe democratic deficit due to the cumbersome protection of the allied military government. The city emerged from this long post-war phase - which lasted precisely until 1954 - in a state of severe economic stagna-

³⁸ Bucarelli, *La «questione jugoslava»*, pp. 53-61.

³⁹ *Ibid.*, pp. 45-81.

⁴⁰ Paolo Blasina: *Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria 1938-1945*. Trieste 1993; Liliana Ferrari: *Le chiese e l'emporio*. In: Finzi, Magris, Miccoli, *Storia d'Italia. Le Regioni*, pp. 237-288.

⁴¹ Guido Formigoni: *Alcide De Gasperi 1943-1948. Il politico vincente alla guida della transizione*. In: Vera Capperucci, Sara Lorenzini (eds): *Alcide De Gasperi e la fondazione della democrazia italiana 1943-1948*. Bologna 2008; Pier Luigi Ballini: *De Gasperi: la costruzione della democrazia (1948-1954)*. In: Barbara Taverni, Sara Lorenzini (eds): *Alcide De Gasperi e la stabilizzazione della Repubblica 1948-1954*. Bologna 2009.

tion, the most obvious features of which were the fragility of private enterprise, a general contraction of production, and unemployment aggravated by the dismissals of staff hired by the AMG. Trieste had returned to Italy, but it was eccentric to the geography of the country. Moreover, it was situated only a few kilometres from a socialist state, and its hinterland now lay largely within the orbit of the Soviet bloc. In this situation, the enthusiasm of 1954 rapidly dwindled. It was replaced by growing public anger at Trieste's alleged abandonment by Rome, which had been lavish with political propaganda in previous years but had not thought to prepare a plan for the city's rapid and efficacious development - certainly also because of the objective difficulties created in Trieste by the new geopolitical order that had arisen after 1945.

After the signing of the Memorandum, the leadership of the Trieste DC - the majority of which took a conservative stance largely influenced by the events of the period just concluded - continued to reject the 'unjust peace' and 'the burning defeat' of the London agreement.⁴² It reiterated the image of a citadel besieged by the Slav fifth column, and invoking extraordinary economic measures by a government often accused of indifference to the city's plight.⁴³ The centre, for its part, adhered to a logic of intervention between exceptional and welfarist⁴⁴ which continued the special treatment enjoyed by Trieste when it had been a Habsburgian duty-free port, and which had been reinforced under the Marshall Plan during the Anglo-American administration. The intention of the first commercial agreements with Yugoslavia was to stimulate cross-border trade, but they were hampered by the continuing dispute between the two countries.⁴⁵ Moreover, delays accumulated at the level of representation, since Trieste appointed its first deputies only in 1958. Finally, problems also arose in the relationship with the Slovenian minority, which Rome regarded as a potentially hostile force, and whose legitimate demands were long perceived by large sections of the city population and the local Catholic Church as an affront to the Italian traditions of Trieste.⁴⁶

The standstill concerned many aspects of local life, and it was politically advantageous for the 'anti-system' parties: the neo-fascist *Movimento Sociale Italiano* (MSI) was able to leverage on anti-Slav nationalism, the Communist Party on defence of the minority and the industrial crisis, and the diversified independentist area on frustration with the unsatisfactory responses to the economic stagnation. Support for the DC, already well below the national average, declined throughout the 1950s.⁴⁷ A new

⁴² *Crisi definitiva del Memorandum*. In: La Prora, 29. 1. 1955.

⁴³ Archivio di Stato Trieste, Archivio Dc di Trieste [henceforth Adct], b. 428, f. 953, Election programme 1952 and b. 410, f. 873, «Schema di un programma per lo sviluppo di Trieste» (1957); *La mozione programmatica*. In: La Prora, 15. 3. 1955.

⁴⁴ *All'esame del Parlamento le leggi per Trieste*. In: La Prora, 10. 2. 1955; Istituto Sturzo, Archivio DC, Segreteria politica [henceforth Asp], b. 76, f. 8, «Leggi per Trieste» (1956).

⁴⁵ *Gli accordi di Udine: la buona volontà alla prova*. In: La Prora, 10. 9. 1955.

⁴⁶ *Dopo il congresso*. In: La Prora, 28. 1. 1956.

⁴⁷ The DC gained its maximum votes (39.1%) in the municipal elections of 1949. Its votes decreased to 33% in 1952 and to 31.2% in 1956. In 1949 the parties favourable to the FTT obtained 36.4%, divided among independentists, Cominformist communists, Titoists and pro-Western Slo-

generation was then called upon to accomplish the increasingly necessary 'change of gear'⁴⁸ to what has been termed 'border Catholicism'.⁴⁹ The latter had previously been the protagonist of transition to democracy as part of the so-called 'defence of Italianness', which had lasted until 1954, with the outcome - through the efforts the DC and the local ecclesiastical hierarchy - of partial persistence of the political culture and ideas of Italianness that had been the heritage of the Julian liberal-national ruling class in the first half of the century. From the early 1960s onwards, border Catholicism assumed its most original form based on a proposed normalization which, it was claimed, would rescue the periphery from its isolation and economic decline. At the same time, it would resolve the national question and the ethnic tensions that had afflicted Trieste since the second half of the nineteenth century.

The new Christian Democratic leadership assumed a 'Morotean' stance from the outset. The Trieste DC, in fact, was one of the few provincial party sections which, from the late 1950s onwards, had expressly adopted Moro's positions. In consonance with the development of the latter, the Julian 'Moroteans' took a patriotic-democratic line⁵⁰ which envisaged the purging of nationalist detritus from Italianness, enlargement of democracy, the superseding of municipalist and localist tendencies, the beginning of dialogue with the minority, and cooperation between border regions.⁵¹ Thus the Italo-Yugoslav *détente* and that imagined for the border were welded together in a political alignment between centre and periphery.⁵²

The breakthrough was facilitated by the slackening of international tensions, the centre-left political climate in Italy, and the innovations of the Catholic movement induced by the Vatican Council II.⁵³ The political pillars of the new course were the rediscovery of anti-fascism and dialogue with the PSI to isolate the Communist Party.⁵⁴ From the national point of view, the Julian 'Moroteans' for the first time promoted discussion with the Slovenian liberal, Catholic, and socialist components, relinquishing all demands for revision of the border and working to strengthen trans-frontier relations. At the administrative and economic level, they concentrated on the opportunities furnished by the autonomous region with special status, and the

venes. The overall percentages were 37.1% in 1952 and 27.4% in 1956. The MSI received support well above the Italian average: 6.1% in 1949, 11.5% in 1952, and 14.7% in 1956.

⁴⁸ Adct, b. 32, ff. 799-800, Provincial congress 1957.

⁴⁹ D'Amelio, *Democristiani di confine*; Raoul Pupo: *Il «partito italiano»: la Dc di Trieste*. In: Tullia Catalan et al. (eds): *Dopoguerra di confine*. Irsml Fvg, Università di Trieste, Trieste, 2007, pp. 45-50.

⁵⁰ *Le valutazioni della Dc sulla situazione politica a Trieste*. In: Il Popolo giuliano, 1. 12. 1962.

⁵¹ Corrado Belci: *Trieste. Memorie di trent'anni (1945-1975)*. Brescia 1989 (henceforth Belci, *Trieste. Memorie di trent'anni*); Guido Botteri et al.: *Trieste e la sua storia*. Trieste 1986.

⁵² D'Amelio, *Democristiani di confine*.

⁵³ On the history of the Italian Catholic movement see Giuseppe Battelli: *Cattolici. Chiesa, laicato e società in Italia (1796-1996)*. Torino 1997; Guido Formigoni: *L'Italia dei cattolici. Dal Risorgimento a oggi*. Bologna 2010; Francesco Malgeri: *Storia del movimento cattolico in Italia*. Rome 1980; Giovanni Miccoli: *Fra mito della cristianità e secolarizzazione. Studi sul rapporto chiesa-società nell'età contemporanea*. Casale Monferrato 1985; Francesco Traniello: *Città dell'uomo. Cattolici, partito e Stato nella storia d'Italia*. Bologna 1998.

⁵⁴ *Conferma del centro-sinistra*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 27. 5. 1965.

revival of Trieste's industry and the harbour with public capital.⁵⁵ These measures would contribute to creating the 'bridge border', as defined by its inventors. The design was based on the logic of integration, the purpose being to foster loyalty to the state in groups which had been reluctant to grant it, such as socialists, separatists, and Slovenians.⁵⁶ It was a radical rethinking of the function of the eastern border and of Trieste. The latter was conceived and proposed as the capital of a central European region straddling the blocs of the Cold War. It was to be a city of peace and a crossroads of international relations, constructed through the superseding of the border policy that had hitherto blocked any possibility of expansion; a city which would become a flourishing hub of industry and services based on state-owned enterprises, harbour facilities, and international research centres.⁵⁷

Normalization began on the eve of the general elections of 1958, when parliament enacted a law to augment the docks and infrastructural connections with Italy and Central Europe,⁵⁸ added to which were assurances of new orders for the Finmare shipyards and expansion of the Ilva steelworks.⁵⁹ The measures were announced as a programme for the definitive relaunch of Trieste,⁶⁰ but much of the work would only be completed in the 1980s, two decades after the initial pledges. The interventions were responses to the demand for an integral free-trade zone (which had existed under the Habsburgs) advanced by all parties and economic categories. It had been supported after 1954 by the DC;⁶¹ but the party's new leadership soon distanced itself from the project, deeming it outdated and in conflict with the principles of the European Common Market.⁶² Nevertheless, the DC continued to apply pressure for special measures. It obtained the concession of franchises for the industrial sector, and it sought to have Trieste recognized as a depressed area, with reductions in the cost of fuel and tax relief on harbour work.⁶³ Added to these were the appointment to jobs in the public administration of thousands of surplus personnel, including Istrian exiles and former employees of the AMG.⁶⁴

Normalization of the territory was entrusted to establishment of the Region, the

⁵⁵ *La Democrazia cristiana per lo sviluppo di Trieste*. In: La Prora, 12. 2. 1958.

⁵⁶ Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec: *Zgodovina Slovencev v Italiji*. Ljubljana 2000; Claus Gatterer: *In lotta contro Roma. Cittadini, minoranze e autonomie in Italia*. Bolzano 1999.

⁵⁷ Adct, b. 377, f. 905, Administrative elections programme 1966; *Rinnovato impegno per la funzione europea di Trieste*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 30. 6. 1967; *La grande Trieste degli anni '70*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 11. 4. 1968.

⁵⁸ *Il testo della legge dei 45 miliardi*. In: La Prora, 23. 3. 1958.

⁵⁹ *Nuove confortanti prospettive per l'avvenire di Trieste*. In: La Prora, 15. 3. 1960.

⁶⁰ Adct, b. 9, f. 807 e b. 36, f. 806, Provincial congress 1962.

⁶¹ Stefano Balestra: *La questione della Zona franca nel dibattito politico a Trieste fra il 1954 e il 1958*. In: Quaderni del Centro studi economico-politici Ezio Vanoni, no. 1-2, 2001.

⁶² *Occorre attirare a Trieste capitali d'investimento industriale*. In: La Prora, 15. 3. 1959.

⁶³ Asp, b. 131, f. 1, «Schema di legge per lo sviluppo industriale» (1959); *Una politica di sviluppo per il porto di Trieste e Interventi per i Crda sollecitati alla Camera*. In: Il Popolo giuliano, 1. 10. 1963; *Disco verde all'Ente porto*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 16. 12. 1965.

⁶⁴ *Inserimento degli ex Gma nelle strutture statali*. In: Il Popolo giuliano, August 1961.

last of the five special statute regions envisaged by the Italian constitution.⁶⁵ For the Julian 'Moroteans', it was an important power centre, a symbol of autonomy, and, thanks to ample financial resources, a key means to develop the area and thus blunt the weapons of municipalism.⁶⁶ Establishment of the special-statute region would also enhance the political connection with traditionally Catholic Friuli, which was crucial for reinforcing the fragile position of the Trieste Catholics, and on a larger scale, reducing the influence of communists, Slovenians, and independentists. Finally, the region would be a platform for maintaining relations with neighbouring countries and discussing issues relative to the frontier with the government. Trieste was chosen as the region's capital after long negotiations with Udine, and it could also count on full control over management of the port and additional financial resources.⁶⁷ However, these represented a compromise with respect to the broad provincial autonomy initially envisaged by the DC.⁶⁸ The special statute was approved in 1963,⁶⁹ after a gestation period of almost five years, during which recognition of decentralization was delayed by the fragility of neo-centrist governments, impediments within the national DC, and long-drawn-out negotiations between Trieste and Friuli on how the new institution was to be structured.

The appointment of representatives in Rome and establishment of the region made the 'Moroteans' into mediators between the centre and the frontier. Albeit with influence limited by the marginality of a peripheral and sparsely populated area, the leadership of the Trieste DC became a 'political entrepreneur' through leverage of state holdings and regional financial instruments. The centre-left thus sought to off-set the inaction of private initiative narcotized by years of welfare dependency and unwilling to invest in a difficult geopolitical scenario.⁷⁰ In the late 1960s, the Region also began to define, as far as it was permitted to do so, its own foreign policy - a local variant of 'peace in security' - whose aim was to make Friuli Venezia Giulia a linkage among Italy, the Balkans, and Central Europe.⁷¹ Local agreements were concluded with Slovenia in many sectors of the economy and culture.⁷² They would

⁶⁵ Michele Degrassi: *L'ultima delle regioni a statuto speciale*. In: *Storia d'Italia. Le Regioni*, pp. 759-804.

⁶⁶ *La Regione: questo «pericolo»*. In: *Il Popolo giuliano*, 17. 3. 1962.

⁶⁷ *La Regione*. In: *La Prora*, 23. 2. 1957; *La Regione tema centrale del congresso Dc*. In: *Il Popolo giuliano*, 23. 6. 1962; *La politica della spesa della «Commissione Trieste»*. In: *Il Popolo del Friuli Venezia Giulia*, 26. 6. 1965.

⁶⁸ *La Dc per il progresso sociale, economico e politico di Trieste*. In: *La Prora*, 11. 5. 1957.

⁶⁹ *Concluso da Medici il dibattito per la regione Friuli-Venezia Giulia*. In: *Il Popolo*, 12. 12. 1962.

⁷⁰ Giulio Sapelli: *Trieste italiana. Mito e destino economico*. Milan 1990; Daniele Andreozzi, Loredana Panariti: *Economia in una regione nata dalla politica*. In: *Storia d'Italia. Le Regioni*, pp. 807-889.

⁷¹ *Il programma della Dc per il Friuli Venezia Giulia*. In: *Il Popolo del Friuli Venezia Giulia*, 7. 4. 1964; *Am*, s. 1, ss. 12, b. 19, f. 421, *Discorsi in occasione della visita di esponenti jugoslavi (1968)*; s. 1, ss. 13, b. 13, f. 473, *Discorso agli eletti negli enti locali del Fvg (1969)*; *Jugoslavia e Italia*. In: *Il Popolo*, 1. 10. 1969.

⁷² *Il dopo Tito*. In: *Il Popolo del Friuli Venezia Giulia*, 27. 4. 1971; *Confine aperto*. In: *Il Popolo del Friuli Venezia Giulia*, 24. 7. 1971; *Primo incontro a livello politico tra Dc regionale e alleanza socialista*. In: *Il Popolo del Friuli Venezia Giulia*, 3. 11. 1971.

be followed by the Treaty of Osimo and creation of the Alpe Adria Community, a body that after 1978 provided occasions for informal discussions among Friuli Venezia Giulia, Slovenia and Carinthia, and which would be subsequently joined by other Italian, Austrian, German and Hungarian regions.⁷³ The integration promoted by the association enabled Slovenia to avoid the isolation suffered by other societies under socialist regimes: as testified by the pressure exerted by the Region in 1991 for recognition of Slovenia and Croatia's independence, despite the waverings of the Italian government, which was initially interested in the Yugoslav federation's survival.⁷⁴

The difficulties of the new political course

Rapprochement with Slovenes was one of the pillars of the Julian centre-left's policy. But the constancy of the new political alliance was more complex in Trieste than, elsewhere because of the connections that the PCI and the PSI continued to maintain in some of the province's municipalities, and because of the presence within the PSI of former Titoist militants, who had joined the party in the early 1960s.⁷⁵ The centre-left accords between the DC and the PSI also involved the Slovenian democratic groups, although the Memorandum had not dispelled the mistrust of the minority, which would repeatedly complain about its unfair treatment by the Christian Democrats and the government commissariat, an extraordinary body created to harmonize after 1959 Trieste's incorporation into the legislation and institutional functions of the Italian state. The representatives of the Slovenian political groups criticised, for example, Italy's refusal to grant Yugoslav's (justified) request for the use of Slovene in the public administration and in the courts, excessive police controls, the restoration of a fascist law which forbade the giving of foreign names to children, and the expropriation of plots of land settled by Slovenes for the construction of houses for Istrian refugees.⁷⁶ These, in fact, were ambiguous responses to the Slovenian economic and cultural penetration feared by the Italians,⁷⁷ in a scenario where the 'Moroteans' considered openness to the minority a concrete threat to the DC's political solidity.⁷⁸ At the same time, however, the proponents of the new Christian Democrat policy sought to consolidate in parliament the position of minority teaching staff and the vitality of the Slovenian non-communist cultural organiza-

⁷³ Liviana Poropat: *Alpe - Adria e Iniziativa Centro-europea. Cooperazione nell'Alpe - Adria e nell'area danubiana*. Naples 1993.

⁷⁴ Bucarelli, *La «questione jugoslava»*, pp. 83-129.

⁷⁵ *Il centro-sinistra. Ripercussioni a Trieste delle decisioni nazionali*. In: *Il popolo giuliano*, 17. 2. 1962.

⁷⁶ Piero Purini: *Metamorfosi etniche. I cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria 1914-1975*. Udine 2010; Sandi Volk: *Istra v Trstu: naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem 1945-1966*. Koper 2003.

⁷⁷ Patrick Karlsen. *Il «nemico» visto da Roma. Sloveni, comunisti e indipendentisti nello sguardo dell'Uzc*. In: D'Amelio, Di Michele, Mezzalana: *La difesa dell'italianità*.

⁷⁸ Asp, b. 135, f. 4, Report by the government commissariat on the national problem at the eastern border (1960); b. 134, f. 3 Belci to Moro (1960); b. 137, f. 6, Belci to Moro (1961).

tions excluded from funding by Ljubljana and Belgrade.⁷⁹ Although with the caution dictated by the circumstances, the DC's new strategy endeavoured to replace the national contraposition with a mere political distinction, so that at least part of the minority would reject the ethnic unity constantly proposed by the left wing of the Slovenes in Trieste minority.⁸⁰ The dialogue - previously extolled but never pursued by the De Gasperi ruling class - took place mainly with political parties, rather than with Slovenes in Trieste society itself. The DC, in fact, did not address any explicit propaganda to the Slovenes resident in the region, probably in order not to provoke protests by the most reactionary part of its electorate.⁸¹

On the other hand, the reactions to the new strategy for the frontier's normalization would demonstrate the soundness of the 'Morotean' secretariat's fears, since it had to deal with three crucial episodes in the space of a decade. The first was the creation in 1965 of the 'organic' centre-left with the entry into the city council of a Slovenian socialist, formerly a supporter of Trieste's annexation to Yugoslavia. The debate in the city consequently once again centred on the opposition between 'Italy' and 'anti-Italy'. The nationalist right staged protests and collected tens of thousands of signatures against 'Slav' entry into the city council, two Christian Democrat assessors resigned, and hostility was voiced within the centrist area of the party and a substantial section of the electorate.⁸² Finally, the bishop of Trieste publicly called for the resignation of the 'Morotean' executive and urged a formal disavowal - never forthcoming - by the ecclesial movements belonging to *Azione Cattolica*.⁸³

As we have seen, the national factor had been the DC's prime source of support; and the same mechanism continued to operate even after 1954, when refugees from Zone B flowed into Trieste.⁸⁴ They strengthened the DC's Catholic base and reinforced the national and anti-communist thrust which was one of the main reasons for the party's popularity. The exiles looked to the DC because of its pre-eminent position in the Italian political system, because of the Istrian origin of many of its

⁷⁹ Ac, b. 6, f. Viaggio Jugoslavia 1972, Memorandum to Prime Minister Colombo; b. 7, f. Politica, rapporti Italia - Jugoslavia, minoranza 1974, «Tutela globale».

⁸⁰ *I titini privilegiati a danno dei cattolici*. In: La Prora, 23. 2. 1957; Adct, b. 85, f. 903, Letter from the provincial secretary to members (1964).

⁸¹ See e.g. *La visita del presidente Moro a Trieste*. In: Il Popolo, 7. 5. 1964; *La Dc per la difesa degli ideali democratici*. In: Il Popolo, 9. 5. 1964.

⁸² Adct, b. 11, f. 382, Botteri to Bartoli (1965); *L'alleanza con gli sloveni nelle giunte vivacemente criticata all'interno della Dc*. In: Il Piccolo, 27. 1. 1965. The position of the Triestine centrists was in contradiction with the approval of the operation expressed by national leaders of the centrist faction like Oscar Luigi Scalfaro and Mario Scelba.

⁸³ Andrea Dessardo: «*Vita Nuova*» 1945-1965. *Trieste nelle pagine del settimanale diocesano*. Trieste 2010; Libero Pelaschiar: *Il «caso Hreščak»* and Guido Botteri: *Lineamenti per una politica di ispirazione cattolica a Trieste*. In: Angelo Bartolomasi et al.: *Cattolici a Trieste*. Lint, Trieste, 2003, pp. 176-179 and pp. 168-176. See also *Consolidato il centro-sinistra*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 29. 7. 1965; *Parliamo del «rimpasto» al Comune*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 16. 9. 1965.

⁸⁴ Pamela Ballinger: *History in Exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkan*. Princeton 2003; Guido Crainz: *Il dolore e l'esilio. L'Istria e le memorie divise d'Europa*. Rome 2005; Raoul Pupo: *Il lungo esodo*. Milan, 2005.

leaders, because of the Catholicism that united the party with most of the refugees, and because of its welfarist and political remedies found - not without forms of clientelism⁸⁵ - for the exiles' urgent material needs.⁸⁶ The refugees reversed the downward trend in the DC's electoral support, but they did not do so by virtue of the openness of the 'Moroteans'. In short, some of the DC's voters, Istrian or otherwise, continued to resort to the party because of previous pressures, thereby generating a departure from the new policy line.⁸⁷

The second crisis occurred in 1966 as a reaction to the restructuring of the state-owned enterprises located in Trieste. For some years, the city had shown signs of economic recovery, but its decline was far from over.⁸⁸ Amid the world crisis in shipbuilding, the Interministerial Committee for Economic Planning (Comitato Interministeriale di Programmazione Economica, CIPE) was urged by the EEC to rationalize the Italian naval engineering.⁸⁹ The CIPE consequently drew up a plan for the concentration of production that would close the shipyard in Trieste to the benefit of the one in nearby Monfalcone. This was a severe blow to a glorious but declining tradition, and after gruelling negotiations with Rome, the Julian DC managed to obtain some concessions.⁹⁰ However, the new proposal did not avert the population's violent reaction to measures which, while promising to maintain employment levels in the state-owned enterprises, symbolized the crisis and Italy's indifference to Trieste's downgrading.⁹¹ At the beginning of the 1970s, the DC nevertheless declared that the economic transition had been accomplished.⁹² But the proclamations claiming stabilization of Trieste's economic situation clashed with confidential briefings which expressed the Triestines' concern about the worsening situation and the continuing delays in the construction of transport and harbour infrastructures.⁹³

From the point of view of electoral support, the DC was little affected by the difficulties that exploded - the first for national-political reasons, the second for socio-economic ones - in 1965 and 1966. This evidently persuaded the provincial secretariat that the party had been left unscathed by first shocks of normalization.⁹⁴ In

⁸⁵ Asp, b. 2, f. 10, Resolution of the provincial committee (1948); see also the welfare measures in Adct, b. 13, f. 608; b. 14, f. 619; b. 55, f. 316; b. 410, f. 875.

⁸⁶ Diego D'Amelio: *Progettare il futuro. Le Acli di Trieste e dell'Istria (1945-1966)*. Trieste 2009.

⁸⁷ D'Amelio, *Democristiani di confine*.

⁸⁸ Trieste «muore» davvero? In: Il Popolo giuliano, 31. 3. 1962; *Un polmone per l'economia*. In: Il Popolo giuliano, 2. 2. 1963; *Il destino del S. Marco*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 20. 2. 1965.

⁸⁹ *Una nuova strutturazione per l'industria cantieristica*. In: Il Popolo, 1. 10. 1966.

⁹⁰ Adct, b. 312, f. 843, Ufficio progetti Crda; b. 314, f. 851, Botteri to Piccoli (1966); *Trieste capitale della cantieristica*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 15. 10. 1966; *Il Golfo dei giganti*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 7. 3. 1968.

⁹¹ *Cancellati dal mare*. In: Il Piccolo, 23. 6. 1966; *Gravi incidenti a Trieste fomentati dai comunisti*. In: Il Popolo, 9. 10. 1966.

⁹² *Dopo il piano Cipe*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 24. 7. 1971.

⁹³ Asp, b. 137, f. 6, Belci to Moro (1961); b. 206, f. 6, Provincial committee to the government and the national secretariat (1972).

⁹⁴ *Rinnovato impegno per la funzione europea di Trieste*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 30. 6. 1967.

subsequent years, the party centred its public discourse on the theme of the 'bridge border' in order to prepare the ground for settlement of the dispute between Italy and Yugoslavia.⁹⁵ In 1969, the misgivings of Julian public opinion in regard to *détente* with the Slavic bloc did not prevent the regional DC from starting direct dialogue with the political leaders of Slovenia,⁹⁶ and in the following year the DC took a firm stand against a worrying resurgence of nationalism - an attack on young Slovenians and the explosion of a bomb in the centre of Trieste - by joining an anti-fascist march which for the first time saw the party's banners paraded alongside red flags and bilingual placards.⁹⁷

Although the Julian 'Moroteans' agreed in principle with pacification of the border, they nevertheless stalled Rome's initiative by repeatedly asking for postponement of the Italo-Yugoslav negotiations on definition of the demarcation line, which the government instead wanted to conclude as soon as possible.⁹⁸ The local Christian Democrat press never gave information about the official visits that Italy and Yugoslavia exchanged during the 1960s; and not even Tito's journey to Rome was reported, although the regional DC urged resumption of the meeting after the disputes that had led to its postponement.⁹⁹ At the end of 1971 the presidency of the Region explicitly endorsed the structure envisaged by the London Memorandum¹⁰⁰ but only ten days previously the Trieste DC secretariat had persuaded the party's central executive to deny its intention to cede Zone B.¹⁰¹ The 'go-ahead' was given only in 1973.¹⁰² The Trieste 'Moroteans', moreover, had to take account of the internal opposition - led by the neo-centrist and 'Fanfanian' factions - which had grown significantly because of its defence of the principle of sovereignty over Zone B, its coldness towards Adriatic *détente*, and its rejection of dialogue with the Italian Communist Party.

The Treaty of Osimo was concluded in 1975. In the parliamentary debate requested by the government before the final signature, the executive presented the agreement as a painful but realistic concession necessary to erase the legacy of the fascist war and to consolidate the frontier's security.¹⁰³ According to Prime Minister Mariano Rumor and Foreign Minister Moro, Osimo would give legal certainty to the border arrangement, thus improving bilateral relations and protecting the two countries' respective minorities, in a situation that had become 'non-modifiable by

⁹⁵ *Un confine aperto*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 4. 12. 1969; *Una «regione-ponte» per costruire la pace*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 2. 5. 1972.

⁹⁶ Ac, b. 4, f. Democrazia cristiana 1971, Meeting between the Dc and the Workers' Alliance, and Visit to Fiume by a Triestine delegation; b. 10, f. Alpe Adria 1979.

⁹⁷ *Per la pace nella libertà*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 8. 1. 1971.

⁹⁸ Belci, Trieste. *Memorie di trent'anni*, pp. 161-172.

⁹⁹ *Sicurezza e pace ai confini premessa per ogni progresso*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 11. 12. 1970.

¹⁰⁰ *Parole chiare sulla Zona B*. In: Il Popolo del Friuli Venezia Giulia, 21. 12. 1971.

¹⁰¹ Asp, b. 202, f. 3, Coloni to Forlani (1971).

¹⁰² Ac, b. 7, f. Politica, rapporti Italia - Jugoslavia, minoranza 1973, Note on the 'negotiation'.

¹⁰³ Atti parlamentari, Camera dei deputati, VI legislatura, seduta del 1 ottobre 1975, pp. 23599-23611; *Realismo*. In: Il Popolo, 2. 10. 1975.

either force or consent'. Finally, the treaty would help maintain Yugoslavia's integrity and independence. Italy would thus no longer be exposed on its eastern border, but instead protected, and with a consequent solid prospect of 'Adriatic peace'. The parliamentary discussion registered the unenthusiastic reaction of the Christian Democrat Amintore Fanfani, although he eventually voted in favour of the motion.¹⁰⁴ In the past, Fanfani's neo-Atlanticism had frequently outstripped Moro's prudence in foreign policy.¹⁰⁵ By contrast, Fanfani had on several occasions taken an inflexible stance on Yugoslavia by making dialogue conditional on solution of the border dispute.¹⁰⁶ On the occasion, cleavages within the Trieste DC were manifested in the positions taken by its parliamentary deputies.¹⁰⁷ The Triestine 'Morotean' Corrado Belci was symbolically chosen to cast the parliamentary group's vote in favour, while the 'Fanfanian' Bologna delivered a speech harshly critical of the agreement. He inveighed against the political and economic value of Belgrade's concession, the vain illusion of Yugoslavia's solidity after Tito's departure, and the wrongness of the damage caused to Italy's alleged right to sovereignty over Zone B.¹⁰⁸ However, almost all the parliamentarians voted in favor of the Osimo agreement.

The parliamentary debate took place in a semi-deserted chamber, which testified to the marginality of the eastern border question in the political debate of those years. With the exception of the right, all parties approved the government's actions with a substantial unanimity of historical judgement that was also shared by the press.¹⁰⁹ For the first time, the Italian Communists supported a foreign policy action by the government,¹¹⁰ and Enrico Berlinguer emphasised the importance of a vote that had united the democratic and anti-fascist parties.¹¹¹ On 10 November 1975, the signing of the Osimo Treaty passed almost unnoticed by Italian public opinion, now far removed from the passions aroused by the national reaction to the peace treaty: the only protests of some vehemence were voiced by the exiles¹¹² and by part of public opinion in Trieste, where a political earthquake occurred.

¹⁰⁴ *Un'amara ma responsabile rinuncia*. In: *Il Popolo*, 10. 10. 1975.

¹⁰⁵ Evelina Martelli: *L'altro atlantismo. Fanfani e la politica estera italiana (1958-1963)*. Milan 2008; ID.: *Da Fanfani a Moro. Continuità e rotture nelle linee della politica estera italiana*. In Francesco Perfetti et al. (ed.): *Aldo Moro nell'Italia contemporanea*, pp. 309-336; Agostino Giovagnoli, Luciano Tosi (eds): *Amintore Fanfani e la politica estera italiana*. Venice 2010.

¹⁰⁶ Bucarelli, *Aldo Moro e l'Italia nella Westpolitik jugoslava*, p. 143.

¹⁰⁷ Atti parlamentari, Camera dei deputati, VI legislatura, seduta del 1 ottobre 1975, pp. 23679-23682; Atti parlamentari, Camera dei deputati, VI legislatura, seduta del 2 ottobre 1975, pp. 23731-23736.

¹⁰⁸ *Il dibattito sulla «zona B» conforta la linea del Governo*. In: *Il Popolo*, 3. 10. 1975.

¹⁰⁹ Diego D'Amelio: *Il dibattito pubblico sul trattato di Osimo tra ragioni di Stato e protesta locale*. In: *Qualestoria*, 2, 2013, pp. 83-107.

¹¹⁰ Atti parlamentari, Camera dei deputati, VI legislatura, seduta del 2 ottobre 1975, p. 23724-23731; Atti parlamentari, Camera dei deputati, VI legislatura, seduta del 3 ottobre 1975, pp. 23833-23835.

¹¹¹ *230 assenti al voto*. In: *Il Piccolo*, 4. 10. 1975.

¹¹² Fabio Capano: *L'associazionismo adriatico: una risposta ad Osimo*. In: *Qualestoria*, 2, 2013, pp. 109-129.

In fact, the Treaty of Osimo hit the Trieste DC's support very hard indeed. After the tensions of 1965-1966, new cleavages opened up in the party, the electorate, the Catholic movement and Istrian exiles.¹¹³ The agreement ratified a surrender of territory which was in fact only formal, but whose symbolic significance caused an explosion of protest precisely as the final step in the Adriatic's normalization was in progress. In Trieste, neo-fascist groups rioted, and a local branch of the DC was attacked with petrol bombs.¹¹⁴ The frustration of the Right and the exiles added to that of broad sections of local society disappointed by the economic compensations received by Italy as a corollary to the Osimo Treaty; compensations, for that matter, never discussed in advance with local representatives, and which subsequently remained almost entirely unrealized. The government had considered the creation of an industrial free zone on both Italian and Slovenian territory as the main indemnity to be offered at the border; but the more advantageous proposal initially made by Italian diplomacy - location of the zone entirely on Slovenian territory - was discarded in the course of the negotiations.¹¹⁵ The Julian industrialists had strong reservations about the zone, while the local newspaper *Il Piccolo* depicted a Trieste humiliated in its national feelings and economic interests, amid the general indifference of the rest of the country.¹¹⁶

The Treaty of Osimo catalysed a opposition front consisting of diverse nationalist, autonomist, anti-partitocratic, and environmentalist groups. The periphery was opposed to the centre, and in less than a year 65,000 signatures were collected in support of the establishment of an integral duty-free zone in unlikely imitation of the free port created at the time of the Austrian Empire.¹¹⁷ As has often happened in recent Julian history, discontent translated into refuge in the mythical past glories of the Habsburg age, to which the local DC opposed a rigid defence of its actions.¹¹⁸ Only in subsequent years did the provincial secretariat admit to having failed to understand the underlying reasons for the protest.¹¹⁹ The implications of the latter produced an alliance between socialists and liberals who left their respective parties and opened a new political phase through the creation of a long-standing movement of localist opinion called *Lista per Trieste* (LPT).¹²⁰

¹¹³ *Lacerazioni nella maggioranza sulla Zona B*. In: *Il Piccolo*, 29. 9. 1975; *Si difende la cessione della Zona B nel municipio presidiato dai carabinieri*. In: *Il Piccolo*, 9. 10. 1975.

¹¹⁴ *Grave attentato a Trieste contro la Dc*. In: *Il Popolo*, 6. 12. 1975.

¹¹⁵ Gaja, *L'Italia nel mondo bipolare*, pp. 217-218.

¹¹⁶ *Interrogativi ancora senza risposta*. In: *Notiziario industriale*, 6. 12. 1976. *Una rinuncia che umilia*. In: *Il Piccolo*, 26. 9. 1975; *Un inganno di vent'anni*. In: *Il Piccolo*, 29. 9. 1975; Ac, b. 8, f. Dc 1976, Press review.

¹¹⁷ *Zona franca integrale: presentata la proposta di legge in Cassazione*. In: *Il Piccolo*, 15. 4. 1976.

¹¹⁸ *Trattato di Osimo: una scelta coerente*. In: *Il Popolo*, 3. 12. 1976; *Respinse le pregiudiziali per il Trattato di Osimo*. In: *Il Popolo*, 9. 12. 1976.

¹¹⁹ Ac, b. 10, f. Democrazia cristiana 1979, Speech by the secretary to the provincial committee; b. 12, f. Democrazia cristiana 1980, Motion 1 of the 32nd provincial congress.

¹²⁰ Manlio Cecovini: *Discorso di un triestino agli italiani e altri scritti politici*. Trieste 1979; ID.: *Dare e avere per Trieste*. Udine 1991; ID.: *Trieste ribelle. La Lista del Melone. Un insegnamento da meditare*. Milan 1995; Gianni Giuricin: *Origini della Lista per Trieste. Storia documentata*. Trieste 2006. The

The 'Moroteans' branded the LPT a reaction of the Julian bourgeoisie - nationalist and isolationist - against the Christian Democrat's popular project;¹²¹ but it was the DC itself that split between proponents and detractors of Osimo.¹²² In Trieste, support for the DC waned, and just over a month after the death of Moro, Trieste 'Moroteism' fell victim to disastrous election results.¹²³ After thirty years, in 1978 the party lost control of the municipality, and in the following year had only one candidate - inimical to the provincial secretariat - elected to parliament.¹²⁴ Thus began the rise of the LPT, a phenomenon that caught the attention of the national press.¹²⁵ The LPT captured votes from all the other political alliances, and for a decade was the leading party in the city. It exploited the theme of the ill-treated periphery, the demand for administrative autonomy (though combined with further exemptions and special concessions), the reaction of the exiles, distrust in the political system, and the coolness of a largely conservative electorate towards dialogue between the DC and PCI. The legacy of municipalism and national liberalism resurfaced in new form, after a period of subordination that had evidently not undermined the reasons for its existence.¹²⁶

Results and failures

As we have seen, the good neighbourliness policy between Italy and Yugoslavia - inaugurated in the second half of the 1950s and significantly expanded not only by the Italian centre-left but also by the new policy direction taken by the Yugoslav state in the 1960s - came about through resolution of the dispute on the FTT and the frontier. The issue contained elements of great delicacy for both governments, but it had more problematic implications in Italy, due to the constant pressure applied by the nationalist right, by broad segments of Trieste public opinion, and by the Istrian refugee associations, in a period of growing instability for the centre-left governments.¹²⁷ The negotiations on the demarcation line long remained confidential;

political publications of the protagonists have not yet attracted the interest of historians through studies on the LPT and, more generally, on the diverse features assumed by Julian autonomist tradition in the post-war period and thereafter.

¹²¹ *Osimo: lo contrasta una ibrida coalizione*. In: *Il Popolo*, 11. 12. 1975.

¹²² *Positivo per la Dc il Trattato di Osimo*. In: *Il Popolo*, 10. 12. 1976; *Osimo significa impulso a Trieste*. In: *Il Popolo*, 18. 12. 1976.

¹²³ The DC obtained 26% of votes in the municipal election and 23.7% in the general election. The municipal elections of 1982 saw the party receive only 19.3%, while the result of 1983 was again 23.7%.

¹²⁴ *Incontro con gli elettori dell'ing. Giorgio Tombesi*. In: *Il Piccolo*, 13. 6. 1976; *I dc anti-Osimo denunciati ai probiviri*. In: *Il Piccolo*, 3. 10. 1976.

¹²⁵ S. Viola: *La sorpresa verrà da Trieste*. In: *La Repubblica*, 17. 6. 1978; A. Todisco: *A Trieste c'è un candidato in più: la delusione*. In: *Corriere della Sera*, 20. 6. 1978.

¹²⁶ Adeo Cernuta, Raoul Pupo: *Profilo di storia elettorale*. In *Trieste. Lineamenti di una città*. Trieste 1989; Ilvo Diamanti, Arturo Parisi: *Elezioni a Trieste. Identità territoriale e comportamento di voto*. Bologna 1991.

¹²⁷ Am, s. 1, ss. 21, b. 33, f. 728, Statement by Moro to Yugoslav television, 24. 2. 1977.

indeed, their existence was frequently denied, with increasing embarrassment, by the successive governments in Rome.¹²⁸

The centre-left was well aware of the profound misgivings in Trieste and the simmering resentment of the exiles; but Yugoslav pacification was now imposed by the international context, which required the government to move forward even at the cost of provoking local hostility. Rome therefore succeeded in its operations of more far-reaching consequence: normalization of the Adriatic Question, conciliation with Yugoslavia's '*Westpolitik*', and the establishment of good relations with the countries that inherited its legacy.

What was lacking, however, was normalization of the periphery. The Julian centre-left had advanced a new political and national proposal, but it was insufficient to overcome long-standing cultural attitudes. Although presented as a foreign policy success by the centre-left, the Treaty of Osimo dealt a fatal blow to the Christian Democrats of Trieste. The party's support - fragile because it rested mainly on national claims and not traditional Catholic identity, as in many 'white' cultural areas of the country - had begun to collapse for some time since the phase of shared decisions on the first economic measures taken after 1954, establishment of the Region, and assistance to refugees. The centre-left's political and national options, and constant delays in the implementation of development measures, were insurmountable obstacles to maintenance of the DC's solidity. The crises that erupted at local level were indicative of the deep-lying difficulties of 'border Catholicism' in generating political and economic progress in Trieste society, partly because of the complex geopolitical context in which the city had been included as a result of the Second World War. Moreover, the DC was beginning to decline throughout Italy. It was weakened by the attrition of the centre-left, dialogue with the Communist Party, the consociational management of public affairs, and the end of political unity among Catholics due to the breakdown of collateralism, defeat in the referendum on divorce, and the impact of youth protest.

The shock caused by the Treaty of Osimo brought the contradictions accumulated over the years into the open. It demonstrated that three decades of the DC's presence had not penetrated into the soul of Trieste, nor rooted in the latter the new Italian frontier identity proposed by the centre-left elite. Hitherto, the DC's design had been able to incorporate the forces that, for different reasons, were potential risks to the system's solidity: the patriotic middle class, exiles, the socialists, and the Slovenes. However, the integration came about mainly at the level of the ruling classes, and it did not correspond to full assimilation of the competing local political cultures. The party thus found itself severely exposed with the return of previous traditions: on the one hand, nationalism reinforced by the persistence of the dichotomy

¹²⁸ *Smentite dall'on. Moro le «voci» sulla Zona B.* In: *Il Popolo del Friuli Venezia Giulia*, 20. 3. 1965; *Atti parlamentari, Senato della Repubblica, V Legislatura, Risposte scritte a interrogazioni*, vol. 5, seduta del 5 dicembre 1970, p. 2443; *Atti parlamentari, Camera dei deputati, VI legislatura, meeting of the 18. 2. 1974*, p. 2782; *Conferma di una linea politica.* In: *Il Popolo del Friuli Venezia Giulia*, 5. 3. 1971.

between 'Italy' and 'anti-Italy' well beyond 1954; on the other, the municipalism fuelled by disappointment with Trieste's economic downgrading and the consequent distrust of Rome.¹²⁹

The priorities of the electorate remained unchanged over time, crystallized by the absence of the community's socio-economic development. The increasing commercial relations between Italy and Yugoslavia did not bring especial benefits to the border area, which did not find a locus within the new relations with the Balkans, although the cross-border traffic - exemplified by the development of trade specifically aimed at the Yugoslav shoppers who thronged the city in the late 1970s and early 1980s - was nevertheless important in stimulating openness among a considerable part of Julian public opinion, so that it was easier to reach broader agreements. However, around a quarter of the Trieste electorate regarded the Treaty of Osimo as yet another concession made in exchange for nothing. For many Triestines, abdication of the unattainable return to Zone B, the secret conduct of the negotiations, and the treaty's economic repercussions marked the final betrayal of the mission which the state and the Christian Democrats should have pursued in regard to the frontier areas.

The ceding of Zone B assumed the significance of a further payment demanded after the loss of Istria; and the economic recompenses were never realized, partly because of Belgrade's increasing financial difficulties, and partly because of the explosion of protest by the *Lista per Trieste*. This was not merely a nationalist and municipalist reaction. In certain respects, it anticipated the general loss of support by the traditional parties and the emergence of an anti-centralist and localist tendency of which Trieste was in some sense a forerunner, and which would exert its full effect with the emergence of northernist political parties in Italy able to take advantage of the crisis of credibility that Italian politics would suffer in the 1980s.¹³⁰

The strategy of Adriatic normalization conducted by the centre-left in the 1960s and 1970s, however, did not concern solely the frontier, although, obviously, the latter was directly involved in the *détente* that culminated in the Treaty of Osimo. In fact, the agreement, and the long thaw of relations which preceded it, affected both the international and domestic levels. The accord of 1975 was an act of realism and an important contribution by Italian *Ostpolitik* to European *détente*. Osimo formally sanctioned the friendship between Rome and Belgrade, although Italy's endeavour to relaunch its economic, political, and cultural presence in the Adriatic area was hampered by the delay with which the agreement was signed with respect to evolu-

¹²⁹ Valdevit, *Trieste. Storia di una periferia insicura*, pp. 96-97.

¹³⁰ Alberto De Bernardi: *Un paese in bilico. L'Italia degli ultimi trent'anni*. Rome-Bari 2014; Simona Colarizi, Marco Gervasoni: *La tela di Penelope. Storia della seconda Repubblica*. Rome-Bari 2012; Silvio Pons, Adriano Rocucci, Federico Romero: *L'Italia contemporanea dagli anni Ottanta a oggi. Fine della Guerra fredda e globalizzazione*, vol. I. Rome 2014; Enrica Asquer, Emanuele Bernardi, Carlo Fiuman: *L'Italia contemporanea dagli anni Ottanta a oggi. Il mutamento sociale*, vol. II. Rome 2014; Simona Colarizi, Agostino Giovagnoli, Paolo Pombeni: *L'Italia contemporanea dagli anni Ottanta a oggi. Istituzioni e politica*, vol. III. Rome 2014.

tion of the international scenario and the internal arrangements of the two states.¹³¹ Although the government had spoken of 'year zero' in Adriatic relations,¹³² tensions between the blocs in the second half of the 1970s would in fact induce Rome to assume a more assertive Atlanticism. The Treaty of Osimo thus in a certain sense lost its function of exemplifying the thaw in relations with the socialist bloc. Indeed, it was superseded by the agreements reached in the meantime between Yugoslavia and the European Community.¹³³ Moreover, the treaty did not lead to the desired strengthening of Yugoslavia, which had already begun to manifest the ethnic and economic disintegration which would accelerate after Tito's death.¹³⁴ Italy thus lost its partner in a policy intended to restore the role of a medium regional power to the peninsula, even if the agreements undoubtedly gave impetus to the achievement of lasting and important forms of cooperation among the regions of the Central European area.

Diego D'Amelio

»MIR V VARNOSTI« IN »MEJA - MOST«. ITALIJANSKA LEVA SREDINA IN
JUGOSLAVIJA PRI PRESEGANJU TRŽAŠKEGA VPRAŠANJA

P O V Z E T E K

V članku avtor analizira postopno preseganje »Jadranskega vprašanja« po drugi svetovni vojni. Pri tem se osredotoči na strategijo italijanskih strank t. i. levega centra ter Krščanske demokracije, ki je bila usmerjena v preseganje dediščine tega spora in v normalizacijo italijansko-jugoslovanskih odnosov.

Članek temelji na doslej še ne objavljenih dokumentih, ki so v Arhivu Krščanske demokracije (Archivio della Democrazia cristiana, DC) v Trstu, v fondu Tajništva (osrednje italijanske) Krščanske demokracije, v osebnih fondih Giulia Andreottija in Sergia Colonija, ter na osrednjem in lokalnem krščanskodemokratskem tisku. Na osnovi teh virov je avtor rekonstruiral politiko pomiritve, ki sta jo po podpisu Spomenice o soglasju oktobra 1954 (Londonskega memoranduma) vodili Italija in Jugoslavija. Po podpisu spomenice sta sosednji državi namreč lahko postopoma opuščali razvneta politična, mednacionalna in ideološka nasprotja, ki so bila v ospredju v prvem desetletju po drugi svetovni vojni.

Ob tem, ko zasleduje vzporednice med izbirami, ki so jih sprejeli ne eni strani v centru v Rimu in na drugi strani na periferiji ob sami italijanski vzhodni meji, avtor prikaže povezavo med »Ostpolitik«, katere pobudnik in vodja je bil eden od osrednjih osebnosti italijanske Krščanske demokracije Aldo Moro, in usmeritvijo, ki jo je sprejela tržaška Krščanska demokracija. Oboji so namreč v kontekstu, ki so ga označevali pojemanje napetosti med svetovnjima blokoma, preureditev mednarodnega komunizma in ozračje multilateralnosti, ki je nato prevedlo do Helsinške konference, težili k temu, da bi se nasprotovanja na italijanski vzhodni meji zaključila.

Krščanska demokracija je sicer vse od decembra 1945 vodila italijansko vlado in bila tudi najmočnejša stranka v Trstu. V članku pa avtor osvetljuje posledice spremenjene politike, ki jo je od začetka šestdesetih let vodila t. i. leva sredina (Aldo Moro je leta 1963 sestavil vladi iz predstavnikov Krščanske demokracije in Socialistične stranke Italije) in ki so jo protagonisti v šestdesetih letih označevali s for-

¹³¹ Bucarelli, *La «questione jugoslava»*, pp. 83-114.

¹³² *Firmato l'accordo Italia - Jugoslavia*. In: *Il Popolo*, 11. 11. 1975.

¹³³ Ac, b, 9, f. Osimo-Zfic 1978, Zona franca prevista dagli accordi di Osimo e accordo Cee-Jugoslavia.

¹³⁴ Nora Beloff: *Tito's Flawed Legacy. Yugoslavia and the West 1939-1984*. London 1985; Jože Pirjevec: *Jugoslovanske vojne 1991-2001*. Ljubljana 2003; Sabrina P. Ramet: *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*. Boulder 2002.

mulama »mir v varnosti« in »meja - most«. Ti formuli sta odražali željo, da bi osnovali sodelovanje s Titovo Jugoslavijo in da bi začrtali novo politično, gospodarsko in nacionalno funkcijo od središča države oddaljenega območja, kot je bila Furlanija-Julijska krajina, katere državna pripadnost je bila vrsto let predmet nasprotujočih se zahtev in ki je močno občutila posledice druge svetovne vojne. Vrhunec te politike so bili Osimski sporazumi iz leta 1975, podpis katerih je za njegove pobudnike imel tako pozitivne kot negativne posledice.

Trenja med tam živječimi narodi so se začela v zadnjem obdobju habsburške monarhije in se okrepila zaradi posledic prve svetovne vojne ter italijanske uprave, ki je bila vzpostavljena potem, ko je ob koncu prve svetovne vojne, novembra 1918, Italija to območje zasedla in ga nato dve leti kasneje z rapalsko pogodbo tudi priključila. Fašistični režim, ki je oktobra 1922 v Italiji prevzel oblast, je bil avtor dolgotrajnega preganjanja slovanskih manjšin in raznarodovalnega poskusa, ki sta mednacionalno sovražstvo še bolj razvnela. Napetosti so se še povečale zaradi italijanske okupacije dela Jugoslavije in nasilja italijanskih oblasti med njo, pa tudi nasilja med jugoslovansko zasedbo Istre, Trsta in Gorice. Tej je sledil krčeviti politični in mednacionalni boj, v ozadju katerega je bil negotovi izid pogajanj o mirovni pogodbi med Italijo in zavezniki ter pridruženimi silami in v njihovem okviru tudi vprašanje novih meja.

Mirovna pogodba leta 1947 je skoraj vso Istro dodelila Jugoslaviji in ustanovila Svobodno tržaško ozemlje (STO). Njegova ustanovitev je bila posledica nezmožnosti zmagovitih sil, da bi se sporazumele o državni pripadnosti Trsta. Dogajanje glede STO je bilo vrsto let pogojeno s potekom hladne vojne: zahodni zavezniki so ga sprva obljubili Italiji in se nato, da bi po razkolu leta 1948 olajšali ločitev Jugoslavije od Stalinove ZSSR, odločili za njegovo razdelitev med sosednji državi. Trst je bil tako za celo desetletje odtegnjen od italijanske suverenosti, na geopolitični ravni izoliran, ob železni zavesi ter pod upravo Anglo-Američanov, ki so iz njega naredili svoj branik na Jadranu. Medtem je mesto preživljalo vsakodnevno ostro konfrontacijo med podporniki in nasprotniki proitalijanske rešitve, in to v obdobju, ko je italijanska vlada brez oklevanja sklepala dogovore z nacionalističnimi deli tamkajšnje družbe in hkrati ohranjala zelo napete diplomatske odnose s komunistično državo, kakršna je bila takrat Jugoslavija. Ta pa je po drugi strani še naprej zahtevala priključitev STO in Italijo obtoževala, da uporablja fašistične metode. V mestu je bilo zaradi navzočnosti anglo-ameriške Zavezniške vojaške uprave demokratično življenje močno omejeno, ni bilo svobodnih volitev, italijanske stranke pa so nasprotovale kakršnikoli zaščiti tamkajšnje slovenske manjšine, ki je nato še leta po ponovni vzpostavitvi italijanske suverenosti leta 1954 doživljala nenaklonjeno ravnanje s strani Italije in tudi tržaških Italijanov.

Le nekaj let po Londonskemu memorandumu, ki je da facto zaključil mejni spor, so se okoliščine spremenile, kar je državam omogočilo, da sta odprli novo obdobje v odnosih med državama na obeh straneh Jadrana. Italija in Jugoslavija sta takoj po podpisu spomenice okrepili trgovinske odnose, a so obem italijanska vlada in tržaške politične sile še dolgo časa vztrajali, da imajo pravico do ozemlja nekdanje Cone B STO. V šestdesetih in prvi polovici sedemdesetih let pa je prišlo do popuščanja napetosti, ki je svoj vrh doseglo z zaključkom sporo glede meje leta 1975.

Zavezništvo med Krščansko demokracijo in Socialistično stranko Italije v okviru t. i. leve sredine je privedlo do postopnega utrjevanja nove italijanske »Ostpolitik«, katere cilj je bilo izboljšanje odnosov z državami socialističnega bloka in z neuvrženimi državami. Na to politiko je s simpatijami gledala tudi Komunistična partija Italije, njena nova politika pa je omogočila tudi dokajšnje zblizanje s Krščansko demokracijo. Aldo Moro je bil osrednja osebnost priprave novega načrta sodelovanja med vzhodnim in zahodnim blokom, s katerim naj bi Italija prispevala k ohranjanju varnosti na evropski celini. Ta je temeljil na multipolarnemu pristopu, na okrepitevi stikov na gospodarski in kulturni ravni, na stalnemu soočenju okrog zunanjepolitičnih tem, na preseganju ideoloških razlikovanj in politike sile. Glavna italijanska sogovornika v tem procesu naj bi bila Jugoslavija in Tito. Beograd pa je po drugi strani Italijo imel za vrata za zblizanje z evropskim gospodarskim trgovom. V tem obdobju so se zmanjšale tudi napetosti med socialistično Jugoslavijo in Vatikanom.

Medtem ko je na obeh straneh Jadrana zavladalo ozračje novega zaupanja in je italijanska vlada odnose z Jugoslavijo prikazovala kot zgleden primer dobrih odnosov med dvema državama z različno družbeno ureditvijo, je v Trstu nov vodilni politični razred te formule uvajal v lokalno sceno. Zamislil si je novo vlogo Trsta in razvijal politični načrt, ki je bil usmerjen v to, da bi mesto pripeljal iz gospodarskega in političnega zastoja, v katerem se je znašlo v povojnem času, pa tudi po vrnitvi italijanskih oblasti leta 1954. V vodstvu tržaške Krščanske demokracije so se uveljavili novi politiki, ki so sprejeli

Morovo usmeritev in nasledili dotedanje politične osebnosti. Te so bile preveč navezane na revanšistične in neoirendentične teze nacionalnega boja in politika Krščanske demokracije v Trstu do tedaj ni temeljila na katoliških vrednotah, ampak na obrambi italijanstva, na zmanjšanju »slovanske nevarnosti«, na protikomunizmu in na povezavah z italijanskimi vladami ter tako v ozadju puščala gospodarska vprašanja in upravne probleme.

Nova generacija krščanskodemokratskih politikov se je morala soočiti s težavno geopolitično umeštvitvijo Trsta, ki sta ga prizadela tako odseljevanje kot brezposelnost, ki je šele leta 1958 v italijanski parlament lahko izvolil svoje predstavnike in ki je bil prepričan, da ga je vlada v Rimu prepustila gospodarskemu propadanju, saj so bili načrti za razvoj mesta realizirani z več desetletno zamudo. Takšne okoliščine so pomemben del političnega prostora prepuščale opozicijskim strankam, kar se je odražalo v radikalizaciji tržaške Komunistične partije Italije, independentističnih sil in nacionalistične desnice, pa tudi v stalnem padcu podpore Krščanski demokraciji v primerjavi s tisto, ki jo je ta imela v petdesetih letih.

Novo krščanskodemokratsko vodstvo je stavilo na presejanje »obrambe italijanstva« in tako odprlo pot do normalizacije številnih ciljev: konec izolacije Trsta, boj z lokalizmom, v imenu demokratičnega patriotizma in antinacionalizma prenehati z mednacionalnimi spori, v zavezništvu s socialisti in nekomunističnimi komponentami med slovensko manjšino razširiti demokratični prostor, čezmejno sodelovanje s Slovenijo in Hrvaško, upravna decentralizacija, sprejemanje tedanje meje. Načrt »meja - most« je predstavljal nov premislek o funkciji meje in Trsta, ki naj bi postal prestolnica srednjeevropske regije ob stičišču med blokoma, križišče mednarodnih odnosov, pristanišče in industrijski ter terciarni magnet in z novimi komunikacijskimi infrastrukturami povezan z evropskim zaledjem.

Ta politični načrt je v lokalnem javnem mnenju doživel številne kritike. Predmet mnogih obtožb in protestov desnice in združenj istrskih ezulov je bilo približevanje Slovincem, kar je razdelilo tudi tržaške katolike in tudi tamkajšnjo krščanskodemokratsko stranko. Prav tako nasilni so bili protesti proti načrtom preureditve tamkajšnjega ladjedelništva, ki so prinašali zaprtje obratov, ki so bili simbol propadajočega gospodarstva. Krščanska demokracija je dotlej lahko računala z glasovi številnih istrskih ezulov, ki so se iz cone B STO naselili v Trstu, podporo katerih je ohranjala kot stranka s katoliško kulturo, a tudi s klientelističnim vodenjem njihovih organizacij in podporami in se je tako ohranjalo sovrastvo ter protislovanska in protikomunistična čustva številnih od teh ezulov. V šestdesetih letih je tako prišlo do razkola med vodstvom in strankino bazo, ki se je z vso svojo resnostjo pokazal ob podpisu Osimskih sporazumov.

Osimski sporazumi so bili vrhunec popuščanja napetosti med Italijo in Jugoslavijo. Italijanske vlade leve sredine so dolgo časa odlagale razprave z jugoslovansko vlado glede vprašanja meje in ravnanja z manjšinami ter se šele v drugi polovici šestdesetih let odpovedale zahtevam po Coni B STO. Od takrat naprej sta Italija in Jugoslavija vodili tajna pogajanja o mejnem vprašanju, kar je italijanska vlada z vedno večjo zadrego večkrat zanikala. Če je bila Jugoslavija že dalj časa pripravljena zapreti ta spor, se je italijanska vlada bala, da bi formalna odpoved zahtevam do Cone B STO lahko vplivala na notranjo stabilnost države in pokazala na slabost leve sredine. K temu je treba prišteti tudi zahteve krščanskodemokratske stranke Furlanije-Juljske krajine, da bi odložili sporazum in se tako izognili tveganju, da v Trstu doživijo hud političen poraz.

Do podpisa Osimskih sporazumov je tako prišlo šele leta 1975 in to po obdobjih nerazumevanja in zastojev med diplomacijama obeh držav. Sporazumi so priznavali kopensko in morsko mejo, urejali opcije državljanstva, manjšinam dajali zagotovila in predvidevali vrsto gospodarskih ukrepov, ki pa so skoraj v celoti ostali le mrtva črka na papirju. Italijanska vlada je sporazume predstavila kot bolečo, a nujno odpoved, ki je zaključila dediščino fašizma, mejni črti zagotavljala pravno gotovost, obmejnimi deželami zagotavljala varnost in podpirala pot samoupravljanja, ki je bilo takrat uveljavljeno v Jugoslaviji. Osrednji tisk je soglasno ocenil, da je to zgodovinski dogodek, s katerim se dolgoletni spor končuje, in KPI je v parlamentu prvič glasovala za neko dejanje, ki ga je izvedla italijanska zunanja politika. K temu je treba dodati, da je to vprašanje takratno italijansko javnost le še malo zanimalo: ob glasovanju k pristopu k podpisu sporazumov je bila parlamentarna dvorana na pol prazna in edini so protestirali poslanci skrajno desnega Italijanskega socialnega gibanja.

V Trstu pa je imel podpis Osimskih sporazumov težke politične posledice in tamkajšnjo Krščansko demokracijo razdelila med zagovornike in nasprotnike teh sporazumov. Čeprav je šlo samo še za zgolj

formalen pristanek na odpoved ozemlja, so sporazumi sprožili eksplozijo dotedanjih nasprotij: z ene strani so sprožili doneče proteste desnice in istrskih ezulov, ki so bili še vedno pretirano občutljivi za nacionalna in ozemeljska vprašanja; z druge strani je sprožil frustracije velikega števila Tržačanov zaradi razočaranja nad nerešenim zatonom mesta, ki so ga Osimski sporazumi skušali razrešiti z gospodarskimi ukrepi, za katere so številni Tržačani menili, da so zlohotni in o katerih oblasti v Rimu z lokalno skupnostjo niso nikoli razpravljale. V podporo takrat že nemogočemu predlogu o integralni prostocarinski coni, ki je bila nejasni spomin na čase habsburške monarhije, je bilo zbranih več deset tisoč podpisov. Protest v mestu je bil večplasten; vključeval je liberalce, socialiste, radikale, okoljevarstvenike, ezule in nacionaliste. Sprožil je dolgotrajno protestno gibanje - Listo za Trst -, ki je odtegnila podporo vsem tradicionalnim političnim silam in pri vodenju mesta za kratek čas spodrinila Krščansko demokracijo. Ta nova politična formacija, ki je bila lokalna in protistrankarska, ki je znala usmerjati jezo proti propadanju periferije, ki je menila, da Italija, ki si jo je tako želela, z njo ravna slabo, ki se je torej počutila izdano v svojih nacionalnih vrednotah in onemogočena, da bi se vrnila v čase, ko je povojna geopolitika dejansko bila le še spomin na daljno preteklost, je torej premagala katoliško stranko.

Leva sredina je poskusila spremeniti podobo meje, tako da je obsodila nacionalizem prve polovice dvajsetega stoletja in ciljala na to, da bi »obrambo italijanstva«, ki so jo zasledovali po koncu druge svetovne vojne, zamenjali s popuščanjem napetosti. Na mednarodni ravni je ta načrt uspel, saj je zagotavljal sodelovanje z Beogradom in na svoj način prispeval k procesu popuščanja napetosti v Evropi: uspeh je bil za Italijo vsekakor le delen, saj zaradi izginotja Jugoslavije ni mogla uresničiti svoje politike na območju Jadrana. Jugoslavija se je namreč od konca sedemdesetih let soočala s korenitimi političnimi, gospodarskimi in mednacionalnimi težavami, ki so izbruhnile kmalu po Titovi smrti: ob tem pa je treba poudariti, da je implozijo jugoslovanskega sistema deloma omililo - zlasti kar zadeva Slovenijo - prav prejšnje zблиžanje med območjem Balkana in zahodno Evropo, zaradi katerega je lahko oživelo čezmejno sodelovanje, kakršno je potekalo npr. v okviru skupnosti Alpe-Adria. Načrt popuščanja napetosti pa je propadel v tistem delu, ko je s političnim in nacionalnim programom, ki je bil naprednejši od prejšnjih, skušal normalizirati italijanska območja ob njeni vzhodni meji. Ta načrt se je izkazal za nesposobnega, da bi z dokazanimi dejstvi prodril v globoko dušo Trsta in da bi se ukoreninil tudi med ljudmi in ne le med politično oblastno elito. V mestu so na površje znova priplavale dolgoletne težnje, kot so bile tiste liberalno-nacionalne in municipalistične: to je pripeljalo do velikega padca vpliva lokalne Krščanske demokracije, ki se je naslonila na osrednje državno vodstvo in na garancijo o gospodarskem razvoju mesta, ki pa dejansko ni bil dosežen, in je torej izpodbijal družbeni napredek tržaške skupnosti in zmožnost, da bi se tam uveljavila nova italijanska demokratična obmejna identiteta.

1.01
Prejeto 31. 3. 2015

UDK: 323.28 (497.1:430)"197"

Polona Balantič*

Jugoslavija in mednarodni terorizem v sedemdesetih letih. Dva primera neizročitve teroristov Zvezni republiki Nemčiji

IZVLEČEK

Sredina sedemdesetih let 20. stoletja je prinesla eskalacijo terorizma zahodnonemške urbane gverile. Akcije skupine Rote Armee Fraktion (RAF) so dosegle vrhunec jeseni 1977, ko je prišlo do ugrabitve in umora industrialca Hanns-Martina Schleyerja, ugrabitve letala Lufthanse Landshut in do samomora jedrne skupine prve generacije RAF-a v zaporu Stuttgart-Stammheim. RAF je že od začetka sedemdesetih let tesno sodeloval s palestinskimi teroristi, katerih dejanj Jugoslavija načeloma ni obsojala zaradi želje po ohranjanju dobrih odnosov z arabskimi državami. Ko je septembra 1976 v Beogradu pristalo letalo, na katerem sta bila tedaj najbolj iskani in s palestinsko osvobodilno organizacijo povezan terorist Carlos Šakal in nemški terorist Hans-Joachim Klein, je ZRN zahtevala njuno izročitev. Jugoslovansko vodstvo je izročitev z argumentacijo, da potnika ni sta imenovana terorista, zavrnilo. Podoben scenarij se je zgodil dve leti kasneje, ko so v Jugoslavijo prišli štirje teroristi iz vrst RAF-a, Rolf Clemens Wagner, Brigitte Mohnhaupt, Peter-Jürgen Boock in Sieglinde Hofmann. Tudi tokrat Jugoslavija teroristov ni želela izročiti Zahodni Nemčiji. Kot glavni argument je uporabila obtoževanje Zahodne Nemčije, da ne poskuša zajezi terorističnih in drugih subverzivnih dejanj, ki jih hrvaška politična emigracija usmerja proti predstavnikom Jugoslavije in jugoslovanskim državljanom v Nemčiji. Oba primera sta pomenila začasno poslabšanje odnosov med državama, a zaradi obojestranskih interesov po dobrih bilateralnih odnosih se je situacija hitro umirila. Članek poskuša natančneje razčleniti dogajanje v obeh primerih postanka teroristov v Jugoslaviji in najti razloge za odločitev jugoslovanskega vodstva, da ne izpolni zahodnonemške zahteve po izročitvi teroristov.

Ključne besede: Zvezna republika Nemčija, Socialistična federativna republika Jugoslavija, terorizem, Rote Armee Fraktion (RAF), Carlos Šakal, Helmut Schmidt, Josip Broz-Tito, Stane Dolanc, Rudi Čačinović, Franjo Herljević

* Mag., RTV Slovenija, Uredništvo oddaj o kulturi, Kolodvorska 2-4, SI-1000 Ljubljana; polona.balantic@rtvslo.si

ABSTRACT

YUGOSLAVIA AND INTERNATIONAL TERRORISM IN THE 1970S. TWO CASES OF NON-EXTRADITION OF TERRORISTS TO THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY (FRG)

In the middle of the 1970s the West German urban guerrilla terrorism began to escalate. The actions of the Rote Armee Fraktion (RAF) group culminated in the autumn of 1977 with the kidnapping and murder of the industrialist Hanns Martin Schleyer, hijacking of Lufthansa Landshut airplane, and suicide of the core group of the RAF's first generation in the Stammheim prison in Stuttgart. Since the beginning of the 1970s, RAF had collaborated closely with the Palestinian terrorists, whose acts were, in principle, not condemned by Yugoslavia with the aim of fostering good relations with the Arab countries. When in September 1976 an airplane landed in Belgrade with Carlos the Jackal, at the time the most wanted terrorist connected with the Palestinian Liberation Organisation, and the German terrorist Hans-Joachim Klein on board, the FRG demanded their extradition. The Yugoslav leadership refused the extradition claiming that the passengers were not the said terrorists. Similar events took place two years later, when four RAF terrorists - Rolf Clemens Wagner, Brigitte Mohnhaupt, Peter-Jürgen Boock and Sieglinde Hofmann - arrived to Yugoslavia. Once again Yugoslavia refused to extradite them to the West Germany. This refusal was substantiated with the accusations that the West Germany had not taken measures to repress the terrorist and other subversive actions of the Croatian political emigration aimed at the representatives of Yugoslavia and Yugoslav citizens in Germany. Both cases resulted in a temporary deterioration of the relationship between the two states, but the situation normalised promptly, as both sides were interested in maintaining good bilateral relations. The aim of this article is to analyse the events in both cases of the terrorists staying in Yugoslavia, and to discover the reasons behind the Yugoslav leadership's decision to deny the West Germany's demands for the extradition of the terrorists.

Keywords: Federal Republic of Germany, Socialist Federative Republic of Yugoslavia, terrorism, Rote Armee Fraktion (RAF), Carlos the Jackal, Helmut Schmidt, Josip Broz-Tito, Stane Dolanc, Rudi Čačinović, Franjo Herljević

Nemška jesen '77

»In vendar lahko rečemo: Tako in tako smo se odločili, tako smo iz tega in tega razloga ravnali. Za vse to odgovarjamo.«¹ To je 20. oktobra 1977 v izjavi za javnost povedal kancler Zvezne republike Nemčije (v nadaljevanju ZRN) Helmut Schmidt. Izjava je sledila trem dogodkom, ki skupaj sestavljajo vrhunec tako imenovane nemške jeseni oziroma pomenijo zgoščen vrh zahodnonemške politično-kriminalne tragedije o terorizmu urbane gverile sedemdesetih let. Ti trije dogodki so bili usmrtitev ugrabljenega vodje združenja delodajalcev in vplivnega menedžerja Hannsa-Mar-

¹ Christian Hacke: Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder. Berlin 2004, str. 169.

tina Schleyerja, s katero je druga generacija teroristov iz vrst RAF-a nakazala, da bodo njene akcije bolj krute od akcij prve generacije; spektakularna rešitev talcev iz letala Lufthanse Landshut, ki so jo na letališču v Mogadišu izvedli pripadniki specialne zahodnonemške protiteroristične enote GSG-9 (Grenzschutzgruppe 9); in kolektivni samomor Andreea Baaderja, Jana Carla Raspeja, Gudrun Ensslin in Irmgard Möller², torej jedrne skupine prve generacije RAF-a, v zaporu Stuttgart-Stammheim. Vsi trije dogodki so bili povezani, saj sta bila ultimata »Komanda Siegfried Hausner«, ki je stal za ugrabitvijo Schleyerja, in Komanda mučenice Halimeh, ki je vodil operacijo Kofre Kaddum oziroma ugrabitev letala Landshut na letu iz Palme de Mallorce proti Frankfurtu na Majni, identična. Zahtevala sta osvoboditev enajstih zaprtih teroristov RAF-a in izpustitev dveh palestinskih upornikov iz turških zaporov ter več milijonov ameriških dolarjev gotovine. In vsi trije dogodki so svoj epilog doživeli 18. oktobra 1977.

Ta dan je bil eden od najbolj čustveno nabitih v celi politični karieri Helmuta Schmidta. Novice o tragediji v Stuttgart-Stammheimu se je kasneje spominjal tako: »Bilo je, kot bi me nekdo tresčil z gorjačo. Ravno smo izbojevali velik uspeh, in potem ta udarec pod pas. Kot bi nam nekdo spodmaknil tla pod nogami. Po polnoči sicer ni bilo nikakršnega velikega slavlja, bolj je šlo za to, da smo končno lahko globoko vdihnili. Vsak je na svoj način reagiral na razbremenitev; jaz sem celo potočil nekaj solz - in potem čez sedem ur to ...«³ Nemška jesen je bila tudi potrditev analize mednarodnega terorizma, ki jo je nemško zunanje ministrstvo pripravilo prejšnje leto in v kateri najdemo pomenljiv zapis: »ZRN je tako notranje- kot zunanjepolitično še posebej prizadeta zaradi terorizma. Nemci so nadproporcionalno zastopani med storilci v mednarodnem terorizmu in izkazujejo se kot še posebej nevarni.«⁴

Oktobrski dogodki so veliko prispevali k temu, da Helmuta Schmidta kot kanclerja označujejo za kriznega menedžerja⁵ in za kanclerja, v čigar karieri manjka po-

² Irmgard Möller, ki naj bi si po uradnem poročilu življenje poskušala vzeti s štirikratnim vbodom v srce, je sicer preživela in njene izjave o dogajanju v tej noči so veliko prispevale k teoriji, da je bila četrterica umorjena in da je bila teza o samomoru izmišljotina.

³ Stefan Aust: *Der Baader-Meinhof-Komplex*. München 1998 (dalje Aust, *Der Baader-Meinhof-Komplex*), str. 578.

⁴ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA), fond B 150: *Aufzeichnung des Ministerialdirektoren Pfeffer*, 14. 9. 1976.

⁵ Naziv krizni menedžer si sicer Helmut Schmidt prisluži že leta 1962, ko je kot senator za notranje zadeve mesta Hamburg pravzaprav prekorščil svoja pooblastila, a prav zato izvrstno izpeljal krizno akcijo med katastrofalnimi poplavami, zaradi katerih je v noči s 16. na 17. 2. 1962 izgubilo življenje 287 ljudi. Ko je namreč Schmidt v tej noči prejel obvestilo, da se je nivo Labe dvignil na 5,7 metra (najvišji nivo od začetka merjenja višine reke), in ko je bila v več predelih mesta prekinjena oskrba z vodo, plinom in elektriko, je namreč Schmidt, čeprav je bil nosilec civilne funkcije, prevzel komando nad vojsko v Hamburgu in okolici. Vojakom in predvsem pilotom helikopterjev je ukazal, da pomagajo reševati ljudi, ujete na strehah svojih hiš. Schmidtova akcija je bila pravno sporna, vendar pa dejansko ni bilo nobenega zakonskega določila, ki bi izrecno prepovedovalo njegov prevzem nadzora nad vojsko. Kasneje je Schmidt pojasnil: »Nisem ravnal proti zakonu, je pa res, da tudi ni zakona, ki bi eksplicitno kril moja dejanja, ampak drugače ni šlo.« Podrobneje o prvi akciji Schmidta kot 'kriznega menedžerja' v: Gunter Hofmann: *Willy Brandt und Helmut Schmidt. Geschichte einer schwierigen Freundschaft*. München 2012, str. 96-98.

zitivni vrhunec. Obenem so oktobrski dogodki izkaz ene ključnih potez systemskega okolja, znotraj katerega je kot kancler deloval Schmidt. To je bila kompleksnost pojma varnost in njenega zagotavljanja. Vojaškemu in političnemu vidiku varnosti se prav v sedemdesetih pridružita še ekonomski vidik (predvsem po prvi naftni krizi leta 1973 in energetske krizi) in pa boj proti terorizmu, saj se prav v tem obdobju razvije moderni mednarodni terorizem. Oboje se odraži tudi na agendi Organizacije združenih narodov, ki jo sredi sedemdesetih zaznamuje ukvarjanje z obema omenjenima problemoma. Tudi dogodki 18. oktobra so nemudoma sprožili odziv v New Yorku. Tako je že naslednji dan generalni sekretar OZN Kurt Waldheim na tiskovni konferenci pozval k čim hitrejšemu obravnavanju nemške pobude za oblikovanje konvencije proti jemanju talcev. Obenem se je zavzel tudi za to, da bi v šestem, torej v pravnem odboru OZN, sprejeli 'močno' resolucijo, ki bi poleg načrtovane konvencije vsebovala tudi poziv k pristopu k ratifikaciji konvencij mednarodne organizacije za civilno letalstvo (ICAO) o varnosti v civilnem letalskem prometu⁶, vlade pa je pozval, da bi tudi same sprejele močne ukrepe za boj proti terorizmu. Sklenil je, da »mora priti do kodifikacije ukrepov za zaježitev jemanja talcev in ugrabljanja letal v mednarodnopravno obvezujočih pravnih inštrumentih.«⁷

Vsa ta vprašanja, predvsem pa boj proti mednarodnemu terorizmu, s katerim se ZRN kmalu po sprejemu v OZN leta 1973 poskuša profilirati kot odgovorna članica mednarodne skupnosti, so zaznamovala tudi odnose med ZRN in Socialistično federativno republiko Jugoslavijo v sredini sedemdesetih let. Nemška jesen se je zgodila prav med dogodkoma, ki sta bila povezana z nekaterimi ključnimi akterji mednarodnega terorizma in ki sta začasno močno obremenila odnose med državama. Šlo je za domneven postanek Iliča Ramireza Sancheza, bolj znanega kot Carlos Šakal, v družbi z nemškim teroristom Hansem-Joachimom Kleinom v Beogradu septembra 1976, in za odločitev vodstva SFRJ, da Zahodni Nemčiji ne preda štirih teroristov druge generacije RAF (Rolf Clemens Wagner, Brigitte Mohnhaupt, Peter-Jürgen Boock in Sieglinde Hofmann), ki so maja 1978 v Jugoslavijo prišli iz Bol-

⁶ Kot je v nemško zunanje ministrstvo poročal veleposlanik ZRN pri OZN Wechmar, je po ugrabitvi Lufthansinega letala Landshut mednarodno združenje pilotov zagrozilo s stavko, če ne bo prišlo do sklica izrednega zasedanja Generalne skupščine OZN. Zato je generalni sekretar Waldheim izrazil upanje, da bo namig za pospešitev razprave v 6. odboru in v GS pilote odvrnil od stavke, ki bi prinesla hudo finančno škodo vrsti letalskih družb. - Povzeto po: PAAA, fond B 1 (ZA), Bd. 178705: Fernshreiben Nr. 2578, 19. 10. 1977. Ukrepi za varnost letalskega prometa in predvsem ukrepi za zaščito potnikov in letalskega osebja so bili od leta 1970 naprej ena glavnih tem na zasedanjih ICAO. Samo v letih 1969 in 1970 je bilo namreč 118 primerov nezakonite prisvojitve civilnega letala in 14 incidentov sabotaže in oboroženega napada na civilno letalo in njegovo osebje. Zato je v naslednjih letih tudi prišlo do sprejetja niza konvencij, ki naj bi zagotovile večjo varnost v civilnem letalstvu. To so bile haaska konvencija o boju proti nezakonitemu zavzemanju letal iz leta 1970 (v veljavo je stopila 14. 10. 1971), montrealska konvencija za boj proti nezakonitim dejanjem, usmerjenim proti varnosti letalskega prometa iz leta 1971 (v veljavi od 26. 1. 1973) in pa protokol k montrealski konvenciji, ki se zavzema za boj proti nezakoniti nasilnim dejanjem na mednarodnih civilnih letališčih iz leta 1971. - Povzeto po: Legal Instruments related to Aviation Security. Dostopno na: The Postal History of ICAO: http://www.icao.int/secretariat/PostalHistory/legal_instruments_related_to_aviation_security.htm, 1. 1. 2015.

⁷ PAAA, fond B1 (ZA), Bd. 178705: Fernshreiben Nr. 2571, 19. 10. 1977.

garije, ampak da jih razglasi za persone non grata in jim dovoli odhod v državo po njihovi izbiri. Oba dogodka, skupaj z razpravo o morebitnem sprejemu konvencije proti zajemanju talcev, ki jo iniciira ZRN, osvetlujeta pozicijo Jugoslavije v prizadevanjih za izkoreninjenje ali vsaj omejitev fenomena mednarodnega terorizma. Na osnovi dokumentov o obeh aferah, ki sem jih našla v političnem arhivu nemškega zunanjega ministrstva v Berlinu, bom zato poskušala razložiti odločitev Jugoslavije, da kljub velikemu pomenu, ki jih je dobrim odnosom z ZRN pripisovalo jugoslovansko vodstvo, ne ustreže zahtevam ZRN po izročitvi tako Carlosa Šakala in Hannsa-Joachima Kleina leta 1976 kot tudi četverice Wagner, Mohnhaupt, Boock, Hofmann dve leti kasneje.

Moderni terorizem in ideološka umestitev zahodnonemškega terorizma

V literaturi o terorizmu se kot rojstni datum modernega terorizma največkrat navaja 22. julij 1968. Tega dne so trije oboroženi palestinski teroristi, pripadniki Ljudske fronte za osvoboditev Palestine (PFLP), ene od šestih skupin, ki so sestavljale Palestinsko osvobodilno organizacijo (PLO), ugrabili letalo izraelske letalske družbe El Al na letu iz Rima v Tel Aviv. Letala so teroristi sicer ugrabljali že prej in samo leta 1968 je bil to že dvanajsti takšen incident. Vendar pa je bila julijska ugrabitev drugačna od prejšnjih in je napovedala nov model teroristične akcije, ki je zaznamoval strukturo delovanja teroristov, urbanih gverilcev in nacionalnih osvobodilnih gibanj (razprava o distinkcijah in sorodnostih med vsemi tremi pojmi je močno vplivala na neučinkovitost mednarodnega boja proti terorizmu v okviru OZN - o tem sledi več v nadaljevanju) v sedemdesetih letih.

Prvič, drugačen je bil namen ugrabitve. Namen ni bila le preusmeritev leta, kar se je dogajalo od leta 1959, ko so teroristi ali revolucionarji ugrabljali letala, ker so potrebovali prevozno sredstvo. Tokrat je bila ugrabitev politična izjava. Teroristi so letalo družbe El Al ugrabili z namenom izražanja zahteve po zamenjavi potnikov, ki so jih držali kot talce, za palestinske teroriste, zaprte v izraelskih zaporih. Nadalje je bilo drugače kot pri prejšnjih ugrabitvah, kjer državno poreklo letala ni bilo pomembno, zdaj je bilo namenoma izbrano letalo izraelske nacionalne letalske družbe: šlo je za napad na enega od nacionalnih simbolov Izraela. Tretjič, teroristi so z ustvarjanjem krizne situacije prisilili Izrael v direktne pogovore z njimi. Izrael je namreč prej zavračal vsak neposreden dialog s predstavniki palestinskih osvobodilnih organizacij, tokrat pa bi zavrnitev dialoga vodila k uničenju letala in k smrti vseh oseb na letalu; torej h katastrofi, odgovornosti, za katero Izrael ni želel tvegati. In četrtič, ugrabitev letala je bila način za ustvarjanje velikega medijskega dogodka, ki je na boj teroristov preusmeril pozornost svetovne javnosti. Ali kot je je Zehdi Labib Terzi, glavni opazovalec PLO v OZN, v intervjuju leta 1976 rekel: »Prvih nekaj ugrabitev je prebudilo zavest sveta in naredilo veliko večji vtis na medije in svetovno javno mnenje kot pa 20 let prosjačenj pri OZN-u.«⁸ Eden od ustanoviteljev PFLP dr. George Habash pa je

⁸ Bruce Hoffman: *Inside Terrorism*. New York 1998 (dalje Hoffman, *Inside Terrorism*), str. 68.

leta 1970 v nekem intervjuju povedal: »Ko ugrabimo letalo, ima to večji učinek, kot če bi ubili sto Izraelcev v boju.«⁹ In še: »Desetletja svetovno javno mnenje ni bilo niti za niti proti Palestincem. Preprosto so nas ignorirali. Zdaj svet vsaj govori o nas.«¹⁰

V novem svetu telekomunikacij in avdiovizualnih medijev, predvsem pa hipnega televizijskega prenosa, so marginalne skupine, ki so sicer za svoj politični boj le stežka mobilizirale množično podporo, spoznale propagandno moč spektakularnih terorističnih napadov na simbolične tarče.¹¹ To je do izraza prišlo tudi v kontekstu zahodnonemškega terorizma oziroma radikaliziranih skupin urbane gverile, od katerih je kolektivni nemški spomin najbolj neizbrisno zaznamovala skupina Rote Armee Fraktion, čeprav sta istim ciljem in pogosto z nič manj radikalnimi prijemi sledili tudi skupini Gibanje 2. junij in Revolucionarne celice. Poleg tega je obstajala tudi neposredna vez med Palestinci in RAF-ovci, saj so nekateri od slednjih na prehodu šestdesetih v sedemdeseta v palestinskih taborih prestali trening oziroma izobraževanje v spretnostih, ki jih mora obvladati vsak terorist. O tem dogodku je verjetno največji strokovnjak za študije terorizma David C. Rapoport pisal kot o inavguralnem dogodku sodobnega mednarodnega terorizma: »Treniranje bodočih RAF-ovcev pri Palestincih je bil verjetno prvi primer v zgodovini, ko je ena teroristična skupina izurila drugo.«¹² Od takrat naprej so obstajali teroristi, ki so potovali od države do države, da bi izvajali teroristična dejanja.

V ozadju mnogih tovrstnih dejanj je vsaj do konca v tem članku obravnavanega obdobja stala palestinska teroristična mreža in neodvisnost drugih skupin je bila pogosto navidezna. Ali kot se v intervjuju, ki ga je dal kmalu po izstopu iz vrst teroristov in obenem tudi kmalu po napadu na OPEC, spominja nemški terorist Hanns-Joachim Klein: »Problematično je, da zatrjujejo, da so avtonomni, ampak niso. Vsakič so bili odvisni od Wadija Haddada in njegove skupine¹³. Za vsako akcijo v podpori osvoboditve zapornikov iz vrst gverile so bili odvisni od drugih, ker so potrebovali države, v katerih so lahko našli zatočišče. Odvisni so bili tudi, ko je šlo za denar in orožje. Vse to je imelo svojo ceno: sodelovanje članov nemške gverile v akcijah drugih skupin. Ker Haddad za svoje akcije potrebuje ljudi, ki niso Arabci.«¹⁴ Te (so)

⁹ Prav tam, str. 70.

¹⁰ Prav tam, 70, 71.

¹¹ Bruce Hoffman v svoji zgodovinski študiji terorizma navaja dva paradigmatka primera 'igranja' teroristov z mediji. Prvi primer je bila zasedba OPEC-a in ugrabitev ministrov na Dunaju decembra 1975, ko je vodja teroristične akcije Carlos Šakal čakal, da so prišle televizijske ekipe s kamerami in je šele potem s talci dramatično pobegnil iz stavbe. Štiri leta kasneje v Teheranu pa je tiha množica pred ambasado ZDA, v kateri je bilo 52 talcev, nenadoma oživila, ko je prišla kanadska TV. Takoj ko so se prižgale kamere, je množica začela kričati: Smrt Carterju! Dvigali so pesti in sežigali ameriške zastave. Ko je bilo snemanja konec, so se umirili, 'predstava' pa se je ponovila za snemanje prispevka za francosko govoreče Kanadčane. Tedaj je množica vpila: Mort a Carter! - Hoffman, *Inside Terrorism*, str. 142.

¹² David C. Rapoport: *The International World As Some Terrorists Have Seen It: A Look at a Century of Memoirs*. V: *Terrorism: Critical Concepts in Political Science*. London-New York 2006, str. 45.

¹³ Wadi Haddad je bil eden od ustanoviteljev PFLP, bil pa je tudi posrednik med nemškimi teroristi in palestinskim terorističnim omrežjem.

¹⁴ Hanns-Joachim Klein. V: Jean Marcel Bougureau: *The German Guerilla: Terror, Reaction, and Resistance* (eBook). Hastings 2013 (dalje Bougureau, *The German Guerilla*), lokacija 586.

odvisnosti oziroma prepleta palestinskega in zahodnonemškega terorizma se je svet najprej zavedel ob eni najbolj odmevnih in tudi simbolno najbolj tragičnih terorističnih akcij zgodnjih sedemdesetih let. To je bil napad skupine Črni september na izraelske športnike na poletnih olimpijskih igrah v Münchnu leta 1972. Čeprav je ime operativcev namigovalo, da gre zgolj za palestinsko akcijo, saj se je navezovalo na tragični jordanski obračun s Palestinci septembra 1970, pa so zahteve teroristov razkrile mednarodno naravo akcije. Teroristi so namreč v zameno za izpustitev talcev zahtevali izpustitev v izraelskih ječah zaprtih 236 Palestincev, pa tudi 5 drugih teroristov, ki so bili zaprti v ZRN, vključno z Andreasom Baaderjem in Ulrike Meinhof, ustanoviteljema RAF-a. Obenem pa so za sebe zahtevali tudi varen odhod v katero koli arabsko državo, razen v Libanon ali Jordanijo.¹⁵

Da je bil terorizem nemških urbanih gveril internacionalen tudi že v samem ideološkem jedru, bo prikazano v kratkem historiatu RAF-a v nadaljevanju. Glede na teorijo terorizma kot sociološko-političnega fenomena pa je treba še omeniti, da se terorizem RAF in drugih dveh skupin zahodnonemškega terorizma uvršča v kategorijo revolucionarnega levičarskega terorizma. V tem gre pravzaprav za nadaljevanje linije teorije in akcije, s katero se zgodovina terorizma pravzaprav začne. Nemški teroristi so nasledniki tipa, ki ga je francoski politični filozof Alexis de Tocqueville glede na Francosko revolucijo in delovanje novih profesionalnih revolucionarjev, katerih imaginarij se je prav tako napajal pri idealih Francoske revolucije, opisal tako: »Novi človeški tip, ki ga je oblikovala totalna revolucija in ki mu je usojeno, da bo igral veliko vlogo v politiki 19. in 20. stoletja. Profesionalni revolucionar obljublja, da bo doktrino svojega gibanja realiziral kot idealni tip. Cena, ki jo za to zahteva, je absolutna poslušnost njegovih sledilcev in ekskluzivna pravica do govora v njihovem imenu.«¹⁶ Nadalje je Tocqueville razvil argumentacijo, ki zelo spominja na argumentacijo zagovora terorizma osvobodilnih gibanj v sedemdesetih letih, ki je preprečevala sprejetje kakršne koli splošne in obenem pravno zavezujoče konvencije o boju proti terorizmu: »Do nekega dne je veljalo, da je tiranija ostudna v vsaki obliki, v kateri se pojavi. Sedaj smo odkrili, da obstajajo legitimne tiranije in sveta krivična dejanja, če se jih izvaja v imenu ljudstva.«¹⁷ Zelo podobno misel je med termidorjem Francoske revolucije razvil Robespierre, ki je tudi sicer stal na čelu režima, ki je v (državno institucionaliziranem) terorju videla mehanizem za zavarovanje pridobitev revolucije in za zavarovanje sistema, ki je za revolucionarje pomenil napredek k večji humanosti

¹⁵ Komunique, ki so ga je Črni september objavil ob akciji v Münchnu in katerega avtorstvo pripisujejo dr. Georgeu Habashu, je dokaz tedanjega prepričanja Palestincev, da lahko teroristični napadi kot veliki medijski dogodki prispevajo k napredku njihovega boja: »Po naši oceni in z ozirom na rezultat, nam je uspel eden največjih dosežkov palestinskih komandov. Niti bomba v Beli hiši, niti mine v Vatikanu, niti smrt Mao Cetunga, niti potres v Parizu ne bi mogle tako odmevati v zavesti ljudi, kot je odmevala akcija v Münchnu. Olimpijada pritegne zanimanje ljudi bolj kot kar koli drugega. Izbira olimpijskih iger je bila iz propagandnega vidika 1000-odstotni uspeh. Bil je, kot bi ime Palestina napisali na goro, ki jo lahko vidite z vseh koncev sveta.« - Citirano po: Hoffman, *Inside Terrorism*, str. 74.

¹⁶ Alexis de Tocqueville. V: Zeev Ivianski: *The Terrorist Revolution: Roots of Modern Terrorism*. V: *Terrorism: Critical Concepts in Political Science*. London-New York 2006, str. 129.

¹⁷ Prav tam.

in demokraciji. Robespierre je tako razvil formulacijo, za katero si lahko predstavljamo, da bi jo lahko izgovorili tudi Andreas Baader in njegovi somišljeniki v vrstah RAF: »Krepost, brez katere je teror zlo, teror, brez katerega je krepost nemočna.«¹⁸ Tudi sicer je sistem *régime de la terreur* proizvedel eksegezo terorja, ki je spominjala na manifeste sodobnih revolucionarnih in levičarskih terorističnih organizacij. Kot primer lahko navedemo še en Robespierrov zapis iz leta 1794: »Želimo si ureditev /.../, v kateri bodo umetnosti okras svobode, ki jim zagotavlja plemenitost, in v kateri bo trgovina vir bogastva za množice in ne le monstrozno obilje peščice družin. /.../ Za to deželo si želimo moralo namesto sebičnosti, poštenost in ne le 'časti', načela namesto golih navad, dolžnost in ne le spodobnosti, razmah razuma namesto tiranije mode, posmeh grešnosti in ne prezir do nesrečnih.«¹⁹ Teror in terorizem sta negativen prizvok dobila šele v obdobju restavracije po koncu francoske revolucije, teror kot sredstvo politike pa je dokončno oblatil Edmund Burke v svoji analizi francoske revolucije, ko ga je razkrinkal kot kriminalno metodo izrabe oblasti in ko je pisal o »tisočih tistih peklenskih psov, ki se imenujejo teroristi.«²⁰ V kontekstu instrumentalizacije izraza teror(izem) v političnih bojih, povezanih s francosko revolucijo, je prišlo tudi že do razumevanja možnosti uporabe terorističnega dejanja kot odmevnega dejanja, ki množice opozori na cilj revolucionarjev, in je obenem izhodišče za rekrutacijo soborcev in tudi za definiranje konkretnega političnega programa. Tako je Carlo Pisacane, eden prvih italijanskih socialističnih političnih mislecev in profesionalni revolucionar, povezan z Giuseppejem Mazzinijem in njegovimi somišljeniki, domnevno prvi uporabil izraz 'propaganda dejanj'.²¹

Prvi teroristi, ki so sledili levičarskim političnim idealom, in ki so že prepoznali potencial medijev za služenje njihovim namenom, pa so bili ruski revolucionarji iz gibanja Narodna Volja in anarhisti. Predvsem po letu 1870, ko so v delo tiskarn vpeljali električni tok, in ko je izum tiskanja na obe strani pol papirja omogočil zelo hitro tiskanje svežih novic, obenem pa pocenil tiskanje, so ruski anarhisti začeli načrtno pripravljati akcije, o katerih bi lahko poročali časopisi.²² Po ustanovitvi Sovjetske zveze terorizem z revolucionarno konotacijo zatone in v diskurzu o terorizmu prevladajo razprave o državnem in institucionaliziranem terorizmu, ki ga veliki totalitarni sistemi izvajajo nad svojim prebivalstvom in nad prebivalstvom na okupiranih ozemljih; tu gre seveda za diskurz o državnem terorizmu nacističnih in fašističnih režimov ter stalinizma.

Terorizem z revolucionarno konotacijo, ki je bil do vzpona religijsko motiviranega terorizma v zadnjih desetletjih tudi prevladujoč, se ponovno pojavi po drugi

¹⁸ Maximilien Robespierre. V: Hoffman, Inside Terrorism, str. 16.

¹⁹ Maximilien Robespierre. V: R. R. Palmer: The Age of the Democratic Revolution, vol 2, The Struggle. Princeton 1970, str. 124.

²⁰ Hoffman, Inside Terrorism, str. 17.

²¹ Pisacane je izraz razložil tako: »Ideje se razvijajo iz dejanj in ne obratno, prav tako pa tudi ljudje ne bodo svobodni, ko bodo izobraženi, ampak bodo možnost za izobraževanje dobili šele, ko bodo svobodni.« - Carlo Pisacane. V: The Anarchist Reader. Waukegan-Illinois 1986, str. 43-44.

²² Povzeto po Hoffman, Inside Terrorism, str. 136.

svetovni vojni, in sicer najprej v povezavi z antikolonialističnimi gibanji in z njimi povezanimi nacionalnimi osvobodilnimi gibanji, ki so se v štiridesetih in petdesetih letih zoperstavila kolonialnim oblastem v Aziji, Afriki in na Bližnjem vzhodu. V tem obdobju se tudi uveljavi izraz borci za svobodo, ki politično legitimnost črpajo iz ustanovne listine Organizacije združenih narodov mednarodnopravno kodificirane načela samoodločbe. Argumentacijo v korist legitimnosti teh gibanj izvrstno demonstrira izsek iz govora Jaserja Arafata v generalni skupščini leta 1974, ko so države članice OZN palestinskemu osvobodilnemu gibanju priznale status opazovalke v OZN: »Razlika med revolucionarjem in teroristom je v vzroku njegovega boja. Ker kdor koli ima pošten razlog in se bori za svobodo in osvoboditev svoje dežele izpod oblasti okupatorjev, priseljencev, kolonialistov, ne more biti imenovan terorist, ker potem bi morali tudi ameriške staroselce v njihovem boju proti britanskim priseljencem imenovati teroriste; evropsko odporniško gibanje proti nacistom bi tudi bilo terorizem; boj azijskih, afriških in latinskoameriških ljudstev, bi prav tako bil terorizem in mnogi od vas v tej dvorani bi bili teroristi. Gre za pravičen boj, ki sta ga blagoslovili tudi ustanovna listina Združenih narodov in univerzalna deklaracija človekovih pravic.«²³ Da gre za pravičen boj, pri katerem je uporaba nasilja le nujnost in zadnji izhod, je želel Arafat podčrtati z znamenitim zaključkom govora: »Danes sem prišel z oljčno vejo v eni in s puško borca za svobodo v drugi roki. Ponavljam: ne dovolite, da bi oljčna veja padla iz moje roke.«²⁴

Argumentacijski arzenal nacionalnih osvobodilnih gibanj pa se je v šestdesetih letih 'ujel' s teorijo, na kateri so se oblikovala protestna (študentska in kontrakulturna) gibanja šestdesetih let. Ta so bila na ozadju marksizma-leninizma(-maoizma) podobno kot dekolonizacijska gibanja usmerjena proti temu, kar so imenovali neoimperialistična politika ZDA, njihovih partnerjev in vazalov. To pa je bilo tudi idejno ozadje vzpona zahodnonemške urbane gverile (glej naslednje poglavje).

Umestitev zahodnonemškega terorizma v zgodovinsko linijo levičarskega terorizma z zgodovinskimi izvori v francoski revoluciji je pomembna tudi za razumevanje (vsaj izhodiščne) politike izbiranja žrtev s strani RAF-ovcev in drugih zahodnonemških terorističnih skupin. Najbolj zgovorna je morda izjava, ki jo je Andreas Baader kot komentar ugrabitve Lufthansinega letala Landshut dan pred svojo smrtjo v zaporu Stuttgart-Stammheim dal ministerialnemu direktorju na notranjem ministrstvu dr. Hegelauu: »RAF je to obliko terorizma do sedaj odklanjal.«²⁵ Niso jemali civilistov za talce in to še vedno zavračajo. RAF je za talce jemal simbolne žrtve in najbolj brutalne oblike napadov so tudi vedno bile usmerjene proti simbolom sistema, proti kateremu so se borili. To je bilo tradicionalno značilno tudi za druge primere levičarskega revolucionarnega terorizma in zaradi izogibanja nedolžnim žrtvam je Baa-

²³ Govor Jaserja Arafata v generalni skupščini OZN, 13. 11. 1974. Dostopno na: Speech by Yasser Arafat (Le Monde diplomatique): <http://www.monde-diplomatique.fr/cahier/proche-orient/arafat74-en, 2. 1. 2015>.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Aust, Der Baader-Meinhof-Komplex, str. 561.

der dejavnost RAF razločeval od terorizma.²⁶ Ko ga je dr. Hegelau vprašal, kje se po njegovem mnenju začne terorizem, je Baader glede na primer Landshut odgovoril: »Pri tej obliki terorističnega nasilja nad civilisti. To ni nikoli bila stvar, katere dolgoročni cilj je neka oblika politične organizacije. To lahko vsak preveri v naših tekstih. V primerjavi s tem, kar se zdaj dogaja, je RAF vodil zmerno politiko.«²⁷ Obenem pa je Baader, ki je bil v zaporu že od julija 1972, v tem svojem zadnjem pogovoru z uradnimi predstavniki države, proti kateri se je RAF boril, opozoril na možnost stopnjevanja nasilja in brutalnosti delovanja naslednjih generacij RAF: »Brutalnost je posledica delovanja države. Letalo so ugrabili ljudje iz druge, tretje ali četrte generacije. Tudi ugrabiteljev Schleyerja, katere sedaj iščete, osebno ne poznamo več. Ko Zvezni kriminalni urad trdi, da smo akcije vodili iz zapora, to drži kvečjemu v smislu ideologije. Oboroženi boj se je internacionaliziral. /.../ Lahko vam zatrdim, da se zaporniki, če jih izpustite, ne bodo več vrnili v ZRN, bodo pa boj proti tej državi nadaljevali v okviru mednarodnih osvobodilnih gibanj, in sicer s kampanjami. Domneva, da bi se še naprej borili kot mednarodni teroristi, je absurda. Mednarodni terorizem ni perspektiva RAF.«²⁸

Zahodnonemška urbana gverila ali terorizem RAF

Za rojstni dan RAF velja 14. maj 1970, ko je Andreas Baader s pomočjo Ulrike Meinhof in še nekaj sodelavcev prve generacije RAF pobegnil s prestajanja zaporne kazni. Baaderja so na zaporno kazen obsodili zaradi podtaknitve požarov v dveh veleblagovnicah v Frankfurtu na Majni, kar naj bi bil protest proti vojni v Vietnamu in nemški asistenci ZDA pri njenem izvajanju. To, kako centralna je bila vojna v Vietnamu za nastanek zahodnonemške urbane gverile iz procesa radikalizacije izvenparlamentarne opozicije in protestnega gibanja, ki se je iz zametkov v demonstracijah za državljanske pravice Afroameričanov v ZDA hitro preselilo v Zahodno Evropo, potrди pričevanje nekdanjega terorista Hannsa-Joachima Kleina. Klein je v bližino RAF prišel kot član Rdeče pomoči za zaprte člane prve generacije RAF in kot voznik Jeana-Paula Sartra, ki je leta 1974 obiskal Andreasa Baaderja v Stuttgart-Stammheimu. O svoji politizaciji preko spremljanja dogajanja v Vietnamu pa je povedal: »Zame to ni bilo le mednarodno vprašanje, ampak tudi notranji problem. Letala B52 so se na poti iz Vietnama ustavljala v Wiesbadnu. Čeprav moralnega in političnega vidika tu ne moremo razlikovati, je to name bolj vplivalo v smislu morale. Krivica, ki sem jo občutil, me je spominjala na občutke ob branju romana, v katerem je Karl May opisal iztrebljanje Indijancev. V tistem času je bil vsakdo, ki je na cesti protestiral proti temu genocidu, že terorist. V časopisih nas je Springer napadal z znamenito

²⁶ V RAF filozofiji, ki je bila razložena v pamfletu *Sur la Conception de la Guerilla Urbaine* je prva generacija RAF-a pisala: »Načeloma ne streljamo, smo pa streljali v Berlinu, Nürnbergu ali Frankfurtu. To ni bila posledica neučakanosti ali frustracije. Nikoli ne uporabljamo orožja brez skrajne previdnosti.« -- Citat iz teksta RAF Philosophy. V: Bougureau, The German Guerilla, lokacija 2026.

²⁷ Aust, Der Baader-Meinhof-Komplex, str. 561.

²⁸ Prav tam, str. 562.

besedo iz časa nacizma: *ausmerzen*, kar dobesedno pomeni odpraviti, odstraniti tako, da ne ostane niti sled.«²⁹

Novinarsko spremljanje vojne v Vietnamu je bilo točka emancipacije tudi za Ulrike Meinhof, članico znamenite četverice oziroma jedrne skupine RAF, v kateri so bili še Andreas Baader, Gudrun Ensslin in Horst Mahler³⁰. Tiho simpatiziranje in logistično podporo ZRN ameriškemu posredovanju v ZDA je Meinhofova povezala s tudi po drugi svetovni vojni neizkoreninjenimi avtokratskimi tendencami političnih elit oziroma s prežitki fašizma v nemških elitah. Ko je ob obisku podpredsednika ZDA Huberta Humphreya v Berlinu 2. aprila 1967 tamkajšnja Komuna 1 (šlo je za politično motivirano komuno, ki so jo na začetku leta 1967 ustanovili člani izvenparlamentarne opozicije, ki so boj za demokracijo in svobodo povezovali z alternativnimi oblikami skupnega življenja in z odpravljanjem tradicionalne družine kot organizacijske oblike, ki domnevno krepi avtokratsko in k idolatriji avtoritet usmerjeno mentaliteto) na predstavnika ameriške politike izvedla napad s pudingom, ki mu je sledil oster obračun policije z demonstranti, je Meinhofova v časopis *Konkret* zapisala: »Ni kriminal metanje napalma na ženske, otroke in starce, kriminal je protest proti tem dejanjem. Kriminalno ni uničevanje žetev, kar pomeni lakoto in smrt milijonov, protest proti temu je kriminalen. Velja, da je neuglašeno, če politike obmetavaš s pudingom in skuto, ni pa neuglašeno sprejemati politikov, ki ukažejo izbris celih vasi in bombardiranje mest ... Napalm ja, puding ne!«³¹

Kot sem že nakazala, je bil drugi izvor ogorčenja protestnikov opazovanje ukrepov zahodnonemške oblasti, v katerih so videli poraz demokracije in vzpon prikrite policijske države. Katalizator radikalizacije je bil še en dogodek, ki je zaznamoval politično življenje v Zahodnem Berlinu leta 1967. Šlo je za proteste pred nemško opero, v kateri si je 2. junija Čarobno piščal ogledal iranski šah Reza Pahlavi, v katerem so demonstranti videli lakaja ameriških interesov in avtokrata, ki zatira svoje ljudstvo. To so bile povsem prve politične demonstracije, ki se jih je udeležil 26-letni študent romanistike in germanistike Benno Ohnesorg. Sprva mirne demonstracije je zajelo nasilje, ki so ga spodbudile provokacije šahovih agentov in pretirane reakcije nemških policistov. Demonstranti so pobegnili v stranske ulice, policist v civilu Heinz Kurras pa je smrtno ustrelil Ohnesorga. Nikoli ni bilo povsem razjasnjeno, zakaj je Kurras, za katerega se je več kot štiri desetletja kasneje izkazalo, da je bil član Stasija, streljal. Ohnesorg je postal mučenik izvenparlamentarne opozicije, za protestnike pa tudi dokaz, da je ZRN avtokratska in s strukturami nacizma prepredena država. Že isto noč po napadu so se sestali demonstranti iz vrst Socialističnega nemškega študentskega združenja (*Sozialistischer Deutscher Studentenbund*) in udeleženci so se kasneje spominjali, kako je neka mlada ženska zakričala: »Ta fašistična država nas

²⁹ Hanns-Joachim Klein. V: Bougureau, *The German Guerilla*, lokacija 290.

³⁰ Odvetnik Horst Mahler se je teroristični dejavnosti odrekal in jo je zavrnil leta 1975. Od leta 1997 je njegovo ime ponovno večkrat prisotno v javnosti, saj je začel izražati simpatije do desničarskih ekstremistov in je po letu 2000 tudi zastopal člane skrajne Nacionalno demokratske stranke (NDP), ki velja za simpatizerko neonacizma.

³¹ Ulrike Meinhof. V: Aust, *Der Baader-Meinhof-Komplex*, str. 42.

hoče vse pobiti. Moramo organizirati odpor. Na nasilje lahko odgovorimo le z nasiljem. To je generacija Auschwitzta³² - z njimi človek ne more operirati z argumenti!³³ To je bila Gudrun Ensslin.

Da umor Benna Ohnesorga ni nikoli izginil iz kolektivnega spomina kritičnih mladih, je potrdilo tudi poimenovanje zahodnoberlinske skrajne levičarske teroristične skupine Gibanje 2. junij, ki je sicer nastala januarja 1972. Štirje člani skupine so v intervjuju za revijo Stern³⁴ na vprašanja, na katera so odgovarjali kar iz zapora v berlinskem predelu Moabit, o tem, ali so tudi oni videli svoj boj kot boj proti še vedno fašistični državi, odgovorili: »Kakšna bedarija! Zahodna Nemčija ni bila in ni fašistična. Ampak birokracija, na kateri je država utemeljena, predvsem pa policija in sodstvo, delujejo ves čas na enak način; ne le od Tretjega rajha naprej, ampak že od Viljema II. In tudi v Weimarski republiki so delovali v korist oblasti, reakcije in kapitala. To je tako v vseh razrednih družbah. In te birokracije, na katerih je utemeljeno delovanje države, še posebej v kriznih časih izživajo terorizem desnice in izvajajo teror v imenu države.«³⁵ In še: »Nikakor ni možno razmišljati o fašizmu in tradicionalni meščanski državi kot dveh nasprotjih. Obstaja mnogo vmesnih stopenj. Oboje pa je oblika kapitalistične dominacije.«³⁶

Na tem mestu velja razložiti tudi izraz zunajparlamentarna opozicija. Ta se je oblikovala kot odziv na veliko koalicijo kanclerja Kiesingerja (1966-1969), ki je v Bundestagu imela več kot dvotretjinsko večino in nasproti kateri je stala le razmeroma majhna liberalna stranka (FDP). Situacijo so mnogi interpretirali kot nedemokratično, saj je bila iz parlamenta zaradi tako močne prevlade vladnih strank izrinjena vsaka kritična razprava. Nastanka velike koalicije se je kot trenutka, ko je nehala verjeti v moč socialne demokracije, kasneje spominjala tudi Gudrun Ensslin. Ensslinova je skupaj z možem Bernardom Vesperjem sodelovala pri kampanji SPD pred zveznimi parlamentarnimi volitvami leta 1965. Čeprav SPD ni prišla v vlado, je razočaranje in ponižanje nastopilo šele leto kasneje, ko je kancler Ludwig Erhard (CDU) odstopil in je nastala velika koalicija. Kar naenkrat so prejšnji nasprotniki Kiesinger in Strauß ter Brandt in Schiller sedeli skupaj. »Dočakati smo morali trenutek, ko se je izkazalo, da so tudi sami vodje SPD ujetniki sistema, ki morajo pri svojih političnih odločit-

³² Z omembo generacije Auschwitzta je Gudrun Ensslin opozorila na enega od argumentov urbane gverile in teroristov v zagovoru boja proti političnim in ekonomskim elitam ZRN, saj naj bi v slednjih številne visoke pozicije zasedali možje, ki so bili del nacistične mašinerije, ki je postavila in vodila genocidno politiko.

³³ Aust, *Der Baader-Meinhof-Komplex*, str. 54.

³⁴ Revija Stern je Ronaldu Fritzschu, Geraldju Klopferju, Ralfu Reindersu in Fritzu Teufllu 27 vprašanj poslala oktobra 1978, ko je četverica v zaporu v Moabitu prestajala zaporno kazen zaradi ugrabitve politika in v času ugrabitve kandidata za župana Zahodnega Berlina Petra Lorenza (CDU). Intervju ni bil objavljen, saj je odgovore zaseglo sodstvo in jih shranilo kot dokazno gradivo v procesih proti berlinskim teroristom. V uredništvu Sterna so sicer razpravljali, ali naj objavijo članek o zasegu odgovorov, vendar so se odločili proti in afere sploh niso omenjali. - Povzeto po: Bougureau, *The German Guerilla*, lokacija 1382-1395.

³⁵ Prav tam, lokacija 1527.

³⁶ Prav tam, lokacija 1538.

vah upoštevati interese gospodarskih in drugih izvenparlamentarnih sil v ozadju,«³⁷ je o doživljanju formiranja velike koalicije rekla Ensslinova. Naslednje razočaranje pa je nastopilo s sprejetjem *Notstandsgesetze* oziroma zakonov, ki so v ustavo vnesli možnost posebnih ukrepov v primeru razglasitve izrednega stanja v državi. Sprejetje zakonov, ki so potrebovali dvotretjinsko večino, je bilo konec maja 1968 tudi reakcija na podtaknjene požare v frankfurtskih veleblagovnicah, torej na uverturo v terorizmu RAF, in na napad na Rudija Dutschkeja, znano osebnost zunajparlamentarne opozicije. Oboje se je zgodilo spomladi 1968.

Ko so novi urbani gverilci za nazaj odkrivali indice avtokratskega značaja ZRN, so ob *Notstandsgesetze* hitro postavili tudi člen 93 kazenskega zakonika. Tega so z utemeljitvijo potrebe po zamejitvi propagande z Vzhoda, ki bi lahko Nemčijo spremenila v novo 'korejsko vročo točko', uvedli leta 1951. Ta člen je preganjal avtorje, distributerje in bralce nezaželenih političnih besedil. Res je, da so socialni demokrati leta 1968 z argumentacijo, da gre za kršitev svobode informiranja, dosegli odpravo tega člena, a so ga na ozadju boja proti terorizmu leta 1976 uvedli nazaj in ga še zaostriili. Odločitev vrhovnega sodišča je prikazala filozofijo za tem členom: »Definicija prekrška ne predpostavlja, da producent, distributer, /.../ odobrava vsebino dela kot takega, to je, da se z njo strinja. /.../ Zadostuje, da ta oseba misli, da je možno, da bi bila vsebina protiustavna, pa jo kljub temu distribuira, promovira. /.../ Torej da - z drugimi besedami - odobri izvedbo dejanja (kot je definirano v 93 členu), tako da jo tolerira.«³⁸ Člani Gibanja 2. junij so prav v teh ukrepih in v ravnanju varnostnih organov videli razlog za vznik terorizma: »Ta netoleranca do upora proti etabrirani ureditvi, pa če tudi ta upor privzame obliko mirne organizacije in protesta, in do radikalnih idej je oblikovala plodna tla za pojav skupin urbane gverile, za pojav Frakcije Rdeče armade.«³⁹

Možnost odhoda v 'podzemlje' in ilegalo je bila med člani izvenparlamentarne opozicije ves čas prisotna, vseeno pa so se mnogi njeni voditelji po prvih akcijah RAF distancirali od nekdanjih kolegov. Pisatelj Peter Schneider je tako 15 let po začetku levičarske ilegale v zapor pisal Petru Jürgenu Boocku, članu druge generacije RAF: »Ideja urbane gverile in oboroženega boja v metropolah nikakor ni zrasla v možganih nekaj izoliranih borcev. Od samega začetka je bila navzoča v mislih in čustvih generacije 68 in o njej smo z danes nepredstavljivo odprtostjo razpravljali na delavnicah, na katerih so sodelovali tisoči. Vseeno smo te delavnice vodili z neko nedolžnostjo: nismo se še čisto dokončno odločili za oboroženi boj.«⁴⁰

Ključna za pojav nemške urbane gverile je bil torej naslednji ideološki kompleks: boj proti neoimperialistični politiki ZDA, ki je obenem politika prežemanja javnega in zasebnega življenja s kapitalistično in potrošniško mentaliteto, in pa boj proti domačim političnim in ideološkim elitam, ki se niso osvobodile mentalitete

³⁷ Aust, *Der Baader-Meinhof-Komplex*, str. 36.

³⁸ Bougureau, *The German Guerilla*, lokacija 1853.

³⁹ Prav tam, lokacija 1863.

⁴⁰ Aust, *Der Baader-Meinhof-Komplex*, str. 181.

generacije, ki jo je Gudrun Ensslin imenovala generacija Auschwitza, in ki so obenem služile ameriškim interesom. To je bil ideološki kompleks, iz katerega je konec šestdesetih zrasla zahodnonemška urbana gverila, predvsem pa RAF, katere ime Rote Armee Fraktion (Frakcija Rdeče armade) je podčrtal privrženost izročilu borcev, ki so politični boj vodili na ozadju marksizma-leninizma. Pomembno je bilo še nekaj: kontekst kontrakulture. Intelktualne korenine teh teroristov so obsegale mnogo avtorjev, tudi kultne literate mladinske in študentske kontrakulture: Che Guevara, Mao Cetung, Jack Kerouac, Allen Ginsberg, Regis Debray, Jack London, Fanon. O samoidentifikaciji gverilcev veliko pove tudi izjava Michalea 'Bommija' Baumanna, nekdanjega terorista iz Gibanja 2. junij: »Nikoli nismo igrali Internacionale, ampak Jimmyja Hendrixa.«⁴¹ Njihov boj je bil bolj radikalno nadaljevanje dogajanja v Woodstocku in s tem je bila tudi povezana identifikacija z revolucionarji iz držav Tretjega sveta. Znamenito in tako rekoč legendarno sodelovanje s PLO je bilo tako deloma posledica nujnosti, ko so morali RAF-ovci po osvoboditvi Baaderja maja 1970 bežati v ilegalo in so rešitev in korak naprej v svojem programu videli v postanku v palestinskih terorističnih taborih, deloma pa tudi v nujnosti prilagoditve: »Ker je Vietnam konec, ker je vojna tam bolj ali manj končana, in ker se ne more nadaljevati v neskončnost, bi se ljudje morali začeti ukvarjati s Palestino. Pravzaprav nam je precej bližje, kar je še posebej očitno danes z vsemi naftnimi posli, in tako je precej bližje življenju v evropskih mestih kot pa vojna v Vietnamu. To je torej postal nov okvir za naš boj.«⁴²

Prav Baumannovi kolegi iz skupine Blues, predhodnice Gibanja 2. junij, so leta 1969 v Palestino prišli kot prva «delegacija» zahodnonemških teroristov. Baumann se je spominjal, da so se tam učili streljati, narediti bombo in se boriti. Palestinci pa so jim rekli, naj gredo nazaj v ZRN in tam delajo propagando zanje. To je bilo edino, kar jih je zanimalo. Tudi nobenega orožja jim niso ponudili. Naslednje leto je po osvoboditvi Baaderja prišla naslednja skupina - vključno z Ulrike Meinhof, Baaderjem in Gudrun Ensslin, ki se je od Palestincev želela naučiti gverilskega boja. Odnosi med RAF-ovci in Palestinci so bili zaradi različnih pogledov na odnose med spoloma in na življenjski slog nasploh tako napeti, da so Palestinci po dveh mesecih Nemce prosili, naj odidejo. Vseeno so se v tem času naučili dovolj, da so lahko organizirali lastno teroristično skupino. A stike so tudi zaradi odvisnosti nemških teroristov od materialne in finančne podpore Palestincev ohranili, ključni rezultati te naveze pa so bili sodelovanje v napadu na izraelske atlete na OI v Münchnu, pa v ugrabitvi letala Landshut leta 1977, v ugrabitvi letala družbe Air France, ki je bilo leta 1976 preusmerjeno v ugandsko mesto Entebbe, in v primeru, ko so izraelski specialci spektakularno rešili večino potnikov, in tudi v znamenitem napadu na zasedanje OPEC decembra 1975. V večini teh akcij so sodelovali bodisi člani druge generacije RAF, saj je bila prva do leta 1974 bolj ali manj uničena in zaprta, bodisi člani Gibanja 2. junij in Revolucionarnih celic.

⁴¹ Bommi Baumann: *Terror or Love*. New York 1979, str. 66.

⁴² Prav tam, str. 61.

Člane vseh teh skupin in njihove simpatizerje je ZRN v strahu pred izbruhom prave interne urbane vojne mrzlično iskala. Pri tem je v ZRN nastal zametek današnjega sistema omniprezentnega nadzora, ki ga izvajajo predvsem z ameriško agencijo za nacionalno varnost povezane ustanove v več državah po vsem svetu. V ZRN pa je Horst Herold, od jeseni 1971 predsednik zveznega kriminalističnega urada (BKA), vzpostavil računalniški sistem nadzora. O razsežnostih sistema, nad katerim je bdel Herold, ki se je kmalu po prevzemu predsedniškega položaja kar preselil v BKA, govorijo naslednji podatki: Ko je Herold nastopil službo v BKA, je imel BKA letni proračun 54,8 mio DEM in predvidenih 1820 delovnih mest, od katerih jih je bilo zasedenih 1113. Leta 1981, ko je zapustil svoje delovno mesto, je bil proračun BKA 290 mio DEM, predvidenih je bilo 3289 delovnih mest, dejansko pa je delalo 3536 uradnikov. S sistemom obdelave podatkov, ki ga je vzpostavil Herold, je prvič nastal sistem, ki je izpolnjeval sanje vsakega kriminalista: zbrati kar največ podatkov, torej kar največ vedeti in v najkrajšem možnem času v smiselno zgodbo povezati posamezne gradnike informacij. Leta 1979 je bilo v poročilu kasnejšega notranjega ministra Bauma navedenih 37 datotek oz. kartotek, v katerih je bilo zabeleženih 4,7 milijona imen oseb in 3.100 organizacij; nekateri in nekatere po večkrat. V zbirki prstnih odtisov so bili odtisi 2,1 milijona oseb, obstajala je tudi zbirka fotografij 1,9 milijona oseb. To so bili podatki o potencialno nevarnih subjektih.⁴³ Pisatelj Heinrich Böll, ki je z veliko skepso spremljal 'lov' na teroriste, je v članku za Spiegel pod zgovornim naslovom Will Ulrike Gnade oder Freies Geleit? (Želi Ulrike usmiljenje ali prost prehod?) vladni z lov na teroriste poimenoval vojna šestih proti šestdesetim milijonom.⁴⁴

Za socialno-liberalno koalicijo kanclerja Willyja Brandta, ki je bila na oblasti od leta 1969, je postal lov na teroriste vprašanje političnega prestiža. Čeprav so socialdemokrate politični nasprotniki obtoževali, da so *'Milchbrüder des Terrorismus'* (bratje po mleku), se je SPD pomudila, da bi ustregla željam in zahtevam opozicije. Rezultat tega so bili med drugim zloglasni radikalni odloki (*Radikalerlaß*). V teh odlokih, ki so jih sprejeli januarja 1972 in ki so prepovedovali opravljanje službe v javnih ustanovah vsem, za katere bi obstajal zgolj sum sodelovanja ali simpatiziranja s teroristi, je pisalo: »V kolikor kandidat pripada organizaciji, ki zasleduje protiustavne cilje, to njegovo sodelovanje opravičuje sum, da bo kandidat v vsakem trenutku pripravljen zagovarjati liberalno in demokratično ureditev. Ta sum opravičuje zavrnitev prošnje za delovno mesto.«⁴⁵ Ministrski predsednik dežele Severno Porenje-Vestfalija pa je to še 'plastično' utemeljil: »Ulrike Meinhof kot učiteljica ali Andreas Baader kot policist - to vendar ne gre.«⁴⁶

⁴³ Povzeto po: Aust, *Der Baader-Meinhof-Komplex*, str. 202-203.

⁴⁴ »Prišlo je do vojne 6 proti 60 milijonom. To je nesmiselna vojna; ne le z mojega osebnega stališča, ne le v splošnem pogledu ljudstva, ampak tudi v smislu koncepta, s katerim opredeljujejo to dogajanje.« - Will Ulrike Gnade oder Freies Geleit? V: *Der Spiegel*, 1972, št. 3. Dostopno na: DER SPIEGEL 3/1972: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-43019376.html>.

⁴⁵ Aust, *Der Baader-Meinhof-Komplex*, str. 214.

⁴⁶ Prav tam.

Na istem ozadju in z isto argumentacijo je od leta 1974, ko je kot kancler prevzel vodenje vlade, deloval tudi Helmut Schmidt. Kljub vsem ukrepom, ki jih je socialnodemokratsko-liberalna koalicija uporabila že pod Willyjem Brandtom, je Schmidt doživel vrhunec terorizma sedemdesetih - nemško pomlad 1977. In z dogodki te jeseni so bili povezani tudi teroristi, ki so se v dveh primerih znašli v Jugoslaviji, in pogajanja, ki so povzročila dve veliki krizi v jugoslovansko-nemških odnosih.

Carlos Šakal v Beogradu

Šestega septembra 1976 je zvezno notranje ministrstvo ZRN zunanjemu ministrstvu posredovalo obvestilo o prihodu tedaj najbolj iskanega terorista Carlosa Šakala⁴⁷ na beograjsko letališče. Sporočili so, da je Carlos Šakal z letom št. 3234 iz Alžira preko Ženeve potoval v Beograd, kjer je letalo pristalo malo pred 21. uro. Ministerialni direktor von Loewenich je v telegrafiranem sporočilu še zapisal besede, ki so v naslednjih dneh doživele mnogo novih interpretacij: »Z verjetnostjo, ki meji na gotovost, so Carlosa identificirali po njegovem prihodu.«⁴⁸ Von Loewenich je še zapisal, da naj nemški predstavniki obvestijo jugoslovanske organe, da je Carlos najbolj nevarna in jedrna figura mednarodnega terorizma, katere prijetje je neobhodno za uspešen boj proti mednarodnemu terorizmu.

Že obsežnejše poročilo, ki ga je svetnik zahodnonemškega veleposlaništva Hofmann naslednji dan poslal v centralo v Bonn, je kazalo na to, da do aretacije Carlosa Šakala in njegovih sopotnikov, med katerimi naj bi bil tudi njegov sodelavec pri napadu na konferenco OPEC decembra 1975 Hans-Joachim Klein, ne bo prišlo tako zlahka. Vseeno pa tega dne še ni nič kazalo na to, da bi Jugoslavija utegnila zanikati prihod Carlosa Šakala. Hofmann je večerno dogajanje na letališču povzel tako: »Oblečen je bil tako, kot je poročalo že alžirsko veleposlaništvo (razen svilenega šala) - vpadljivi sta bili njegova globoko razprta bela srajca in temnorjava, do bokov segajoča usnjena jakna. Spremljalo ga je 4 do 5 moških, Hannsa-Joachima Kleina med njimi nismo prepoznali. Po tem ko se je pozanimal pri informacijskem pultu o hotelih, se je skupaj z dvema moškima s taksijem odpeljal v mesto. Jugoslovanski organi so tako dolgo zavlačevali s pregledom Carlosa in njegovih spremljevalcev, da so ti na koncu ostali zadnji potniki v letališki hali. Njegov potni list so začasno zadržali in po oceni odposlancev veleposlaništva so v tem trenutku v letališki stavbi ostali le še sodelavci varnostne službe. Carlosu to ni moglo ostati prikrito, vseeno pa je deloval

⁴⁷ Sodelavec Carlosa Šakala v napadu na OPEC Hans-Joachim Klein je opozoril, da je ime Carlos Šakal popolna izmišljotina in da ga Šakal sam nikoli ni uporabljal. O nastanku mita o Carlosu Šakalu je novinarju Jeanu Marcelu Bougereau povedal: »Carlos kdo? Nikoli nisem poznal nobenega Carlosa. To ime je popolna izmišljotina. Oseba, ki jo imenujejo Carlos, ne obstaja, ampak je njegovo ime Vladimir Illich Sanchez. Imel je dva vzdevka, Johnny in Salem. Wilfried Boese (nemški terorist, član Revolucionarnih celic, op. P. B.) je bil tisti, ki si je izmislil to ime, ko so ga aretirali v Sanchezovem stanovanju. Izmisli si je zgodbo in jo povedal policiji: Da je prišel na obisk k nekemu, ki mu je ime Carlos, in da mu je Carlos naročil, naj vzpostavi stik z oboroženimi skupinami v Baskiji. Ampak nič od tega ni bilo res.« - Hans-Joachim Klein. V: Bougereau, *The German Guerilla*, lokacija 653.

⁴⁸ PAAA, fond B 42 (ZA), Bd. 116724: Fernschreiben Nr. 967, 6. 9. 1976.

zelo sproščeno in ves čas kadil cigaro. Glede na te okoliščine bi bilo za jugoslovanske organe zelo preprosto, da bi skupino aretirali, ne da bi to povzročilo veliko pozornosti. Veleposlaništvo tega sicer ni pričakovalo, saj Jugoslavija še naprej sledi svojim interesom: po eni strani se ogiba terorističnim akcijam na svojem ozemlju, po drugi strani pa se ogiba vsakemu konfliktu, ki bi lahko izšel iz aktivnega posredovanja proti teroristom, ki so blizu Palestincem in ki prihajajo predvsem iz dežel, kot so Alžirija, Libija, Kuba. (podčrtano: prejemnik v zunanjem ministrstvu) Temu ustrezno so se jugoslovanski organi omejili na strogo opazovanje Carlosa in njegovih spremljevalcev, kar smo opazili že na letališču in za kar domnevamo, da se bo dogajalo ves čas njegovega postanka v Jugoslaviji.⁴⁹

Na tem mestu velja na kratko pojasniti, zakaj je bil Carlos Šakal leta 1976 najbolj iskan terorist na svetu. V njegovem primeru bi skoraj lahko rekli, da je ime v naprej določilo njegovo usodo. Njegovo pravo ime je Ilich Ramirez Sanchez, saj je njegov oče, venezuelski odvetnik marksističnega prepričanja, svojim trem sinovom iz spoštovanja do Lenina podelil imena Vladimir, Iljič in Lenin. Kasneje je Jose Altagracia Ramirez-Navas svojega sina vpisal na moskovsko univerzo Patrice Lumumba, ki je slovela kot 'rekrutacijski bazen' tujih komunistov, ki bi lahko kasneje na različne načine služili interesom Sovjetske zveze. Ramireza Sancheza so leta 1970 z univerze izključili in v približno istem času, kot se je v palestinskih taborih urila prva skupina RAF-ovcev, se je pri ljudski fronti za osvoboditev Palestine javil tudi Ramirez Sanchez. Tudi po tem, ko je po opravljenem urjenju za terorista odšel na študij v London, je še vedno deloval v službi PFLP in konec leta 1975 je sodeloval v pripravah za napad na zasedanje OPEC na Dunaju. Slednji se je zgodil 21. decembra 1975, poleg Carlosa Šakala pa sta bila v operativni skupini še dva Nemca, že omenjeni Klein in pa Gabriele Kröcher-Tiedemann.

Konkretni cilj akcije ni bil nikoli pojasnjen, Klein pa je kasneje dejal, da so po nareku libijskega predsednika Gadafija, ki naj bi bil v ozadju operacije, poskušali vplivati na gibanje cen nafte. Po poročanju dunajske policije so teroristi najprej zajeli 96 talcev, med katerimi so bili tudi ministri, ki so se udeleževali konference OPEC. Od avstrijskih oblasti so zahtevali, da vsaki dve uri po radiu in televiziji preberejo komunikacije o boju za pravice Palestincev; v primeru neizpolnitve te zahteve so teroristi grozili z ubojem po enega talca vsakih 15 minut. Naslednji dan je vlada teroristom zagotovila varen odhod in jim priskrbela letalo DC 9, s katerim so lahko odpotovali v Alžir. Do tistega trenutka so izpustili že nekaj več kot 50 talcev, ubili pa so avstrijskega policista, uslužbenca OPEC-a iraške narodnosti, in pa člana libijske delegacije. Teroristi so nato z 42 talci odpotovali v Alžir, kjer so izpustili večino preostalih talcev, pet ministrov pa so obdržali in z njimi odleteli v Libijo. Iz Tripolija so se kmalu vrnili v Alžir, kjer so izpustili še preostale talce in kjer so oblasti nekaterim od teroristov zagotovile azil. Od takrat pa do obvestila o potovanju v Beograd o Carlosu Šakalu ni bilo več slišati.

Zanimivo pri zadevi 'Carlos v Beogradu' je, da so vsa sporočila, ki so v Bonn

⁴⁹ PAAA, fond B 150: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 425, 7. 9. 1976.

prihajala 7. septembra, torej znotraj 24 ur po pristanku letala družbe Air Algerie, let 3234, govorila o navzočnosti Carlosa kot o dejstvu. Tako je tudi še tega dne svetnik Hofmann v Bonn še pisal, da ga je beograjsko notranje ministrstvo obvestilo, da Carlosa z namenom natančne identifikacije nenehno opazujejo in da so tudi že pridobili več prstnih odtisov. Hofmann je tudi obiskal jugoslovansko zunanje ministrstvo in govoril z najvišjim navzočim uradnikom. To je bil vodja oddelka za Evropo Bernardić, ki pa je Hoffmanu dejal, da z zadevo ni seznanjen.⁵⁰ Kot je mogoče sklepati na osnovi poročil veleposlanika von Puttkamerja in njegovega najtesnejšega sodelavca Hofmanna, sta prav slaba obveščenosť zunanjega ministrstva na eni in pa neprijazno in na trenutke skoraj osorno reagiranje notranjega ministrstva na drugi strani pustila močan pečat na aferi.

Komunikacija med ZRN in SFRJ se je zaostila že ta dan, čeprav jugoslovansko notranje ministrstvo še ni namigovalo na to, da Carlos sploh ni Carlos, kar je kasneje postal glavni argument za zavrnitev zahteve po njegovi aretaciji. Tako je Hoffman poročal o odzivu, ki sta ga na notranjem ministrstvu doživela ministerialni direktor von Loewenich in predstavnik BKA, ki sta nemudoma po pristanku letala in še enkrat naslednji dan dopoldne vzpostavila stik z jugoslovanskimi varnostnimi organi in poudarila, da je prihodnje sodelovanje ZRN in Jugoslavije na področju boja proti kriminalu lahko odvisno od tega primera. Notranji minister Franjo Herljević je na to ostro reagiral in pojasnil, da ga ta namig preseneča, saj v obratnih primerih, ko je Jugoslavija zahtevala akcije proti članom radikalne hrvaške emigracije, vprašanje nadaljnega sodelovanja ni bilo pogojevano z njihovo izročitvijo. Pristojni referent v notranjem ministrstvu je želel Herljevićev odziv ublažiti in je pripomnil, da bodo pristojni organi seveda neodvisno od te zadeve delovali v skladu z obstoječimi mednarodnimi obvezami.⁵¹ Na vprašanje, ali to pomeni, da lahko računamo z aretacijo Carlosa, smo dobili izmikajoči se pritrdilni odgovor, da, »če bodo za to izpolnjeni vsi pogoji«.⁵²

ZRN je Jugoslavijo tudi obvestila, da Carlos verjetno ne namerava ostati v Beogradu in da ima po podatkih iz Alžira karto za Bagdad. Jugoslovanski varnostni organi do tedaj kljub ponovnemu obvestilu, da Carlosa zaradi umorov s tiralico iščeta tudi Francija in Avstrija, skupine še vedno niso prijeli. Do tedaj zahodnonemškimi predstavnikom še ni bila sporočena kasnejša razlaga, da na letalu iz Alžirije Carlosa

⁵⁰ Povzeto po: PAAA, fond B 42 (ZA), Bd. 116724: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 426, 7. 9. 1976.

⁵¹ Hkrati je ZRN akcijo za prepričevanje Jugoslavije v nujnost aretacije Carlosa vodila tudi v Bonnu. Prav tako 7. 9. je državni sekretar Gehlhoff k sebi poklical jugoslovanskega odpravnika poslov Željka Jegliča in ga obvestil o prihodu Carlosa s sodelavci na beograjsko letališče. Povedal mu je še, so jih tam sodelavci jugoslovanskih organov opazovali, vseeno pa so smeli oditi z letališča. Glede na sodelovanje med državama na področju policijskih in varnostnih zadev Gehlhoff poziva Jugoslavijo, naj ne dovoli, da bi bilo Carlosu in njegovim spremljevalcem dovoljeno zapustiti JU, ampak naj ga v skladu z mednarodno tiralico aretirajo. To bi bilo za odnose med državama zelo pomembno. Rekel je še, da imajo informacije, da Carlos načrtuje napad v ZRN. Povzeto po: PAAA, fond B 150: interno poročilo Referata 511, Betr.: Aktion terroristischer Gruppen, 7. 9. 1976.

⁵² PAAA, fond B 42 (ZA), Bd. 116724: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 426, 7. 9. 1976.

in Kleina sploh ni bilo. Zato je veleposlaništvo v četrtek, 8. 9. zvečer, ko je bil predviden Jatov let JU 654 v Bagdad, na letališče poslalo dva uslužbenca. V poročilu sta povzela dogajanje, na osnovi katerega je bilo možno sklepati, da so na letalu zagotovo bili tudi 'posebni' potniki: »Na letališču je bilo veliko varnostnega osebja v civilu. Nenavadno je bilo, da so bili potniki v letalu že eno uro pred predvidenim odhodom, ko so naši sodelavci prišli na letališče. V tem trenutku so si dali varnostni uslužbenci znak, ki je nakazal, da se je neka operacija končala. Potem se je število varnostnega osebja močno zmanjšalo.«⁵³ Uslužbenca veleposlaništva sta od daleč in skozi steklo opazovala moškega, ki je po opisu ustrezal Hannsu-Joachimu Kleinu, ki je šel iz mednarodne čakalnice skozi varnostno kontrolo. Opis: okrog 180 cm, zelo atletski zgornji del telesa, gladko pobrit, hlače peščene barve, kratek puli iste barve (ali jakna). Bil je v skupini s tremi moškimi, med katerimi gotovo ni bilo Carlosa, in ki niso bili isti moški, ki so pri prihodu spremljali Carlosa. Na letališču je Klein govoril z neko žensko, ki je tudi pripadala skupini: 160-170 cm, črni lasje, postrizeni na paža, modre kavbojke, jakna čez karirasto srajco, torbica za čez roko. Medtem ko je hodil do letala, je Kleinu z galerije pomahalo pet moških, ki so mu po srbsko zaželeli srečo.

Carlosa ob odhodu letala diplomatsko osebje ni opazilo, je pa o njegovem odhodu sklepalo na podlagi indicev: veliko varnostnega osebja na letališču; zgodnje vkrcaanje potnikov na letalo; letalo, ki so ga imenovali Alžirci,⁵⁴ so očitno uporabili tudi

⁵³ PAAA, fond B 150: Fernschreiben (verschlüsselt), Nr. 442, 9. 9. 1976.

⁵⁴ Zanimivo pri aferi Carlos je, da se je tudi Alžirija poskušala otresti vsakih vezi s Carlosovim potovanjem v Beograd. Tako je alžirsko zunanje ministrstvo protestiralo pri zahodnonemškem veleposlaništvu v Alžiru proti navedbam časopisa Die Welt, da je Carlos z vednostjo Alžirije pred 10 dnevi zapustil Alžirijo. Alžirija naj ne bi imela nič s tem. Zato pričakujejo uradni demanti te navedbe (PAAA, fond B 150: Fernschreiben (verschlüsselt), Nr. 287, 16. 9. 1976). Dan kasneje je veleposlanik ZRN prejel naročilo bonske matice, naj stopi v stik s političnim direktorjem alžirskega zunanjega ministrstva in mu med drugim pove, da jim v ministrstvu ni uspelo najti omenjenega citata iz časopisa Die Welt, in da nemška javnost in tudi vlada alžirskemu vodstvu nista ničesar očitali, da je imelo podatke o tem, da bo Carlos iz Alžira preko Beograda potoval v Bagdad. 21. 9. je veleposlanik res obiskal političnega direktorja Adialija. Ta je zagotovil, da je Alžirija proti vsaki obliki terorizma. Ljudje kot Carlos so alžirski politiki 'ostudni' in terorizem običajno prizadene nedolžne. Povedal je tudi, da Alžirija v svoji zunanji politiki sledi svojim načelom, in to pomeni tudi, da podpira nacionalna osvobodilna gibanja, na primer fronto Polisario ali palestinska gibanja. Ker Alžirijo s Carlosom povezujejo zaradi napada na zasedanje OPEC na Dunaju, je Adiali dodal, da je Alžirija na izrecno željo evropskih držav pomagala pri reševanju talcev. Lahko bi tudi preprosto zaprla letališča za pristanek letal in vse skupaj prepustila drugim državam, sama pa bi se ognila povezanosti s to zadevo. Vključili da so se zaradi humanitarnih razlogov. Potem so številni novinarji to ovrgli in poskušali najti druge zveze. To je verjetno tudi zato, ker Alžirija velja za komunistično državo, »čeprav smo komunistično stranko že zdavnaj prepovedali, kar le redki vedo, državna religija pa je islam«. Adiali je še rekel, da ne ve, ali je Carlos potoval v Beograd, da vsaj njegovo ministrstvo glede tega ni imelo nobenih informacij, da pa se bo zadevi posvetil in da je hvaležen, da zvezna vlada ZRN v tej zadevi ohranja diskretnost. Zanimiva je ocena srečanja, ki jo je zapisal veleposlanik Heuseler: »Adialijeva ustrežljivost ni bila zaigrana. /.../ V vsakem primeru je bilo Adialijevo nedvoumno zavračanje teroristov tipa 'Carlos' indic za to, da alžirsko vlado težijo morebitne obveznosti nasproti 'Carlosu'. Da jih to postavlja v neprijetno situacijo, iz katere bi se rešili raje danes kot jutri. Zato tudi ne bi imeli nič proti, če bi Carlosa prijeli izven alžirskih meja in da bi tako postal neškodljiv, oni pa bi se osvobodili morebitnih nadležnih obveznosti.« (PAAA, fond B 150: Fernschreiben (verschlüsselt), Nr. 290, 11. 9. 1976).

drugi teroristi (Klein); taktika, ki se je jugoslovanski organi poslužujejo v odnosu do veleposlaništva, oziroma ponovna prestavitev termina sestanka pri vodji Interpolovega centra v Beogradu.⁵⁵ Dan po letu JAT v Bagdad, je predstavnik nemškega veleposlaništva vendarle sprejel komisarski vodja Interpolovega centra v jugoslovanskem notranjem ministrstvu Matović. Tu so nemški organi prvič dobili informacijo, s katero je jugoslovanska stran v naslednjih dneh utemeljevala svojo nepripravljenost za aretacijo sumljivih potnikov iz Alžirije. Od Matovića je tako zahodnonemška stran dobila podatek, da je 6. 9. ob 20.53 z letom Air Algerie zares prispela skupina, katere vodja ustreza opisu Carlosa. V skladu z navodili BKA so jugoslovanski organi nenehno zasledovali skupino. Po izčrpnem poizvedovanju pa so prišli do spoznanja, da gre v primeru 'Carlosa' v resnici za profesorja zgodovine iz Alžira, preostali člani skupine pa so na povabilo RTV Beograd v Jugoslavijo prišli na izobraževanje. Matović je še dodal, da tudi Kleina ni bilo na letalu in da je 'profesor' še naprej v Beogradu. 'Profesorja' naj bi tudi ves čas opazovali, »saj mu lahko grozi nevarnost tudi s strani ljudi, ki niso povezani s Carlosom (npr. desne radikalne sile).«⁵⁶ Dodal je še, da ni verjetno, da bi Carlos prišel v Jugoslavijo, saj mu tu grozi aretacija. Puttkamer je v oceni poročila zapisal, da »skopi odgovori Matovića in njihova prozornost še utrjujejo sum, da je Carlos v Beogradu bil ali da je še tam. Vse to razkriva način, s katerim se poskušajo jugoslovanski organi izviti iz zanje mučnih situacij.«⁵⁷

V dneh po letu JAT v Bagdad je jugoslovanska stran taktiko izogibanja dajanja odgovorov zamenjala za protinapad. Zanj so med drugim izkoristili redno tiskovno konferenco tiskovnega predstavnika vlade ZRN, državnega sekretarja Klause Böllinga, 13. septembra, na kateri je bila ena glavnih tem prav afera Carlos v Beogradu.⁵⁸

⁵⁵ Povzeto po PAAA, fond B 150: Fernschreiben (verschlüsselt), Nr. 442, 9. 9. 1976.

⁵⁶ PAAA, fond B 150: Fernschreiben (verschlüsselt), Nr. 443, 10. 9. 1976.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Zaradi Böllingove tiskovne konference je jugoslovansko zunanje ministrstvo veleposlaništvu ZRN celo izročilo noto, o čemer je 16. 9. v Bonn poročal veleposlanik von Puttkamer: »Poklican sem bil v zunanje ministrstvo, kjer mi je Bernardić izročil demaršo in povedal naslednje: dal mi je odgovor na vprašanja, ki jih je postavil 7. 9. nemški odpravnik poslov - odgovor je za Genscherja. Obenem mi je predal protest proti razlagam zadeve Carlos, ki jih je podajal tiskovni predstavnik vlade ZRN. Odgovor svoje vlade je Bernardić formuliral tako: Jugoslovanska vlada je namige, ki so ji bili predani v imenu ministra Genscherja in ki so se navezovali na morebitno prisotnost terorista Carlosa, vzela resno in je zadevo skrbno preučila. Poizvedovanja so razkrila, da v sumljivi šesterici ni bilo Carlosa in Kleina tudi ne. Zato ni bila potrebna več nobena nadaljnja aktivnost jugoslovanske strani. Izjave tiskovnega predstavnika Böllinga pa so nasprotno namigovalle drugače in so bile tudi osnova za poročanje ne le nemških, ampak tudi nekaterih mednarodnih časopisov. Njegove izjave so bile površne in so obremenile medsebojne odnose med državama. Jugoslovanska vlada pričakuje, da ne bo več nobenih nadaljnjih izjav v tej smeri.« Von Puttkamer je potem dejal, »da je presenetljivo, da so tako konkreten odgovor podali šele tako pozno. Da seveda spoštuje odgovor, da pa je potrebno razumeti, da je tiskovni predstavnik tako odgovarjal tudi zaradi pomanjkanja informacij in da se je lahko skliceval le na tiste podatke, ki smo jih imeli v Bonnu. Na vprašanja, ki smo jih mi postavili jugoslovanski vladi, smo odgovore dobili zelo zapoznelo, na vsak način pa nismo mogli sklepati, da ima jugoslovanska vlada neke konkretne rezultate preiskave. Če bi jugoslovanska vlada njej dostopne podatke prej razkrila, kar spada k dobremu sodelovanju, ne bi prišlo do teh protestov. Sem obljubil, da bom demaršo čim prej posredoval v Bonn.« - PAAA, fond B 150: Fernschreiben (verschlüsselt), Nr. 449, 16. 9. 1976.

Bölling sicer ni povedal nič novega, jugoslovanska stran je tako za kritiko bolj ali manj lahko izbrala »ton« Böllingovih formulacij, na primer izjavo: »Vlada ZRN je zares dobila namige o prisotnosti Carlosa in terorista Kleina v Beogradu, vendar pa se jugoslovanska vlada ni čutila sposobna potrditi teh namigov.«⁵⁹ In pa odgovor na vprašanje nekega novinarja, ali si lahko izposodi njegove besede, da so bila prizadevanja zvezne vlade za pridobitev pojasnil glede postanka Carlosa v Beogradu zaman, na kar je Bölling odgovoril: »Zaman so bila v tem pomenu, kot sem vam že opisal, torej da po predstavah Jugoslovanov gre za druge osebe.«⁶⁰

Istega dne je prišlo tudi do prvega srečanja veleposlanika von Puttkamerja z notranjim ministrom Herljevićem. Srečanje je sicer bilo naključno in ob robu nekega diplomatskega sprejema. Puttkamer je izrazil začudenje, da je veleposlaništvo prejelo tako prepričljivo informacijo iz notranjega ministrstva, da Carlosa nikoli ni bilo v Beogradu. Ob tem je Herljeviću po Puttkamerjevem poročanju očitno postalo zelo neprijetno in je rekel, da so njegovi ljudje vse zelo natančno preiskali in da so podatki točni. Nato pa je poskusil s protinapadom in ZRN očital pomanjkljivo delo pri boju proti jugoslovanskim emigrantom. »Odgovoril sem, da v tem ne vidim povezave s primerom Carlos. Ta je vendar mednarodno iskan terorist in moram si dovoliti, da izrazim dvom glede informacij, ki sem jih prejel. Sem vendar tudi od uradnih jugoslovanskih organov dobil informacije, da je Carlos v Beogradu. Ob tem je Herljeviću postalo še bolj neprijetno in je rekel, da bi lahko šlo za nesporazum.«⁶¹

Da je bil terorizem v tem obdobju dejansko ena od tem, ki so najbolj zaposlovale vlado Helmuta Schmidta, potrjuje vladna analiza terorizma in predvsem dela z javnostjo, ko gre za poročanje o terorizmu. V analizi, ki jo je dan po Böllingovi tiskovni konferenci in srečanju von Puttkamerja s Herljevićem podpisal ministerialni dirigent Pfeffer, lahko tako preberemo nekaj razlogov, zakaj je bil boj proti terorizmu ena od prioritet zahodnonemške vlade. »ZRN je tako notranje- kot zunanjepolitično še posebej prizadeta zaradi terorizma. Nemci so nadproporcionalno zastopani med storilci v mednarodnem terorizmu in izkazujejo se kot še posebej nevarni. To vzbuja zgodovinske asociacije. Dotika se komaj zaceljenih ran in obremenjuje našo zunanjo politiko, spravlja nas v interesne konflikte z drugimi, tudi prijateljskimi vladami (denimo zaradi zahtev po ekstradiciji) in narodi.«⁶² Glavna pobuda za nastanek te analize je bilo sicer poročanje o dolgotrajnem pogajanju med ZRN in Grčijo glede izročitve terorista Rolfa Pohleja, ki so ga odkrili v Grčiji. Ta RAF-ovec prve generacije⁶³ je na prostost prišel leta 1975, in sicer kot del skupine zaprtih teroristov, katerih

⁵⁹ PAAA, fond B 42 (ZA) Bd. 116724: Zapisnik vladne tiskovne konference 102/76, 13. 9. 1976: Carlos in Jugoslawien.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ PAAA, fond B 42 (ZA), Bd. 116724: Fernschreiben (verschlüsselt), Nr. 449, 14. 9. 1976.

⁶² PAAA, fond B 150: Aufzeichnung des Ministerialdirigenten Pfeffer, 14. 9. 1976.

⁶³ Običajno se govori, da so v zgodovini RAF od njegove uradne ustanovitve leta 1972 do razpustitve leta 1998 delovale tri generacije RAF. Za prvo generacijo veljajo ustanovitelji RAF in njihovi sodelavci do zaprtja jedrne četverice leta 1974. Že nemudoma po aretaciji četverice naj bi se začela vzpostavljati druga generacija, za vrhunec delovanja katere veljajo akcije, izvedene leta 1977, obstajati pa naj bi prenehala leta 1982. Do tedaj je bila v zaporu večina najvidnejših članov druge generacije,

osvoboditev so v zameno za izpustitev ugrabljenega berlinskega politika Petra Lorenza zahtevali člani Gibanja 2. junij. Pohle, ki je potem preko Južnega Jemna odpotoval v Grčijo, je bil eden od teroristov, ki so v zapiskih v ječi opozarjali na mučilne metode ZRN, predvsem na mučenje s popolno izolacijo zapornikov. Prav zaradi teh poročil⁶⁴ je bilo poročanje javnosti o boju proti teroristom za nemško vlado pogosto mučno. Zato tudi v omenjeni analizi Pfefferta beremo: »Ukrepe zvezne vlade zainteresirane strani označujejo kot represalije in to lahko hitro podkrepijo 'optični' dokazi - demonstracije, okrepljena varnost pred veleposlaništvu in ministrstvu, otežen dohod do naših veleposlaništev v tujini. Podoba 'odprte družbe' tako blede, mnogi so zaskrbljeni glede naše demokracije, liberalna politika kaznovanja je bila diskreditirana (*Isolationsfolter*). Vse to vodi do tega, da je mednarodnemu terorizmu v ZRN razmeroma lahko najti sodelavce in prostore, ki jih potrebuje za svojo logistiko.«⁶⁵

Od 16. septembra naprej, ko so von Puttkamerju v zunanjem ministrstvu predali demaršo, novih informacij o (ne)prihodu Carlosa Šakala in Hansa-Joachima Kleina ni bilo.⁶⁶ Nadaljnji pogovori so se bolj ali manj vrteli okoli izmenjave istih očitkov. Predstavniki ZRN so Jugoslovanom očitali zadrževanje informacij in neukrepanje, predstavniki Jugoslavije pa so omenjali po svoji presoji nekorektno poročanje državnega sekretarja Böllinga, ki naj bi omalovaževalo Jugoslavijo in blatilo njen ugled pred mednarodno javnostjo. Nadalje je jugoslovanska stran, kar je do izraza prišlo v pogovoru jugoslovanskega veleposlanika v Bonnu Budimirja Lončarja z Legationstratom I. stopnje Rudolphom konec septembra, celotni zahodni skupnosti držav očitala, da izvaja pritisk nanjo. Nekakšen epilog k razpravi o zadevi Carlos pa je prvega oktobra naredil veleposlanik von Puttkamer, ki je državnega sekretarja na ministrstvu za zunanje zadeve SFRJ Mojsova obvestil, da je bolje, da o primeru Carlos ne razpravljajo več, saj je ZRN zelo razočarana nad potekom zadev med 6. in 9. 9. Dejal je še, da je Bölling ravnal pravilno, saj jugoslovanska stran ni hotela

nekateri pa so iz terorizma izstopili in se poskušali rešiti s kesanjem. V tretjo generacijo pa uvrščajo vse, ki so v imenu RAF akcije izvajali do samorazpustitve gibanja leta 1998.

⁶⁴ Za ta tajna sporočila, ki jih je zaporniška uprava prepovedovala in s katerimi so RAF-ovci poskušali komunicirati med seboj in tudi z javnostjo, se je uveljavil izraz *kassiber*. Izraz sicer izhaja iz besede v jidišu *kessaw*, kar pomeni tisto, kar je napisano. V nemškem pravniskem žargonu pa je izraz *kassiber* prepovedan in zato tajno pisno sporočilo zapornikov ZAKAJ ????: lahko gre tudi sporočilo v šifrah ali slikovnih znakih. - Povzeto po razlagi besede *kassiber*. Dostopno na: *Kassiber* - Wikipedia: <http://de.wikipedia.org/wiki/Kassiber>, 22. 1. 2015.

⁶⁵ PAAA, fond B 150: Aufzeichnung des Ministerialdirigenten Pfeffer, 14. 9. 1976.

⁶⁶ 17. 9. je v Bonn veleposlaništvo ZRN na Dunaju poslalo še poročilo o poročanju avstrijskih časopisov, ki so v sklicu na egiptovski časopis *Achbar el Yom* pisali o domnevi, da ima Carlos pri sebi manjšo atomsko bombo in da se skriva na veleposlaništvu neke arabske države nekje v Evropi. Avstrijski socialistični časopis *Arbeiter-Zeitung* pa je poročal tudi o izjavah ameriške vlade. Tiskovni predstavnik State Departmenta Fred Brown je menda omenil trdne informacije, ki jih je imel State Department, da je Carlos bil v Beogradu. Brown je tudi rekel, da so seveda bili razočarani, da Jugoslavija Carlosa ni prijela. Jugoslovanskim organom so namreč predali jasne informacije o tem, kje se nahaja Carlos. Washington je še toliko bolj razočaran, ker se je Jugoslavija vedno hvalila s svojim sodelovanjem v boju proti terorizmu. ZDA je zato v Beogradu 8. septembra predala protestno noto. Predajo te note je kasneje Jugoslavija zanikala. - PAAA, fond B 42 (ZA), Bd. 116724, Fernschreiben (offen) Nr. 567.

priskrbeti zadovoljivih odgovorov in zato je Bölling odgovarjal na osnovi skopih informacij, ki jih je imel.⁶⁷

Kljub razočaranju glede ravnanja Jugoslavije je v naslednjih tednih hitro postalo jasno, da si ZRN ne želi dolgotrajne ohladitve odnosov. Pomen sodelovanja z Jugoslavijo je bil poudarjen tudi na novembrskih konzultacijah znotraj NATA o prihodnjem razvoju Jugoslavije. V dokumentu, ki je bil tajnega značaja, so govorili o grožnjah stabilnemu razvoju Jugoslavije. Predvsem možen izbruh nacionalizma po Titovi smrti in slaba gospodarska situacija sta bila obravnavana kot možna dejavnika negativnega razvoja Jugoslavije, kar bi lahko vodilo tudi do povečanih pritiskov Sovjetske zveze na Jugoslavijo. Ob tem sestanku je ministerialni direktor Meyer-Landrut sporočil, da se ZRN zdi smiselno, da bi NATO sprejel sklep o tem, kako naj bi države severnoatlantskega zavezništva ravnale v skladu s svojimi interesi za ohranitev neodvisnosti in integritete SFRJ. Taka izjava bi bila pomembna tudi v luči odnosov s SZ in da bi se SZ jasno pokazalo, kje stoji Nato v razmerju do Jugoslavije. Za ZRN je to pomembno tudi zato, ker od ponovne vzpostavitve diplomatskih odnosov ZRN tem odnosom posveča posebno pozornost.⁶⁸ Možnost invazije je sicer NATO ocenil kot zelo majhno, vseeno pa je sklenil, da bi veljalo podpreti ohranitev neodvisnosti Jugoslavije z izražanjem podpore političnemu in gospodarskemu približevanju Jugoslavije Evropski gospodarski skupnosti in pa s poudarjanjem njene pozitivne vloge v kontekstu procesa KVSE in v gibanju neuvrščenih. Bistveno je dati Sovjetski zvezi vedeti, da ima Zahod jasen interes za ohranitev jugoslovanske neodvisnosti. Zato pa tudi afere, kot je bila afera Carlos, ne smejo predolgo odmevati po kuloarjih mednarodne politike.⁶⁹

Zahodna Nemčija pa je imela še en interes za to, da sodelovanje med državama na področju boja proti mednarodnemu terorizmu ne bi doživelo dolgega zastoja. To je bila iniciativa ZRN za oblikovanje konvencije proti zajemanju talcev, razpravo, o kateri je želela postaviti na agendo zasedanja OZN jeseni 1977. Prav v prvih nemško-jugoslovanskih pogovorih o možnosti jugoslovanske podpore nemški pobudi pa je prišel do izraza tudi eden od možnih in zelo verjetnih razlogov za ravnanje Jugoslavije v primeru Carlos. Na začetku decembra je tako veleposlanik von Puttkamer poročal o svojem obisku pri zunanjem ministru Miniću: »Bil je prijazen, ampak je dal vedeti, da od Jugoslavije ne moremo pričakovati posebne podpore pri iniciativi. Solidarnost z neuvrščenimi ima v tem primeru za jugoslovansko vlado absolutno prednost. Minić je sicer dodal, bo Jugoslavija naredila vse, da bi Nemcem pomagala pri resoluciji, če bi ZRN bila pripravljena na kompromise. Puttkamer pa je dodal, da bi po njegovem mnenju izvzetje osvobodilnih gibanj, dejavnost katerih je Jugoslavija

⁶⁷ Op. 8, Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 449, 16. 9. 1976. V: Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1976. München 2007 (dalje Akten zur Auswärtigen Politik der BRD 1976), str. 1325.

⁶⁸ Op. 2, Poročilo veleposlanika Paulsa NATO-Konsultationen im kleinsten Kreise. V: Akten zur Auswärtigen Politik der BRD 1976, str. 1470.

⁶⁹ Povzeto po: Poročilo veleposlanika Paulsa NATO-Konsultationen im kleinsten Kreise. V: Akten zur Auswärtigen Politik der BRD 1976, str. 1470.

želela izločiti iz pojma terorizem, pomenilo razvodenitev resolucije.«⁷⁰ In resolucija za oblikovanje konvencije za prepoved jemanja talcev, in z njo povezana razprava o terminološki zamejitvi pojma terorizem, sta bili še vedno v ospredju mednarodnih razprav o terorizmu in tudi del pogovorov med ZRN in Jugoslavijo dve leti kasneje, ko je do novega zastoja v odnosih med državama prišlo zaradi še enega primera neizročitve teroristov, ki jih je zahtevala zahodnonemška vlada Helmuta Schmidta; do zastoja, ki je bil zaradi pomena četverice RAF-ovcev večji in vsaj potencialno usodnejši od zastoja 1976.

Štirje RAF-ovci na jugoslovanskih tleh

Prvi dokument v arhivu zunanjega ministrstva, ki omenja navzočnost štirih domnevnih teroristov iz vrst RAF v Jugoslaviji, je datiran z 18. majem 1978. V njem je uradnik D5 iz referata 511 poročal državnemu sekretarju in zveznemu ministru za zunanje zadeve Genscherju o tem, da je prejel sporočilo, da ima notranje ministrstvo namige o tem, da so pred nekaj dnevi v Jugoslaviji prijeli teroriste: Rolf Clemens Wagnerja, Brigitte Mohnhaupt, Petra-Jürgena Boocka in Sieglinde Hofmann. Zapisal je še, da ministrstvo za pravosodje že pripravlja zahtevo za izročitev. Že v tej fazi je obstajal strah, da bi lahko Jugoslovani zahtevali zamenjavo teroristov za proti njim negativno nastrojene Hrvate v Nemčiji, čemur bi se po oceni D5 ZRN bilo mogoče izogniti.⁷¹

Zakaj je bilo Zahodni Nemčiji toliko do prijema četverice, pojasni že nekaj osnovnih podatkov o njenih članih. Wagner, Mohnhauptova, Hofmannova in Boock so bili povezani z zločini, ki so vodili v vročo nemško jesen 1977 in jo tudi zaznamovali. Bili so med vodilnimi člani druge generacije RAF, ki je - kot sem že omenila - celo po oceni Andreasa Baaderja kazala nagnjenost do večje brutalnosti kot ustanovitelji RAF. Glavno fronto svoje «vojne» proti Zahodni Nemčiji je druga generacija odprla poleti 1977, njeno operativno jedro pa so sestavljali Brigitte Mohnhaupt, Sieglinde Hofmann, Elisabeth von Dyck, Christian Klar, Willy Peter Stoll, Peter-Jürgen Boock, Susanne Albrecht, Rolf Clemens Wagner, Adelheid Schulz, Stefan Wisniewski. Prva odmevna akcija, ki je odprla 'sezono lova' na simbolne figure nemškega gospodarstva in politike, je bil umor bankirja Jürgena Ponta 30. julija 1977. Ponta je ustrelila študentka iz dobro situirane meščanske družine - Susanne Albrecht, podporo operaciji pa so nudili Mohnhauptova, Boock in Hofmannova. Umor je sprožil številna vprašanja glede uspešnosti sistema nacionalne varnosti, ki ga je v sedežu BKA v Wiesbadnu razvijal Horst Herold. Ta se je skliceval na razsežnost scene somišljenikov in simpatizerjev z urbanimi gverilci in pojasnjeval, da »je v naš računalniški sistem nadzora vključenih 1.200 oseb. Susanne Albrecht je torej ena od 1.200.«⁷²

⁷⁰ Povzeto po: PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17690: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 610, 3. 12. 1976.

⁷¹ Povzeto po: PAAA, fond B 150: Vorlage zur Unterrichtung: Terroristenfahndung im Ausland, 18. 5. 1978.

⁷² Horst Herold. V: Aust, Der Baader-Meinhof-Komplex, str. 452.

Poleg tega naj bi bilo aktivnih gverilcev ali oseb, ki bi lahko postale nevarne, skupaj okrog 6.000. Po julijskih dogodkih je tako Herold povedal: »Tu ne gre za problematičnost posameznih oseb, ampak na žalost za problematičnost množic. Nihče v ZRN ne more opazovati 1.200 izredno nevarnih oseb in nihče ne more s preventivnimi ukrepi izključiti vsako možnost nevarnosti. Znano je, da je za popoln nadzor osebe potrebnih okrog 20 ljudi. 1.200 krat 20 - toliko osebja nima celotna kriminalna policija. To govori o izrednem pomenu nenehnega, rutinskega in dolgoročnega opazovanja tega kroga ljudi, in sicer v obliki računalniškega opazovanja.«⁷³ In to, da sta v ZRN od poletja 1977 naprej zares vladala izredno stanje in permanentni preplah, potrdi tudi izjava notranjega ministra Maihoferja: »Ni nobenega - in ne otdrite zdaj od strahu - kapitalista, ki ne bi v krogu svojih sorodnikov ali znancev imel tudi svojega terorista. To je moje mnenje. V naši družbi ni več krogov višje družbe - in to je grozljivo -, ki v svojem okolju ne bi imeli oseb, kot je bila Albrechtova.«⁷⁴ In da bi opozoril na to, da ne gre le za zgolj nemški problem, je Herold pogovor sklenil z opozorilom na to, da so skupine, ki pripadajo RAF, le frakcija; le del svetovne Rdeče armade, ki se razume kot del vojske, ki vodi svetovno državljansko vojno.

Ocene Maihoferja in Herolda jasno pokažejo, kolikšno pomembnost je nemško vodstvo pripisovalo zaježitvi možnosti za nadaljnje teroristične napade. Zato je ZRN nemudoma po prejemu obvestila, da bo Jugoslavija v zameno za predajo četverice zahtevala izročitev osmih jugoslovanskih državljanov hrvaškega porekla, začela razvijati strategijo nadaljnjih pogajanj. V skupini osmih zahtevanih Hrvatov, pri kateri je šlo za vrh hrvaškega gibanja v Zahodni Nemčiji, so bili namreč trije s političnim azilom. Poleg njih pa je bil na seznamu tudi zloglasni Josip Stjepan (ali Stipe) Bilandžić, eden od ustanoviteljev gibanja Hrvaški narodni odpor, ki je v zaporu v Kölnu prestajal zaporno kazen zaradi poskusa umora jugoslovanskega konzula v Düsseldorfu Vladimirja Topića leta 1976. Jugoslavija je njegovo izročitev zahtevala že pred prihodom teroristične četverice, in sicer z utemeljitvijo, da je v Jugoslavijo poslal dve osebi, ki naj bi tam sprožili teroristično kampanjo. Ko je Jugoslavija predložila seznam osmih zahtevanih Hrvatov, je bil Bilandžić že v priporu pred izročitvijo (*Auslieferungshaft*). Čeprav je konec maja še kazalo, da z izročitvijo ne bo težav, se je Bilandžiću kasneje le-tej uspelo izogniti s pomočjo odvetnika, ki je na sodišče vložil peticijo za preklic izročitve z utemeljitvijo, da bi izročitev za Bilandžića pomenila enako kot obsodbo na smrt. Zavrnitev izročitve Bilandžića, še bolj pa njegova izpustitev iz zavora v septembru, sta ogromno prispevali k temu, da Jugoslavija na koncu domnevnih nemških teroristov vendar ni predala Nemcem. Toda konec maja takšen razplet še ni bil na obzorju.

Da so Nemci slutili, da ne bodo povsem zlahka dosegli izročitve četverice, je razvidno že iz njihovih internih razprav, v katerih so iskali pravo pot za vložitev zahteve za izročitev. V zapisniku pogovora pri kanclerju Schmidtu so tako razmišljali o najboljšem načinu predaje zahteve po izročitvi. Tehtali so, ali naj se odločijo za klasično in po bilateralni pogodbi o izročitvi predvideni poti sodelovanja ustreznih

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Werner Maihofer. V: Aust, Der Baader-Meinhof-Komplex, str. 453.

ministrskih resorjev, ali za politično, na dobrih odnosih med strankami utemeljeno sodelovanje, torej preko Staneta Dolanca ali celo z direktnim pristopom kanclerja Schmidta k Titu.⁷⁵ Tito je bil v zvezi z nemškimi teroristi prvič konkretno omenjen teden dni kasneje, ko je veleposlanik von Puttkamer iz Beograda poročal o najnovejših informacijah, ki jih je pridobil od nekega neimenovanega visokega uradnika. Ta mu je povedal, da naj bi o zadevi odločil Tito sam; da je Tito v osnovi privolil v izročitev četverice, vendar pod pogojem protiusluge. Menda naj Jugoslovani tudi ne bi vztrajali pri izročitvi celotne osmerice, morata pa biti med izročeni Bilandžić in Jelić.⁷⁶ Ker so v Bonnu tudi zaradi izkušenj izpred dveh let in s primerom Carlos sumili možnost nadaljnjih zapletov, so tudi že tehtali, kako drzni bi si Jugoslovani v njihovi trenutni situaciji upali biti. V razpravi pod vodstvom Helmuta Schmidta so tako razmišljali, ali bi si Jugoslavija upala tvegati obremenitev medsebojnih odnosov, kar bi zagotovo pomenilo negativen vpliv na jugoslovanske gastarbajterje, na odhajanje Zahodnih Nemcev na počitnikovanje v Jugoslavijo in na medsebojne gospodarske odnose, ki so bili za gospodarsko šibko SFRJ, ki je sredi sedemdesetih let stopila na pot vrtoglavega zadolževanja, izrednega pomena. Poleg tega so tudi glede na gospodarske interese Jugoslavije že sedaj razmišljali o možnosti pritiska na Jugoslavijo preko namigovanja na vlogo ZRN v pogajanjih o nadaljnjem sodelovanju Jugoslavije in Evropske gospodarske skupnosti. Državni sekretar van Well je tako zapisal, da je sicer težko oceniti, kaj bi morebitna jugoslovanska odklonitev predaje četverice pomenila za pogajanja o pogodbi med Jugoslavijo in EGS, ki so potekala prav tedaj, kar je sovpadlo tudi z obdobjem zahodnonemškega predsedovanja EGS. Tu bi lahko ZRN izkoristila trenutno nezadovoljstvo Jugoslavije s pogajanja, saj je evropska komisija ugotovila, da Jugoslavija preprosto hoče preveč in da bodo njene želje težko uresničljive. Veleposlaniki držav članic EGS, ki so bili povabljeni na pogovore o odnosih med EGS in Jugoslavijo k premieru Djuranoviću, so tako ocenili, da si Jugoslavija ne želi le privilegijev v gospodarstvu, ampak tudi, da bi nova pogodba določila tudi poseben političen položaj Jugoslavije.⁷⁷ Jugoslavija torej od sodelovanja veliko pričakuje in to bi lahko bil adut na strani ZRN v pogajanjih.⁷⁸

ZRN je v svojo strategijo hitro vključila tudi sodelovanje po partijski liniji. Hans-Jürgen Wischnewski, ki je bil od leta 1976 državni minister v Kanzleramtu, hkrati pa je od leta 1972 sedel v predsedstvu stranke SPD, se je kmalu po prijemu četverice v Beogradu srečal s sekretarjem izvršnega biroja partijskega predsedstva oziroma drugim človekom ZKJ Stanetom Dolancem.⁷⁹ Dolanc je nemškemu kolegu mirno de-

⁷⁵ Povzeto po: Aufzeichnung des Staatssekretärs van Well: Gespräch beim Bundeskanzler über Terrorismuskontakte mit Jugoslawien, 22. 5. 1978. V: Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1978. München 2009 (dalje Akten zur Auswärtigen Politik der BRD 1978), str. 753.

⁷⁶ PAAA, fond B 150: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 460. 29. 5. 1978.

⁷⁷ Več o tem v: PAAA, fond B 201, Bd. 450: Drahtbericht Nr. 422.

⁷⁸ Povzeto po: Aufzeichnung des Staatssekretärs van Well: Gespräch beim Bundeskanzler über Terrorismuskontakte mit Jugoslawien, 22. 5. 1978. V: Akten zur Auswärtigen Politik der BRD 1978, str. 754.

⁷⁹ Zanimivo je, da je jugoslovansko vodstvo skoraj panično reagiralo na poročanje nemških medijev o potovanju Wischnewskega v Jugoslavijo. Tako je ob pogovoru veleposlanika von Puttkamerja z

jal, da so štiri Nemce prijeli zaradi zapadlosti potnega lista in jih zato obsodili na dva meseca ječe. To naj bi tudi zagotavljalo dovolj časa za pogajanja o njihovi nadaljnji usodi. V pogovoru z jugoslovanskimi mediji pa je Dolanc zavzemal drugačen 'ton'. Tako je veleposlaništvo ZRN v analizi poročanja jugoslovanskih medijev o nemški četverici v Jugoslaviji v poročilu o intervjujih Staneta Dolanca za televizijo (15. 6.) in za časopis Delo (17. 6.) zapisalo, da je Dolanc razložil, da so štirje, ki so jih prijeli, po nemških (podčrtano v zunanjem ministrstvu) podatkih teroristi; da proti njim teče sodni postopek; da »doslej Jugoslaviji ni bil izročen niti en sam terorist, čeprav jih iščemo z mednarodnimi tiralicami in svarimo pred njihovo nevarnostjo«⁸⁰; da »mi ločujemo med teroristi in političnimi nasprotniki. Ne bomo dopustili, da nekoga, ki ubija naše državljane ali jih poskuša ubiti, ali izvaja kriminalna dejanja v Jugoslaviji, obravnavajo kot političnega nasprotnika, da mu dodelijo politični azil, medtem ko druge, ki so zagrešili enake zločine, označijo za teroriste.«⁸¹ Tudi v drugih medijih pa se je že pojavil argument, s katerim je Jugoslavija zavlačevala z odločitvijo glede četverice: to je teza, da ZRN vodi dvoličen boj proti terorizmu, oziroma, da skrajnih Hrvatov, ki ogrožajo življenja jugoslovanskih državljanov, ne obravnava kot teroriste.

Kot se bo izkazalo tudi kasneje v tej zgodbi, so bili kot vir internih informacij za nemške diplomate in funkcionarje dragoceni nekdanji veleposlaniki SFRJ v Bonnu. V tej vlogi sta bila še posebej pomembna v času afere s štirimi RAF-ovci državni sekretar na zunanjem ministrstvu Budimir Lončar, ki je svoj mandat veleposlanika v ZRN zaključil manj kot leto dni pred navzočnostjo nemških teroristov v SFRJ, in pa prvi veleposlanik Jugoslavije v Bonnu po obnovi diplomatskih stikov med državama Rudi Čačinović.

Tako je denimo Lončar von Puttkamerju, ki je imel po lastnih besedah z nekdanjim veleposlanikom v Bonnu zelo dobre odnose, 5. junija omenil, da je Jugoslavija »soočena z naraščajočim prijateljskim pritiskom«⁸². Dejal je, da seveda ne bo omenjal konkretnih držav in da tudi ni vse skupaj tako preprosto, da bi šlo le za arabski pritisk. Namig na to, s kakšnim pritiskom je soočena Jugoslavija, je bila tudi Lončarjeva izjava: »Problem moramo rešiti do začetka konference zunanjih ministrov neuvršenih držav v Beogradu (konec julija), sicer ne bo več ničesar možno rešiti.«⁸³ Ko pa je bilo uradnega pogovora konec, in ko ga zapisnikar ni več mogel slišati, je Lončar von Puttkamerju z drobnopazko poskušal še nekoliko pomagati pri razumevanju ravnanja Jugoslavije: »Ta zadnja pripomba ustreza naši realni poli-

notranjim ministrom Herljevićem slednji najprej zelo razburjeno omenil poročanje nemških medijev o potovanju Wischneweškega, nato pa zaskrbljeno vprašal, ali novinarji vedo tudi za pismo Wischneweškega Titu. Herljević se je po poročanju von Puttkamerja pomiril šele, ko je ambasador zanikal obveščenost medijev glede pisma. Zdi se, kot da si je jugoslovansko vodstvo želelo ohranjati vtis pred mednarodno javnostjo, da je celotna zadeva ne obremenjuje preveč. - PAAA, fond B 150: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 470, 31. 5. 1978.

⁸⁰ PAAA, fond B 42 (ZA), Bd. 116735: Poročilo beograjskega veleposlaništva ZRN: Betr.: Deutsch-jugoslawischer Kampf gegen Terrorismus, hier: Jugoslawisches Presseecho; 27. 6. 1978.

⁸¹ Prav tam.

⁸² PAAA, fond B 150: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 487, 5. 6. 1978.

⁸³ Prav tam.

tični situaciji. Prihajam direktno z obiska Giereka na Brionih in tam vidijo situacijo enako.«⁸⁴ Na obisku prvega sekretarja poljske komunistične partije Edvarda Giereka na Brionih sta bila navzoča tudi Tito in Dolanc in slednji je dan po pogovoru z Lončarjem von Puttkamerju potrdil obstoj pritiska s 'prijateljske strani', vendar je bil ob tem bolj suveren kot Lončar in je zatrdil, da to ne bo vplivalo na odločitev Jugoslavije v primeru izročanja nemške četverice. Po pogovoru z Dolancem je von Puttkamer še vedno verjel v pripravljenost Jugoslavije na predajo četverice v skladu z bilateralnim sporazumom o ekstradiciji. Dolanc je tako vztrajal, da mora Jugoslavija dobiti nekaj v zameno za uslugo Nemčiji, vendar pa, da bi zadostovalo tudi, če bi ZRN izročila le eno ali dve osebi s seznama zahtevanih teroristov s hrvaškimi koreninami. Po Dolancu bi bila to pomembna gesta, ki bi pri ljudeh okrepila zaupanje v ZRN, jugoslovanskemu vodstvu pa bi omogočila več maneverskega prostora pri nadaljnjih pogovorih z Nemčijo.⁸⁵

V primeru pogajanj o predaji štirih teroristov so prišli do izraza različni interesi različnih skupin znotraj jugoslovanske oblasti; predvsem pa tudi to, da različni vladni sektorji niso bili enako seznanjeni s potekom in pa tudi s končnim (političnim) ciljem Jugoslavije v tem primeru. Tako je celotno zgodbo zelo zaznamovala ostrina, skoraj osornost notranjega ministra Herljevića, ki je že v pogovoru z veleposlanikom von Puttkamerjem sredi junija namignil na možnost, da bi Jugoslavija četverico po koncu njihove zaporne kazni zaradi posedovanja ponarejenih potnih listov izgnala iz države in je ne bi predala ZRN. In ob von Puttkamerjevi omembi prejšnjih pogovorov glede te zadeve je Herljević celo - kot se večkrat izrazijo uslužbenci veleposlaništva ZRN - s posmehljivim tonom dejal, da bi Jugoslavija lahko ustregla nemški želji: »Lahko bi tudi tako ravnali.«⁸⁶ Vse svoje odgovore pa je posredno utemeljil z razvojem dogajanja v zvezi z najbolj iskanim jugoslovanskim teroristom Bilandžićem. Ker je bilo v tem trenutku že bolj ali manj jasno, da ZRN Bilandžića, ki je s svojim odvetnikom pod utemeljitvijo strahu za življenje v primeru izročitve Jugoslaviji, ne bo predala, je Herljević v zvezi z razvojem zadeve v Nemčiji omenil »igro fašističnih sil«⁸⁷. Ob pripombi von Puttkamerja, da sodišča vse druge primere razen Bilandžićevega obravnavajo še naprej, pa je Herljević dejal: »Ampak blago, ki nam ga lahko pošljete, se je zelo poslabšalo.«⁸⁸ Na tem mestu morda velja omeniti vprašanje odnosa med Dolancem kot enim vodilnih funkcionarjev zveze komunistov in tedaj tudi že potencialnim naslednikom Tita ter slednjim. Dolanc je namreč še celo poletje zatrdjeval možnost pozitivne rešitve problema ekstradicije. Po drugi strani pa je Herljević, ki je bil neposredno odgovoren Titu in ki je ves čas zastopal veliko tršo linijo in deloval bolj obveščen od vseh drugih sogovornikov v nemškem veleposlaništvu, zelo jasno namigoval na možnost izida primera Mohnhaupt et al, do kakršnega je novembra potem zares prišlo. V tem pogledu je tudi pomenljiva Dolančeva opazka o nujnosti geste

⁸⁴ Prav tam.

⁸⁵ Povzeto po: PAAA, fond B 150: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 486, 6. 6. 1978.

⁸⁶ PAAA, fond B 150: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 526, 19. 6. 1978, PAAA.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Prav tam.

dobre volje na nemški strani, ki da je nujna, da bi »trde na naši strani«⁸⁹ prepričali, da je nemške teroriste treba izročiti. S tem je po von Puttkamerjevi oceni namignil na hude zakulisne boje, ki so spremljali razpravo v jugoslovanskem vodstvu o odločitvi glede četverice. In pomemben je tudi zapis von Puttkamerja, da nastaja vtis, da je Jugoslaviji malo mar za zahodno javno mnenje v primeru, da četverice ne bi izročili.

Interni nemški dokumenti govorijo o tem, da so se Nemci že sredi poletja zavedali možnosti, da je krivda za jugoslovansko zavlačevanje z izročitvijo tudi na njihovi strani. Tako je na tajnem posvetu državnega ministra Wischnewskega ter predstavnikov ministrstva za zunanje zadeve, ministrstva za notranje zadeve in ministrstva za pravosodje, ki je potekalo 10. julija, torej dva dneva pred iztekom zapornih kazni četverice, Wischnewski prvič omenil namige Jugoslavije, da so zahtevani hrvaški ekstremisti bili ali pa so celo še vedno sodelavci nemške obveščevalne službe (*Verfassungsschutz*). In na ozadju te predpostavke je Jugoslavija, ki je v tem trenutku tudi že vztrajala pri dogovarjanju o tej zadevi preko kanalov pod zaščito varnostnoobveščevalnih služb, ZRN predlagala, da preko tajnih kanalov povsem odkrito spregovori o takšnih dejavnostih Hrvatov. V tem primeru pa bi bilo na nemški strani popolnoma nesmiselno vztrajati pri pravnih utemeljitvah neizročitve Hrvatov, ampak bi bilo mogoče pričakovati le to, da Nemčija odkrito reče, »da teh oseb ni možno izročiti, ker so sodelovale z obveščevalno službo«⁹⁰. In v sporočilu SFRJ, ki ga je na omenjenem julijskem sestanku posredoval Wischnewski, je bilo še zapisano, da bi ZRN, če že ne želi predati oseb, ki uživajo azil, morala nastopiti vsaj proti osebam, ki imajo tuje potne liste in ki hkrati na ozemlju ZRN organizirajo demonstracije in izvajajo druga do Jugoslavije sovražna dejanja. Tu je Jugoslavija mislila predvsem na osebo s priimkom Jelić, ki je živela v Berlinu in imela argentinski potni list. Jugoslavija je v tem trenutku preko Herljevića tudi že sporočila, da bo v primeru neizpolnitve njihovih pričakovanj s strani ZRN Mohnhauptovo, Hofmannovo, Boocka in Wagnerja postavila pred svoja sodišča in jim sodila glede na dokazno gradivo, ki ga je Jugoslaviji v zvezi s teroristično dejavnostjo četverice predložila zahodna Nemčija. Po mnenju Jugoslavije je to gradivo izrazito skromno.⁹¹

Čeprav je bilo to tedaj eno najbolj perečih vprašanj v medsebojnih odnosih med državama, vprašanje teroristov ni bilo ena od ključnih tem pogovorov na srečanju zunanjih ministrov ZRN in SFRJ 11. avgusta v Bad Reichenhallu. Teme na sestanku ni načela nobena od strani. Med aperitivom pred večerjo je Genscher predlagal, da bi se pogovorili o tem, kaj naj tisku - in to vprašanje bo na tiskovni konferenci gotovo zastavljeno - povejo o tej temi. Predlaga, da se jim sporoči naslednje: To temo smo načeli, vendar ni bila v središču pogovorov, obe strani sta se le medsebojno obvestili o stanju na tem področju. Po njegovem mnenju bi to morala biti zadostna informacija, ker sam verjame, da obstaja med obema stranema strinjanje, da pri terorizmu

⁸⁹ PAAA, fond B 150: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 563, 3. 7.1978.

⁹⁰ PAAA, fond B 150: Ergebnisvermerk über die Besprechung im Bundeskanzleramt am 10. 7. 1978 über die Fragen des Deutsch-jugoslawischen Auslieferungsverkehrs (geheim).

⁹¹ Povzeto po: Prav tam.

ne gre za zunanjepolitični problem in da ni povezave med obema primeroma zahtev po izročitvi. Vrhovec se je strinjal in dodal, da gre med obema primeroma kvečjemu za moralno povezavo. Dodal je še, da sam ni dovolj seznanjen z novostmi v tem primeru, kar je še eno potrdilo, da po uradni diplomatski poti niso potovale vse informacije, povezane z zahtevami po izročitvi. Je pa Vrhovec še sporočil, da so vse štiri nemške osebe po izteku prestajanja zaporne kazni zaradi neveljavnega potnega lista v priporu za izročitev in da je težko predvideti, kdaj bo lahko jugoslovanska stran posredovala novo informacijo, saj zaradi počitnic jugoslovanskega sodstva celoten postopek sedaj stoji (*Verfahren schlafen*).⁹² Sodišča v ZRN pa so delala tudi avgusta in tik pred tiskovno konferenco Genscherja in Vrhovca je Legationsrat I. razreda Türk poslal informacijo, da je višje deželno sodišče v Kölnu izročitev Bilandžića imenovalo za možno in pravno dopustno (*zulässig*) in zato podaljšalo njegovo zadržanje v zaporu za izročitev.⁹³ Je pa mogoče pričakovati, da bo Bilandžić vložil ustavno pritožbo. Do tega je bilo deset dni se je to dejansko zgodilo.⁹⁴

Dogodki, ki so bili odločilni za razplet primera Mohnhaupt et al, so se zgodili septembra. Tako je 13. septembra ministerialni dirigent Verbeek preko nemškega veleposlaništva v Beogradu sporočil, da je višje sodišče v Frankfurtu izročitev Ljubomira Dragoje in Nikole Miličevića ocenilo kot nedopustno. Sodišče je odločitev utemeljilo s pomanjkljivim dokaznim gradivom, ki ga je priskrbel jugoslovanska stran in ki ne zadošča za izročitev. V zvezi z Bilandžićem pa so v tem trenutku sporočili, da gre v njegovem primeru za obtožbo za zločine, ki so se zgodili na ozemlju ZRN, zaradi česar ima pred izročitvijo Bilandžića Jugoslaviji prioriteto sodna obravnava na nemških sodiščih. Noto, ki jo je predal Verbeek, je sklenilo naslednje sporočilo: »Zvezna vlada je zato sklenila, da ne more pristati na zahtevo po izročitvi Dragoje, Miličevića in Bilandžića. V zvezi z drugimi osebami, katerih izročitev je Jugoslavija zahtevala z noto, datirano s 30. majem 1978, pa želi ZRN počakati na dopolnitev dokumentacije zahteve za izročitev.«⁹⁵

V zvezi z zgoraj omenjeno septembrsko noto in pa z izpustitvijo Bilandžića, za katero se je kölnsko sodišče odločilo nekaj dni po njeni predaji, je 19. 9. državni mi-

⁹² Povzeto po: PAAA, fond B 42 (ZA), Bd. 11673: 5Gesprächsaufzeichnung - Gespräch des Bundesministers des Auswärtigen mit dem jugoslawischen Außenminister am 11. August 1978 in Bad Reichenhall; podpisana pod zapis: Finke-Osiander.

⁹³ Op. 45, Gesprächsaufzeichnung - Gespräch des Bundesministers Genscher mit dem jugoslawischen Außenminister Vrhovec in Bad Reichenhall. V: Akten zur Auswärtigen Politik der BRD 1978, str. 1215. Podrobneje o Türkovi informaciji v: PAAA, B 83, Bd. 1257: Runderlaß Nr. 3953.

⁹⁴ Takrat je Legationsrat I. razreda Türk zapisal, da je pritožbo Bilandžića sprejel prvi senat ustavnega sodišča, ki je pravosodnemu ministrstvu zvezne dežele Severno Porenje - Vestfalija, ki je bilo v izhodišču pristojno za obravnavo primera Bilandžić, sporočilo, da bo o ustavni pritožbi Bilandžića odločilo do 5. septembra. Do tedaj ni bilo pričakovati novih potez in informacij s strani zvezne vlade: »Zvezna vlada je na svojo iniciativo Zveznemu ustavnemu sodišču sporočila, da pred njegovo odločitvijo ne bo sprejemala nobenih odločitev v zvezi z izročitvijo Bilandžića.« Podrobneje o primeru Bilandžić in presojanju zahodnonemških sodnih organov o njem v: PAAA, fond B 83, Bd. 1257.

⁹⁵ Op. 45, Gesprächsaufzeichnung - Gespräch des Bundesministers Genscher mit dem jugoslawischen Außenminister Vrhovec in Bad Reichenhall. V: Akten zur Auswärtigen Politik der BRD 1978, str. 1215. Podrobneje v: PAAA, fond B 83, Bd. 1257: Drahterlaß Nr. 4495.

nister Wischnewski sprejel jugoslovanskega veleposlanika v Bonnu Makića. Slednji je izpustitev Bilandžića označil za veliko razočaranje: »Med jugoslovanskimi gastarbejterji se širijo govornice, da je izpustitev Bilandžića največja zmaga nad Jugoslavijo po koncu vojne.«⁹⁶ Omenil je tudi velik odziv jugoslovanske javnosti na izid primera Bilandžić, zaradi česar naj bi v Jugoslaviji nastajal vtis, da se v ZRN razvija peta kolona proti Jugoslaviji. Bilandžić naj bi bil negativni simbol nemško-jugoslovanskih odnosov, saj lahko sedaj prosto govori v javnosti in daje znak drugim hrvaškim ekstremistom, da jim v Zahodni Nemčiji ne grozi nobena nevarnost. Makić je še dejal, da jugoslovanski strani ni razumljivo, da je v ZRN primer, ki ima tako globok političen pomen, mogoče obravnavati le po pravnih kriterijih. In res je Bilandžić po zanj odrešilni sodbi kölnskega sodišča odpotoval v Severno Ameriko, kjer je v Čikagu celo zbiral denar za podporo dvema Hrvatoma, ki sta njegovo izpustitev že avgusta poskušala doseči z zasedbo konzulata ZRN v Čikagu. Tako je vehementno ravnanje Bilandžića res še okrepiło občutek poraza na jugoslovanski strani, čemur je sledila ostra jugoslovanska nota, predana veleposlaništvu v Beogradu. Šlo je za izredno trdo formulirano besedilo, katerega vrhunec je bila ponovna omemba 'dvojnih meril', in ki je zvezni vladi pripisalo pomanjkanje volje in pripravljenosti za sodelovanje pri boju proti mednarodnemu terorizmu.

September 1978 je bil čas, ko je Generalna skupščina OZN obnovila obravnavo predloga oblikovanja konvencije o prepovedi zajetja talcev, ki je bila po večletnih prizadevanjih ZRN sprejeta naslednje leto. In ob robu 33. zasedanja Generalne skupščine OZN sta o bilateralnih problemih, povezanih s terorizmom, ponovno govorila tudi Genscher in Vrhovec. Dober mesec po srečanju v Bad Reichenhallu, ki pa je bil tudi mesec, v katerem se je odločila usoda zahtevanih oseb na obeh straneh, je Genscher duhove želel pomiriti z vztrajanjem pri tem, da je Nemčija ravnala v skladu s pogodbo o izročanju, saj da je šlo za obravnavo zločinov, ki so bili načrtovani in izvedeni na ozemlju ZRN in za katera so zato pristojna nemška sodišča. Obenem je poudaril, da so Jugoslaviji predali seznam oseb jugoslovanskega porekla, ki so v ZRN dobile visoke kazni, kar naj bi potrjevalo, da se Nemčija drži zaveze glede boja proti terorizmu. Podobno je teden dni prej na vladni 'Sprechstunde' kancler Helmut Schmidt skušal odgovoriti na ponavljajoče se obtožbe Jugoslavije glede nemške dvoličnosti v obravnavi teroristov in toleriranja radikalnih Hrvatov, ki da jih Nemci namesto teroristi imenujejo borci za svobodo. Schmidt je tako na poslansko vprašanje o radikaliziranih Hrvatih povedal, da tujci, ki živijo v Nemčiji, in ki tu načrtujejo in promovirajo nasilna dejanja, ki jih nameravajo izvesti v drugih deželah, s tem kršijo nemško gostoljubje: »V odnosu do drugih držav, v odnosu do prijateljskih držav, npr. Jugoslavije, smo dolžni v veliki meri skrbeti za to, da naša država ne bo postala izhodiščna baza za akcije, ki bi lahko pod vprašanje postavile integriteto drugih držav.«⁹⁷

⁹⁶ PAAA, fond B 42 (ZA), Bd. 116735: Vermerk: Gespräch StM Wischnewski mit dem jugoslawischen Botschafter am 19. 9. 1978.

⁹⁷ Helmut Schmidt v op. 6, Aufzeichnung des Ministerialdirigenten Lücking: Betreff: Jugo-

Da so bili odnosi med državama v tem trenutku zares napeti, nakazuje pripomba Genscherja na omenjenem srečanju z Vrhovcem v New Yorku. Po tem, ko sta se oba sogovornika strinjala, da je konstanta zunanjepolitične agende obeh držav ohranjanje tesnih in dobrih odnosov med državama (tudi zaradi pomena «mostu» Bonn-Beograd za stabilnost v širši evropski regiji), je Genscher dejal, da želi reči nekaj precej nekonvencionalnega, in sicer, da bi mu bilo ljubše, če bi Beograd dobro odločitev sporočil kasneje, kot pa da bi slabo odločitev sporočil zdaj. Ko sta se oba strinjala, da glede na trenutno stanje stvari verjetno ni možno javnosti sporočiti kar koli konkretnega o primeru izročanja teroristov, je Genscher še enkrat poudaril, da »se mu z ozirom na trenutno vzdušje v Evropi zdi izredno pomembno, da preprečijo, da bi se med državi zagostil klin«⁹⁸. Septembra je bilo Nemcem sicer že bolj ali manj jasno, da Jugoslavija po izpustitvi Bilandžića po 'izsiljevanju' dveh Hrvatov na konzulatu v Čikagu četverice teroristov ne bo predala nemškim oblastem.⁹⁹ Vseeno pa so Nemci še vedno verjeli, da Jugoslavija RAF-ovcev vseeno ne bo izpustila, kajti na ta način bi na laž postavila svoje vztrajanje, da ne postavlja pogojevanja (*junktim*) med njeno zahtevo po predaji osmih jugoslovanskih državljanov in štirimi Nemci. Za idealni možni (četudi še vedno začasni) izid celotne afere je tako krog okoli Helmuta Schmidta in kriminalnega urada tedaj imel nalogo postaviti četverico pred jugoslovansko sodišče in izreči sodbo, po kateri bi za nekaj let pristali v jugoslovanski ječi in bili tako 'vzeti iz prometa'. A do tega ni prišlo.

Od konca septembra so nemška sodišča preko veleposlaništva ZRN jugoslovanskemu zunanjemu ministrstvu poslala zahteve po izročitvi vseh štirih teroristov: Rolfa Clemensa Wagnerja, Brigitte Mohnhaupt, Petra-Jürgena Boocka in Sieglinde Hofmann. Za vsakega posebej so poslali tudi utemeljitev zahteve za predajo. Najbolj podrobno dokazno gradivo so poslali za Wagnerja, ki so ga identificirali kot osebo, ki je na pariškem letališču Orly oktobra 1977 kupoval karto za sina ugrabljenega industrialca Hannsa-Martina Schleyerja, in ki je bil očitno eden ključnih teroristov v navezi akcij ugrabitve in umora Schleyerja ter ugrabitve letala Lufthanse Landshut. V natančnem popisu delovanja Wagnerja je bilo tudi omenjeno, da Wagner že vrsto

slawische Entscheidung in der Auslieferungssache Mohnhaupt u.a. - hier: Mögliche Reaktionen. V: Akten zur Auswärtigen Politik der BRD 1978, str. 1426.

⁹⁸ PAAA, fond B 42 (ZA), Bd. 116737: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 2360, 28. 9. 1978.

⁹⁹ Avgusta sta dva Hrvata vdrla v zahodnonemški generalni konzulat v Čikagu in grozila z umorom osmih talcev v primeru, da Josipa Stipeta Bilandžića ne izpustijo iz pripora pred izročitvijo. V Bonnu se je nemudoma sestal mali krizni štab in stopil v kontakt z enim od Bilandžićevih odvetnikov Fritzem Fellerjem. Tega je notranji minister Baum poskušal prepričati, da naj se Bilandžić distancira od zahtev Hrvatov v Čikagu, saj bo v nasprotnem primeru dokazal svojo povezanost s terorističnimi krogi emigrantskih Hrvatov, kar je poprej sicer zanikal, in na čemer je temeljila tudi njegova obramba. Dodal je tudi, da odločitev glede Bilandžićeve predaje Jugoslaviji še zdaleč ni padla in da je prav tisti dan ustavno sodišče v Karlsruheju sprejelo Bilandžićevo ustavno pritožbo in jo priznalo za formalno pravilno. Po večurnih pogajanjih, v katerih je sodeloval tudi Bilandžićev brat Ivan, ki je bil v Čikagu, sta oba brata vendarle pristala na predlog Bauma, ki je očitno tudi sam nasprotoval izročitvi Stipeta Bilandžića Jugoslaviji, in sta pozvala oba Hrvata v generalnem konzulatu h kapitulaciji. - Povzeto po: Terrorismus: Die Atempause geht zum Ende. V: Der Spiegel, 1978, št. 34, 21. 8. 1978. Dostopno na: DER SPIEGEL 34/1978: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-40616064.html>, 17. 1. 2015.

let živi pod skrivnimi imeni in da zato še posebej v njegovem primeru obstaja visoka nevarnost pobega ali pa da bi 'poniknil' v Jugoslaviji.¹⁰⁰

Po popolnem zatišju v oktobru je izmenjava sporočil med ZRN in Jugoslavijo dosegla vrhunec po 17. novembru 1978. S tem datumom je datirano prvo sporočilo zahodnonemškega veleposlanika, v katerem sporoča, da je primer Mohnhaupt et al pravzaprav zaključen in za ZRN izgubljen. Von Puttkamer je predal sporočilo vodje pravnega in konzularnega oddelka v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu Dzihe Redžepa. Ta je dejal, da je okrožno sodišče v Beogradu v skladu s členom 530, odst. 3 jugoslovanskega kazenskega zakonika, zavrnilo izročitev štirih nemških državljanov; da je to odločitev medtem tudi že potrdilo vrhovno sodišče Srbije in da je stopila v veljavo. Štiri teroriste so razglasili za nezaželene osebe. Na veleposlanikovo vprašanje, kaj konkretno to pomeni, je Redžep odgovoril, da lahko štiri osebe odpotujejo v državo po svojem izboru. Redžep je von Puttkamerju tudi predal utemeljitev jugoslovanske odločitve:

- Jugoslovanska sodišča so neodvisna. Jugoslovanska vlada nanje nima vpliva in ne more spreminjati njihovih odločitev.
- Po preverbi vseh informacij, ki jih je SFRJ dobila od ZRN, naj nemški argumenti in dokazi ne bi zadoščali za krivdo štirih nemških državljanov oziroma naj ne bi bilo zadostnih argumentov za izročitev. Ta odločitev ustreza nemško-jugoslovanskemu bilateralnemu dogovoru o izročanju.
- Jugoslovanska vlada tudi v prihodnosti ne bo nikoli dovolila, da bi se na njenem ozemlju načrtovala teroristična dejanja proti drugim državam ali diplomatskim predstavnikom drugih držav. Že do sedaj je naredila vse, da jih je zaščitila. Na žalost v primeru ZRN o tem ni mogoče govoriti. In prav zdaj je Jugoslavija prejela informacijo, da so v Konstanci fašistični skrajneži umorili Jugoslovana Radomira Gažijo¹⁰¹.
- Ta in temu podobni primeri so v jugoslovanski javnosti izzvali ostre reakcije in ostri odzivi so sledili tudi provokativnemu nastopanju terorista Bilandžića v zadnjem času.¹⁰²

¹⁰⁰ Celotno besedilo obtožnice in utemeljitve zahteve po izročitvi Wagnerja: PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17689: Beschluß in dem Ermittlungsverfahren gegen Rolf Clemens Wagner, 18. 9. 1978.

¹⁰¹ V decembrskem pogovoru jugoslovanskega veleposlanika v Bonnu Makića in državnega sekretarja van Wella je slednji omenil, da nemški kriminalisti niso odkrili nikakršnega namiga na politično ozadje umora v Konstanci, čeprav je jugoslovanska stran za ozadje dogodka označila hrvaški ekstremizem. Makić je sicer odvrnil, da je tisk pisal le o domnevah, da so Gažijo umorili hrvaški ekstremisti. »Jugoslovanska vlada nima nikakršnih lastnih informacij.« (doda klicaj) Je obžalovanja vredno in »prosi za opravičilo« (podčrtano v veleposlaništvu), če je nastal takšen vtis, da ima jugoslovanska stran informacije, do katerih v resnici ni mogla priti. - Povzeto po: PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17689: D-J Auslieferungsverkehr, 23. 11. 1978. Pogovor pa je bil še eno opozorilo nemške strani Jugoslaviji, da ZRN sluti jugoslovanske mahinacije za smrtmi njenih državljanov, ki jih je možno izrabiti za utemeljitev njihovih političnih odločitev.

¹⁰² Povzeto po: PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17689: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 894, 17. 11. 1978.

Po von Puttkamerjevem posredovanju obvestila o razglasitvi četverice za *personae non grate* in o njihovi izpustitvi je zvezni kriminalni urad (BKA-Wiesbaden) nemudoma zaprosil za informacije, ki bi lahko pomagale izslediti teroriste, in v prošnji tudi omenil, da kljub večkrat izrečenim zahtevam od Jugoslavije še vedno niso prejeli fotografij, prstnih odtisov in rokopisov štirih zahtevanih oseb. Von Puttkamer je moral v naslednjem trenutku tudi poročati o zadregi, ki je še dodatno vrgla slabo luč na ravnanje jugoslovanskega vodstva. Novico o izpustitvi teroristov je prejel v petek zvečer in v naslednjih urah nikakor ni mogel najti osebe, ki bi mu lahko predala uradno pojasnilo jugoslovanske odločitve. V soboto je potem vendar prišel do nekdanjega veleposlanika Lončarja, ki je pojasnil, da notranjega ministra Herljevića, ki je najbolj pristojen za pojasnjevanje odločitve beograjskega sodišča, ni v prestolnici. V oceni srečanja je von Puttkamer omenil, da je razlaga odsotnosti vseh kompetentnih sogovorcev v tej zadevi verodostojna, saj da je znano, da beograjski visoki politiki v petek popoldne na hitro (von Puttkamer uporabi izraz *fluchtartig*) zapustijo Beograd. Lončar je tudi prosil, naj Nemci odsotnosti Herljevića in drugih potencialnih sogovornikov nimajo za sovražno dejanje; da gre le za naključno situacijo. Von Puttkamer je sicer podvomil v pripravljenost Jugoslovancev na nadaljnje sodelovanje, saj tudi po odločitvi jugoslovansko sodišče ni posredovalo dokaznega gradiva, ki bi ZRN pomagalo izslediti teroriste in jih v nadaljevanju spraviti pred sodišče. Zanimiva je ocena veleposlanika ZRN, da je glede na termin sporočanja odločitve sodišča in glede na poročanje medijev možno sklepati, »da je sklep sodišča že ležal v predalu (da je bil že vnaprej pripravljen, op. P. B.) in da so Jugoslovani le čakali na primerno situacijo.¹⁰³ Ta je nastala po umoru v Konstanci, o katerem časopisi na veliko poročajo in zapisali so tudi že imena storilcev iz ustaško-fašističnega podzemlja. O izpustitvi naših teroristov pa so poročali le na kratko in poročila so omejena na uradno izjavo.«¹⁰⁴

Odločitev Jugoslavije je še posebej zanimiva zato, ker je bilo očitno, da je z njo Jugoslavija tvegala zanjo izredno pomembne odnose z Zahodno Nemčijo. Da pa tudi Zahodni Nemčiji ni bilo vseeno, ali bi prišlo do poslabšanja odnosov med državami, lahko ugotovimo iz zapisnika pogovora o možnih odzivih ZRN na odločitev

¹⁰³ S tem je von Puttkamer mislil predvsem na agresivno poročanje Politike, časopisa, ki je bil poleg Borbe tiskani medij, ki je izražal pozicije in politiko jugoslovanske oblasti. Politika je tako neposredno po odločitvi glede četverice ZRN imenovala »krovnna zgradba teroristov«. Posebej pomenljiv pa je bil članek novinarja Dikića z naslovom Obljubljena dežela teroristov. V njem je pisal, da je bilo v zadnjih 16 letih v ZRN ubitih več kot 50 Jugoslovancev; da ZRN že 30 let tolerira antijugoslovanski terorizem na svojem ozemlju: teroriste tolerira, financira, štiti, stimulira ... Posledica tega je nastanek rakavega tumorja (*Krebsgeschwür*) mednarodnih odnosov. Nihče v Bonnu ni prevzel odgovornosti in ni odgovarjal za to, da se teroristi nikjer ne počutijo tako varne in da so tako brez nadzora kot ravno v ZRN. Po pisanju Dikića je šla toleranca do teroristov v ZRN tako daleč, da so izpustili vodjo ustaških teroristov. Niso ga izročili Jugoslaviji, ampak so ga izpustili, ga financirali in sedaj se lahko prosto giblje v ZDA, potuje nazaj, nastopa na televiziji ter širi protijugoslovansko propagando. ZRN naj bi že 13. tolerirala njegovo morilsko dejavnost. O vsem tem nemški mediji kot na ukaz molčijo, v zadnjih dneh pa so grobe grožnje in laži usmerili proti Jugoslaviji, in sicer zaradi neizročitve teroristov, za katere ni bilo nobenih pravih dokazov, da so teroristi. - Povzeto po: PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17689: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 898, 18. 11. 1978.

¹⁰⁴ PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17689: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 897, 18. 11. 1978.

Jugoslavije, o katerih so v nemški vladi razpravljali že 20. novembra, in v katerem je bilo tudi jasno omenjeno, da dolgoročno poslabšanje odnosov med državama ni v interesu nikogar. Tudi zaradi stabilnosti cele Evrope je bilo vzdrževanje neodvisne politike Jugoslavije eden od pomembnejših zunanjepolitičnih interesov ZRN. In to je določalo tudi seznam možnih reakcij, navedenih v zapisniku tega sestanka:

- Takojšen odpoklic veleposlanika na pogovore v Bonn - se je že zgodilo.
- Poziv jugoslovanskemu veleposlaniku na pogovor - se bo zgodilo.
- Prekinitev diplomatskih stikov - nerealno.
- Preverjanje sodelovanja oddelkov, ki so pristojni za notranjo varnost.
- Odpoved bilateralnega sporazuma o ekstradiciji - potrebna bo natančna preverba glede pravne obveznosti in političnih interesov.
- Zadržanost v izmenjavi obiskov.
- Med možnimi srednjeročnimi ukrepi so navedli konec vloge ZRN kot 'odvetnika' Jugoslavije v EGS in v njenih odnosih z EGS ter zavlačevanje glede sklepanja pogodbe o spodbujanju investicij (*Investitionsförderungsvertrag*), razen če ni to tudi v nasprotju z našimi interesi.
- Splošno diletantsko obravnavanje vseh jugoslovanskih zadev.¹⁰⁵

Že v naslednjih dneh, ko je zahodnonemško stran neprijetno presenetilo izredno agresivno poročanje jugoslovanskih medijev o domnevnem pristranskem nemškem obravnavanju terorizma, in o tem, da je ZRN domnevno varno zavetje vseh Jugoslaviji sovražnih skrajnežev, poleg tega pa tudi osorno in skoraj oholo komuniciranje jugoslovanskih predstavnikov s predstavniki nemških oblasti¹⁰⁶, je vlada ZRN na seznam možnih reakcij dodala še nekaj točk:

- Odstranitev točke (TOP) Jugoslavija z zasedanja sveta EGS 17. decembra.
- Prekinitev pogovorov o pomoči gastarbajterjem, ki se vračajo v Jugoslavijo in ki jih vodi zvezno ministrstvo za delo (*Rückgliederungshilfe*)

Odprava posebnega kontingenta za delovna dovoljenja Jugoslovancev za pogodbeno delo (*Werkarbeitsvertrag*)¹⁰⁷

Ko je po izpustitvi četverice von Puttkamer prišel v Bonn na konzultacije, je Genscherju omenil, da je po njegovi presoji očitno, da ključno odgovornost za odločitev nosi Tito. Od začetka je jugoslovanska stran delovala v smeri izmenjave zahtevanih oseb. V zunanjem ministrstvu so po presoji veleposlanika ZRN razumeli

¹⁰⁵ PAAA, fond B 150: Poročilo o vladni razpravi na ravni direktorjev na temo Jugoslawische Entscheidung in der Auslieferungssache Mohnhaupt u. a. - Mögliche Reaktionen. 20. 11. 1978.

¹⁰⁶ Jugoslovanski vladni predstavnik Kalezić je denimo odhod domnevnih teroristov iz Jugoslavije označil za njihovo »privatno zadevo« (*Privatsache*): »Jugoslavija je odprta dežela. Po mojem mnenju je način odhoda iz Jugoslavije njihov problem (problem teroristov, op. P. B.).« Vztrajal je, da izpustitev četverice po presoji Jugoslavije ne more biti razlog za poslabšanje odnosov med državama; prav nasprotno, lahko bi bila razlog za nadaljnje sodelovanje in za krepitev sodelovanja. Jugoslavija pa da odnose z ZRN ocenjuje kot dobre. Dejal je tudi, da po presoji jugoslovanskih organov sodišče v sodbi ni kršilo bilateralnega sporazuma o izročanju, ampak da je odločilo glede na dokazno gradivo. Jugoslovanska vlada pa da nima vpliva na odločitev sodišča in njeno uveljavitev. - Povzeto po: PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17689: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 918, 24. 11. 1978)

¹⁰⁷ PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17689: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 920, 25. 11. 1978.

položaj Nemcev in so poskušali notranje ministrstvo prepričati v tej smeri, ampak to ni moglo prinesiti rezultatov, ker ima notranji minister direkten dostop do Tita. To tudi razloži na eni strani agresivne nastope Herljevića, na drugi pa spravljivi ton pogovorov s predstavniki zunanjega ministrstva. Von Puttkamer je še omenil, da jugoslovansko vodstvo zelo resno jemlje hrvaško emigracijo in da se je boji. Vse to pa pojasnjuje izid primera Mohnhaupt et al.¹⁰⁸

Ker se po oceni sodelavcev nemškega veleposlaništva osorni nastopi in izogibanje posredovanju dodatnih informacij o četverici kar niso končali, je začela zahodno-nemška stran razvoj odnosov po izpustitvi četverice presojati tudi v širši luči svojega delovanja v mednarodni skupnosti. Tako je veleposlanik, ki je bil največkrat neposredna tarča jugoslovanskega ravnanja, najprej opozoril na to, da vse skupaj spominja na jugoslovansko obnašanje v zadevi Carlos pred dvema letoma. Nato pa je še dodal, da bo, če Jugoslavija ne bo posredovala nobenih dodatnih informacij, vprašanje javne reakcije zvezne vlade ZRN na obnašanje Beograda postalo vprašanje sloge in državnega prestiža. Veleposlaništvo je tako tudi zaradi nemških prizadevanj v OZN opozorilo, da bi veljalo premisliti, kaj bi lahko neustrezna nemška reakcija pomenila »za verodostojnost naših iniciativ na področju boja proti zajetju talcev (Geiselnahmerekämpfung)«¹⁰⁹. Tudi v interni obravnavi možnih odgovorov ZRN na jugoslovansko odločitev glede četverice teroristov je bila kot ena od prioritet omenjena skrb za ohranjanje verodostojnosti ZRN kot enega od prvoborcev v boju proti terorizmu: »Naša reakcija ne sme imeti nič nepotrebno spektakularnega in ne sme biti pretirana. Gre za to, da ZRN ne le proti Jugoslaviji, ampak tudi v odnosu do drugih držav ostane verodostojna v boju proti terorizmu. Ne sme priti do dvomov v našo politiko v teh zadevah.« (podčrtano v veleposlaništvu)¹¹⁰ Za razumevanje 'pogumnega' jugoslovanskega ravnanja pa je pomenljiv zapis v istem dokumentu: »Gospodarske sankcije, ki jih v poslanskih vprašanjih zahtevajo nekateri poslanci, se zdijo tako nemogoče, kot tudi brez smisla.«¹¹¹ Mogoče je, da so Jugoslovani vedeli, koliko ZRN pomenijo dobri odnosi z Jugoslavijo glede na vzdrževanje neodvisne pozicije Jugoslavije na preseku Vzhoda in Zahoda, pa tudi na gospodarsko sodelovanje, in da je tudi zato delovala toliko bolj samovoljno in brezkompromisno v obeh v tem članku obravnavanih primerih zavrnitve zahteve po predaji (domnevnih) teroristov.

Decembrska komunikacija Jugoslavije z Zahodno Nemčijo se z današnjega pogleda zdi polna protislovnih izjav in drž, hkratnega izražanja upanja o čim hitrejši pomiritvi duhov in obnovi dobrih odnosov med državama in vztrajanja pri pripisovanju krivde za 'neugoden' izid afere Nemčiji in njeni domnevno dvolični obravnavi terorizma. Tako je denimo prvi pogovor von Puttkamerja z Dolancem po koncu afere (12. 12.) potekal v izjemno odprti in sproščeni atmosferi. Dolanc je zatrjeval, da med državama ni nobenega političnega problema in da so pravni vidiki zadeve

¹⁰⁸ Povzeto po: Aufzeichnung des Ministerialdirigenten Lücking (Referat 214), 20. 11.1978. V: Akten zur Auswärtigen Politik der BRD 1978, str. 1716-1719.

¹⁰⁹ PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17689: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 920, 25. 11. 1978.

¹¹⁰ PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17689: Obravnavna v vladi (interno poročilo), 29. 11. 1978.

¹¹¹ Prav tam.

drugotnega pomena. Nadalje je rekel, da bi Wischnewski med svojim prvim obiskom lahko vse štiri teroriste vzel s seboj na letalo, če bi dobili zagotovilo, da bo ZRN izročila vsaj nekaj teroristov, ki jih zahteva Jugoslavija. Pogovor je Dolanc zaključil s tem, da je zdaj treba narediti vse, da bo trenutna globel v bilateralnih odnosih presežena.¹¹² Vseeno pa je še vedno vztrajal pri tezi o nemški dvoličnosti in trdil, da je nesprejemljivo, da so v javnih razpravah teroristi jugoslovanskega porekla imenovani 'Hrvati v eksilu' ali 'nacionalisti': »Ko je na nemškem ozemlju umorjen Jugoslovčan, je storilec nacionalist, ko pa je ubit Nемец, je storilec terorist.«¹¹³ Jugoslovanski organi in tisk so se tako tudi v nadaljevanju na nemške obtožbe, da je Jugoslavija kršila bilateralni sporazum o izročanju (16. in 17. člen), ko ni zahtevala dodatnih dokazov za krivdo četverice, ampak jo je kar izpustila brez predhodnega obvestila o nameri izpeljave tega dejanja, kot tudi ko v nadaljevanju ni predala zahtevanih informacij o štirih teroristih, odzivali z verbalno agresijo in protiobtožbami.¹¹⁴ In po demarši pri zunanjem ministru Vrhovcu 5. 12. je von Puttkamer zapisal: »V tej zadevi ne moremo ničesar več pričakovati, ne moremo pričakovati nadaljnjih informacij. Jugoslavija očitno verjame, da bo čas zacelil to rano.«¹¹⁵

Do nekaterih dodatnih informacij in vpogledov v razmišljanje jugoslovanskega vodstva so Nemci prišli na neformalnih srečanjih. Prvi visoki jugoslovanski predstavnik, ki je priznal, da je jugoslovanska stran naredila »neopravičljive napake«, je bil minister brez listnice Boris Šnuderl, ki ga je von Puttkamer tako ali tako označil kot zelo naklonjenega Nemcem (*deutschfreundlich*). Ob večerji ob obisku generalnega sekretarja OECD van Lennepa je Šnuderl tako rekel, da je po njegovem mnenju največja napaka, ki jo je Jugoslavija naredila, to, da s štirimi teroristi ni ravnala tako kot Bolgarija. Ironično je pripomnil: »Če bi jih takrat po pošti poslali domov, bi imeli danes mandat v EGS in morda celo kredite za našo avtocesto.«¹¹⁶ Vseeno pa je dodal, da so bile napake storjene na obeh straneh, saj namreč tisti v Jugoslaviji, ki so bili proti izpustitvi teroristov, svojega argumenta niso več mogli uveljavljati po tem, ko je Bilandžić po izpustitvi potoval v ZDA in tam nastopal v javnosti. Takrat tudi Tito ni hotel več ničesar slišati o izročitvi in mu je bilo vseeno za gospodarske odnose z Zahodom. Zato je Šnuderl menil, da bi četverica še v času pogovora tičala v kakšnem

¹¹² Povzeto po op. 12, poročilo von Puttkamerja o predaji demarše jugoslovanskemu ministru Vrhovcu. V: Akten zur Auswärtigen Politik der BRD 1978, str. 181.

¹¹³ PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17689: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 952, 12. 12. 1978.

¹¹⁴ Tu je morda zanimivo omeniti še pripombo prvega jugoslovanskega veleposlanika v ZRN po obnovi diplomatskih odnosov med državama Rudija Čačinovića, ki je bil v času afere s četverico veleposlanik v Španiji. Tam se je z njim na neuradnem pogovoru srečal uslužbenec nemškega zunanjega ministrstva Lahm in ga povprašal za osebno mnenje o zadevi Mohnhaupt in drugi. Čačinović sicer ni povedal nič novega o nadaljnjem ravnanju Jugoslavije in je zagotovil, da bo Jugoslavija v prihodnje gotovo pripravljena sodelovati v boju proti terorizmu. Tudi ni poznal kraja nahajanja četverice po zapustitvi Jugoslavije. Je pa dal zanimivo pripombo v zvezi z jugoslovanskimi pričakovanji glede izročitve zahtevanih teroristov, predvsem Bilandžića: »Beograd gotovo ni nikoli računal z izročitvijo celotne osmerice, morda niti ne z izročitvijo Bilandžića, kateremu je ZRN zaradi oskrbe z določenimi informacijami tudi marsikaj dolžna.« - PAAA, fond B 150: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 818, 4. 12. 1978.

¹¹⁵ PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17689: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 941, 6. 12. 1978.

¹¹⁶ PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17689: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 962, 15. 12. 1978.

jugoslovanskem zaporu, če bi Bilandžić ostal v nemški ječi. Pogovor s Šnuderlom se je von Puttkamerju zdel pomemben zato, ker mu je minister brez listnice, ki je bil tudi vodja jugoslovanske delegacije v nemško-jugoslovanski komisiji, dal vedeti, da s svojim mnenjem v jugoslovanski vladi ni sam. Von Puttkamer je to ocenil kot zelo verjetno, kajti predvsem vladni krogi, povezani z gospodarstvom, in za katere je sodelovanje z Zahodom prioriteta, niso bili zadovoljni s potekom teroristične afere. In ker je bilo v EGS prav za konec leta predvideno obravnavanje novega aranžmaja preferenčnega tretmaja Jugoslavije, je Jugoslovane možno zavlčevanje zelo 'mučilo'.

Čeprav to ni osrednja tema te razprave, velja nekaj vrstic nameniti nadaljnjim potem četverice. Von Puttkamer je na posvetovanju z Genscherjem 21. 11. v Bonnu omenil, da so teroristi Beograd zelo verjetno zapustili že 7. 11., ko je bilo na beograjskem letališču mogoče opaziti zelo veliko varnostnega osebja, in ob tem je še enkrat poudaril, da je povsem jasno, da je bila končna odločitev Titova. ZRN je domnevala, da so teroristi odpotovali v Libanon, vendar poizvedovanja pri libanonski varnostno-obveščevalni službi niso bila uspešna. Libanonska varnostno-obveščevalna služba *Surete générale* ni imela informacij, da bi četverica pristala v Bejrutu. Je pa *Surete générale* kasneje sporočila, da so imena teroristov znana obmejnim organom na bejrutskem letališču, pa tudi obmejnim organom na meji med Libanom in Sirijo. Ob tem so libanonski organi še opozorili, da je v Libanon možno priti tudi brez kontrole potnega lista, predvsem po morju, saj v libanonskih pristaniščih ni kontrole potnih listov. Med Sirijo in Libanom pa je tudi mnogo poti, ki jih nihče zares ne nadzira in tam je možen neopazen vstop v državo.¹¹⁷ Nепreklicen dokaz, da je v primeru četverice res šlo za teroriste, je ZRN dobila na začetku decembra, ko je Jugoslavija končno posredovala prstne odtise Boocka, ki jih je ZRN sicer zahtevala že pred več meseci. Čeprav so predani odtisi potrdili, da gre za terorista, vpletenega v ugrabitev in umor Hannsa-Matina Schleyerja, je Jugoslavija še vedno zavračala vsakršne nadaljnje informacije.

Do konca leta je potem nemško veleposlaništvo v Beogradu še uspelo ugotoviti, da so Mohnhauptova, Hofmannova, Boock in Wagner iz Jugoslavije odpotovali s perujskimi potnimi listi, prav tako jim je uspelo pridobiti podatke o nekaterih osebnih dokumentih, ki jih je četverica imela ob prijettu v Zagrebu; šlo je za tri liechtensteinske, en švicarski in en nizozemski potni list; Peter-Jürgen Boock je imel dva. Kar je sledilo, je bilo na ravni govoric. Von Puttkamer je tako februarja v Bonn poročal, da mu je neki poljski vir namignil, da naj bi štiri teroriste na prosto izpustili v Iraku, ta poljski vir pa naj bi do informacije prišel preko nekega palestinskega vira. Domnevno naj bi teroristi za ciljno državo najprej izbrali Alžirijo, ki pa naj bi zaradi Boumedienejeve bolezni njihovo prošnjo zavrnila.¹¹⁸ Zavrnila jo je menda tudi Libija, domnevno s sklicem na dobre vire nemške varnostne službe v Severni Afriki.

¹¹⁷ Povzeto po: PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17689: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 405, 29. 11. 1978.

¹¹⁸ Houari Boumediene, drugi predsednik neodvisne Alžirije in eden ključnih vojskovodij v alžirski vojni za neodvisnost, je umrl 27. 12. 1978.

Irak pa naj bi četverici vstopne dokumente izdal pod pritiskom Palestinecev. Von Puttkamer je menil, da je treba v luči tega možnega scenarija tudi gledati obisk notranjega ministra Herljevića in jugoslovanskega zveznega tožilca v Iraku okoli novega leta. Veleposlaništvo ZRN v Beogradu je sicer menilo, da je te informacije še treba preveriti, vendar pa da se zdi vseeno pomembno jih vsaj upoštevati pri prizadevanjih za izsleditev štirih RAF-ovcev.¹¹⁹

ZRN kljub do tedaj že zelo izpopolnjenem računalniškem sistemu sledenja (potencialnim) teroristom in omrežju sodelavcev v vseh državah, ki so veljale za podpornice zahodnonemških anarhoterolistov, dolgo ni izsledila četverice. Na koncu so vendar vsi štirje teroristi pristali v zaporih¹²⁰, nazadnje novembra 1982 Brigitte Mohnhaupt, ki je edina od štirih teroristov tudi po epizodi v Jugoslaviji še sodelovala v večji akciji na ozemlju Zahodne Nemčije, in sicer v poskusu atentata ameriškega generala Fredericka Kroesena, pri katerem so atentatorji uporabili protitankovsko raketo. Prijetje Brigitte Mohnhaupt velja tudi za konec druge generacije RAF-a, saj je po samomorih v Stammheimu in torej smrti jedrne skupine prve generacije RAF-a prav 29-letna nekdanja študentka zgodovine prevzela vodstvo Frakcije rdeče armade v nemškem 'podzemlju'.

Facit

V poskusu razumevanja jugoslovanskega ravnanja v obeh primerih odločitve proti izročitvi teroristov, ki jih je zahtevala ZRN, po mojem mnenju igrata odločilno vlogo dva dejavnika: strah jugoslovanskega vodstva pred politično, predvsem hrvaško, emigracijo, in pa povezave z nekaterimi vplivnimi članicami v gibanju Neuvrščenih. Dobri odnosi so bili za Jugoslavijo pomembni tudi iz ekonomskih razlogov; v tem obdobju po prvi naftni krizi, pred drugo naftno oziroma energetske krizo, med njo in po njej je bila tako ena od prioritet jugoslovanskega vodstva tudi negovanje odnosov z arabskimi državami. Te pa so (vsaj načelno) podpirale politični boj Palestinecev, tako pa tudi PLO in od PLO bolj agresivne teroristične skupine, ki pa so kot vir materialne, infrastrukturne in tudi izobraževalne podpore nemškimi teroristom slednje vključile v svoje teroristično omrežje.

Če je iz diplomatskih dokumentov nemškega zunanjega ministrstva možno razbrati različne linije razmišljanja, ki so jih v zvezi z obema primeroma zahteve po predaji teroristov zasledovale različne skupine v jugoslovanskem vodstvu, se predvsem glede na razvoj procesa proti Josipu Stjepanu Bilandiću zdi, da so tudi v Nem-

¹¹⁹ Povzeto po: PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17690: Bericht Nr. 176/79, 6. 2. 1979.

¹²⁰ Najprej so prijeli Rolfa Clemensa Wagnerja, in sicer že 19. 11. 1979 v Zürichu, kjer je še s tremi RAF-ovci poskušal oropati podružnico švicarske Volksbank. Sieglinde Hofmann so v njenem pariškem skrivališču prijeli 5. maja 1980, ključne za njeno izsleditev pa so bile sledi, ki jih je pustila za seboj, ko se je na začetku maja poskušala pogajati s predstavniki Gibanja 2. junij, da bi se skupaj z RAF povezali v močno teroristično skupino. Peter-Jürgena Boocka pa so aretirali 22. 1. 1981 v Hamburgu in ga obsodili na večkratno doživiljenjsko zaporno kazen, čeprav je že leto prej izstopil iz RAF-a in se distanciral od terorizma.

čiji usodo (vodij) radikalne hrvaške emigracije določale različne interesne skupine. Tako je nekatere odzive predvsem kanclerja Schmidta možno brati kot namig na to, da je morda vendar bilo nekaj resnice v jugoslovanskih očitkih Nemčiji, da sta njeno sodstvo in predvsem varnostno-obveščevalna služba sodelovala s hrvaško emigracijo in zato nista želela obračunati z njo. Tako je denimo tudi tednik *Der Spiegel*, ki je v sedemdesetih med nemškimi časopisi gotovo imel najboljši dostop do internih informacij v vrhu nemške politike, kmalu po jugoslovanskem obvestilu glede izpustitve četverice zapisal: »Z veliko jezo«, tako neimenovani član vlade, je vodja vlade spremljal, kako so düsseldorfske deželne oblasti omogočale dejavnost vodje hrvaških emigrantov Stipeta Bilandžića.«¹²¹ *Der Spiegel* je sicer kmalu po 'izgonu' štirih teroristov iz Jugoslavije poročal o tem, da je Nemčiji postalo jasno, da je proces v Kölnu zapečatil iztek večmesečnega pogajanja glede teroristov, takoj ko je konec oktobra jugoslovanski premier Veselin Djuranović odpovedal za december predvideni obisk v Bonnu. Obvestilo o odpovedi obiska je namreč prišlo le malo za tem, ko je kölnski urad za tujce Bilandžiću izročil neomejeno veljavni potni list za tuje državljane, s katerim je skoraj nemudoma odpotoval v ZDA. Da so tudi nemški organi delovali neuskklajeno in skoraj zmedeno, je postalo še bolj očitno, ko je isti urad za tujce po jugoslovanski izpustitvi četverice, osumljene terorizma, veljavnost Bilandžićevega potnega lista omejil na ozemlje Zvezne republike Nemčije.

Še toliko hujši udarec za Schmidtovo vlado, za katero je bil boj proti terorizmu ena od prioritet, je bilo to, da so Mohnhauptovo, Hofmannovo, Boocka in Wagnerja v Zagrebu prijeli le zato, ker je teroriste izsledil varnostno-obveščevalni sistem BKA oziroma sijajni računalniški stroj Horsta Herolda. Kot je v prvi številki po 'izginotju' kvarteta zapisal *Der Spiegel*, so namreč sodelavci BKA s pomočjo računalniškega sistema, ki je podatke o sumljivih osebah pridobival po celem svetu, tri mesece in pol zasledovali najbolj iskane Nemce na svetu: »Komaj katero od njihovih potovanj, komaj kateri od njihovih postankov je ostal nezabeležen. Njihova srečevanja (z različnimi osebami, op. P. B.) so rekonstruirali, na podlagi mnogo informacij so izdelovali njihove možne potovalne načrte.«¹²² Ampak kot sem že omenila, je Schmidt tudi sam priznal, da so bile napake storjene tudi na njihovi strani in da bi morali vsaj v primeru Bilandžić ravnati drugače; vsaj bolj previdno. A pomembno je upoštevati tudi to, da se je Schmidtova vlada predvsem po napadu na generalni konzulat avgusta v Čikagu ustrašila možnosti nove eskalacije terorizma; ustrašila se je nove nemške jeseni, v kateri bi lahko poleg eskalacije anarhoterorizma prišlo tudi do eskalacije terorizma hrvaških emigrantov, ob tem pa tudi neonacistov, ki bi slednje podprli.

Poleg zahteve po ostrejšem obravnavanju hrvaške emigracije in voditeljev njihovih organizacij, ki so jim pripisovali teroristična dejanja, so Jugoslovane pri njihovem ravnanju v obeh primerih, torej v primeru Carlos Šakal-Klein leta 1976 in v primeru

¹²¹ Ware gegen Ware. V: *Der Spiegel*, 1978, št. 48, 27. 11. 1978. Dostopno na: DER SPIEGEL 48/1978: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-40605851.html>, 17. 1. 2015.

¹²² Ab nach Bagdad? V: *Der Spiegel*, št. 47, 20. 11. 1978. Dostopno na: DER SPIEGEL 47/1978: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-40606270.html>, 17. 1. 2015.

Mohnhaupt et al leta 1978 vodili tudi interesi, povezani z odnosi z državami tretjega sveta in predvsem z arabskimi državami. Na to so namigovale že zgoraj omenjene pripombe jugoslovanskih sogovornikov nemških diplomatov in funkcionarjev, ki so namigovali na to, da mora Jugoslavija upoštevati tudi interese drugih držav. Tako je bilo zelo pomenljivo, da je ob rob primeru obravnave izročitve RAF-ovcev, državni sekretar in nekdanji jugoslovanski veleposlanik v Bonnu Lončar dejal, da je treba vprašanje (ne)izročitve rešiti do avgustovske konference zunanjih ministrov neuvrščenih v Beogradu, ali pa ne bo mogoče ničesar več rešiti. Namige o tem, da pri odločitvah v zvezi z obravnavo in bojem proti mednarodnem terorizmu Jugoslavija ni povsem avtonomna, je ZRN dobila še pred prvim od obeh v tem besedilu obravnavanih primerov. Na začetku leta 1976 je namreč v vladi Helmuta Schmidta tudi na ozadju napada na OPEC prišlo do sklepa, da bi si ZRN, ki je skupaj z Nemško demokratično republiko v OZN vstopila šele septembra 1973, ugled v mednarodni skupnosti lahko povečala z iniciativo za sprejem konvencije proti zajemanju talcev. Zato so veleposlaniki ZRN v državah gostiteljicah že v prvi polovici leta začeli s sondiranji, ki bi pokazala, kolikšno podporo in od katerih (skupin) držav si Zahodna Nemčija lahko obeta pomoč ob poskusu uvrstitve nove točke o boju proti terorizmu na agendo 31. zasedanja Generalne skupščine OZN.

Že na prvem pogovoru nemškega veleposlanika von Puttkamerja na temo pobude o boju proti terorizmu s sogovorniki v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu so postale jasne meje jugoslovanskega sodelovanja z ZRN. Na tem mestu velja omeniti, da pomen jugoslovanske pozicije v očeh nemške zunanje politike potrjuje tudi to, da je bila Jugoslavija edina evropska država, ki so jo 12. 5. uvrstili na seznam držav, s katerimi je treba izpeljati sondažo oziroma orientacijske pogovore o možnosti podpore nemški iniciativi.¹²³ Von Puttkamerjev sogovornik, direktor oddelka za mednarodne organizacije v jugoslovanskem zunanjem ministrstvu Jazić, je po predaji obvestila, da se jugoslovansko zunanje ministrstvo zaradi preobilice priprav na konferenco neuvrščenih v Colombu z morebitno obravnavo terorizma na 31. zasedanju OZN še ni ukvarjalo, poudaril, da bo izrazil le svoje osebno mnenje glede nekaterih načel, ki bi jih nemška pobuda, če naj bo uspešna in jo bodo podprle tudi v OZN zelo številčno zastopane neuvrščene države, morala upoštevati. Glede na problem Palestine in palestinskega boja je tako poudaril, da bi morala resolucija jasno določiti, da uporniška dejavnost v okupiranih ozemljih ni teroristična dejavnost; poleg tega pa resolucija in konvencija, ki bi z njo nastala, tudi ne bi smela prizadeti boja osvobodilnih gibanj, ki jih je priznala organizacija afriških držav. Na osnovi tega pogovora, za katerega je sklepal, da vendar nakazuje uradno smer jugoslovanske politike v zvezi s kodifikacijo mednarodnega boja proti terorizmu, je tako von Puttkamer podal oceno, ki se je kasneje izkazala za zelo pravilno: »Po naši oceni Jugoslavija ne bi smela biti država, ki

¹²³ Na seznamu, ki ga najdemo v mapi PAAA, B1 (ZA), Bd. 178705 z dokumenti o prizadevanjih za sprejem konvencije proti jemanju talcev v letih 1975-1977, najdemo poleg Jugoslavije še naslednje države: Egipt, Alžirija, Slonokoščena obala, Kenija, Maroko, Nigerija, Zambija, Senegal, Tanzanija, Zair, Indija, Indonezija, Iran, Jordanija, Malezija, Pakistan, Savdska Arabija, Šri Lanka, Tajska, Brazilija, Kolumbija, Peru, Venezuela, Mehika.

bi zaradi svojih interesov nasprotovala obnovi razprave o terorizmu, lahko pa njena solidarnost z neuvrščenimi deluje zaviralno, če oba pogoja, ki ju je omenil Jazić, ne bosta upoštevana.«¹²⁴ Na omejitve Jugoslavije pri nastopu v OZN ob obravnavi boja proti terorizmu pa je zelo jasno pokazal dva meseca kasneje tudi veleposlanik Lončar. V pogovoru z državnim sekretarjem v nemškem zunanjem ministrstvu dr. Fröhlichom je tako dejal, da Jugoslavija z zanimanjem spremlja nemška prizadevanja za boj proti mednarodnemu terorizmu in da je načelno pripravljena ta prizadevanja tudi podpirati, saj se ji mednarodni terorizem gnusi. »Vendar pa izražanje takšne podpore za Jugoslavijo zaradi njenih odnosov do določenih držav ni povsem enostavno.«¹²⁵ (podčrtano v veleposlaništvu)

Nemško strategijo v zvezi z bojem proti terorizmu je od leta 1976 naprej močno zaznamoval spomin na propad poskusa kodifikacije prepovedi terorizma, ki je na dnevni red OZN prišel po napadu na izraelske atlete na olimpijskih igrah v Münchnu leta 1972.¹²⁶ Do leta 1973, ko sta v OZN vstopili obe nemški državi, je razprava v

¹²⁴ PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17690: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 231, 24. 5. 1976.

¹²⁵ PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17690: Zabeležka pogovora veleposlanika Lončarja in državnega sekretarja dr. Fröhlicha na temo sodelovanja v boju proti terorizmu 15. julija 1976 v Bonnu.

¹²⁶ V epilog tragedije v Münchnu je bila vključena tudi Jugoslavija. Zagreb je namreč postal priorišče izpustitve treh palestinskih teroristov, ki so zaradi napada na olimpijskih igrah sedeli v zaporu. Dogodek, zaradi katerega so se začasno močno poslabšali zahodnonemško-izraelski odnosi, se je zgodil 29. oktobra 1972. Tega dne je namreč prišlo do ugrabitve Lufthansinega letala na letu Damask-Bejrut-Ankara-München-Frankfurt. Letalo se je vmesnih pristankih v Nikoziji in Zagrebu usmerilo proti Münchnu, a namesto da bi pristalo tam, se je obrnilo nazaj v Zagreb. Ugrabitelji so zahtevali izpustitev treh zapornikov iz skupine Črni september, ki so bili v zaporu zaradi napada na izraelske športnike na olimpijskih igrah septembra 1972. Nemška zvezna vlada in münchenska deželna vlada sta na zahtevo odgovorili tako, da sta trojico zapornikov poslali v Zagreb. Zaporniki so v Lufthansino letalo v Zagrebu vstopili okrog 18.00, ob 18.50 je letalo odletelo proti Tripoliju, kjer je pristalo ob 21.03. Talce so izpustili proti 22.00, trije atentatorji pa so odšli neznan kam. (Povzeto po opombi 5, Dokument 352. V: Akten zur Auswärtigen Politik der BRD 1972). Kmalu za tem je tedanja izraelska ministrska predsednica Golda Meir podpisala začetek tajne Mosadove akcije Caesarea, ki jo je na začetku vodil kasnejši ministrski predsednik Ehud Barak in katere cilj je bil uboj vseh treh teroristov. Akcija je bila le delno uspešna, saj so v dvajsetih letih ujeli in ubili le dva od trojice.

Zahodnonemški veleposlanik v Izraelu, ki se je moral soočiti z očitki izraelskega vodstva zaradi nemškega ravnanja oziroma hitre ugoditve zahtevam ugrabiteljev Lufthansinega letala, je bil prav Jesco von Puttkamer, ki je bil veleposlanik v Beogradu v obdobju obeh v tej razpravi obravnavanih afer. Ko je dan po dogodkih v Zagrebu obiskal izraelskega zunanjega ministra Abbo Ebana, je slednji dejal, da je bila izpustitev teroristov šok za Izrael, ki da ne razume »speedy capitulation« Zahodne Nemčije pred ugrabitelji, in opozoril je, da se »mora nemška vlada zavedati, da je izpustila morilce Izraelcev, ki lahko znova morijo Izraelce.« (Dok. 352. V: Akten zur Auswärtigen Politik der BRD 1972, str. 1616) Obenem je še dejal, da je bil izid dogajanja za Izrael izredno presenečenje: »Kapitulacijo pred teroristi v noči na ponedeljek je težko razumeti v kontekstu dosedanje nemške države.« (Prav tam, str. 1615). V oceni k temu prvemu poročilu o uradnem izraelskem odzivu na izpustitev trojice iz skupine Črni september je von Puttkamer še zapisal, da je dogodek povzročil največjo krizo v izraelsko-nemških odnosih od vzpostavitve diplomatskih stikov in od razprav o nemškem poplačilu vojne odškodnine leta 1952; omenil pa je tudi širjenje govoric v nemških medijih, da je ZRN tako ravnala, ker se je že od začetka želela znebiti treh atentatorjev.

V teh prvih pogovorih med Izraelom in ZRN vloga Jugoslavije v zadevi ni bila izpostavljena in tudi ZRN je ni omenjala, čeprav je v nemškem vodstvu vladalo prepričanje, da je prav Jugoslavija zakrivila neugoden razplet epiloga k Münchnu, zaradi česar je konec oktobra in v začetku novembra prišlo tudi

ad hod odboru, namenjenemu obravnavi boja proti terorizmu, zašla v slepo ulico; in to prav zaradi različnih pogledov na to, kaj je terorizem, s katerimi se je ZRN srečala tudi v preliminarne pogovorih z jugoslovanskimi predstavniki. Leta 1973 članice OZN niso mogle doseči niti najmanjšega kompromisa, ker so predvsem države iz tako imenovanega tretjega sveta in gibanja neuvrščene zahtevale, da se v obravnavo boja proti terorizmu vključi tudi obravnavo vzrokov za terorizem, pri čemer so ciljale na obsodbo (neo)imperializma. Poleg tega so zahtevale obsodbo državnega terorizma, s čimer so mislile predvsem ravnanje Izraela v odnosu do Palestincev in južnoafriško politiko apartheida. Zahtevale pa so tudi priznanje legitimnosti (nacio-

do živahne komunikacije med Bonnomo in Beogradom. Nemce je namreč ravnanje jugoslovanskih organov razočaralo in v tem smislu imamo lahko dogajanje na zagrebškem letališču za nekakšen prolog k aferama v letih 1976 in 1978. Že ob 14.30 je namreč Legationsrat I. Klasse Strotmann notiral, da je Ministerialdirektor van Well prosil, da se jugoslovanski vladi sporoči naslednje: Po zadnjih informacijah bo Lufthansino letalo kmalu pristalo v Zagrebu. ZRN je nato po telegrafu jugoslovansko vodstvo vprašala, ali se čuti sposobna prijeti ugrabitelje brez nevarnosti za življenja potnikov; in ali je pripravljena nuditi usluge pri izmenjavi treh teroristov za ugrabljen potnike. Drugo sporočilo, ki je sledilo kmalu za prvim, pa je prošnja za sodelovanje Jugoslavije v pogajanjih, a Jugoslavija je po poročanju veleposlanika ZRN v Beogradu Jaenicke to razumela predvsem v smislu, da bo pogajanja vodila ZRN in da se bo Jugoslavija tako ognila prevzemu odgovornosti. Kot je Jaenicke poročal v Bonn, je bilo ravnanje Jugoslavije na zagrebškem letališču mogoče razložiti predvsem z njenim prizadevanjem za ohranitev vodilne pozicije v gibanju neuvrščene. Ravnanje Jugoslavije v zadevah, povezanih z arabskim terorizmom, je bilo tako po mnenju Jaeneckege treba presojeti v luči zavedanja Jugoslavije, da lahko svojo prestižno pozicijo med državami tretjega sveta ohrani le z vzdrževanjem dobrih odnosov z arabskimi državami. Zato je - kot piše Jaenicke - Jugoslavija tudi vedno in brez zadržkov podpirala Palestince. Po drugi strani je pomembno, da se čuti Jugoslavija ogrožena s strani hrvaških emigrantskih organizacij in da zato podpira tudi skupna mednarodna prizadevanja v boju proti terorizmu. Prav zato se je Jugoslavija poskušala v zagrebškem primeru izogniti prevzemanju kakršnekoli odgovornosti za potek dogodkov. (Povzeto po: Dok. 356. V: Akten zur Auswärtigen Politik 1972, str. 1635-1636). O dogajanju na letališču je poročal tudi generalni konzul v Zagrebu Laqueur, ki je v telegramu, naslovljenem na krizni štab zunanjega ministrstva v Bonnu, poročal, da je dogajanje na letališču že pred pristankom letal v kontrolnem stolpu najprej opazoval skupaj z republiškim hrvaškim notranjim ministrom Valentinom Husjakom. Ta je bil ves čas na telefonski liniji - Laqueur je sklepal, da z Beogradom - po pristanku letal pa je nekam izginil. Laqueur je kljub hrupu iz telefonske slušalke lahko razpoznal vedno bolj energično izražanje zahteve ugrabiteljev po tem, da v letalo dotočijo gorivo. - Povzeto po: PAAA, Bestand B 150, Fernschreiben Nr. 186, 29. 10. 1972.

Jaenicke je kasneje še poročal, da si zagrebški organi niso niti prizadevali, da bi ravnali v skladu z nemškimi željami. Po pristanku letala s tremi teroristi si jugoslovanski organi niso prizadevali za to, da bi jim preprečili vstop v ugrabljeno letalo. »Kot pojasnilo mi je državni sekretar na zunanjem ministertvu Petrić pojasnil, da ima Jugoslavija v lasti zvočni trak s posnetkom pogovorov med obema letaloma, iz katerega naj bi izhajajo, da je bila dogovorjena takojšnja predaja trojice.« (Dok. 356. V: Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1972. München 2003, str. 1636). Jaenicke je sklepal, da je navodilo, da naj se v letalo ugrabiteljev dotoči gorivo, poslal sam Tito, ki naj bi v svojem sporočilu še dodal, da »naj bi poskrbeli, da bo ugrabljeno letalo kar najhitreje zapustilo jugoslovansko ozemlje«. (Prav tam, str. 1637). Izraelci so se v argumentaciji neutemeljenega ravnanja ZRN sklicevali tudi na podatek, da je bilo na ugrabljenem letalu le ducat potnikov, in od tega kar 8 Arabcev, zaradi česar naj bi obstajalo malo možnosti za veliko tragedijo s talci. Epilog k poboju športnikov v Münchnu je osvetlil politično ozadje jugoslovanskega ravnanja v primerih afer, povezanih s teroristi, ki so bili v navezi s palestinskimi osvobodilnimi organizacijami, in njegov potek osvetli tudi razloge za ravnanje jugoslovanskega vodstva v primeru, da ne izroči Carlosa Šakala in Hannsa-Joachima Kleina leta 1976 ter štirih teroristov iz vrst RAF-a leta 1978.

nalnih) osvobodilnih gibanj in njihovo izločitev iz obravnave terorizma. Na ozadju brezizhodnosti te kompleksne razprave in različnih pogledov na terorizem je ZRN oblikovala pragmatični *leitmotiv* pristopa k boju proti terorizmu. ZRN je tako leta 1976 poudarila, da vidi vlogo OZN predvsem v smislu boja proti individualnemu terorizmu, ki se ga lahko lotimo s kriminalnim pravom, ne pa toliko v boju proti t. i. državnemu terorizmu, ki vključuje mnogo vidikov mednarodnega prava. Zato je predlagala progresivni pristop, ki bi se najprej osredotočil na posamezne vidike in posledice terorizma, glede katerih je hitro možno doseči konsenz.¹²⁷ In prav razprava, ki bi se osredotočila na prepoved zajetja talcev, torej na vprašanje predvsem humanitarne in pravne, ne pa toliko politične narave, se je tako zdela primerna za oživitev teme mednarodnega terorizma v Združenih narodih.¹²⁸ Le tako bi se lahko izognili politizaciji in blokadi razprave, pa tudi stoodstotni podpori zahodnih zaveznic. Kajti tudi med slednjimi nekatere, kot je nemško predstavništvo pri OZN zapisalo v analizi z začetka leta 1976, »zaradi odnosov z državami proizvajalkami nafte, pa tudi zaradi odnosov z državami tretjega sveta, k problemu boja proti terorizmu pristopajo zelo neodločno in mehko«¹²⁹ V zvezi z nemško skrbjo za čim širšo podporo je zanimiva tudi pripomba iz istega dokumenta, da bi preveč spektakularno zavzemanje za boj proti terorizmu ZRN pripeljalo v »osamljeno družbo z ZDA in Izraelom in to bi tudi prejudiciralo sodbe o naši poziciji v bližnjevzhodnem konfliktu«¹³⁰. Očitno je torej, da so se v razpravi o terorizmu zgostila vsa vprašanja ideoloških konfliktov tistega obdobja. Vseeno pa so Nemci v prvi polovici leta še vedno verjeli v možnost uspeha.

In že takoj po 31. zasedanju, na agendo katerega je bila uvrščena razprava o resoluciji o konvenciji za prepoved zajemanja talcev, se je nemško razmišljanje izkazalo za preveč optimistično. To je med drugim potrdil pogovor von Puttkamerja z zunanjim ministrom Minićem, po katerem je zapisal: »Bil sem pri Miniću, ki je bil prijazen, ampak je dal vedeti, da od Jugoslavije ne moremo pričakovati posebne podpore pri iniciativi. Solidarnost z neuvrščeni ima v tem primeru za jugoslovansko vlado absolutno prednost.«¹³¹ Ta pogovor je potekal že po 'vročih' oktobru in novembru. Dogajanje v teh dveh mesecih po mojem mnenju tudi pojasnjuje milo reakcijo ZRN na jugoslovansko vztrajanje pri 'svoji zgodbi' o Carlosu Šakalu in Hannsu-Joachimu Kleinu ter hiter pristanek ZRN na jugoslovanski predlog, da bi se zadeva čim hitreje pozabila in da bi državi ponovno utrdili sodelovanje. Že kmalu po predstavitvi nemške pobude je namreč nadaljnji ton razpravi dal alžirski nastop. Predstavniki Alžirije je v govoru zavzel isto linijo, ki jo je v pogovoru z nemškim veleposlanikom

¹²⁷ Upanje na uspeh takšnega pristopa je ZRN navdajalo tudi zaradi izjav Venezuele in Kolumbije po napadu na OPEC. Ti dve članici gibanja Neuvrščeni sta namreč obsodili napad in tudi zajetje talcev, v tem pa je ZRN videla indic, da se tudi mnenja neuvrščeni počasi diferencirajo in da bi zato bilo možno preseči konflikt Sever-Jug v razpravi o terorizmu. Več o zahodnonemškem razmišljanju o tej temi v: PAAA, fond B1 (ZA), Bd. 178705: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 78, 16. 1. 1976.

¹²⁸ Več o zaledju nemške iniciative leta 1976 v: Bernhard Blumenau: *The United Nations and Terrorism: Germany, Multilateralism, and Antiterrorism Efforts in the 1970s*. New York 2014, str. 99-101.

¹²⁹ PAAA, fond B1 (ZA), Bd. 178705: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 78, 16. 1. 1976, PAAA.

¹³⁰ Prav tam.

¹³¹ PAAA, fond AV Neues Amt, Bd. 17690: Fernschreiben (verschlüsselt) Nr. 610, 3. 12. 1976.

v Alžiru zastopal politični direktor v zunanjem ministrstvu Adiali, ko je zagovarjal nevpletenost Alžirije v potovanje Carlosa Šakala iz Alžira v Beograd, in vztrajal pri tem, da so teroristična dejanja, kot je bil napad na OPEC, Alžircem 'gnusna'. Tako je v razpravi o nemškem predlogu konvencije o talcih v skupini afriških držav Alžirija zavzela kritično pozicijo. Alžirski predstavnik je izpostavil nediferencirano pojmovanje zajetja talcev in afriške države opozoril, »da bi se glede na osvobodilne boje, ki potekajo v vedno več afriških državah, takšna iniciativa izkazala za težko oviro herojskemu boju afriških bratov«¹³². Dodal je še, da zajemanja talcev ne moremo kar na splošno obsoditi, ne da bi se poučili o vsakem posameznem primeru. Kmalu je prišlo pod vplivom Alžirije in še nekaj radikalnih držav do splošnega odpora afriških držav do nemškega predloga, vse skupaj pa je še poslabšalo obsojanje ZRN zaradi domnevnega vojaškega in jedrskega sodelovanja z JAR, do katerega je prišlo na splošni razpravi v generalni skupščini. Ena od posledic je bil izstop afriških držav iz odbora, ki je bil imenovan za pripravo resolucije po zahodnonemškem predlogu.¹³³

V tej situaciji se je Jugoslavija izkazala z gesto, s katero je potrdila zavezo, da bo ZRN pomagala pri boju proti mednarodnemu terorizmu. Jugoslovanski predstavnik je namreč nemškega veleposlanika pri OZN Rüdigerja von Wechmarja prosil za pogovor. Povedal mu je, da se je njegovo predstavništvo o osnutku resolucije posvetovalo z več neuvrščeni državami in tudi s predstavništvom PLO. Na osnovi teh pogovorov je postalo jasno, katere spremembe osnutka so ključne za uspeh resolucije. Ključna zahteva je bila odprava besede 'any' (katerikoli) pred besedo teroristi, kajti v nasprotnem primeru bi ponovno prišlo do politizacije razprav in diskusij o razlikovanju med terorizmom in osvobodilnimi gibanji. Obenem pa bi bilo treba obsoditi tudi t. i. državni terorizem. V oceni sestanka je von Wechmar zapisal, da se je Jugoslavija posvetovala »z državami, ki so se doslej izkazale za glavne nasprotnice naše iniciative. Zaradi posebnega odnosa Jugoslavije z državami tretjega sveta imajo izjave njenega predstavnika določeno težo, in zdi se zelo verjetno, da bi vztrajanje pri besedi 'any', kot je rekel jugoslovanski predstavnik, res pripeljalo do politične razprave v 6. (pravnem, op. P. B.) odboru.«¹³⁴ Kmalu se je izkazalo, da v t. i. 'core-grupe', torej skupini držav, ki je pripravljala besedilo resolucije, dejansko nihče ni nasprotoval spremembam, ki jih je po nasvetu Jugoslavije v naslednjih dneh predstavila ZRN; 15. decembra pa je resolucijo kot dokument, imenovan resolucija 31/103, s konsenzom sprejela tudi Generalna skupščina. Pogovor jugoslovanskega predstavnika s von Wechmarjem se je že prej odrazil v povabilu Jugoslaviji, da se pridruži skupini, ki je oblikovala resolucijo. Ta samoiniciativna akcija je tudi na dolgi rok vzpostavila zaupanje ZRN do Jugoslavije kot verodostojne in zaradi dobrih odnosov z državami gibanja neuvrščeni tudi dragocene partnerice v pogajanjih o terorizmu v gremijih OZN, to pa je obenem Jugoslaviji dalo verjetno na dolgi rok nekaj dodatnih 'odpust-

¹³² PAAA, fond B 88, Bd. 193967: Fernschreiben-vtl (verschlüsselt) Nr. 2519, 12. 10. 1976.

¹³³ Povzeto po: PAAA, fond B 88, Bd. 193967: notranja informacija iz Referata 230 za zunanjega ministra Genscherja na temo Nadaljnja obravnava naše iniciative o talcih, 28. 10. 1976.

¹³⁴ PAAA, fond B 88, Bd. 193967: Fernschreiben-vtl (verschlüsselt) Nr. 2813, 1. 11. 1976.

kov' v bilateralnih odnosih z ZRN. Nemčija je sicer jugoslovansko akcijo ocenjevala tudi kot posledico jugoslovanske želje po ponovnem profiliranju Jugoslavije kot vodilne sile znotraj gibanja neuvrščenih.

Dokumentov o nadaljnji komunikaciji med jugoslovanskimi in zahodnonemškimi predstavniki glede sprejemanja konvencije, odločitev, za katero je bila sprejeta z zgoraj omenjeno resolucijo 31/103 v političnem arhivu nemškega zunanjega ministrstva, nisem našla. Lahko pa na osnovi dokumentov iz obdobja 1975-1977 sklepam, da je Jugoslavija še naprej poskušala delovati kot posrednik med državami članicami gibanja neuvrščenih (državami tretjega sveta) in državami, ki so zastopale pozicijo zahodnih zaveznic ZRN, ki načeloma niso želele pristati na razlikovanje med terorističnimi skupinami in nasilnimi dejanji osvobodilnih gibanj. Čeprav je besedilo resolucije zaradi splošnosti formulacij uspelo doseči konsenzualno potrditev v generalni skupščini, pa se je formulacija konvencije zavlekla še za nadaljnja tri leta, in sicer prav zaradi razprav o istih pojmi, torej o (ne)legitimnosti osvobodilnih gibanj in o državnem terorizmu.

Na osnovi prebranih dokumentov in tudi širšega poznavanja mednarodnega položaja Jugoslavije v obravnavanem obdobju bi kot dejavnik, s katerim bi lahko razložili delovanje Jugoslavije v tu predstavljenih primerih, izpostavila po eni strani vedno hujše gospodarske probleme Jugoslavije, na drugi pa njen boj za ohranitev prestižnega položaja v gibanju neuvrščenih. Od sredine sedemdesetih let začne Jugoslavija drseti v smer vedno hujše zadolženosti, zaradi česar so njeni prijateljski odnosi z manj razvitimi državami, proizvajalkami surovin in lokacijami infrastrukturnih projektov, ki so jih pogosto izvajala jugoslovanska podjetja, postali še toliko pomembnejši. Nekatere od teh držav, še posebej pa to velja za proizvajalke nafte, katere cene oziroma oblikovanje cen, ki so po prvi naftni krizi postale politično orožje manj razvitih držav v mednarodnem kontekstu, so bile aktivne podpornice gibanj za neodvisnost, in v tem pogledu tudi palestinskih organizacij, ki jih je razviti Zahod videl kot teroriste. Po drugi strani pa tudi razprav v kontekstu Severnoatlantskega zavezništva in Evropske gospodarske skupnosti nakazujejo veliko željo gospodarsko razvitih držav po vzdrževanju Jugoslavije in ohranjanju vsaj razmeroma stabilnega gospodarskega stanja. Tu ni šlo le za tedaj že tri desetletja staro prizadevanje za ohranjanje neodvisne Jugoslavije kot 'tampona' med vzhodnim in zahodnim blokom. Iz razprav v Natu in EGS-ju v tem obdobju je jasno, da jugoslovanska stabilnost dobi nove dimenzije zaradi slutnje, da se približuje smrt predsednika Tita, ki je že sam na sebi s svojo osebnostjo, ugledom in zgodovinsko vlogo v mednarodni skupnosti po drugi svetovni vojni bil nekakšen garant ohranjanja statusa quo. Prav ta naraščajoča nervoza zaradi približevanja Titove smrti se mi zdi, da tudi delno pojasnjuje prizanesljive reakcije ZRN v obeh primerih neizročitve zahodnonemških teroristov. In kot sem že nakazala, so bila pozna sedemdeseta obdobje, ko je odkrito željo po prevzemu vloge vodilne države med neuvrščenimi in bloku tretjega sveta začela kazati Kuba. Zato je bilo za Jugoslavijo še toliko bolj pomembno, da je poskusila kot neomajne zaveznike ohraniti vsaj arabske države oziroma proizvajalke nafte, ki pa so obenem bile podpornice (pogosto krvavih) prizadevanj Palestinecev za svojo državo in za zrušenje Izraela,

kakršnen se je izoblikoval od ustanovitve leta 1948 naprej. In če že omenjamo izjemno pozicijo Jugoslavije v mednarodni skupnosti, je treba omeniti - kar je prišlo do izraza tudi ob razpravah o možni kodifikaciji mednarodnih instrumentov za boj proti terorizmu, omenjenih v tej razpravi - tudi ponavljajoče se blokade delovanja Združenih narodov, ki jih je v kontekstu Hladne vojne povzročalo glasovanje blokov; to je pogosto onemogočalo sprejemanje resolucij. Zato je bilo ohranjanje vloge Jugoslavije kot posrednika med bloki v velikem interesu predvsem ZDA in njenih zaveznikov, ki so se vedno znova morali soočiti z blokado Vzhodnega bloka in tretjega sveta.

Ne nazadnje pa se v iskanju razlage poteka obeh afer ni mogoče izogniti tudi za Jugoslavijo izredno kočljivemu vprašanju politične emigracije; morda niti ni bil ključen strah pred njenimi nasilnimi dejanji, kot je bil Titu in njegovemu *'entourageu'* neprijeten že sam obstoj, in pa v javnosti vidno nastopanje skupin, ki so vedno znova izpodbijale legitimnost Titove oblasti. Zdi se, da je bilo povezovanje terorizma RAF-ovcev in s PLO povezanih skupin na eni strani ter dejanj (predvsem hrvaške) politične emigracije in njenih subverzivnih dejanj na drugi strani sicer nekoliko umetno, in da kvalitativno in po učinkih obeh vrst terorizma ni možno enačiti, vendar pa je Tito pri pogojevanjih v izročanju teroristov vztrajal zaradi svojega političnega prestiža in po mojem mnenju tudi zaradi osebnega strahu, da bi se slutnja o ne docela legitimnem statusu njegove oblasti razširila v mednarodni javnosti; oziroma, da bi to lahko postala pomembna tema mednarodne politike in tudi medijev. In obenem so razumevanje za takšno Titovo pozicijo prav zaradi že omenjenega pomena neodvisne Jugoslavije do konca kazali tudi Zahodni Nemci. Izid obeh afer z jugoslovansko nepripravljenostjo na izročitev teroristov, ki jih je zahtevala ZRN, pa lahko po mojem mnenju razloži le upoštevanje celotnega kompleksa tu izpostavljenih dejavnikov.

Polona Balantič

YUGOSLAVIA AND INTERNATIONAL TERRORISM IN THE 1970S. TWO CASES
OF NON-EXTRADITION OF TERRORISTS TO THE FEDERAL REPUBLIC
OF GERMANY (FRG)

S U M M A R Y

On many occasions the former chancellor of the West Germany (1974-1982) Helmut Schmidt indicated that the month of October 1977 was the most difficult period of his political career. In this month the terrorist activities, carried out by the West German urban guerrilla since the end of the 1960s, reached their peak. The key representatives of this urban guerrilla were the terrorists operating under the name of Rote Armee Fraktion (RAF) since May 1970. The RAF represented the radicalisation and continuation of the extra-parliamentary opposition's efforts in the second half of the 1960s. More specifically, it fought against something that was seen by the urban guerrilla as the neoimperialist West German political and economic elite, still infused by the remains of Nazism as well. The core of the RAF's first generation (its most famous representatives were Ulrike Meinhof, Andreas Baader, Gudrun Ensslin and Horst Mahler) had been imprisoned already before 1974. The cruellest terrorist attacks were committed by the second generation of the RAF, which was active until the end of the 1970s. Its representatives were incarcerated by the end of 1982. The second generation's actions culminated in the aforementioned October of 1977 with the murder of the kidnapped industrialist Hanns Martin Schleyer, hijacking of Lufthansa Landshut airplane and its rescue in Mogadishu in Ethiopia, as well as

the suicide of the RAF's first generation terrorists in the Stammheim prison in Stuttgart. The epilogue of all three events occurred on 18 October 1977.

Since the end of the 1960s the West German urban guerrilla was closely connected with the Palestinian liberation organisations and depended on their financial and material support. These organisations also implemented terrorist methods in their struggle for independent Palestine. In exchange for their help Palestinians demanded from the West German terrorists to take part in some of their operations. At the same time Palestinians, together with other Arab countries that supported the Palestinian efforts, provided a safe haven for the German terrorists who were on the run from the judicial authorities. Due to its economic dependency on the third world countries and its efforts to keep the prestigious position in the Non-Aligned Movement, Yugoslavia was not able to deny at least a passive support of the Palestinians and the Western European terrorists connected with them. This also explains Yugoslavia's actions when the RAF terrorists arrived to its territory on the two occasions analysed in this discussion.

The first case occurred in September 1976 when Carlos the Jackal, the most wanted international terrorist at that time, flew from Algiers and landed at the Belgrade airport accompanied by Hans-Joachim Klein. They were both wanted for the terrorist attack on the OPEC conference in Vienna in December 1975. The FRG demanded their extradition, but the Yugoslav leadership refused it with the explanation that the persons under consideration were not terrorists at all. They both flew to Baghdad. The second case took place in May 1978 when four RAF terrorists arrived to Yugoslavia from Bulgaria. Rolf Clemens Wagner, Brigitte Mohnhaupt, Peter-Jürgen Boock and Sieglinde Hofmann were also connected with the aforementioned events of October 1977. Yugoslavia refused their extradition as well. During several months of negotiations Yugoslavia repeatedly demanded the extradition of the terrorists connected with the Croatian political emigration by the FRG as a precondition.

The two cases of the non-extradition of terrorists temporarily aggravated the bilateral relations between the FRG and Yugoslavia. However, the crisis was soon over because both sides were interested in maintaining close cooperation. The discussion is based on the documents kept in the political archives of the German foreign ministry and exposes the following reasons for the Yugoslav actions: Yugoslavia's efforts to foster good relations with the Arab countries, especially important for Yugoslavia in the period following the oil crisis and the increase of oil prices, as well as Yugoslavia's efforts to preserve its prestigious position in the Non-Aligned Movement or in the community of the third world countries. The decision of the Yugoslav leadership can also be explained by the fear that Tito and his associates felt in regard to the political emigration, hostile towards Yugoslavia.

Viri in literatura

Arhivski viri

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA). Fond AV Neues Amt. Berlin.

PAAA. Fond B 150. Berlin.

PAAA. Fond B 1 (Zwischenarchiv). Berlin.

PAAA. fond B 42 (Zwischenarchiv). Berlin.

PAAA. Fond B 88. Berlin.

Literatura

Aust, Stefan: *Der Baader-Meinhof-Komplex*. München: Goldmann Verlag. 1998.

Baumann, Michael: *Terror or Love?: Bommi Baumann's own story of his life as a West German urban guerrilla*. New York: Grove Press. 1979.

Blumenau, Bernhard: *The United Nations and Terrorism: Germany, Multilateralism, and Antiterrorism Efforts in the 1970s*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2014.

Bourgereau, Jean Marcel: *Conversations with Hans Joachim Klein v The German guerilla: Terror, Reaction, and Resistance* (eBook). Hastings: ChristieBooks. 2013.

Hacke, Christian: *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder*. Berlin: Ullstein. 2004.

- Hoffman, Bruce: *Inside Terrorism*. New York : Columbia University Press, 1998
- Hofmann, Gunter: *Willy Brandt und Helmut Schmidt. Geschichte einer schwierigen Freundschaft*. München: C. H. Beck, 2012.
- Interview with the Moabit Gang of Four (June 2nd Group) v *The German guerilla: Terror, Reaction, and Resistance* (eBook). Hastings: ChristieBooks, 2013.
- Lindeman, Mechthild in drugi (ur): *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1972*. München: Oldenburg, 2003.
- Palmer, R. R.: *The Age of the Democratic Revolution, vol 2, The Struggle*. Princeton: Princeton University Press, 1970
- Peter, Mathias in drugi (ur): *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1976*. München: Oldenburg, 2007.
- Rapoport David C. (ur): *Terrorism : critical concepts in political science* (ur. David C. Rapoport). London/New York: Routledge, 2006.
- Taschler, Daniela in drugi (ur): *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1978*. München: Oldenburg, 2009.
- Woodstock, George (ur): *The Anarchist Reader*. Waukegan, Illinois: Fontana Press, 1986.

Spletni viri

- Ab nach Bagdad? v *Der Spiegel*, Nr. 47, 20. 11. 1978. Dostopno na <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-40606270.html> (17. 1. 2015)
- Böll, Heinrich: Will Ulrike Gnade oder Freies Geleit? v *Der Spiegel*, št. 3, 1972. Dostopno na: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-43019376.html> (dostop 2. 1. 2015)
- Govor Jaserja Arafata v generalni skupščini OZN, 13. 11. 1974: <http://www.monde-diplomatique.fr/cahier/proche-orient/arafat74-en> (dostop: 2. 1. 2015)
- Legal Instruments related to Aviation Security: http://www.icao.int/secretariat/PostalHistory/legal_instruments_related_to_aviation_security.htm (dostop 1. 1. 2015).
- Terrorismus: Die Atempause geht zum Ende v *Der Spiegel*, Št. 34, 1978; dostopno na: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-40616064.html> (17. 1. 2015)
- Ware gegen Ware v *Der Spiegel*, Št. 48, 1978. Dostopno na <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-40605851.html> (17. 1. 2015)

1.01
Prejeto 22. 12. 1013

UDK: 356.16 (497.4)"1989/1993"

Vladimir Prebilič,* Dunja Dobaja**

Med kontinuiteto in diskontinuiteto: vloga 30. razvojne skupine in specialne brigade v obrambi Republike Slovenije 1991

IZVLEČEK

Članek obravnava vprašanje oblikovanja nove vojaške formacije - specialne brigade, s katero se tudi dejansko začnejo vojaške priprave še ne samostojne in neodvisne Republike Slovenije. Odvzem orožja TO, ki je potekal maja 1990, ter druge aktivnosti na vojaškem področju so nakazovale verjetno smer oboroženega konflikta. V teh razmerah je postalo jasno, da je pomembna naloga ohraniti kontinuiteto vodenja države kot predpogoj za organiziranje obrambnih naporov naroda. Od tu tudi izvirata potreba in odločitev za organiziranje posebnih enot s posebnimi nalogami. Med njimi je bila tudi zaščita političnega vodstva. Zaradi časovne stiske je sledil vpoklic poveljnikov in inštruktorjev ter samih pripadnikov na temeljna usposabljanja, od katerih pa so mnogi bili pred tem pripadniki Zaščitne brigade. Razlog je bil v dejstvu, da je bila prav ta enota najboljša v strukturi TO RS in je razpolagala z najboljšim orožjem. Prav to dejstvo je v marsičem olajšalo ali celo omogočilo formalno vzpostavitev nove vojaške formacije - 30. razvojne skupine, ki je uspešno, učinkovito in z veliko mero profesionalizma uspela izpeljati vse posebne naloge te enote v času pred oboroženimi spopadi v Republiki Sloveniji in med njimi. Enota se je po vojni dodatno preoblikovala in dobila bolj prepoznavno ime - brigada Moris.

KLJUČNE BESEDE: Slovenija, vojska, Teritorialna obramba, »osamosvojitvena« vojna, zaščitna brigada, 30. razvojna skupina, specialna brigada MORiS

ABSTRACT

BETWEEN CONTINUITY AND DISCONTINUITY: THE ROLE OF THE 30TH DEVELOPMENT GROUP AND SPECIAL BRIGADE IN THE DEFENCE OF THE REPUBLIC OF SLOVENIA IN 1991

The article focuses on the issue of the establishment of a new military formation - a special

* Dr., izredni profesor, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, katedra za obramboslovje, Kardeljeva ploščad 5, SI - 1000 Ljubljana; vladimir.prebilibic@uni-lji.si

** Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana; dunja.dobaja@inz.si

brigade, indicating that the military preparations of what was at the time still not an independent and sovereign Republic of Slovenia were in fact underway. The confiscation of Territorial Defence weapons, taking place in May 1990, as well as other activities in the military field implied that an armed conflict was probably imminent. In these circumstances it became clear that it was important to preserve the continuity of the state leadership, which was a precondition for the organisation of the defence efforts of the nation. Hence the requirement and decision to organise special units with special tasks, including the protection of the political leadership. Due to time constraints, a mobilisation of officers, instructors and soldiers themselves for the basic training followed. Before that moment many of these had been members of the Security Brigade. The reason was that this unit was the best in the structure of the Territorial Defence of the Republic of Slovenia, and it had the best weapons at its disposal. In many aspects this very fact facilitated or even enabled the formal establishment of the new military formation - the 30th Development Group, which managed to successfully, effectively and highly professionally carry out all of its special tasks in the time before and during the armed conflicts in the Republic of Slovenia. After the war the unit was transformed and received a more recognisable name: the MORiS Brigade.

Keywords: Slovenia, army, Territorial Defence, Independence War, Security Brigade, 30th Development Group, MORiS Special Brigade

Uvod

Osvetljevanje dogodkov in aktivnosti, povezanih z različnimi posebnimi in specialnimi enotami, je vedno zelo težko. Pričujoči članek je poskus in nemara prvi korak k utemeljevanju vloge in pomena 30. razvojne skupine pri obrambi samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije. Temelji na razpoložljivem in dostopnem vedenju, ki ni popolno. Zakaj? Najprej so vse informacije o organiziranju in aktivnostih takšnih enot skrajno težko dostopne, prav tako pa je veliko mero previdnosti zaznati pri nekdanjih pripadnikih teh enot, saj so specialne enote posebej izbrane, opremljene, organizirane in usposobljene enote, praviloma popolnjene iz vrst boljših vojakov, katerih namen je podpora pri doseganju vojaških, političnih ali psiholoških ciljev, ki imajo operativni ali strateški pomen.¹ Njihova naloga je tudi nekonvencionalno delovanje proti nasprotnikovim ranljivim točkam v okviru širše nepretrgane kampanje, s čimer omogočijo izpeljavo konvencionalnih operacij in/ali razrešijo ekonomske politično-vojaške probleme na operacijskem ali strateškem nivoju, ki so drugače težko ali celo nemogoče rešljivi zgolj s konvencionalnimi silami.² Te enote moramo razlikovati od posebnih enot, ki se uporabljajo v t. i. posebne namene, ob tem pa v kvalitativnem smislu niso boljše usposobljene od rednih enot (primer posebne eno-

¹ Hugh McManners: *Ultimate special forces*. London 2003, str. 12-13.

² James Kiras: *Special operations and strategy: from World War II to the War on Terrorism*. London, New York 2006, str. 5.

te policije, ki med drugim posreduje tudi v primerih protestov ali pa na športnih prireditvah).³ Tako gre pri specialnih enotah za kvalitativno razliko v opremljenosti, izurjenosti in moštvu v primerjavi s posebnimi enotami.⁴

Skupno vsem posebnim zaščitnim enotam je varovanje najvišjih poveljnikov in odločevalskih elit. Zaradi te specifične naloge so izločene iz sicer formalnih struktur vodenja in poveljevanja, saj so bile največkrat zaradi svoje bližine vojaško-političnem vrhu in specifikam nalog podrejene prav slednjim. Imajo poseben, praviloma privilegiran status v razmerju do drugih enot, so popolnjene z najboljšimi kadri, imajo najboljšo vojaško opremo in orožje. Poleg tega so podvržene drugačnim, največkrat težjim oblikam usposabljanja kot druge enote in zaradi tega predstavljajo elitno vojaško formacijo. Vendar zaščitnih enot ne smemo enačiti s specialnimi enotami. Medtem ko te opravljajo različne bojne naloge in nosijo naziv specialne predvsem zaradi njihove specifične delovanja in nalog (največkrat diverzantskega značaja), zaščitne enote opravljajo naloge varovanja, ki v svojem izhodišču ne predvidevajo bojnih aktivnosti. Zaradi (ne)posrednega nadzora političnih elit nad zaščitnimi enotami je kljub profesionalizmu teh enot mogoče zaznati tudi politično usmerjenost in vpliv pripadnikov tovrstnih enot. V raznih nedemokratskih političnih sistemih je vpliv političnih elit na zaščitne enote še toliko bolj prisoten, medtem ko se poskušajo tem enotam vsiliti tudi kakšne druge naloge, ki s samim varovanjem in z njihovo bazično oziroma izhodiščno osnovo nimajo veliko skupnega. Takšno vlogo je imela tudi zaščitna brigada Teritorialne obrambe.

Zaščitna brigada je bila specifična enota, ki je imela drugačen ustroj, način delovanja, popolnjevanja, oborožitev in opremljenost od ostalih enot Teritorialne obrambe na Slovenskem (TO). Pomembna je bila tudi razlika v sami strukturi pripadnikov, saj je imelo vodstvo brigade popolno prioriteto pri izbiri primernih kadrov, pri čemer je bila poleg politične opredelitve bistvena tudi stopnja slovenske zavednosti. Večino pripadnikov je bilo mogoče zato označiti kot slovenske domoljube.⁵ Pri vsakodnevnem delu v brigadi, torej pri poveljevanju, dopisovanju, poimenovanju orožja in podobno se je dosledno uporabljal slovenski jezik. Naslednja njena specifičnost je izvirala iz nalog omenjene enote, to je varovanje slovenskega družbenopolitičnega vodstva, kar je zahtevalo tesno sodelovanje z vsemi najvišjimi organi na republiški ravni, predvsem z Republiškim sekretariatom za notranje zadeve (RSNZ), kar je enoto neposredno oddaljevalo od vpliva zveznih oblasti in njenega obrambnega sistema, to je JLA, ki je ohranjala nesporno pomembno vlogo pri kadriranju poveljnikov slovenske TO kot tudi delovanju republiškega štaba TO.⁶ Z nekaterimi prikritimi ukrepi je tedanje republiško vodstvo želelo oblikovati enoto, za katero zvezne strukture ne

³ Uroš Paternus: Razvoj specialnih vojaških enot po koncu hladne vojne, specialistično delo. Ljubljana 2004, str. 8-9.

⁴ Matej Poljak: Primerjava vloge vojaških specialnih enot Slovenije in ZDA v sodobnih oboroženih spopadih, diplomsko delo. Ljubljana 2008, str. 4.

⁵ Vladimir Prebilič: Zaščitna brigada TO kot priprava na asimetrično vojskovanje. V: Mednarodne razsežnosti varnosti Slovenije: Ljubljana 2010 (dalje Prebilič, Zaščitna brigada TO), str. 273.

⁶ Tomaž Kladnik: V službi domovine. Maribor 2005, str. 12.

bi vedele, kako je oborožena, kako deluje in katere so njene naloge. Lojalnost enote je bila predvsem zaupana slovenskemu družbenopolitičnemu vodstvu, zato so bile nekatere razmere in način dela temu prilagojene. Praktično nedotakljivo avtoriteto poveljnika si je Zabukovec zgradil na osnovi bogate vojaške kariere in številnih življenjskih izkušenj, pridobljenih tako v vojaškem sistemu kot izven njega. Po trditvah Zabukovca priznanje lastnih pomanjkljivosti ne pomeni *zmanjšanja* ugleda, ampak ravno nasprotno. To je dokaz notranje uravnovešenosti in nepristranskosti do samega sebe. Po njegovem mnenju je tisti, ki je nepristranski do sebe, tak tudi do drugih, kar je pomemben dejavnik še večjega zaupanja podrejenih v poveljnika in njegove ukrepe. To je po mnenju Zabukovca »pot do zgledne enotnosti in velikega tovarštva, celo do pravega prijateljstva«. ⁷ Zabukovec je imel stalno pri sebi razmeroma maloštevilno jedro enote. Prav zaradi tega je moral biti vsak posameznik vsestransko podkovan v vojaških zadevah in tudi v skladu z duhom časa »ideološko razgledan«. Le takšno jedro naj bi omogočilo organizacijsko gibčnost, to je hitro mobilizacijo in takojšno sposobnost za opravljanje bojnih nalog. Razmeroma precejšnje število pripadnikov enote in obširnost njenega območja in tudi raznovrstna tehnika so zahtevali, da so bili tudi manjši deli enote usposobljeni za samostojno delovanje. Urjenje in vzdrževanje stalne pripravljenosti sta zahtevala od njenega jedra skoraj neomejen delovni čas, kar je bilo povezano z velikimi odrekami. To pa naj bi bilo dokaz velike požrtvovalnosti pripadnikov. Ta požrtvovalnost pa ni nastala sama po sebi, ampak je bila rezultat dolgotrajnega dela, predvsem pa dobrih medsebojnih odnosov. ⁸ Vse to se je izkazalo v izjemni motivaciji pripadnikov Zaščitne brigade TO tako v njenem usposabljanju kot pri različnih preverjanjih vojaško inšpekcijskih služb. In njeni rezultati so bili zavidanja vredni. Poleg tega, da je bila dvakrat razglašena za najboljšo enoto TO v Sloveniji, je v letu 1983 dobila še najvišje priznanje, veliko plaketo oboroženih sil s prehodno zastavico, in bila imenovana za najboljšo enoto TO v SFRJ; odlikovana je bila tudi z visokim odlikovanjem - redom za vojaške zasluge z veliko zvezdo. Predpogoj za to in pozitiven odnos z lokalnim prebivalstvom je bilo zdravo in pozitivno delovno razpoloženje v enoti in dobri odnosi med profesionalnim delom sestave enote in rezervnim delom. Ti odnosi so temeljili na tovarštvu, sodelovanju in zaupanju v ljudi. Bilo je prisotno zavedanje, da mora biti takšen kolektiv močan in da je v njem prostor le za tiste, ki takšnemu kolektivu želijo pripadati. Vsi, ki se zaradi različnih vzrokov niso vživeli vanj, so imeli na izbiro dve možnosti: da se popravijo in vključijo v delo kolektiva, ali pa da jih kolektiv, pravzaprav pa bolj sami sebe, izloči. Slednjih primerov naj bi bilo zelo malo. ⁹

Oddaljevanje slovenske politične elite od nekdanj močno poudarjene ideje jugoslovanstva, bratstva in enotnosti, je nakazovalo scenarij in možno nalogo, ki pa nista

⁷ Arhiv Zaščitne enote pri ZZB Moste - Polje, Najboljša slovenska enota TO »Edvard Kardelj Krištof« tudi v zveznem merilu.

⁸ Vladimir Prebilič, Dunja Dobaja: Milan Zabukovec - Miloš (1923-1997). V: Studia Historica Slovenica, 2011, št. 2/3, str. 553-580.

⁹ Boris Knific: »Ljudska vojska«. V: Naša obramba, 1983, št. 2 (dalje Knific, »Ljudska vojska«), str. 22.

bila zapisana v nobenem dokumentu brigade, so se pa o njej pripadniki pogovarjali, to je spopad med TO in JLA. Verjetnost omenjenega spopada so analizirali tudi v ožjem vodstvu Zaščitne brigade. Uveljavitev večstrankarskega sistema ter volitve aprila 1990, ki so pomenile menjavo političnih elit ter nujno sodelovanje med dvema političnima taboroma, so pustile sled tudi v strukturi Zaščitne brigade.¹⁰

Prve demokratične volitve in začetek strankarskega pluralizma v Sloveniji aprila 1990 so sprožili razmišljanje o lojalnosti tako pomembne enote, ki je temeljilo na zvestobi družbenopolitičnem vrhu tedaj socialistične Slovenije. Razlog je bil v t. i. ideološki razgledanosti pripadnikov enote in ta je v marsičem predstavljala pomembno in nepogrešljivo nadgradnjo vojaško-taktičnega znanja. Temelj idejnopolitičnega dela v enoti so bili aktivni zveze komunistov. Ti se niso sestajali samo v času vaj in rednega usposabljanja enote, ampak tudi izven tega časa. Velik poudarek je bil namenjen obveščanju ne le znotraj aktivov, ampak so imeli prav člani zveze komunistov na skrbi dobro obveščanje vsakega pripadnika enote. Aktivni so bili tudi odgovorni za moralnopolitično stanje v enoti in za izvajanje idejnopolitičnega dela v enotah. Med časom vaj ali usposabljanja so se partijski aktivni sestajali nekajkrat dnevno, sicer pa po potrebi.¹¹ Aktivisti iz vrst zveze komunistov so bili odgovorni tudi za delovanje mladinske organizacije v enoti. Ta je imela sicer krajšo tradicijo, manj izkušenj, a so bili njeni rezultati vidni. Mladinski aktivisti so prevzeli oblike dela komunistov, skupaj s komunisti so se udeleževali dodatnih seminarjev za delo v enotah in podobno. Partijsko delo v enoti je temeljilo zgolj na delu komunistov enote. Dobre izkušnje in dosežene uspehe v posameznih manjših enotah so prenašali na druge, manj uspešne.¹²

Kljub vsem naporom aktivov zveze komunistov v enoti, ki jih sicer sam poveljnik ni posebej podpiral ter se je bolj posvečal vojaško strokovnemu znanju svoje enote,¹³ je konec osemdesetih let vpliv zveze komunistov kot ideološke strukture postopoma zbledel. Tudi tiste zadeve, ki so se nanašale na delovanje partije in vnosa njenega vpliva v strukturo TO, se, po besedah Mihe Butara, ki je bil zaposlen v Mestnem štabu TO, kjer je opravljal dolžnost načelnika organizacijsko-mobilizacijskega in kadrovskega sektorja, niso toliko upoštevale, kot se je to zdelo.¹⁴ Morda zato, ker so pripadniki TO vedno bolj videli osnovno poanto v obrambi domovine in uveljavljanju domoljubnega odnosa. Po besedah Butare se niso poistovetili z nazivom »branilec režima«, pač pa s tedanjo skupno državo, z republiko Slovenijo in z obrambo

¹⁰ Vladimir Prebilič, Dunja Dobaja: »Branilci režima ali domoljubi?«. V: *Studia Historica Slovenica*, 2012, št. 2-3, str. 465-488.

¹¹ Knific, »Ljudska vojska«, str. 23.

¹² Prav tam.

¹³ Sam poveljnik Zabukovec je bil v marsičem hudo razočaran nad partijskim vodstvom, kar se je odražalo v njegovem obnašanju. Le-to je bilo večkrat neprimerno in je pripeljalo do tega, da mu je grozila izključitev iz komunistične partije. Bil je izključen iz UDBE (Uprava državne varnosti), premeščen v KNOJ in poslan na jugoslovansko mejo kot poveljnik čete. - Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond CK ZKS (dalje AS 1589), Članski dokumenti, narodni heroji, t. e. 4543, Izjava Pokovec Franca, ki navaja, da pozna Zabukovca od leta 1942 iz partizanov.

¹⁴ Intervju z Miho Butara, Ljubljana, 18. 10. 2011.

nacionalnih interesov. Branili so družbeno ureditev, ne pa tudi ideologije. Seveda so tudi po politični liniji prihajale ocene in pobude, a so bile vedno omejenega uspeha. V obdobju, ko so oživel komiteji za SLO, je sicer prišlo do nekaterih pritiskov in želja po večji vlogi partije, vendar je bil odziv v strukturah TO ravno nasproten njihovim predvidevanjem. Mnogim pripadnikom TO se je namreč zdelo, da želijo obstoječe stanje preoblikovati, zato ti poskusi niso bili tako uspešni.¹⁵ Njegovim mislim je pritrtil tudi nekdanji pripadnik Zaščitne brigade Miran Loparec,¹⁶ ki je poudaril, da so pripadniki Zaščitne brigade izhajali iz pripadnikov TO, ki je bila v času SFR Jugoslavije en segment državne vojske. Izhajajoč iz tega je razumljivo, da so bili pripadniki Zaščitne brigade tudi zaščitniki države, saj je bila njihova osnovna naloga zaščita vojaškega in političnega vodstva v primeru agresije. Hkrati je brigada bila vse bolj republiška enota, ki se je uspešno oddaljila od RŠTO in posledično od posrednega nadzora jugoslovanskih vojaških struktur, predvsem general štaba JLA.¹⁷

Zaščitna brigada z drugimi vojaškimi formacijami ni sodelovala, ker to ni bilo potrebno. Brigada je sama razpolagala z vso infrastrukturo, imela je lastno orožje, strelivo in predvsem linijo poveljevanja. S pripadniki JLA se je brigada srečala zgolj leta 1982, ko je bila v Starem Logu izvedena obsežna vaja in so bili brigadi kot markeranti in logistična podpora dodeljeni pripadniki JLA iz Novega mesta. Sicer pa do sodelovanja pri izvajanju samih vaj in drugih postopkov ni prišlo. Prav tako brigada ni sodelovala z drugimi enotami TO, ker je bila v samem izhodišču naloga brigade povsem neprimerljiva z drugimi nalogami enot TO. Sodelovanje je potekalo predvsem na relaciji RSNZ, kjer so opravili veliko usposabljanj z miličniki, ki so bili

¹⁵ Butara je povedano podkrepil iz lastnih izkušenj, saj je bil pet let politkomisar v pokrajinskem štabu ljubljanske TO in tudi predsednik komisije za SLO pri občinskem komiteju ZKS. Svojo pripoved je strnil z mislijo, da so bili pripadniki TO in s tem Zaščitne brigade v prvi vrsti branilci domovine. - Intervju z Miho Butaro, Ljubljana, 18. 10. 2011.

¹⁶ Intervju z Miranom Loparcem, Ljubljana, 20. 10. 2011.

¹⁷ Prav tam. Na osnovi arhivskih dokumentov s konca 70. in začetka 80. let je razvidno, da članstvo v Zvezi komunistov (ZK) v Zaščitni brigadi le ni bilo tako množično, kot se je poskušalo prikazati. V letu 1977 je vodstvo enote BOR navezalo stike z občinskimi komiteji ZKS in se z njimi dogovorilo za tesnejše sodelovanje in prevzem soodgovornosti na področju kadrovanja v enoto. Ena od pomembnih nalog, sprejetih na prvem skupnem srečanju v Svetlem potoku, je bilo povečanje članstva v ZK v brigadi. Zdi se, da so ta prizadevanja uspela le polovično. Od leta 1977 do leta 1979 se je število članov ZK v brigadi povečalo s 14 % na 17,5 % v odnosu na prejšnje številčno stanje. V: ARS, AS 1589, a. e. IV/5306, t. e. 531, 1978-1979, Kočevje, 11. 9. 1979. Pričakovanja so bila še po večanju doseženega odstotka. Dolgoročni cilj je bil od 25 do 30 % članov ZK v enoti BOR. Prizadevanja po povečanju članstva v ZK v enoti niso obrodila sadov. S stališča tedanje logike je bilo zagotoviti zadostno število članov v ZK nujno glede na naloge enote. Zabeležen pa je bil celo padec, in sicer od 25 % v letu 1983 na 23,4 % v začetku leta 1985. Zaradi tega je bilo treba »realno oceniti prihodnje možnosti« za obnavljanje članstva ZK v enoti, in sicer naj bi ga obdržali pri 23 %, »nikakor pa ne smemo dopustiti nižjega«. »Zaskrbljujoč« je bil odstotek članstva v ZK med novo razporejenimi starešinami. Tudi ta ni bil zadovoljiv, zato so v vodstvu enote opozorili na negativne posledice le-tega. Komandant enote Miloš Zabukovec je videl razlog za zmanjšanje števila predlogov za sprejem v članstvo ZK iz enote v tem, ker »takšne pobude pred leti niso dale rezultatov«. V: ARS, AS 1589, t. e. 1454, Ugotovitve, stališča in sklepi glede skupnih nalog enote »Edvarda Kardelja - Krištofa« in DPS občin, ki enoto popolnjujejo, 17. 1. 1985, str. 2.

nameščeni v dislocirani enoti vadbenege centra RSNZ na Jasnici pri Kočevju, in z odredom za preskrbo, ki je formacijsko sodil pod okrilje RSNZ.¹⁸

Uveljavitev večstrankarskega sistema ter menjava oblasti, ki jih prinesejo volitve aprila 1990, so tedaj še Zaščitno brigado postavile pred nove naloge. Cilj vodstva brigade je bil predrugачiti nekdanjo Zaščitno brigado, pri čemer bi gradili na domoljubnosti, na zavesti in na pripadnosti državi, to je neodvisni Republiki Sloveniji. Za politiko naj ne bi bilo prostora.¹⁹ Za doseg tega cilja so začeli preverjati posameznike v omenjeni enoti, začeni s častniki. Pomemben je bil njihov odnos do demokratičnih sprememb. Nove (v številnih primerih pa stare) kadre so izbirali po istem principu - po posameznih občinah, in sicer z opravljanjem osebnih razgovorov s posamezniki. To je bila novost, saj so prej preverbe opravljali organi državne varnosti, zdaj pa so to delali sami ob pomoči milice in obveščevalcev v Zaščitni brigadi. Cilj je bil narediti novo vojaško specialno brigado, katere naloge se bistveno ne spremenijo - varovanje političnega vodstva ter strateško pomembnih objektov za izvajanje obrambnih aktivnosti v primeru vojne. Vsi omenjeni ukrepi so bili usmerjeni k pripravi nove enote na obdobje neposrednega soočenja z JLA in dokončne zamenjave družbeno-političnega sistema. Kljub že izpeljanim aktivnostim je bilo nelagodje političnih elit in tudi posameznikov v vodstvu enote veliko. Ob zamenjavi političnega vodstva se je zgodil pomemben prelom - bodo pripadniki opravljali naloge tudi poslej? Prav v tem trenutku se je izkazala velika profesionalnost številnih pripadnikov nekdanje Zaščitne brigade, ki z jasno diskontinuiteto političnih elit niso imeli nikakršnih zadržkov, hkrati pa se je pokazalo veliko domoljubje, da se je na osnovi znanj, izkušenj ter ljudi sorazmerno hitro oblikovala nova vojaška formacija, to je specialna brigada, v katero so bili vključeni mnogi pripadniki sicer več neobstoječe, a zakonsko nikoli razpuščene Zaščitne brigade. Mnogi med njimi so se tudi dejansko izkazali pri obrambi samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije.²⁰

Konec Zaščitne Brigade in rojstvo Specialne Brigade

Po vaji Zaščitne brigade spomladi 1990 na vojaškem poligonu Svetli potok je brigado obiskal generalmajor Drago Ožbolt, tedaj načelnik štaba RŠTO in predstavil ukaz o predaji orožja Zaščitne brigade v skladišča JLA.²¹ Tedanjemu načelniku štaba brigade Jožetu Poloviču je skupaj s tedanjim direktorjem Posestva Snežnik Maksom Šteblajem in vodjem varnostne službe v strogo varovanem kompleksu v Gotenici Edom Kocuvanom uspelo pregovoriti generala Ožbolta, da bo orožje in strelivo dokazano najbolj varno spravljeno v Gotenici. Takoj po vaji so vojaki, ki so bili v stalnem sestavu, orožje odpeljali v Primože, ga tam očistili, in od tu v Gotenico, čeprav je republiški štab želel, da bi se orožje odpeljalo iz Svetlega potoka v Ljubljano. V

¹⁸ Intervju z Ivanom Okrajškom, Kočevje 2008.

¹⁹ Intervju z Miranom Loparcem, Ljubljana, 20. 10. 2011.

²⁰ Prav tam.

²¹ Intervju z Ivanom Drobničem, Kočevje 2008.

Gotenico pa je bilo naslednji dan prepeljano tudi vse ostalo orožje in strelivo, ki se je sicer nahajalo izven območja strogega varovanja.²² Zaščitna brigada od takrat ni bila več mobilizirana, pomembno vlogo pa je v tem času prevzela MSNZ (Manevrska struktura narodne zaščite), ki je pričela s postopkom selektivnega izbiranja kadrov za vzpostavitev obrambnih sposobnosti MSNZ. Prav Zaščitna brigada oziroma njeni nekdanji pripadniki so postali najbolj pomembni nosilci projekta MSNZ.

Neposredno po poskusu odvzema orožja enotam slovenske TO, ki se je začela z izdajo ukaza RŠTO 17. maja 1990, je Krkovič že 19. maja 1990 poklical nekdanjega poveljnika voda vojaške policije nekdanje Zaščitne brigade Andreja Kutnarja na srečanje v hotelu Ilirija v Ljubljani.²³ Za omenjeno enoto se je odločil zaradi njene specifičnosti, usposobljenosti, poznavanja kadra in značaja njenih nalog, ki so jih njeni pripadniki izvajali v civilu in prikrito, a v sodelovanju z zaščitno in posebno enoto milice (ZEM, PEM). Zaradi verjetnosti vojaškega spopada z JLA in s tem nujnosti obrambe prihajajoče neodvisnosti in samostojnosti Slovenije se je Kutnar strinjal z oblikovanjem operativne ožje ekipe. Na sestanku le-te 21. maja 1990 (4-5 oseb; najozja ekipa iz policijskega voda) je Krkovič ponovno pojasnil trenutne razmere v državi in prisotnim zagotovil, da je o vseh obrambnih ukrepih, ki so že bili in še bodo izvedeni, obveščen tudi predsednik predsedstva Republike Slovenije Milan Kučan. Nadalje je predstavil ukrepe, ki so bili prav tako usklajeni s tedanjim sekretarjem za obrambo Republike Slovenije Janezom Janšo in za notranje zadeve Igorjem Bavčarjem.²⁴ Omenjena ožja ekipa je potrdila sodelovanje pri krepitvi obrambnih sposobnosti Slovenije s posebnim poudarkom na čim hitrejšem oblikovanju operativnih enot, ki bi bile sposobne izvajati tudi bojne naloge. Še pred tem pa je bilo seveda treba preveriti pripravljenost za sodelovanje tudi med ostalimi pripadniki voda vojaške policije. Do srečanja je prišlo na Adamič - Lundrovem nabrežju 25. maja 1990. Na samem sestanku voda se le dva pripadnika nista odločila za nadaljnje sodelovanje, in sicer iz osebnih in povsem objektivnih razlogov. Ko je bilo potrjeno sodelovanje, se je že junija 1990 izvedla oborožitev celotne enote (25 pripadnikov). Orožje so dobili od PEM (posebna enota milice) v Ljubljani. Odslej so bili vsi pripadniki enote nenehno oboroženi, sicer v civilnih oblačilih, orožje so nosili prikrito. O njihovi oborožitvi organi za notranje zadeve niso bili seznanjeni. Zaradi konspirativnosti njihovega dela je bilo dogovorjeno, da v kolikor bi se pripadnik te enote znašel v obravnavi pripadnikov milice, je bilo dogovorjeno komuniciranje s

²² Prav tam.

²³ Prav tam. Vod vojaške policije je bil organiziran leta 1982 s ciljem vnosa maksimalne discipline v času izvajanja vojaških vaj. Poleg tega je imel vod nalogo izvajanja zavarovanja poveljniškega mesta, zavarovanje terena, preiskavo terena pred oblikovanjem tabora itd. To je pomenilo, da se je vod vojaške policije skoraj vedno nahajal v neposredni bližini političnega vodstva. Zaradi svoje specifičnosti je bil vod vedno vpoklican na vse vaje, kjer je poleg potencialnih ukrepov izvajal tudi naloge v usposabljanju bataljonov Zaščitne brigade v funkciji potencialnih nasprotnikov. Vod je bil izjemno medsebojno povezan, dobro usposobljen in visoko motiviran. Njegov preverjeni mobilizacijski čas je znašal 40 minut. V: Intervju z Andrejem Kutnarjem, Ljubljana, 27. 5. 2008.

²⁴ Dne 17. 5. 1990 se je Krkovič prvič sestal z Janšo in Bavčarjem. V: Intervju z Andrejem Kutnarjem, Ljubljana, 27. 5. 2008.

poveljnikom Centra za usposabljanje PEM in VEM (vojnih enot milice) Jasnica Vin-ka Beznika.²⁵ Vinko Beznik je bil od avgusta 1990 poveljnik specialne enote milice (SEM) in pomemben član MSNZ, ki je vodila vse priprave na oborožen spopad in vse aktivnosti med spopadi.²⁶ Osebno orožje in pripadajočo količino streliva je vsak pripadnik enote voda vojaške policije imel pri sebi, sicer pa so bile organizirane tudi lokacije hrambe preostalega orožja in streliva drugod po Ljubljani.²⁷ Ob zaostitvi razmer okoli vadbno-učnega centra v Pekrah maja 1991 so bila vsa skladišča orožja in streliva takoj izpraznjena.

Po oblikovanju Srbske avtonomne oblasti Krajine (SAO Krajine) na Hrvaškem januarja 1991 oziroma ob dogodkih povezanih, s Kninom, in aktivnostih JLA ob tem ter spopadom na Plitvicah, se je vodstvo odločilo za mobilizacijo enote nekdanjega voda vojaške policije. To je pomenilo 24-urno prisotnost v bojni pripravljenosti na njihovem štabu v Vegovi ulici v Ljubljani, kjer so bivali 45 dni ilegalno v civilu.

Ko je bila septembra izvedena zasedba RŠTO s strani pripadnikov JLA, je bila temeljna naloga enote nenehno spremljanje štaba, dogajanj okoli njega in zbiranje informacij. Z ostrostrelnimi puškami in laserji so izvajali nadzor nad vojaki JLA po strehah stavb na Zupančičevi ulici Ljubljani, kjer je bil sedež republiškega štaba. Enota je opravljala tudi druge naloge, kot je zavarovanje pomembnejših državnih inštitucij v Ljubljani. Vse aktivnosti enote so bile usklajevane s pripadniki milice oziroma neposredno z Vinkom Beznikom. Po 45 dneh nenehnega opravljanja nalog varovanja je bila znižana stopnja pripravljenosti enote in njeni pripadniki so se lahko vrnili na svoje domove. V času o teh dogodkih in aktivnostih pripadniki enote niso smeli nikomur pojasnjevati svojih aktivnosti, saj so bile le-te ocenjene kot strogo tajne. Zato o razlogih njihove odsotnosti niso bili obveščeni njihovi delodajalci. Le-ti niso pokazali veliko razumevanja, saj so skoraj vsi izgubili službe in s tem vir dohodka.²⁸ Tisti, ki jih je doletela tovrstna usoda, so se zavedali, da so del zgodovinskih dogodkov, katerih cilj je samostojna država Slovenija. Za doseg tega cilja so bili pripravljeni žrtvovati tudi poklicno kariero in marsikdaj tudi zasebno življenje.

Z odhodom pripadnikov voda vojaške policije na svoje domove se je zaključila faza izvajanja neposrednih varnostnih ukrepov enote, katero je kmalu nadomestila faza usposabljanja drugih pripadnikov enote. To pa so bili prvi začetki oblikovanja 30. razvojne skupine. Zaradi njihove usposobljenosti in dobrih rezultatov v času mobilizacije septembra in oktobra 1990 v Ljubljani so bili pripadniki nekdanjega voda vojaške policije primerna izbira za to nalogo.

²⁵ Intervju z Andrejem Kutnarjem, Ljubljana, 27. 5. 2008.

²⁶ Prikrita modra mreža: organi za notranje zadeve Republike Slovenije v projektu MSNZ leta 1990. Ljubljana 2010, str. 80.

²⁷ Skladišče orožja je bilo v Merkurju in v IUUV-ju na Viču. Največja skladišče je bilo v tovarni IMP dvigala, kjer je bila baza protioklepnega orožja. V omenjenem skladišču je bilo skladiščeno tudi orožje drugih enot. Vsa skladišča so bila povezana bodisi s pripadniki enote ali z drugimi zaupanja vrednimi in preverjenimi osebami. V: Intervju z Andrejem Kutnarjem, Ljubljana, 27. 5. 2008.

²⁸ Prav tam. Poveljnik voda vojaške policije Andrej Kutnar je opozoril na mačehovski odnos države do pripadnikov enote, ki so prvi pristopili k »obrambi sprememb« in žrtvovali svojo poklicno kariero in marsikdo tudi osebno življenje.

Za izvedbo kvalitetnega usposabljanja in izbora pripadnikov enote v preoblikovanju je poveljstvo brigade izbralo lokacijo na Medvednjaku nad Borovcem in v zaledju Gotenice v opuščnem objektu za prebivanje gozdnih delavcev, ki pa je ob manjši sanaciji pripadnikom enote nudil zelo kvalitetno nastanitev.

Najprej so bili na usposabljanju izbrani pripadniki nekdanje Zaščitne brigade, za katere je bilo ocenjeno, da so zanesljivi in primerni. V nadaljevanju pa so bili na usposabljanje klicani tudi drugi kandidati, med katerimi so bili mnogi pred tem pripadniki nekdanje Zaščitne brigade in še niso bili razporejeni, ali pa so bili razporejeni v drugih enotah in so bili predlagani na podlagi znanstva. Preverjeni in usposobljeni vojaški obvezniki, ki so se po zaključku usposabljanja sami prostovoljno odločili, da postanejo pripadniki nove specialne brigade, so bili razporejeni v posamezne enote.²⁹

1. novembra 1990 je na Medvednjak prišla prva skupina 40 ljudi. Usposabljanje je potekalo na principu tedenske rotacije, to je od ponedeljka do sobote. Ko se je program usposabljanja zaključil, je bilo udeležencem razdeljeno orožje in strelivo, ki so ga hranili doma in zanj tudi odgovarjali. Nedelja je bila prost dan. Pri vpoklicu so bili v prvih skupinah najprej poveljniki vodov in drugi poveljniški kader vodov in odreda. Praviloma sta se dva voda usposabljala skupaj. Usposabljanja so potekala do 31. januarja 1991. Dodeljeno orožje je bilo iz zalog Zaščitne brigade, ki je bilo skladiščeno v Gotenici. V veliki večini so to bile avtomatske puške M70AB2.³⁰

Usposabljanja na Medvednjaku so bila koordinirana s slovenskim političnim vrhom, saj so se vrstili obiski ministrov, slovenske vlade, novinarjev in tudi tujih predstavnikov, katerim so bila usposabljanja na Medvednjaku predstavljena kot usposabljanja Slovenske vojske. Na ta način se je postopoma oblikovala nova vojaška formacija - 30. razvojna skupina. Omenjena formacija je bila dobro usposobljena in opremljena. Njen postroj dne 17. decembra 1990 v Kočevski Reki je te značilnosti pokazal. V samem postroju so bili zgolj pripadniki, ki so do tedaj že zaključili usposabljanje na Medvednjaku. Dejanski in formalni poveljnik nastajajoče nove vojaške formacije je bil Anton Krkovič. V luči vseh negotovosti je nujno razumeti sam postroj, kjer se je predstavilo zgolj del nove vojaške formacije kot demonstracijo bojne pripravljenosti Republike Slovenije ter njeno pripravljenost za uporabo te sile, če bi bilo to potrebno. Takratni predsednik slovenske vlade Lojze Peterle je na postroju izrekel danes že legendarne besede: ...«Danes mi je prvič zadišalo po slovenski vojski!»

S postrojem v Kočevski Reki je bil tudi formalno konec nekdanje Zaščitne brigade. Prenehala je obstajati v obliki in s kadrom, kot je to bilo od ustanovitve leta

²⁹ Med zanesljivimi pripadniki nekdanje Zaščitne brigade je bil tudi Zvone Žagar. Leta 1990 so ga v Mestni hranilnici, kjer je bil zaposlen, obiskali štirje pripadniki nekdanje Zaščitne brigade, mu predstavili koncept manevrske strukture in ga povabili k sodelovanju. Njegova odločitev je bila takojšnja in pozitivna, torej za sodelovanje. Postal je poveljnik I. odreda nove vojaške formacije. V: Intervju z Zvonetom Žagarjem, Ljubljana, 29. 5. 2008.

³⁰ Intervju z Andrejem Kutnarjem, Ljubljana, 27. 5. 2008. To so navedbe samo za 1. odred. Na usposabljanju je bilo več različnih pripadnikov, vendar točnega števila ni možno navesti, saj ni več evidenc. V: Intervju z Miranom Loparcem, 10. 6. 2013.

1969.³¹ Pomembno vlogo pri preoblikovanju nekdanje Zaščitne brigade je imel Anton Krkovič, ki je bil operativni častnik že v omenjeni brigadi in v tej funkciji pripravljaval usposabljanja, vaje in manevre. Zato je zelo dobro poznal strukturo brigade, sposobnost posameznikov in enot, zlasti pa njen potencial v primeru izrednih razmer.³²

Priprave na vojno

Usposabljanje pripadnikov 30. razvojne skupine je torej imelo za cilj oblikovanje nove vojaške formacije, ki naj bi prevzemala specialne naloge tako v času priprav na vojno kot v obdobju spopadov v Sloveniji. Nova enota je imela v sestavi tri odrede, vod vojaške policije, izvidniški vod, vod zvez in zaledno enoto. Vsak odred je imel vsak 6 zaščitnih vodov, vod vojaške policije, vode protiklepnega orožja in izvidniški vod. Za formiranje in popolnjevanje posameznega voda je bil neposredno odgovoren poveljnik voda. Pri imenovanju poveljnikov vodov pa je imel odločilno vlogo poveljnik odreda.³³ Na ta način se je oblikovala visoka stopnja kohezivnosti, pripadniki posameznega voda so se medsebojno zelo dobro poznali, kar je omogočilo izgradnjo zaupanja med vojaki in njihovimi poveljniki. To je bilo tudi nujno, saj so mobilizacijski potencial predstavljali posamezniki iz določenega okolja, kar je skrajševalo mobilizacijski čas in s tem odzivni čas enote.

Ko je bil I. odred popolnjen, je štel 176 vojakov, razporejenih v 6 vodov. Operativnost odreda je bila zagotovljena kmalu po plebiscitu decembra 1990, čeprav je bilo orožje vsem pripadnikom zagotovljeno šele februarja 1991. Odred je začel izvajati svoje naloge januarja 1991. Njegove naloge so obsegale različna dežurstva, ki so pomenila varovanje in nadzorovanje naslednjih objektov: izvršni svet, skupščino, celotno Gregorčičevo ulico, Cankarjev dom in stavbo RTV. V okvir specialnih nalog je sodilo varovanje določenih prevozov iz Luke Koper v Ljubljano in druge lokacije po Sloveniji.³⁴ Varovanje pripadnikov I. odreda je potekalo v civilnih oblačilih, pri čemer so bili vsi pripadniki oboroženi pri opravljanju svojih nalog. Ker so bile naloge neprekinjene, je bil vpeljan princip rotacije vodov, pri čemer je vsak vod izvajal

³¹ Albin Mikulič: *Uporniki z razlogom: Manevska struktura narodne zaščite*. Ljubljana 2005, str. 42.

³² Po izjavi Andreja Kutnarja je Krkovič v urjenja uvajal nove specialne programe, prežete z dinamiko in njegovo filozofijo, ki je bila pozitivno sprejeta v Zaščitni brigadi.

³³ Poveljnik voda je sicer razpolagal z izhodiščnimi seznami tistih, ki so bili po mnenju štaba enote in kadrovske službe primerni za mobilizacijo, vendar je bil pristop individualen. Poveljnik voda je lahko predlagal vpoklic posameznika, ki se mu je zdel primeren, upoštevajoč pri tem njegov poklic in tehnični stroki, osebnostne lastnosti, strokovno znanje in domoljubje. Pri vpoklicu je imela 30. razvojna skupina po vzoru Zaščitne brigade mobilizacijsko prednost pred vsemi ostalimi enotami. V: Intervju z Markom Krautbergerjem in Milanom Loparcem, Ljubljana, 29. 5. 2008. Nekdanji poveljnik I. odreda Zvone Žagar je pri novačenju ljudi za svoj odred sodeloval le v toliko, da je o določenih posameznikih podal mnenje o ustreznosti oziroma o tem, da se določeno osebo izloči. V: Intervju z Zvonetom Žagarjem, Ljubljana, 29. 5. 2008.

³⁴ Brane Praznik: »Trgovci s smrtjo«. *Branilci domovine II*. Ljubljana 2007, str. 263-266.

naloge nekaj dni.³⁵ Pripadniki so bili nastanjeni na različnih lokacijah za delovanje. Vsaka enota je imela zborna mesto in mesto za operativni razvoj. Naloge so izvajali glede na potrebe, in sicer opazovanje, varovanje objektov in oseb.

Vodi so delovali na principu bojnih skupin. Vsak vod je imel svojo mobilizacijsko lokacijo,³⁶ sistem zvez, samostojen sistem oskrbe, ki je potekala preko izdajanja naročilnic, bencinskih bonov, naročilnic za gorivo itd. Sicer so bile vse vojaške formacije od skupine, oddelka in voda organizirane po teritorialnem principu. Prizadevanja so bila, da bi bil vod sestavljen iz oseb enega naselja ali ulice, glede na število potencialnih mobilizirancev.

Delovanje 1. odreda in voda vojaške policije med vojaškim spopadom v Sloveniji

Za poveljstvo brigade se je vojna začela praktično že 25. maja 1991, torej po dogodkih v učnem centru TO v Pekrah,³⁷ ko je bila izvedena mobilizacija in selitev poveljstva iz Kočevske Reke na Gregorčičevo ulico v Ljubljani. Poveljstvo je takoj pričelo s pripravami za mobilizacijo posameznih enot, na novi poveljniški lokaciji pa je bilo oblikovano tudi manjše skladišče streliva in orožja.

Vod vojaške policije je bil v celoti mobiliziran dne 23. maja 1991 ob dogodkih v Pekrah. Republiško poveljstvo se je odločilo za zavarovanje ključnih objektov v državi, zato je bila omenjena enota razporejena na nove dolžnosti v Ljubljani. Varovala je najbolj ključne objekte, to je poslopje pošte, vlade in stavbo RTV. Naloge je opravljala skrajno diskretno, saj je poveljstvo ocenilo, da bi razmestitev vojakov predstavljala preveliko provokacijo za zvezno oblast in JLA. Pripadniki voda so bili v civilnih oblačilih, a oboroženi in pripravljani na posredovanje, če bi bilo to potrebno. V obravnavanem obdobju brigada ni bila v celoti razmeščena, ker je njen poveljnik Krkovič ocenil, da lahko te naloge opravi vod vojaške policije. Poleg varovanja strateških objektov v Sloveniji je vod predstavljal pomembno koordinacijo med poveljstvom brigade in enotami milice v Ljubljani, ki je v tem času prav tako izvajala obrambno-varnostne naloge.³⁸

Poveljstvo I. odreda po dogodkih v Pekrah ni vpeljalo sprememb. Naloge je odred

³⁵ Na izvajanje posebnih nalog t. i. dežurstev so pripadniki odreda odhajali na podlagi pozivnih rokov, saj so se morali z njimi izkazovati pri delodajalcih. Izvrševanje le-teh je bilo problematično zlasti za samostojne podjetnike, saj je v času njihove odsotnosti trpelo delo v podjetju, pa seveda tudi za druge, ki so bili v drugih službenih obveznostih. S principom rotacije so poskušali vsaj deloma zagotoviti razdelitev bremena pri izvajanju nalog med vodi. V: Intervju z Zvonetom Žagarjem, Ljubljana, 29. 5. 2008.

³⁶ V predvojnem času je imel I. odred svoje poveljstvo v krajevni skupnosti Fužine v Ljubljani. Prav tako sta dva voda imela tam svoja mobilizacijska zbirališča. Samo mesto je sicer ustrezalo, saj je imelo zaklonišče, a je zaradi zaostrovanja postajalo neprimerno. Zato je bil izveden taktičen premik. V: Intervju z Zvonetom Žagarjem, Ljubljana, 29. 5. 2008.

³⁷ V 710. Učnem centru TO v Pekrah se je usposabljala prva generacija nabornikov v samostojni Sloveniji. Dotedanje zvezne oblasti in JLA so si prizadevale to preprečiti. JLA je že večkrat zahtevala zaprtje obeh učnih centrov TO, v Pekrah in na Igu, ter izročitev nabornih evidenc. Slovenske oblasti tega niso želele storiti. Dne 23. maja 1991 je prišlo do incidenta med TO in JLA. Teritorialci so v bližini centra zajeli dva vojaška izvidnika, vendar so ju kmalu nato izpustili. JLA je kljub temu učni center obkolila s tanki in zahtevala izročitev enote, ki je priprla njihova izvidnika, čemur se je slovenska stran uprla. V Pekre je JLA želela napotiti vojaške okrepitve, vendar so se temu prebivalci Pekar uprli z živim zidom.

³⁸ Intervju z Markom Krautbergerjem, Ljubljana, 29. 5. 2008.

izvajal po že uveljavljenem redu. Mobilizacija I. odreda je sledila 27. junija 1991 ob 6.00 uri zjutraj. Samopozivni mobilizacijski sistem je omogočal zbor enote v dveh urah na dogovorjenih lokacijah in po principu linije poveljevanja - poveljnik odreda je poklical poveljnike vodov, ti so poklicali poveljnike oddelkov itd. Pripadniki posameznih vodov so prišli na zborna mesta že oboroženi in v popolni bojni opremi. Odziv pripadnikov je bil skoraj popoln, primeri odstopanja iz formacije zaradi različnih razlogov so bili izjema, saj so bili vojaki predhodno seznanjeni s potencialnimi nevarnostmi in bili temu primerno usposobljeni.³⁹

Vsak vod je imel predhodno določeno operativno lokacijo, od koder so že pred samo mobilizacijo izvajali svoje naloge. Prav tako so znotraj svojega območja odgovornosti vodi opravili analizo vseh pomembnih lokacij, locirali trenutne položaje JLA in njihove potencialne premike na nove lokacije v primeru, da bi prišlo do samega spopada. Priprave so omogočile takojšen prehod posamezne enote v fazo opravljanja operativnih nalog. Dežurstva in druge varnostne naloge, ki so jih opravljali posamezni vodi v času pred samimi spopadi, so se izkazala kot odlična priprava za izvajanje nalog v času vojne. Pripadniki I. odreda neposrednih bojnih izkušenj niso imeli, čeprav je bilo nekaj pobud, da bi se spopadli s pripadniki JLA.⁴⁰

Delovanje I. odreda je bilo tesno povezano tako s strukturami milice ter vsemi pomembnejšimi predstavniki civilnega življenja v neposrednem okolju odgovornosti enote. To je v marsičem bistveno olajšalo opravljanje nalog pripadnikov I. odreda, saj so jih prebivalci nenehno obveščali o različnih dogodkih, pomoč pa je bila zagotovljena tudi glede oskrbe. Zdravstvena oskrba je bila vzpostavljena s sistemom javnega zdravstva tako, da so vsi poveljniki imeli pri sebi telefonske številke zdravnikov, ki bi jih lahko poklicali v primeru nujne medicinske pomoči. Za pripadnike I. odreda je bilo poleg tega organizirano usposabljanje s področja nujenja prve pomoči. Pri samem delovanju in opravljanju nalog posameznih vodov so se njihovi poveljniki, kakor tudi poveljnik odreda, odločali za skrajno racionalno izvajanje ukazov poveljstva, kar je v določenih pogledih že mejilo na neizvajanje ukazov, ki so bili v določenem prostoru in času nesmiselni.⁴¹

³⁹ Intervju z Zvonetom Žagarjem, Ljubljana, 29. 5. 2008. Poveljnik 4. voda I. odreda je mobilizacijo doživel izven Slovenije in jo opisal takole: »Mobilizacija - vpoklic se je zgodila, ko sem bil na dopustu v Puli. Prvi dan vojne sem se skozi barikade prebil do Ljubljane. Naslednji dan sem odšel v Ribnico na policijsko postajo in od tu do Kočevskega bataljona. Zvečer smo naložili še nekaj streliva in orožja ter ga odpeljali na Gregorčičevo v Ljubljano. Tako sem prišel do svoje enote«.

⁴⁰ Poveljnik 30. razvojne skupine je na nekem sestanku zahteval napad na kasarno Moste v Ljubljani, za katero je bilo znano, da je izjemno dobro popolnjena, da razpolaga z velikimi količinami streliva in orožja. Stališče poveljnikov JLA v vojašnici je bilo: vsak napad na vojašnico pomeni uporabo vseh razpoložljivih virov JLA v vojašnici. V primeru napada bi prišlo do žrtev na obeh straneh in do uničenja vojaških in civilnih objektov. Oborožitev I. odreda ni bila primerna za takšno akcijo. Zaradi tega se je poveljstvo I. odreda odločilo, da napada ne izvede, temveč še naprej izvaja samo blokado vojašnice. Pozneje se je izkazalo, da je bila takšna odločitev pravilna, saj so se vojaki JLA predali brez boja. V: Intervju z Zvonetom Žagarjem, Ljubljana, 29. 5. 2008.

⁴¹ Ko je VI. vod I. odreda, katerega poveljnik je bil Marko Krautberger, zavzel položaje na Fužinah pri Ljubljani in si oblikoval zaklone, so pri opravljanju nalog naleteli na drugo enoto TO, ki je imela območje odgovornosti v neposredni bližini. Po obisku te enote se je izkazalo, da je bila enota povsem

Demobilizacija - oblikovanje MORIS-a⁴²

Demobilizacija I. odreda je potekala skrajno organizirano. Posamezni vodi so bili različno demobilizirani, prvi ukrepi pa so se začeli izvajati že dva dni po podpisu premirja. Zmanjšani obseg izvajanja nalog varovanja ključnih institucij je potekal postopoma tako v smislu frekventnosti kakor tudi v obsegu. Nemudoma po podpisu premirja je bil izdan tudi ukaz o prenehanju opravljanja nalog varovanja v uniformi. Vsi vojaki so enoto zapustili v popolni bojni opremi, tudi z orožjem in strelivom, ki pa je bilo konzervirano v posebnih zato prilagojenih škatlah iz stiropora in zaplombirano.⁴³ Izvzem orožja je bil prepovedan, medtem ko so bile organizirane tudi inšpekcije, ki so preverjale stanje orožja oziroma njegovo hrambo ter nepoškodovanost plomb. V dostopnih dokumentih zlorab ni mogoče zaslediti. Pripadniki so nato hranili orožje doma vse do leta 1994, ko je bila sprejeta odločitev o odvzemu orožja,⁴⁴ medtem ko so rezervne strukture sicer specialne brigade oblačila, insignije in vse ostale kose vojaške opreme vrnile spomladi leta 2002.⁴⁵ Razlog je bil verjetno v tem, da po razformiranju brigade MORIS leta 1994 nove vodstvene strukture niso bile seznanjene s celotnim konceptom delovanja enote, njenim popolnjevanjem in organiziranjem.

Po koncu vojne so enoto popolnjevali z različnimi vojaki, ki sicer do tedaj niso sodelovali v enoti, saj je struktura specialne brigade predvidevala vsaj delno profesionalizacijo rezervne sestave, predvsem poveljniške strukture. Določeni so bili že posamezniki, ki naj bi bdeli nad usposabljanjem rezervne sestave enote, izbrane pa so bile že tudi posamezne lokacije za usposabljanja in nova mobilizacijska mesta. Specialna brigada naj bi v tem smislu predstavljala nekakšno kombinacijo rezervno-

nepripravljena in da je zasedala povsem neprimerne položaje. Eden izmed vojakov te enote je celo dezertiral, ker je bil prepričan, da njihovi poveljniki kot tudi ostala enota niso pripravljeni za resno delovanje in bi bil morebiten spopad z JLA neuspešen. V: Intervju z Markom Krautbergerjem, Ljubljana, 29. 5. 2008.

⁴² Dne 13. 10. 1992 je minister za obrambo izdal odredbo o preimenovanju zaščitne enote (30. razvojna skupina) v 1. specialno brigado MORIS, čeprav se je že med vojaškimi spopadi uveljavilo neuradno ime Specialna brigada MORIS.

⁴³ V Primožih je štab 30. razvojne skupine oziroma brigade MORIS za ta namen razvil pakirno linijo, kjer so orožje najprej temeljito očistili, naoljili in vakuumsko zaprli. S tem je bilo orožje lahko dostopno v primerih dekonzervacije, kar pa je bilo mogoče storiti samo v primeru neposrednega ukaza poveljnika enote. V: Intervju z Zvonetom Žagarjem, Ljubljana, 29. 5. 2008.

⁴⁴ Razorožitev je potekala zelo skrivnostno in predvsem nenapovedano. I. odred je bil vpoklican na vaje, ki pa so imele za temeljni cilj razorožitev. Vojaki so se morali vaje udeležiti v polni bojni opremi ter s konzerviranim orožjem, ki pa so ga nato že ob samem prihodu pobrali vojakom in sestavili evidence. Streljanje je potekalo z drugim orožjem, kar je bilo nenavadno. Po končani vaji je poveljnik enote pojasnil vojakom, da se bodo domov vrnili brez orožja. Ta način je bil sprejet s strani vojakov kot neprimeren, saj bi bila razorožitev lahko bolj enostavna, predvsem pa je bilo s tem izraženo veliko nezaupanje do vojakov samih, ki so imeli orožje v rokah skoraj štiri leta in so seveda znali z njim rokovati zelo profesionalno. V: Intervju z Markom Krautbergerjem, Ljubljana, 29. 5. 2008.

⁴⁵ Vsi vodi so bili vpoklicani v vojašnico Franca Rozmana Staneta, kjer so bili pripadniki obveščeni, da se rezervni sestav ukinja ter zato ni potrebe imeti kakršno koli opremo doma. V: Intervju z Markom Krautbergerjem, Ljubljana, 29. 5. 2008.

-profesionalne enote, ki bi temeljila na sorazmerno majhni bazi vojakov in častnikov profesionalcev ter temeljito usposobljeni rezervni sestavi.⁴⁶ Vendar ta načrt ni nikoli zaživel. Edina vaja, ki je bila organizirana, je bila leta 1993 na Škrilju, kjer so bili preverjeni omenjeni koncepti formacije profesionalne specialne brigade, vendar so se pokazale prevelike ambicije tedanjega vodstva brigade pri usposabljanju rezervne strukture, ki je imela v svojem življenju ob drugih obveznostih pač drugačne prioritete. Znanja in obveznosti so bile prezahtevne za pripadnike rezervne sestave. V bistvu je I. odred s koncem spopadov v Sloveniji in demobilizacijo enote pomenil praktično konec obstoja te enote. Velika večina pripadnikov se tudi ni odločila za profesionalno pot vojaka ali častnika v specialni brigadi MORiS, saj so bile zamisli in sama izvedba pridobivanja kadra ter delo enote kot takšne izven okvirjev in pričakovanj pripadnikov nekdanje rezerve.⁴⁷ Poleg tega takrat ni bilo povsem jasno, kako bo urejen status tistih, ki bi se odločili za priključitev profesionalni sestavi brigade, kar je bilo z gledišča sicer že tedaj zaposlenih rezervistov pomemben odločilni moment. Kljub temu da formalnih vaj za pripadnike vodov znotraj I. odreda ni več bilo, so se stiki med nekdanjimi vojaki ohranili. Veliko se jih še danes sreča na neformalnih sestankih enkrat letno, se med seboj pogovorijo in izmenjajo novice in informacije o posameznikih.

Zaključimo sestavek z mislijo nekdanjega poveljnika voda vojaške policije Andreja Kutnarja: »V brigadi MORiS je obstajala filozofija, ki je bila drugačna od ostale TO in prav ta drugačnost je tisto, kar je MORiS združevalo. TO je bila nadaljevanje starega, medtem ko je bil MORiS, v katerem so sicer bili tudi kadri od prej, odprt za novo filozofijo. Na žalost se je z razvojem dogodkov ta filozofija izgubila. MORiS sicer ni bil številčen, a je bil učinkovit proti številčnejšim. V MORiS-u je bil prisoten sistem ROMB-a, začnemo iz nič in širimo znanje do točke, ko pridemo na neko široko znanje in nato sledi zoževanje v špico, v specialno dejavnost. To pomeni, da v MORiS-u ni mogel nekdo postati poveljnik skupine, oddelka, voda, čete samo na podlagi diplome. Vsi so začeli vojaško strokovno usposabljanje od začetka.«⁴⁸

⁴⁶ Predvidene so bile različne športne aktivnosti v vojaških objektih za vse pripadnike rezervne sestave vsaj dvakrat tedensko. Ob tem so bili pripravljene tudi posebni programi specialističnih usposabljanj za posamezne vode, njihove poveljnike in poveljnike odreda ter štaba enote. V: Intervju z Zvonekom Žagarjem, Ljubljana, 29. 5. 2008.

⁴⁷ Usposabljanja so bila v marsičem podobna naporom in obremenitvam zahodnih specialnih sil, ki praviloma temeljijo na izgradnji »novih« osebnosti, kar je bilo nemogoče pričakovati od pripadnikov nekdanje rezervne sestave, glede na njihovo starost, socialni status in izobrazbo. V: Intervju z Markom Krautbergerjem, Ljubljana, 29. 5. 2008.

⁴⁸ Po koncu spopadov v Sloveniji je Andreju Kutnerju Krkovič ponudil prevzem odreda za hitre intervencije v Kočevski Reki. V istem času mu je Slapar ponudil, da bi v Ljubljani, kjer je Kutnar stanoval, ustanovil posebno enoto, ki bi bila neposredno pod njegovim poveljstvom. Odločil se je za drugo, saj je bilo delovno mesto v Ljubljani. Iz te enote je nastal sedanji 17. bataljon vojaške policije. Pri ustanavljanju omenjene enote je začel iz točke nič. Enota je bila ustanovljena do velikosti voda, narejen je bil program usposabljanja in uvedena prva dokumentacija v slovenski vojski o nekem usposabljanju. V to enoto je poskušal uvesti filozofijo MORiS-a, a ni bilo uspeha. Vpliv TO je bil premočan. S svojimi idejami je bil osamljen. Še vedno je bila prisotna filozofija JLA. Ker so šle stvari v nasprotno smer od njegovih zamisli, je enoto zapustil. Do leta 2000 Kutnar ni bil v vojski. Tega leta ga je Krkovič angažiral

Zaključek

Kadar raziskujemo vojaško institucijo, je že zaradi narave njenega oblikovanja, delovanja in strukture težko govoriti o revolucionarnih spremembah ali o popolnih diskontinuitetah. Zgolj prenos znanj, veščin, vedenja, vrednot in tradicij omogoča spreminjanje vojaških sistemov in njegovih sestavnih delov - vojaških enot. Del vsega tega je mogoče zaslediti tudi pri nastanku najprej specialne brigade in nato 1. specialne brigade MORIS. Izhodišča v smislu prej omenjenega večinskega znanja pa tudi vojaške profesionalnosti pa so si protagonisti pridobili že pred tem, v času obstoja Zaščitne brigade. V tem ni nič nenavadnega in še manj obsojanja vrednega, saj je bila ta enota v vsem bistveno drugačna od vseh ostalih enot tedanje TO še socialistične republike Slovenije. Razlogov ni smiselno ponavljati, velja pa poudariti misel o domoljubnosti vseh pripadnikov te enote. Sprememba družbeno politične ureditve je posegla v sam smisel in tudi cilje te enote, zato je bilo pričakovati ne samo nelagodje, temveč resen razmislek o lojalnosti te enote prvemu demokratičnemu izvoljenemu slovenskemu političnemu vodstvu. In vendar je pripadnost sicer novi domovini in naciji postala popolnoma prevladujoč motiv, ki je mnoge pripadnike nekdanje Zaščitne brigade mobiliziral za priprave in nato spopad z novim nasprotnikom - JLA. Prav njihova strokovnost pa je bilo tisto izhodišče, na katerem je sploh bilo mogoče graditi novo enoto za okoliščine in namene. Vsa usposabljanja, pa postroj, mirnodobne naloge in nato naloge v času vojne so pripadniki sedaj brigade izpeljali na ravni vojaškega profesionalizma, pri čemer ne smemo zanemariti dejstva, da so vsi bili uspešni na svojih poklicnih poteh in bili pomemben del svojih družin. Takšni rezultati so mogoči samo ob predpostavki izjemno pravilno izbranih posameznikov ter strokovno neoporečnega vodstva. Zaradi tesnega sodelovanja, poznavanja, medsebojnega spoštovanja pa to ni bila zgolj samo ena nova enota, to je bila vzorna enota, pripravljena na vse izzive. Žal po koncu vojne tega človeškega kapitala ni bilo mogoče povsem preslikati v razmere de facto oblikovanja 1. specialne brigade MORIS. Razlogi so različni, ocenjujemo pa lahko, da so bila pričakovanja vodstva prevelika oziroma je bil koncept, ki bi najverjetneje že tedaj moral temeljiti izključno na poklicnih pripadnikih, prezahteven za rezervno strukturo. Pa vendar so bili s tem položeni temelji za poznejše oblikovanje sicer manjše, a morda najbolj posebne enote Slovenske vojske - Odreda za specialno delovanje.

za sodelovanje v ekipi, ki bi sestavila program približevanja NATU. Kljub trudu in dolgotrajnemu delu rezultati niso bili realizirani. V: Intervju z Andrejem Kutnarjem, Ljubljana, 27. 5. 2008.

Vladimir Prebilič, Dunja Dobaja

**BETWEEN CONTINUITY AND DISCONTINUITY: THE ROLE OF THE 30TH
DEVELOPMENT GROUP AND SPECIAL BRIGADE IN THE DEFENCE OF THE
REPUBLIC OF SLOVENIA IN 1991**

S U M M A R Y

Due to the nature of their formation, operation and structure, military institutions are in many aspects subject to continuity. This, however, was not so in the case of the MORiS Brigade. Knowledge, skills and expertise are also evident from the establishment of what was initially a special brigade and then the 1st MORiS Special Brigade. Its members had acquired the foundations in the sense of skills as well as military professionalism earlier, in the Security Brigade. This was a specific unit with a different structure, manner of operation, staffing, armament and equipment than the other Territorial Defence units in Slovenia. That is nothing unusual, as this unit differed radically in all aspects from every other Territorial Defence unit in what was then still the socialist Republic of Slovenia. As it happened, the MORiS Brigade had a different »philosophy« than the rest of the Territorial Defence. This dissimilarity was what brought MORiS together. While the Territorial Defence represented the continuation of the old, the MORiS Brigade, which admittedly included the old staff, was open for a new »philosophy«, ready to start from scratch and develop its broad expertise to the point where it could narrow it down to a specialist activity. The MORiS Brigade was fuelled by patriotism, apparent in all its members. However, the change of the political regime had an impact on the very meaning and goals of this unit, therefore not only discomfort was to be expected but also a serious reflection on the loyalty of this unit to the democratically elected Slovenian political leadership. The adherence to the new state authorities became a completely dominant motive, mobilising many members of what had formerly been the Security Brigade for the preparations and then the conflict with the new opponent: the Yugoslav People's Army. The expertise of these members was the foundation that a new unit for the emerging circumstances and purposes could be built on. The members of this brigade carried out all of the training, peacetime missions and then also wartime missions with a highlevel military professionalism. The results achieved by the MORiS Brigade were only possible on the condition of the precise selection of its staff and professionally flawless leadership. Due to the close cooperation, familiarity and mutual respect this was not only a new unit, but a model military unit ready to face any military challenge. It was unfortunate that after the conclusion of the military conflict with the Yugoslav People's Army (the so-called TenDay War) this human capital could not be applied to the circumstances of the actual formation of the 1st MORiS Special Brigade. The reasons were different, but we can estimate that the expectations of the leadership were too great or that the concept, which should have been based on professional members exclusively already at that time, was too demanding for reserve structures. However, the foundations were established for the subsequent formation of what was a smaller but perhaps the most special unit of the Slovenian Army - the Special Operations Detachment.

1.01
Prejeto: 11. 3. 2015

UDK: 355.48/.49 (497.4Gornja Radgona)"1991"

Rok Filipčič*

Gornja Radgona - slovenski Vukovar? Bojni dogodki med obrambno vojno leta 1991 v Gornji Radgoni

IZVLEČEK

Pričujoči prispevek govori o bojnih dogodkih v Gornji Radgoni v zgodnjem poletju leta 1991, ki sodijo v okvir zaščite plebiscitarne odločitve slovenskega naroda decembra 1990. Poudarek je predvsem na delovanju Teritorialne obrambe in Jugoslovanske ljudske armade, omenjene pa so tudi nekatere aktivnosti takratne slovenske milice. V prispevku so na kratko opisani tudi dogodki, ki so pripeljali do vojaškega spopada na ozemlju Slovenije. Prispevek je pisan večinoma na osnovi pričevanj, ki so jih zbirali pristojni organi za potrebe sodnega postopka proti častniku Jugoslovanske ljudske armade, ki je deloval na območju Gornje Radgone. Kot omenja ena izmed prič v postopku, častnik Teritorialne obrambe, je bilo veliko ukazov po liniji poveljevanja izdanih ustno, zato so omenjena pričevanja še toliko bolj pomembna. Spomin posameznika pa žal z leti blede, hkrati pa vsak posameznik določene dogodke, v katerih je bil udeležen, dojema z njemu lastnim zornim kotom, zato so v omenjenih pričevanjih določene razlike. Za sam prispevek pomembnejša odstopanja v pričevanjih so omenjena bodisi v glavnem tekstu bodisi v opombah.

Autor v prispevku nima namena odgovoriti na vprašanje, ali je v Gornji Radgoni prišlo do vojnega zločina ali ne.

Ključne besede: Republika Slovenija, leto 1991, obrambna vojna, Jugoslovanska ljudska armada, Teritorialna obramba, Gornja Radgona.

ABSTRACT

GORNJA RADGONA - SLOVENIAN VUKOVAR?
WARTIME EVENTS IN GORNJA RADGONA DURING THE WAR FOR THE DE-
FENCE OF THE SLOVENIAN INDEPENDENCE

The following contribution discusses the wartime events in Gornja Radgona in the early summer of 1991, belonging to the framework of securing the plebiscitary decision of the Slovenian

* Univ. dipl. zgodovinar, kustos, Vojaški muzej Slovenske vojske, Engelsova 15, SI-2111 Maribor; rok.filipcic@mors.si

nation of December 1990. The emphasis lies especially on the operations of the Territorial Defence and Yugoslav People's Army, while certain activities of what was then the Slovenian militia are also mentioned. The contribution also briefly outlines the events leading to the military conflict in the Slovenian territory. The article is mostly based on testimonies collected by the competent bodies in charge of the judicial proceedings against the Yugoslav People's Army officer operating in the area of Gornja Radgona. As stated by one of the witnesses in the proceedings, a Territorial Defence officer, many orders were passed down the chain of command orally, therefore the aforementioned testimonies are all the more important. Unfortunately, people's memories fade with years. Furthermore, every individual sees the events he takes part in from his own viewpoint, which is why the testimonies also contain certain differences. Deviations in the testimonies, more relevant for this article, are mentioned in the text or in the footnotes.

The author of the contribution does not attempt to answer the question whether war crimes have been committed in Gornja Radgona or not.

Keywords: Republic of Slovenia, 1991, defence war, Yugoslav People's Army, Territorial Defence, Gornja Radgona

S smrtjo Josipa Broza - Tita se je pokazalo, da je bil Tito najpomembnejši združevalni element v Jugoslaviji. Leta po njegovi smrti so minevala v krizi federacije, ki se je stopnjevala v drugi polovici 80. let 20. stoletja, svoj vrh pa je dosegla v začetku naslednjega desetletja. Izoblikovala sta se dva koncepta izhoda iz krize, srbski in slovenski. Slednji je predvideval močan položaj republik nasproti federaciji ter demokratizacijo političnega sistema. Slovenska intelektualna opozicija je leta 1987 v 57. številki Nove revije objavila Prispevke za slovenski nacionalni program, v katerih je zahtevala samoodločbo slovenskega naroda, državno suverenost, parlamentarizem, večstrankarstvo, demokracijo, slovensko vojsko, ponovno opredelitev pravnega razmerja med Slovenijo in Jugoslavijo ter suverenost opredelila kot pogoj za preraščanje naroda v nacijo. 27. septembra 1989 so bili sprejeti ustavni amandmaji k tedanji slovenski ustavi, ki jih je razglasil predsednik slovenske skupščine Miran Potrč, in ki so med drugim opredeljevali pravico do samoodločbe kot trajno, celovito in neodtujljivo pravico slovenskega naroda, ki vključuje tudi pravico do odcepitve in združitve. Amandmaji so določali, da je za uvedbo izrednih razmer v Sloveniji in za sprejetje izrednih ukrepov, s katerimi se začasno omejuje ustavne pravice in svoboščine, potrebno soglasje slovenske skupščine; predvidevali so tudi zaščitne ukrepe slovenske skupščine ob morebitnem posegu federacije v ustavni položaj in pravice Slovenije ter jamčili svobodo političnega združevanja.¹ Prve slovenske opozicijske stranke, tedaj imenovane še zveze, so nastale konec 80. let 20. stoletja. Na prvih demokratičnih volitvah po 2. svetovni vojni, spomladi 1990, je večino v tedaj tridomni slovenski

¹ Uradni list SRS, 2. 10. 1989, str. 1761-1776. Zdravljica je 27. septembra 1989 postala slovenska himna.

skupščini dosegel Demos, koalicija opozicijskih strank, Milan Kučan pa je bil izvoljen za predsednika predsedstva Slovenije.

V jugoslovanskem politično-vojaškem vrhu je napoved večstrankarskih volitev v Sloveniji, še bolj pa volilna zmaga opozicijskih strank, vzbudila strah pred razpadom Jugoslavije, zato so bili izvedeni določeni ukrepi, ki bi preprečili nakazane dogodke. 15. maja 1990, v času, ko konstitutivna seja nove slovenske skupščine še ni bila izpeljana in posledično nova slovenska vlada še ni bila izvoljena, kar je pomenilo, da v Sloveniji obstajalo nekakšno brezvladje, je Republiški štab Teritorialne obrambe izdal ukaz št. SZ 625/1-90, na osnovi katerega je bilo treba vse orožje, strelivo in minkoeksplozivna sredstva Teritorialne obrambe, ki je bilo hranjeno izven objektov Jugoslovanske ljudske armade², predati v armadna skladišča. Kot razlog za premestitev orožja je bila navedena nevarnost, da bi iz nezavarovanih skladišč orožje pokradli Albanci in ga uporabili za uresničitev svojih separatističnih teženj na Kosovu.³ Odgovor na omenjeni ukaz in posledičen odvzem orožja večini enot in štabom Teritorialne obrambe je bila ustanovitev Manevrske strukture Narodne zaščite⁴, katere namen je bil zavarovanje ukrepov, ki so se sprejemali v smeri nastajajoče slovenske države. MSNZ je uradno začela delovati 29. avgusta 1990, ko je republiški sekretar za notranje zadeve imenoval rezervnega kapetana I. st. Toneta Krkoviča za načelnika (manevrske strukture) Narodne zaščite.⁵ Pokrajinskemu štabu MSNZ Vzhodnoštajerske pokrajine je načeloval Marjan Fekonja.

Slovenska skupščina je 27. in 28. septembra 1990 sprejela sveženj ustavnih dopolnil, s katerimi je odpravila veljavnost zveznih dokumentov, ki so bili v nasprotju s slovensko ustavo. To je med drugim pomenilo, da sta bila poslej služenje vojaškega roka slovenskih vojaških obveznikov in slovenska Teritorialna obramba⁶ izključno v pristojnosti Slovenije. 28. septembra 1990 je vodenje slovenske TO prevzelo pro-slovensko usmerjeno vodstvo, ki ga je vodil vršilec dolžnosti načelnika republiškega štaba TO, major Janez Slapar. Novo vodstvo Teritorialne obrambe je nadaljevalo z reorganizacijo Teritorialne obrambe, ki jo je začrtalo še staro, projugoslovansko vodstvo. Tako je bilo 4. oktobra 1990 dotedanjih 13 pokrajin Teritorialne obrambe preoblikovanih v sedem: Dolenjska pokrajina TO, Gorenjska pokrajina TO, Južno-primorska pokrajina TO, Ljubljanska pokrajina TO, Severnoprimska pokrajina TO, Vzhodnoštajerska pokrajina TO in Zahodnoštajerska pokrajina TO. Imenovani pa so bili tudi novi poveljniki pokrajin. Z vsemi temi vojaško-političnimi ukrepi so prenehali razlogi za obstoj MSNZ, ki je bila razpuščena.

² V nadaljevanju JLA.

³ Vojaški muzej Slovenske vojske (VMSV), zbirka arhivalij (dalje ZA), fond Obrambna vojna 1991 (dalje OV 1991), t. e. 10, ustna izjava Petra Zupana, 10. 11. 2010.

⁴ V nadaljevanju MSNZ. Več o tem Albin Mikulič: Uporniki z razlogom. Manevrska struktura narodne zaščite. Ljubljana 2005; Prikrita modra mreža: organi za notranje zadeve Republike Slovenije v projektu MSNZ leta 1990. Ljubljana 2010.

⁵ Tomaž Kladnik: Teritorialna obramba v obrambi suverenosti Republike Slovenije. V: Vojaška obramba Slovenije 1990 - 1991. Ljubljana 2011, str. 8.

⁶ V nadaljevanju TO.

Vzhodnoštajersko pokrajino, ki je nastala z združitvijo dotedanjih Vzhodnoštajerske in Pomurske pokrajine TO, je sestavljalo 11 občinskih štabov TO: OŠTO Gornja Radgona, OŠTO Lenart, OŠTO Lendava, OŠTO Ljutomer, OŠTO Maribor, OŠTO Murska Sobota, OŠTO Ormož, OŠTO Pesnica, OŠTO Ptuj, OŠTO Ruše in OŠTO Slovenska Bistrica, poveljeval pa ji je podpolkovnik Vladimir Milošević. Poleg same reorganizacije se je poveljstvo pokrajine ukvarjalo tudi z varovanjem orožja in vojaških evidenc pred Jugoslovansko armado, ki je zahtevala njihovo izročitev. Oboje so z lokacij TO in Upravnih organov za ljudsko obrambo razpršili na različne varne lokacije. V prvi polovici leta 1991 je bilo težišče delovanja v Vzhodnoštajerski pokrajini TO v izboljšavi materialne oskrbe in bojnem usposabljanju. Enote TO so prejele tudi nekaj novega orožja, ki ga do tedaj niso poznale.

Spomladi 1991 je prišlo do nove reorganizacije TO. Ukinjeni so bili dotedanji občinski štabi, nastali pa so novi območni štabi, ki so uradno začeli delovati 1. junija. Na območju Vzhodnoštajerske pokrajine TO je nastalo pet območnih štabov: 71. Obm. ŠTO Maribor, 73. Obm. ŠTO Ljutomer, 75. Obm. ŠTO Murska Sobota, 77. Obm. ŠTO Ptuj in 79. Obm. ŠTO Slovenska Bistrica.⁷ Posamezniki so v svojih analizah izrazili mnenje, da reorganizacija v času, ko se je že nakazovala možnost oboroženega spopada v Sloveniji, ni bila na mestu. Tako je denimo v Gornji Radgoni reorganizacija pripeljala do situacije, da so večji del dolžnosti v 73. Obm. ŠTO, ki je prevzel poveljstvo tudi nad območjem nekdanjega občinskega štaba Gornja Radgona, zasedli kadri iz drugih okolij, ki niso v popolnosti poznali terena in ljudi na omenjenem območju.⁸ Na območju Gornje Radgone so bile po reorganizaciji naslednje enote: 1. jurišni odred, 2. jurišni odred, pontonirski vod, protidiverzantski vod, pehotna učna četa, 1. diverzantski vod in 2. diverzantski vod.⁹

Za zavarovanje priprav na sprejem osamosvojitvenih sklepov je Predsedstvo Republike Slovenije 15. maja 1991 sprejelo smernice, na osnovi katerih sta Republiški sekretariat za ljudsko obrambo in Republiški štab TO izdelala konkretne načrte, ki so bili posredovani poveljstvom posameznih pokrajin. V Vzhodnoštajerski pokrajini naj bi med 23. in 25. junijem prišlo do vpoklica nekaterih enot. Sprva manjše enote za zavarovanje določenih objektov, nato moštvo za usposabljanje in obrambo Učnega centra Pekre, nato pa postopno še preostalo sestavo TO na območju pokrajine. Že 19. junija so bile napotene na enotedensko usposabljanje enote za posebne namene; 23. junija so bili mobilizirani štabi in prištabne enote, nato pa še enote za zavarovanje objektov posebnega pomena po načrtu B-2, dan kasneje enote za vzpo-

⁷ Poveljniki Območnih štabov so bili (v enakem vrstnem redu, kot so v tekstu naštetih štabi): major Franc Rudolf, major Ljubo Dražnik, major Edvard Mihalič, stotnik 1. st. Miran Fišer, major Marijan Strehar. Več o Vzhodnoštajerski pokrajini TO, reorganizacijah in nalogah pred samo vojno Mladen Horvat: Vzhodnoštajerska pokrajina. V: Vojaška obramba Slovenije 1990-1991. Ljubljana 2011 (dalje Horvat, Vzhodnoštajerska pokrajina).

⁸ Zdravko Stolnik: Gornja Radgona - uporno mesto. V: Vojaška zgodovina, 2001, št. 2/01(4), str. 91.

⁹ Ljubo Dražnik: Oborožen boj na območju 73. Obm. ŠTO Ljutomer v vojni 1991 (dalje Dražnik, Oborožen boj). V: Slovenska vojska, 1997, št. 124, str. 9.

stavljanje in zavarovanje sprejemnih centrov ter enote za posredovanje, če bi JLA zasedla mejne prehode, 25. junija pa še enote za zavarovanje carinskih objektov in Letališče Maribor.¹⁰

Slovensko vojaško vodstvo je ocenjevalo, da bodo glavna tarča morebitnega posredovanja JLA mejni prehodi Republike Slovenije s sosednjimi državami, kar se je konec junija uresničilo. V ta namen je bil pripravljen načrt s kodnim nazivom Kamen, in sicer v štirih fazah. Prva faza je predvidevala zaostritev odnosov z JLA, kar bi pomenilo povečano obveščevalno dejavnost, slovenska milica bi okrepila svoje enote na zahodni meji, nekatere enote TO bi bile premeščene na območja v bližini meje. Druga faza je bila pripravljena za primer, ko bi JLA zasedla območja mejnih prehodov; v državi bi bili vzpostavljeni alternativni prehodi, ki bi jih varovala TO. Tretja faza bi se začela izvajati v primeru nasilnega zavzetja mejnih prehodov s strani JLA; sledila bi objava izrednih razmer, enote TO bi s silo prevzele nadzor nad mejami. Četrta faza načrta Kamen je predvidevala odhod JLA z meje, sledil bi prevzem mejnih stražnic s strani TO, slovenska milica bi prevzela nadzor nad mejnimi prehodi, enote TO pa bi varovale mejno območje s Hrvaško.¹¹

25. junija 1991 je skupščina Republike Slovenije sprejela Temeljno ustavno listino o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije. Za prihodnji dan, 26. junij, je bila napovedana slovesna razglasitev samostojnost in neodvisnost države Slovenije.

Jugoslovansko politično in vojaško vodstvo v tistih zgodnje poletnih dneh ni mirovalo. Na vsak način je skušalo preprečiti Sloveniji, da bi stopila na pot samostojne države. JLA je imela načrt obrambe Jugoslavije na severozahodnih mejah, za primer napada na državo iz zahoda in na hitro pripravljen načrt zasedbe državnih meja in kontrolnih točk na južni slovenski meji ob razglasitvi njene samostojnosti. Načrt je bil pripravljen v Beogradu, tako da so ga korpusna in brigadna poveljstva zgolj izpolnjevala in jih posredovala podrejenim poveljstvom.¹² Na ozemlju Slovenije se je v tistem času nahajalo med 15 in 20 tisoč pripadnikov JLA. Štajersko je pokrival 31. korpus JLA s poveljstvom v Mariboru. Sestavljale so ga enote: bataljon za zveze (Maribor), bataljon vojaške policije (Maribor), diverzantski odred (Maribor), motorizirana brigada »A« formacije¹³ (Maribor), motorizirana brigada »R« formacije (Celje), motorizirana brigada »R« formacije (Novo mesto), mešani artilerijski polk »R« formacije (Maribor), mešani protioklepni polk »B« formacije (Ptuj), lahki polk protizračne obrambe »R« formacije (Ptuj), inženirski polk »R« formacije (Celje), prednji protioklepni bateriji »R« formacije (Celje, Slovenska Bistrica), mejni odseki v Dravogradu, Mariboru in Murski Soboti. Pod neposrednim poveljstvom 5. vojaškega območja je bila mešana artilerijska brigada »R« formacije v Slovenski

¹⁰ Horvat, Vzhodnoštajerska pokrajina, str. 403.

¹¹ Marjan Grabnar: Načrt Kamen - 10 let pozneje. V: Vojaška zgodovina, 2001, št. 1/01 (3), str. 30-31.

¹² Alojz Šteiner: Značilnosti bojnega delovanja TO v Vzhodnoštajerski pokrajini v vojni leta 1991. V: Vojaška zgodovina, 2001, št. 2/01 (4), str. 73.

¹³ Enota »A« formacije je imela stalno od 60-75 % bojne sestave, enota »B« formacije 30-60 %, enota »R« formacije pa 10-30% bojne sestave.

Bistrici. V Gornji Radgoni je bil radarski center bataljona zračnega opazovanja, ki je bil podrejen 5. korpusu vojaškega letalstva in protizračni obrambi.¹⁴ V Varaždinu je bil sedež 32. korpusa JLA, katerega enote so bile aktivne na območju Vzhodnoštajerske pokrajine TO. Razmejitev območij delovanja med mariborskim in varaždinskim korpusom je potekala po črti Ormož - Gornja Radgona.

26. in 27. junija 1991 je poveljnik 32. korpusa JLA (sedež je imel v Varaždinu) izdal povelja enotam 32. mehanizirane brigade za prodor proti slovenski Štajerski, da bi le-te preprečile po njegovem mnenju neustavno vzpostavitev mejnih prehodov na meji med Slovenjo in Hrvaško. V tistem času je bila mehanizirana četa osnovna taktična enota v JLA, namenjena za napadalne in obrambne naloge. Četa je lahko delovala kot samostojna enota ali pa kot del brigade. V primeru samostojnega delovanja so bili mehanizirani četi lahko dodani tankovski vod, baterija artilerije, vod protiklepne artilerije ...¹⁵

Ena mehanizirana četa 32. mehanizirane brigade iz Varaždina brez enega mehaniziranega voda je dobila nalogo prodreti v rajon vasi Gruškovje. Premik čete naj bi se izvedel v smeri Varaždin - Ivanec - Lepoglava - Bednja - Trakoščan - Gruškovje. Enota je imela zaukazan odhod 27. junija ob 10. uri. Druga mehanizirana četa 1. oklepne bataljona 32. mehanizirane brigade je dobila nalogo prodreti do Gornje Radgone in zasesti tamkajšnji mejni prehod. Z izvedbo naloge naj bi pričela 27. junija ob 9. uri v smeri Varaždin - Vratno - Ormož - Ljutomer - Radenci, kjer bi jih pričakal kapetan 1. st. Milić iz poveljstva obmejnega bataljona, ki bi jih seznanil z nalogami v zvezi s prodorom proti Gornji Radgoni in Gederovcem. V povelju s številko 43-411 je bilo poudarjeno zapisano, da pripadniki JLA ne smejo prvi odpreti ognja.¹⁶ Dopoldan 26. junija je bil v 32. mehanizirani brigadi izveden nadzor in celotno moštvo ter vsa tehnika so bili pripravljene na izvedbo naloge, ki jo je brigada prejela. Izvedeno je bilo tudi izvidovanje v smeri izvedbe naloge z namenom dobiti podatke o številu pripadnikov TO in slovenske milice v omenjenih smereh, toda očitno je bilo zbranih premalo podatkov, saj pripadniki JLA v premiku iz Varaždina niso bili obveščeni o cestnih blokadah, ki so jih nato čakale v Sloveniji. Poleg tega so v poveljstvu korpusa budno nadzirali vse, kar se je dogajalo v njihovi coni odgovornosti. Tako se je ob 13. uri začel vpoklic rezervnega sestava hrvaške milice v Čakovcu in Varaždinu, ob 14.20 so opazili premik specialne enote hrvaške milice, ki je štela približno 60 pripadnikov, iz Čakovca preko Varaždina proti Zagrebu, v vasi Klokočevac pri Bjelovarju pa so bile formirane štiri protiklepne skupine neznane moči.¹⁷

Koloni, ki je bila napotena proti Gornji Radgoni, je poveljeval polkovnik Berislav

¹⁴ Janez J. Švajncer: *Obranili domovino*. Ljubljana 1993 (dalje Švajncer, *Obranili domovino*), str. 21-22.

¹⁵ Pravilo mehanizirane čete, vod, odeljenje. Beograd 1978 (dalje Pravilo), str. 13.

¹⁶ Arhiv Okrožnega sodišča v Murski Soboti (Arhiv OS MS), Komanda 32. korpusa Komandi 32. mbr, Naređenje OP BR. 1, št. 43-411, 26. 6. 1991; Arhiv OS MS, Komanda 32. korpusa Komandi 32. mbr, Naređenje za prepotčinjavanje, št. 43-417, 27. 6. 1991.

¹⁷ Arhiv OS MS, Komanda 32. korpusa Komandi 5. vojne oblasti, dnevni izveštaj, št. 43-415, 26. 6. 1991.

Popov, poveljnik 32. mehanizirane brigade. Kolona je bila razdeljena na dva dela, prvemu je poveljeval kapetan Petkovič, drugemu pa podporočnik Nestorov.¹⁸ Vojakom so povedali, da gredo na mejo z Avstrijo varovat interese Jugoslavije pred zunanjo nevarnostjo.¹⁹ Ob 10.15 je kolona prispela do mostu čez Dravo v Ormožu, kjer jo je pričakala cestna blokada, sestavljena iz delovnih strojev in tovornih vozil, ki so bila minirana. Ker blokade niso mogli prebiti, je poveljstvo varaždinskega korpusa izdalo ukaz, da polkovnik Popov skupaj s tankovskim vodom odide v Ormož in osebno prevzame poveljstvo nad kolono ter prebije blokado.²⁰ Blokada je branil protidiverzantski vod TO pod poveljstvom stotnika Ivana Kuhariča. Vod je bil vpoklican 24. junija, na ormoški most pa so ga poslali 27. junija ob štirih zjutraj. Ob blokadi so sledila pogajanja, na katerih sta jugoslovansko stran predstavljala polkovnik Popov ter major JLA, slovensko pa stotnik Kuharič ter komandir ormoške postaje milice Jurij Ferme. Mesto pogajanja so nekajkrat preletela letala in helikopterji JLA. Slovenska stran je dobila ukaz, da za nobeno ceno kolone JLA ne sme spustiti naprej, kar je prispevalo k neuspehu pogajanj. Pogajalci so se srečali še enkrat, nato pa je sledil poskus fizične odstranitve blokade s pomočjo tanka, ki je bil opremljen s plugom. Ukaz o uporabi orožja na slovenski strani je 7. PŠTO posredoval dežurnemu miličniku na postaji milice Ormož, od tam ga je prejel komandir Ferme, ta pa ga je posredoval poveljujočemu enoti TO v blokadi. Razlog za uporabo zvez slovenske milice je bil v tem, da so pripadniki TO v blokadi imeli težave s sredstvi zvez. Ko je tank pričel prebijati blokado na mostu, so pripadniki TO na prvi tank v koloni izstrelili nekaj izstrelkov iz protioklepnega orožja, a so bili pri tem neuspešni. Sledilo je medsebojno obstreljevanje s pehotnim orožjem. Tank se je umaknil z mostu, pripadniki JLA pa so zagrozili z uporabo težkega orožja. Tudi ta grožnja ni prispevala k sprostitev blokade, zato so nekaj pred 14. uro začeli z napadom, sprva na blokado, nato pa še na položaje pripadnikov TO in slovenske milice. Ti so izvedli premik iz izpostavljenih položajev v zaklon ter odgovorili s strelnim orožjem. Pehota JLA je v večini zapustila oklepne transporterje ter se razmestila ob rečnem nasipu, kar je bilo v soglasju s smernicami delovanja mehanizirane čete JLA, po katerih vojaki v oklepnikih niso smeli priti v situacijo, ko bi nasprotnik nanje streljal s protioklepnim orožjem. V takem primeru

¹⁸ Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Davor Ratković, št. II Kr 80/91, 5. 7. 1991.

¹⁹ Arhiv OS MS, Zapisnik o ispitivanju svjedoka Ivica Vrkljan, št. Kir-65/13-2, 1. 2. 2013.

²⁰ Arhiv OS MS, Dnevni izvještaj komande 32. korpusa komandi 5. vojne oblasti, št. 43-420, 27. 6. 1991; Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju obdolženca Berislava Popova, št. Pom. Ik. 2. Po. 2.28/2012, 3. 7. 2012. O sami sestavi kolone je moč zaslediti različne podatke. Voznik enega izmed oklepnikov Davor Ratković je na razgovoru na Upravi za notranje zadeve Murska Sobota 4. 7. 1991 izjavil, da so kolono sestavljali trije osebni avtomobili vojaške policije, vozilo za zveze kampanjola, 12 oklepnih transporterjev, pet do šest tovornjakov, natovorjenih s strelivom, hrano, oblačili in rezervnimi deli, tovornjak ruske izdelave, na katerem je bila priročna delavnica, tank za izvleko, borbeni tank ter oklepni transporter BTR, v katerem se je peljal polkovnik Popov. V kazenski ovadbi zoper polkovnika Popova so omenjeni štirje tanki, 12 oklepnih transporterjev, sedem tovornjakov ter terenskih vozil. Ljubo Dražnik v prispevku Delovanje Teritorialne obrambe na območju Ljutomerja, Ormoža in Gornje Radgone v vojni 1991 omenja 5 tankov in 10 oklepnih transporterjev. Tomaž Habulin v diplomskem delu z naslovom Aktivnosti pomurske milice v vojni za Slovenijo omenja štiri tanke (en izmed njih opremljen z odzivno desko), 12 borbenih vozil, več terenskih vozil in sedem tovornih vozil.

se pehota izkrca iz oklepnih transporterjev in sodeluje v spopadu peš.²¹ Med spopadom je bil lažje ranjen stotnik Kuharič, poškodovani pa so bili tudi ormoški grad ter še nekateri objekti. Popoldne se je situacija nekoliko umirila. Pripadniki JLA so ponovno skušali odstraniti blokado, pri čemer je bil ranjen zastavnik 1. razreda Jovica Pešić, ki so ga odpeljali v bolnišnico. Proti večeru so pripadniki JLA prejeli ukaz, da se morajo vrniti v transporterje in kolona se je vrnila na svoje izhodišče v varaždinsko vojašnico, nato pa se nekoliko preoblikovana preko Čakovca ponovno napotila proti Sloveniji.²² Mehanizirana četa in tankovski vod, ki ju je sestavljalo devet oklepnih transporterjev BVP M-80A, trije tanki T-55, trije tovornjaki TAM 5000, sanitetno tovorno vozilo TAM 110, tovorno vozilo ZIL, 1 MKŠK, 1 tovorno vozilo ACV ter sanitetni pintzgauer²³ sta slovensko-hrvaško mejo JLA prestopila pri Štrigovi, od tam pa sta pot nadaljevala mimo blokade pri Razkrižju, nato zavila na makadamsko pot ter po njej mimo Hrastja in Krapja brez uporabe orožja prispela ob 00.30 do Veržeja, kjer so pripadniki JLA prenočili. 28. junija ob šestih zjutraj so pripadniki JLA nadaljevali s premikom, pri tem jo je neuspešno skušala ustaviti 2. protioklepna skupina pod poveljstvom stotnika Branka Bratkoviča. Po makadamski cesti je kolona JLA preko vasi Bunčani prispela v Staro novo vas, kjer je zavila na regionalno cesto in nadaljevala pot v smeri Radencev. Pri Bunčanih je na kolono izvedla napad protioklepna skupina ljutomerskega diverzantskega voda TO, ki pa kljub dvema izstreljenima minama iz protioklepnega orožja armbrust kolone ni uspela ustaviti. Cestna blokada pri Vučji vasi koloni ni predstavljala resne ovire, v naselju Hrastje-Mota pa so ob 7.47 pripadniki JLA cestno blokado, v kateri so bili tovornjaki in traktor, uničili s topovskimi in mitralješkimi izstrelki ter pehotnim orožjem. Pri tem so bili poškodovani tudi okoliški objekti. Pripadniki JLA so ob 8.21 v Radencih na mostu preko Boračevskega potoka naleteli na novo blokado, ki so jo premagali s pomočjo orožja in tanka za izvleko, na enak način pa so prebili tudi blokado ob avtobusni postaji in v križišču z magistralno cesto Murska Sobota - Maribor. Ob prebijanju opisanih blokad je bilo poškodovanih oz. uničenih večje število tovornjakov in drugih vozil, topovski izstrelki pa so poškodovali tudi okoliške stavbe. Po uspešnem preboju vseh blokad se je kolona ob 9.08 ponovno formirala, s tem da se je čelo kolone nahajalo na cesti med Radenci in Šratovci. Na njivah pred ulico Pohorskega bataljona je imel svoje položaje oddelek TO in pripadniki JLA so usmerili ogenj v tisto smer. Eden

²¹ Pravilo, str. 132.

²² Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Davor Ratković, št. II Kr 80/91, 5. 7. 1991; Arhiv OS MS, Komanda 32. korpusa Komandi 5. vojne oblasti, Sumarni izvještaj o poginulima, ranjenima, nestalima i dezerterstvu, št. 43-439, 29. 6. 1991; Horvat, Vzhodnoštajerska pokrajina, str. 410-411; Jurij Ferme: Delovanje milice v občini Ormož v vojni za Slovenijo leta 1991. V: Ormoško območje v vojni za Slovenijo 1991. Ormož 2011, str. 25-26; Švajncer, Obranili domovino, str. 140.

²³ Arhiv OS MS, Komanda 32. mbr Komandi 32. korpusa, Sumarni dnevni izvještaj, št. 137-184, 28. 6. 1991. MKŠK je okrajšava za mala komandno-štabna kola, narejena na osnovi Zastave (Fiata) 1107-JD-V ter namenjena prevozu in vzpostavljanju sredstev zvez; ZIL je tovornjak sovjetske izdelave namenjen servisni dejavnosti; ACV je tovornjak-cisterna slovenskega proizvajalca TAM, namenjen prevozu vode. Vsa omenjena vozila so bila izdelana in uporabljena v JLA v več različicah.

izmed izstrelkov je ranil civilista Alojza Gaubeta, ki je opazoval dogajanje. Omenjeni civilist je za posledicami ran umrl 3. julija 1991 v murskosoboški bolnišnici.²⁴

Pri Radencih so se štirje oklepniki napotili proti mostu čez Muro v Petanjcih, a ga zaradi cestne blokade niso uspeli prečkati, zato so se vrnili v svojo osnovno kolono. Ta akcija je bila po vsej verjetnosti namenjena zasedbi mejnega prehoda Gederovci, kar je tudi predvidel ukaz poveljnika 32. Korpusa generalmajorja Trifunovića.²⁵

V okolici Gornje Radgone sta bila v pričakovanju prodora enot JLA v mesto 27. junija razvrščena dva jurišna odreda TO ob cesti Radenci - Gornja Radgona na odseku od tovarne Avtoradgona do mejnega prehoda z Avstrijo; diverzantski vod na območju Radencev; diverzantski vod pri delavnici kmetijskega kombinata v Hercegovščakih, kjer je blokiral obmejno stražnico; protidiverzantski vod, ki je ostal v rezervi, ter pontonirski vod na območju Hrastje-Mota. Pripadnikov TO, namenjenih obrambi Gornje Radgone, je bilo približno 80, a vsi niso bili na položajih v samem mestu, saj so posamezne skupine imele za nalogo blokirati bližnje obmejne stražnice. Pripadnikom TO je v veliki meri primanjkovalo protioklepnega orožja, ki bi ga ob prodirajoči sili JLA še kako potrebovali. Obrambne položaje so zasedli tudi pripadniki slovenske milice, ki so že ob 8.40 blokirali obmejno stražnico JLA v Gornji Radgoni ter kasneje skupaj s pripadniki TO skrbeli, da se posadka stražnice ni združila s pripadniki JLA v koloni.²⁶

Med približevanjem Gornji Radgoni so pripadniki JLA ob 10.18 med prostori Avtoradgone in cestno-železniškim prehodom s streljanjem in odstranjevanjem ovir premagali dve cestni blokadi. V samem mestu je kolona JLA izbrala smer, ki je pripadniki Teritorialne obrambe niso pričakovali, saj je izbrala ožjo, za prodor tankovskih enot manj primerno cesto.²⁷ V kazenski ovadbi zoper polkovnika Popova piše, da je le-ta med prebijanjem skozi mesto po radijski zvezi ukazal, da se strelja na vse oborožene in sumljive osebe.²⁸ Pripadniki JLA so se tako s streljanjem iz težkega in lahkega orožja prebili do mejnega prehoda, ki so ga dosegli po Partizanski ulici prek Maistrovega trga in po Lackovi ulici, kjer so prebili cestno blokado. Med zavijanjem s Partizanske ulice na Maistrov trg je kolono napadla skupina civilistov, prostovoljcev, ki so delovali kot sestavni del TO, in ki so s strehe bližnje stavbe na kolono zmetali večje število molotovk. Posledica tega napada je bilo pet uničenih tovornjakov in eno terensko vozilo. V enem od tovornjakov je zgorel pripadnik JLA, zastavnik Mustafa Hadžiselimović, okoliščine njegove smrti pa niso povsem znane. Po nekaterih infor-

²⁴ Arhiv OS MS, Kazenska ovadba zoper Popov Berislava, št. 04/0194-91-22/3, 15. 7. 1991; Arhiv OS MS, Komanda 32. mbr Komandi 32. korpusa, Sumarni dnevni izvještaj, št. 137-184, 28. 6. 1991; Dražnik, Oborožen boj, str. 11. Horvat, Vzhodnoštajerska pokrajina, str. 415.

²⁵ VMSV, ZA OV 1991, t. e. 8, Dnevno operativno poročilo 7. PŠTO za 28. 6. 1991, št. SZ-804-03/225 z dne 29. 6. 1991; Arhiv OS MS, Komanda 32. korpusa Komandi 32. mbr, Naredenje za prepotčinjavanje, št. 43-417, 27. 6. 1991.

²⁶ Švajncer, Obranili domovino, str. 161; Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Ljubo Dražnik, št. Kpr. 405/95-17, 11. 11. 1992; Tomislav Habulin: Aktivnosti pomurske milice v vojni za Slovenijo, diplomsko delo. Maribor 2011 (dalje Habulin, Aktivnosti), str. 30-31.

²⁷ Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Franc Balantič, 11. 11. 1992.

²⁸ Arhiv OS MS, Kazenska ovadba zoper Popov Berislava, št. 04/0194-91-22/3, 15. 7. 1991

macijah naj bi bil smrtno zadet že med spopadom v Radencih, po drugih pa naj bi umrl med spopadom v Gornji Radgoni. To tezo so zagovarjali predvsem pripadniki JLA. Med spopadom je bil v vojaškem vozilu med zgoraj omenjenim križiščem in postajo tedanje milice smrtno zadet poročnik JLA Dragan Bubalo, ranjeni pa sta bili tudi civilni osebi, zaposleni v JLA, ter desetar Dejan Božić. V istem času je bil s strelji iz oklepnega transporterja zadet civilist Janez Svetina, ki je v Partizanski ulici fotografiral dogajanje. Rane so bile tako hude, da je na kraju samem umrl.²⁹ Med spopadom se je kolona JLA tako raztegnila, da je zadnji del kolone izgubil stik z njenim čelom. Tako so se prvi oklepniki, ki so dosegli mejni prehod, morali večkrat vrniti v mesto, v središče boja. Prvič, ko sta posadki dveh oklepnih transporterjev dobili ukaz, da se morata vrniti po smrtno zadetega poročnika, nato pa še dvakrat, da so ob zaščiti tanka omogočili varen prihod na območje mejnega prehoda vozilom, ki so zaostala med prodorom.³⁰ Posledica bojnega delovanja pripadnikov JLA med prodorom skozi Gornjo Radgono so bile številne poškodovane stavbe v smeri njihovega prodora, med drugim je bili močno poškodovana stavba mejnega prehoda, ranjena pa sta bila civilista Albin Klobasa in Branko Patik.³¹ Po prihodu pripadnikov JLA na mejni prehod so ti večino oklepnikov razporedili v krožno obrambo na parkirišče ob cesti, ki pelje proti meji ob Muri, en oklepnik pa je bil postavljen na dovoz za parkiriščem.³² Že pred tem se je z mejnega prehoda umaknila posadka slovenske milice, ki je prehod varovala. Mejni prehod Gornja Radgona je bil edini mejni prehod na območju Vzhodnoštajerske pokrajine TO, ki so ga enote JLA uspele zasesti.

Ob 16.45 je ob stavbi osnovne šole v Gornji Radgoni pristal helikopter JLA z oznakami Rdečega križa, da bi odpeljal morebitne mrtve in ranjene v spopadu. Del posadke je bil tudi polkovnik JLA, ki so ga pripadniki milice sprva zadržali, nato pa mu omogočili stik s poveljujočim na mejni stražnici. Dobro pol ure kasneje so pripadniki Postaje milice Gornja Radgona in člani Posebne enote milice dobili ukaz za aretacijo polkovnika, ki so jo izvedli ob 18.00 ter polkovnika odpeljali na skrivno lokacijo na območju Oddelka milice Radenci.³³

Po zasedbi mejnega prehoda Gornja Radgona s strani JLA so tako pripadniki slovenske milice kot TO prejeli ukaz, da zaprejo območje mejnega prehoda in tako preprečijo pripadnikom JLA kakršenkoli izhod v mesto. V obkolutvenem obroču je sodelovalo približno 150 oseb, ki so se nahajale na različnih položajih, od mejnega prehoda oddaljenih 100 do 250 metrov. Cerkveni zvonik so uporabljali kot opazovalnico, saj je bilo iz njega moč opazovati območje mejnega prehoda. Opazovali so

²⁹ Arhiv OS MS, Kazenska ovadba zoper Popov Berislava, št. 04/0194-91-22/3, 15. 7. 1991; Arhiv OS MS, Komanda 32. korpusa Komandi 5. vojne oblasti, Sumarni izvještaj o poginulima, ranjenima, nestalima i dezerterstvu, št. 43-439, 29. 6. 1991; Arhiv OS MS, Zapisnik o ogledu kraja smrti civilne osebe, št. II Kr 75/91.

³⁰ Jure Kern: Na fronti 1991. Iz dnevnika slovenskega obveznika JLA. Dostopno na: Osamosvojitvev - Jure Kern, <http://www.rtv slo.si/osamosvojitvev/novica/198> (dalje Kern, Na fronti), 16. 1. 2015.

³¹ Večer, 1. 7. 1991, str. 9, Prepričani, da osvobajajo domovino.

³² Švajncer, Obranili domovino, str. 161; Kern, Na fronti.

³³ Habulin, Aktivnosti, str. 33.

ga zlasti v času prižiganja tankov, saj slovenska stran ni imela podatkov, zakaj je to potrebno. Ni pa bil zvonik primeren za bojno delovanje, saj zaradi njegove oblike vanj ni bilo moč namestiti dolgega orožja.³⁴

V večernih urah 28. junija je bilo sklenjeno premirje, ki naj bi začelo veljati ob 21. uri. Poveljnik 5. vojaškega območja, general polkovnik Konrad Kolšek, je poveljnikom podrejenih enot ukazal, da morajo poskrbeti za prekinitev ognja do dogovorjene ure ter organizirati obrambo in zaščito enot na doseženih položajih. V ukazu je bilo tudi opozorilo, da v primeru kršitve prekinitve ognja pripadniki JLA odgovorijo z enako mero.³⁵

Dan po prihodu na mejni prehod so se pripadniki JLA že počutili razmeroma varne in so v večini zapustili oklepnike ter dan preživeli zunaj vozil. Oskrbovali so se s pomočjo oklepnega transporterja, ki je prevažal hrano in ostale stvari iz obmejne stražnice na območje mejnega prehoda, tam pa so pristajali tudi helikopterji JLA. V obmejni stražnici v Gornji Radgoni se je po ocenah TO nahajalo 60 pripadnikov JLA.³⁶ Hkrati s tem pa so pripadniki JLA že vlomili v prostore brezcarinske prodajalne na mejnem prehodu ter začeli odnašati nekatere priboljške, kot so cigarete, čokolade in alkoholne pijače, pa tudi dragocenejše predmete. Vlomili so tudi v prostore carine, kjer je bilo shranjeno blago, namenjeno carinjenju.³⁷ Poveljnik 5. vojaškega območja je poveljstvu varaždinskega korpusa poslal telegram, v katerem je pozival na maksimalno budnost in pripravljenost na obrambo objektov, v katerih so se enote korpusa nahajale. Izpostavil je, da se gre za obrambo Jugoslavije in da so pod vprašajem zadnji trenutki njenega ugleda in enotnosti. Od vseh častnikov, posameznikov in vojakov je zahteval maksimalno požrtvovalnost, odločnost, pogum in vzdržljivost, ne glede na pogoje, v katerih so se nahajali.³⁸

Pripadniki TO so premike oklepnega transporterja v smeri obmejne stražnice razumeli kot kršitev premirja. Sicer pa so teritorialci dan namenili počitku ter oskrbi z orožjem in strelivom. Oborožitev pripadnikov JLA, predvsem njihova oklepna vozila, je narekovala popolnitev s protioklepnim orožjem. Istega dne je bil za poveljnika enot TO v Gornji Radgoni imenovan načelnik štaba 73. Obm. ŠTO poročnik Miran Rauter. 30. junija se je poveljnik 73. Obm. ŠTO major Ljubo Dražnik sestal s polkovnikom Popovom in zagrozil, da bodo ob nadaljnjih premikih transporterja

³⁴ Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Stanko Sakovič, št. Kpr. 405/95-21, 17. 8. 1994; Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Alan Geder, št. Kpr. 405/95-19, 11. 11. 1992.

³⁵ Arhiv OS MS, Komanda 5. vojne oblasti, Naređenje za postupak i dejstva noću 29./30. 06. 1991. godine, št. 2/22-145, 29. 6. 1991; Janez Janša: Premiki. Nastajanje in obramba slovenske države 1988-1922. Ljubljana 2013 (dalje Janša, Premiki), str. 256.

³⁶ VMSV, ZA OV 1991, t. e. 8, Dnevno operativno poročilo 7. PŠTO za 29. 6. 1991, št. VSZ-804-03/234 z dne 30. 6. 1991; Le figure v igri velikih!. V: Večer, 3. 7. 1991, str. 4; Kern, Na fronti.

³⁷ Arhiv OS MS, Zapisnik o ogledu posameznih upravnih, poslovnih in stanovanjskih zgradb v mestu Gornja Radgona, ki so bile v času zasedbe mejnega prehoda v Gornji Radgoni objekt tatvin oziroma vlomov in tatvin, št. II Kr 79/91, 4. 7. 1991.

³⁸ Arhiv OS MS, Komanda 32. korpusa, Naređenje za postupak noću 29./30. 06. 1991. godine, št. 43-445, 29. 6. 1991.

nanj bojno delovali.³⁹ Nadaljnjih kršitev premirja nato ni bilo. Začela se je priprava popolne blokade mejnega prehoda. Primerne položaje so zasedli pripadniki TO, iz objektov v okolici prehoda so bili na varno umaknjeni prebivalci. Do napada na mejni prehod ni prišlo, saj je obstajala realna verjetnost, da bi spopad povzročil uničenje Gornje Radgone in večje število žrtev.⁴⁰ Sledila so pogajanja na mejnem prehodu, ki so se jih udeležili načelnik štaba 7. pokrajinskega štaba TO stotnik 1. st. Alojz Šteiner, poročnik Rauter ter dr. Miran Ostan.⁴¹ Pogajanja niso obrodila sadov, saj polkovnik Popov ni želel ničesar slišati o umiku pripadnikov JLA z mejnega prehoda. Na ponovnih pogajanjih so slovensko stran predstavljali stotnik 1. st. Šteiner, komandir postaje milice v Gornji Radgoni Stanko Sakovič ter predsednik občinske skupščine Vogrinčič. Polkovniku Popovu so predstavili zahtevo, da vso vojaško tehniko pusti na mejnem prehodu, sam pa se s svojim moštvom vrne na Hrvaško. Ponujena mu je bila tudi možnost, da zapusti vrste JLA in prestopi v Teritorialno obrambo. Polkovnik Popov je prvo zahtevo zavrnil, saj je v njej videl kapitulacijo, s ponujeno možnostjo prestopa pa se prav tako ni strinjal. Vse možnosti dogovora je zavrnil, rekoč, da je zavezan sklepom zveznega predsedstva v Beogradu. Kljub polkovnikovi neodzivnosti sta se strani dogovorili za ponovna pogajanja ob 22. uri. Tedaj pa je prišla informacija, da se zadeve rešujejo na višjem nivoju, se pravi na ravni ljubljanskega in beograjskega vodstva, in polkovnik Popov se ni želel o ničemer več pogajati.⁴² Po šestih urah pogajanj predstavnikov Republike Slovenije s predsednikom Zveznega izvršnega sveta SFRJ Jugoslavije Antejem Markovićem, generalom Čusićem in admiralom Brovetom je nato prišlo do dogovora o umiku JLA v vojašnice. Glede načina umika se pogajalski strani nista uspeli dogovoriti, zato je bilo odločeno, da bo to vprašanje rešeno po oblikovanju meddržavne komisije s sodelovanjem mednarodnih predstavnikov.⁴³

V ponedeljek, 1. julija, se stanje na mejnem prehodu ni spremenilo. Polkovnik Popov je še naprej zavračal kakršnakoli pogajanja oz. dogovore. Gornjo Radgono je obiskal tudi poveljnik Vzhodnoštajerske pokrajine TO, podpolkovnik Vladimir Milošević, ki prav tako ni uspel navezati stika s polkovnikom Popovom.⁴⁴

Na slovenski strani se je krepila odločenost, da bo treba situacijo na mejnem prehodu razrešiti. Mejni prehod Gornja Radgona naj bi bil 2. julija še edini na ozemlju Republike Slovenije, ki so ga zasedali pripadniki JLA. Republiško vodstvo je bilo mnenja, da premirja ni treba spoštovati, saj ga ni spoštovala niti nasprotna stran. Kot okrepitev obkoljeni enoti JLA v Gornji Radgoni se je namreč približevala nova kolona iz varaždinske vojašnice. Pripadniki TO so že dan prej pregledali položaje v okolici mejnega prehoda in določili, da je zaradi konfiguracije terena ter obrambnih

³⁹ Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Ljubo Dražnik, št. Kpr. 405/95-17, 11. 11. 1992.

⁴⁰ Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Mirko Rauter, (bivša) št. 189/91-20, 11. 11. 1992; Dražnik, *Oborožen boj*, str. 12.

⁴¹ Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Alojz Šteiner, št. Kpr. 405/95-22, 11. 11. 1992.

⁴² Prav tam.

⁴³ Janša, *Premiki*, str. 267; Večer, 1. 7. 1991, str. 1, *Vojska v vojašnice*.

⁴⁴ Horvat, *Vzhodnoštajerska pokrajina*, str. 421.

položajev pripadnikov JLA najprimerneje uporabiti lahko protioklepno orožje. Po liniji poveljevanja je ob 14.30 poveljujoči enotam v Gornji Radgoni prejel ukaz o napadu na mejni prehod. Postavljen je bil tudi predpogoj, in sicer, da pripadniki JLA začnejo izvajati premike. Kot odgovor na prižiganje tankov in njihove premike se je pričel napad pripadnikov TO.⁴⁵ Ob bunkerju nad vznožjem grajskega hriba je imela svoje položaje skupina pripadnikov TO. Skupini se je v prisotnosti še enega pripadnika TO pridružil Radoslav Djekić, bivši pripadnik JLA, ki je prestopil v Teritorialno obrambo. Zavzel je položaj levo od bunkerja, desno od njega sta se namestila še dva pripadnika TO. Vsi so bili oboroženi s protioklepnim orožjem. Nekaj minut po 16. uri je Djekić ustrelil v podvozje tanka na mejnem prehodu, za njim pa sta streljala še pripadnika TO na njegovi desni. Na napad so pripadniki JLA silovito odgovorili, streljali so z vsem razpoložljivim orožjem. Trije strelci so po napadu morali preteči približno 15 metrov do zaklona. Med premikom je bil ranjen pripadnik TO Darko Muc, a so ga uspeli potegniti v zaklon in mu nuditi prvo pomoč. Djekić in pripadnik milice Janko Karba sta nato uspela ranjenega Muca spraviti v bližino gradu, kjer je dobil zdravniško oskrbo. Strel Djekića je bil tudi znak za napad na posadko obmejne stražnice. V akciji so sodelovali pripadniki posebne enote milice in obeh diverzantskih vodov TO iz Gornje Radgone. Po uri obstreljevanja se je posadka obmejne stražnice predala. Predajo je 42 pripadnikov JLA najprej označilo z rjuhami, ki so jih vrgli skozi okna, nato pa so začeli z dvignjenimi rokami prihajati na plan. Slovenska stran je tako onesposobila nasprotnika, ki bi lahko izvedel napad v hrbet njenih enot, poleg tega pa je TO prišla tudi do lastnega orožja, ki je bilo uskladiščeno v obmejni stražnici. Medsebojno obstreljevanje sta ob 18.35 prekinili letali jugoslovanskega vojnega letalstva, ki sta napadli območje Avtoradgone, a njun napad ni bistveno vplival na potek spopada. Le-ta je prenehal približno ob 21. uri.⁴⁶ Okolica mejnega prehoda je bila povsem uničena, prav tako nekatere zgradbe v Gornji Radgoni.

3. julija 1991 je v veljavo stopilo premirje, ki ga je po pogajanjih med Republiškim štabom TO in poveljstvom 5. vojnega območja JLA razglasilo predsedstvo Republike Slovenije.⁴⁷ Enota JLA na mejnem prehodu je mirovala, prav tako niso nobenih akcij izvajali pripadniki TO, ki pa so ostali na svojih položajih in blokirali mejni prehod. Niso pa mirovale enote JLA, ki so skušale prodreti proti mejnemu prehodu in izvesti deblokado mejnega prehoda, kar so predvidevala tudi navodila za delovanje mehanizirane čete JLA: »*Proboj iz okruženja četa vrši, načelno, po naređenju pretpostavljenog uz pomoč i sadejstvo snaga koje su van okruženja ili bez njih.*«⁴⁸ Zaradi ustreznih postavljenih cestnih blokad in odločnega ter hrabrega nastopa pri-

⁴⁵ Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Alojz Šteiner, št. Kpr. 405/95-22, 11. 11. 1992; Švajncer, Obranili domovino, str. 163.

⁴⁶ Radoslav Djekić: Dogodki v Ljutomeru in Gornji Radgoni. V: Ptuj in leto 1991. Ptuj 2006, str. 71-72; Horvat, Vzhodnoštajerska pokrajina, str. 423; VMSV, ZA OV 1991, t. e. 8, Dnevno operativno poročilo 7. PŠTO za 2. 7. 1991, št. 804-03/246, z dne 3. 7. 1991; Delo, 4. 7. 1991, str. 3, Radgona je zopet svobodna.

⁴⁷ Horvat, Vzhodnoštajerska pokrajina, str. 425.

⁴⁸ Pravilo, str. 232.

padnikov TO v svoji nameri niso uspele. V popoldanskih urah je polkovnik Popov sprejel dejstvo, da s svojo enoto ne bo uspel prebiti blokade mejnega prehoda, ter dejstvo, da okrepitev ne bo in je privolil v pogajanja. Prav tako pa je poveljnik 32. korpusa izdal ukaz o povratku enot z območja Gornje Radgone v garnizijo Varaždin.⁴⁹ Na pogajanjih je bilo sklenjeno, da se bodo pripadniki JLA lahko umaknili iz Gornje Radgone, in tudi iz Slovenije, z vso tehniko in orožjem, pogoj polkovnika Popova pa je bil, da morajo biti v smeri premika odstranjene vse cestne blokade in da ne sme biti navzoča nobena enota TO. Umik enote se je pričel okoli 19. ure, do državne meje pa jo je spremljala slovenska milica. Koloni JLA iz Gornje Radgone so se na poti priključili tudi pripadniki JLA, ki so odšli na pomoč obleganim na mejnem prehodu Gornja Radgona, a so bili ustavljeni pri Hrastju-Moti. Polkovnik Popov in njegovi podrejeni so ozemlje Slovenije zapustili okoli polnoči in nadaljevali pot proti Varaždinu.⁵⁰

Vojaški spopadi 28. junija in 2. julija leta 1991 so v Gornji Radgoni poleg ranjenih in mrtvih povzročili tudi veliko materialne škode. Najbolj so bili poškodovani objekti v okolici mejnega prehoda. Na Kerenčičevi ulici je bilo bolj ali manj poškodovanih šestnajst objektov. V Jurkovičevi ulici, ki poteka vzporedno s Kerenčičevo, je bilo poškodovanih sedem objektov, v Grajski ulici, ki poteka na hribu nad mejnim prehodom, pa deset objektov, omeniti pa je stanovanjsko hišo na številki 18, ki je v celoti pogorela. V Panonski ulici so bili poškodovani trije stanovanjski bloki in večje število stanovanj v njih. V nekaterih drugih ulicah je bilo poškodovanih manjše število objektov, poškodovana pa so bila tudi poslopja podjetij Avtoradgona in Meso izdelki. Med spopadi pa je prišlo tudi do večjega števila krajev. Iz prostorov brezarinske prodajalne podjetja Kompas MTS je bila odnesena večja količina cigaret, približno 30 ročnih ur ter zlatnina, iz gostinskega objekta istega podjetja je izginila večja količina alkoholnih in brezalkoholnih pijač. Pripadniki JLA so vdrli tudi v več zasebnih stanovanjskih objektov in iz njih odnesli določene predmete in tudi nekaj gotovine.⁵¹ Poleg poškodb na objektih je bilo poškodovanih tudi večje število prevoznih sredstev, tako tistih, ki so se nahajali v cestnih blokadah, kot tistih, ki so bili postranska škoda med spopadi. Ne smemo pa pozabiti tudi na materialno škodo, ki je bila povzročena med spopadi pripadnikov TO s kolono poveljnika Popova v Ormožu in Radencih ter drugih krajih na območju Vzhodnoštajerske pokrajine TO.

Zakaj je prišlo do takšnega uničenja Gornje Radgone, da so ji nekateri nadeli naziv slovenski Vukovar?⁵² Odgovor na to vprašanje najbrž ne bo nikoli dokončno

⁴⁹ Arhiv OS MS, Komanda 32. korpusa, Naređenje za povratak jedinica u garnizon, št. 43-459, 3. 6. 1991. Pri datiranju ukaza je nedvomno prišlo do napake, saj je do umika enote pod poveljstvom polkovnika Popova prišlo 3. julija.

⁵⁰ VMSV, ZA OV 1991, t. e. 8, Dnevno operativno poročilo 7. PŠTO za 3. 7. 1991, št. 804-03/250, z dne 3. 7. 1991; Arhiv OS MS, Zaslisanje obdolženega Popov Berislava, št. Pom. Ik.2. Po. 2.28/2012, 3. 7. 2012; Vojska se je umaknila iz Gornje Radgone. V: Večer, 4. 7. 1991, str. 4; Horvat, Vzhodnoštajerska pokrajina, str. 426.

⁵¹ Arhiv OS MS, Zapisnik o ogledu poškodovanih objektov in prevoznih sredstev v času napada JA od 28/6 do 3/7 1991, št. 22/12-04/0194-91, 4. 7. 1991.

⁵² Habulin, Aktivnosti, str. 76.

znan, odvisen pa je tudi od zornega kota vpletenih v spopad. Polkovnik Popov je odšel na svojo nalogo z ukazom, naj uporabi orožje le za obrambo enot. Pripadniki Teritorialne obrambe in milice, in nasploh slovenski narod, pa so akcijo pripadnikov varaždinskega korpusa razumeli kot napad na suvereno državo in so se jim zato zoperstavili z ovirami na prometnicah in orožjem. Nekdanji poveljnik 5. vojaškega območja Konrad Kolšek je polkovnika Popova opisal kot brezkompromisnega človeka z ostrimi nazori proti politiki, ki jo je vodila Slovenija, brezkompromisnega in netolerantnega ter strokovno izobraženega in odločnega častnika.⁵³ Morda so te osebne značilnosti gnale polkovnika Popova k izvršitvi naloge za vsako ceno. Kdo je v Gornji Radgoni 28. junija 1991 med prodorom enote JLA streljal prvi, najbrž tudi ne bo nikoli odgovorjeno. Vlado Apostolovski, pripadnik JLA, ki je bil v koloni polkovnika Popova, je med zaslišanjem omenil, da se je po prihodu v Gornjo Radgono zanje začel pekel. Na kolono naj bi se streljalo z vseh strani, sami pa naj bi odgovorili v samoobrambi. Zatrdil je tudi, da polkovnik Popov svojim podrejenim ni nikoli ukazal streljati brez cilja.⁵⁴ Taki interpretaciji nasprotuje izjava Stanka Sakoviča, ki je izpovedal, da je imel občutek, da so pripadniki JLA v koloni streljali na pamet, iz strahu, saj so streljali v glavnem na strehe okoliških stavb, morebiti v pričakovanju, da se tam nahajajo pripadniki Teritorialne obrambe. K takemu razmišljanju ga je navedel dogodek v Šratovcih, ko so pripadniki JLA streljali kljub temu, da jih nihče ni oviral, ter dejstvo, da v zgradbi postaje milice v Gornji Radgoni ni bilo miličnikov, pa so kljub temu pripadniki JLA streljali nanjo, prav tako tudi v druge stavbe, v katerih pa se pripadniki milice in TO niso nahajali.⁵⁵ Tudi nekateri pripadniki Teritorialne obrambe so mnenja, da je nasprotna stran streljala na slepo in ne samo na položaje, kjer so se nahajali slovenski teritorialci.⁵⁶ Strelec v oklepnem transporterju Ivica Vrkljan se spominja, da so v Gornji Radgoni prejeli ukaz, da se strelja predvsem v okna, saj naj bi se tam nahajali strelci nasprotni strani. Sam ni vedel, kdo naj bi bili ti nasprotniki. Torej so pripadniki JLA ob svojem prodoru uničevali zgradbe preventivno, ne da bi v njih dejansko obstajala kakšna grožnja. Podobno se je dogodkov v Gornji Radgoni spominjal tudi voznik enega izmed oklepnih transporterjev, Davor Ratković, ki je na zaslišanju povedal, da so prejeli ukaz, naj streljajo na vse strani, v okna, na sumljive in oborožene ljudi, a sam ni videl nobenih oboroženih ljudi.⁵⁷ Na osnovi izjav prič, ki sta se nahajala na »drugi strani«, lahko sklepamo, da pripadniki JLA niso streljali samo na položaje, od koder so bili napadeni, ampak tudi na položaje, za kater je poveljniški kader menil, da bi se na njih lahko nahajali pripadniki TO oziroma slovenske milice. Morda so to počeli preventivno, morda pa iz strahu,

⁵³ Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Konrad Kolšek, št. Kpr. 405/95-32, 19. 2. 1997.

⁵⁴ Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Vlado Apostolovski, št. Kpr. 189/91, 14. 1. 2008.

⁵⁵ Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Stanko Sakovič, št. Kpr. 405/95-21, 17. 8. 1994.

⁵⁶ Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Alojz Šteiner, št. Kpr. 405/95-22, 11. 11. 1992; Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Ljubo Dražnik, št. Kpr. 405/95-17, 11. 11. 1992.

⁵⁷ Arhiv OS MS, Zapisnik o zaslišanju priče: Ivica Vrkljan, št. II Kr 80/91, 5. 7. 1991; Arhiv OS MS, Uradni zaznamek o opravljenem razgovoru z vojakom Ratković Davorjem, št. 22/3-04/185-91, 4. 7. 1991.

kot je to izjavil že omenjeni Sakovič. Vsekakor pa je treba upoštevati tudi dejstvo, da je v bojnem spopadu vojakom, zaprtim v oklepnikih, včasih težko določiti, od kod preti nevarnost.

In kaj meni o vsej zadevi polkovnik Popov? V ugovoru na obtožnico trdi, da je bila vojaška akcija 32. mehanizirane brigade iz Varaždina namenjena obrambi z ustavo zagotovljene ozemeljske integritete in celovitosti Jugoslavije. Krivdo za civilne žrtve pripisuje takratnim predsednikom občinskih skupščin, ki niso poskrbeli za evakuacijo civilnih prebivalcev, za nastalo materialno škodo pa obtožuje poveljnike Teritorialne obrambe in načelnike policijskih uprav, ki so sodelovali pri spopadu z njegovo enoto. Materialna škoda naj bi nastala med obojestranskim obstreljevanjem, pri čemer naj bi slovenska stran napadala, pripadniki JLA pa se le branili. Zagotavlja tudi, da je skušal maksimalno omejiti materialno škodo ter da njegovi pripadniki nikakor niso neodgovorno streljali, saj bi v tem primeru glede na bojno moč njegove enote bilo več sto mrtvih in ranjenih. Glede kraje prehrabnih izdelkov in cigaret pravi, da je to bilo nujno, saj so tovarnjaki z zalogami zgoreli med spopadom; kraj vrednejših predmetov pa njemu ni nihče prijavil, zato tudi ni sprožil nikakršnih disciplinskih ukrepov v svoji enoti.⁵⁸

Rok Filipčič

GORNJA RADGONA - SLOVENIAN VUKOVAR?

Wartime events in Gornja Radgona during the war for the defence of the Slovenian independence

S U M M A R Y

At the first multiparty elections in Slovenia after the end of World War II the majority in the Slovenian Assembly went to Demos, a coalition of opposition parties. In the contemporaneous Yugoslav political and military leadership the very announcement that multiparty elections would be carried out in Slovenia gave rise to the fear of the dissolution of the united Yugoslavia. This was followed by a range of initiatives in the military and political field, unable to prevent the developments in Slovenia, which resulted in the adoption of the Basic Constitutional Charter on the Sovereignty and Independence of the Republic of Slovenia in the Slovenian Assembly on 25 June 1991.

The Slovenian military leadership estimated that in response to the political will of the Slovenian nation the units of the Yugoslav People's Army (hereinafter YPA) would intervene, especially at the border crossings between the Republic of Slovenia and its neighbouring countries. To this end the plan codenamed »Kamen« was also drawn up. The expectations turned out to be correct, as already on 26 June certain YPA units were deployed to the border crossings with the Republic of Italy.

The members of the Varaždin 32nd Corps of the YPA were sent to the area of Gornja Radgona on 27 June. The company of the 1st Armoured Battalion of the 32nd Mechanised Brigade under the command of Colonel Popov had a mission to advance to the city itself and occupy the local border crossing. The column came across a wellorganised roadblock on the bridge over the river Drava near Ormož. Despite the use of force the members of the YPA were unable to break through the blockade. Therefore they headed back to Varaždin and proceeded towards Slovenia through Čakovec. They crossed the Slovenian-Croatian border near Štrigova and proceeded towards Veržej, where they spent the night. On 28 June they encountered a few roadblocks on their way towards Radenci, and a smallscale engagement

⁵⁸ Arhiv OS MS, Berislav Popov: Prigovor na optužnico K 59/2008-157, št. K 59/2008-182, 19. 9. 2008.

with the Territorial Defence troops took place near Veržej and Bunčani. However, the column proceeded with their operation. The blockades in Radenci were a more difficult problem for the members of the YPA. As the column advanced through the city and used armed force, a civilian was wounded and succumbed to the injuries a few days later.

In Gornja Radgona the arrival of the company from Varaždin was expected by the members of the Territorial Defence and Slovenian militia, especially engaged in the blockade of the border guard post manned by the YPA. In order to advance through the city, the YPA used a direction that the Slovenian side had not expected. During the push through the blockades the YPA used light as well as heavy weaponry. A group of civilians, operating as an integral part of the Territorial Defence, resisted the YPA and managed to destroy a few of their trucks and an allterrain vehicle with Molotov cocktails. During the fighting in the city a civilian was shot dead, and a few soldiers of the YPA died or were wounded as well.

Despite all the obstacles the YPA troops managed to carry out their mission and occupied the Gornja Radgona border crossing. As a response to their deployment, the members of the Territorial Defence and militia started blockading the area of the border crossing. On the eve of 28 June a ceasefire was reached, but the YPA did not adhere to it completely, as it continued to move between the border crossing and the border guard post. A few unsuccessful attempts at negotiations followed. Among other things Colonel Popov was offered the possibility of joining the side of the Territorial Defence. In the next few days a kind of a status quo was in force at the area of the border crossing. However, the Territorial Defence command for the Vzhodnoštajerska region was aware that a more decisive action would be necessary in order to solve the situation, especially after information was received that a new Varaždin Corps unit was approaching Gornja Radgona.

The attack against the YPA occupying the border crossing began on 2 July, a few minutes after 4 p.m. It was carried out by a group reinforced with a former YPA member who had switched sides. This was followed by a forceful response of the soldiers, surrounded at the border crossing. At the same time the action taken against them was a sign to attack the border guard post. The troops stationed there surrendered after being fired upon for about an hour. The engagement of Gornja Radgona ended at approximately 9 p.m. The Yugoslav Air Force was involved as well, as two planes attacked the area of the Avtoradgona company.

On 3 July 1991 a cease fire declared by the Presidency of the Republic of Slovenia came into force. On this day Colonel Popov accepted that his unit would be unable to break through the border crossing blockade and that the promised reinforcements from Varaždin would not reach Gornja Radgona. During the negotiations between the sides involved in the conflict it was agreed that the YPA troops would pull out of Gornja Radgona and Slovenia with all their weapons and equipment, and that their retreat would not be hindered by any blockades. The retreat started around 7 p.m.

Not many casualties were sustained during the conflicts in Gornja Radgona and along the route of Colonel Popov's advancement. Of course, every fatality is regrettable, but if we take the intensity of the conflict into account, the number of victims could be much higher. What the city was afflicted by was the severe destruction caused by the YPA troops. Especially the buildings in the streets in the vicinity of the border crossing were severely damaged, and the church belfry undoubtedly became a symbol of the devastation.

The comparison between Gornja Radgona and the Croatian Vukovar - which should by no means be taken literally - was made precisely because of these shattering consequences that the military conflict had on the city.

Zapisi

1.02

UDK: 77:929Šelhaus J.

Prejeto: 22. 1. 2015

Dejan Vončina*

Fotografinja Julijana Šelhaus (1892-1975)

IZVLEČEK

Julijana Šelhaus se je uveljavila predvsem kot uspešna ateljejska in ilegalna fotografinja. Bila je tudi mojstrica črno-bele in barvne retuše. Le malokatera fotografinja se je ob skrbi za družino z vztrajnostjo in podjetnostjo uspela uveljaviti kot samostojna fotografinja z lastnim foto ateljejem, tako kot se je Julijana Šelhaus v Škofji Loki. S fotografijo sta se ukvarjala tudi mož Janko in mlajši sin Edi. Odlikovala sta jo domoljubje in pogum, saj ji je med drugo svetovno vojno po naročilu OF ne glede na posledice uspelo na skrivaj iz negativov nemških vojakov, policistov in celo gestapovcev izdelati duplikate, ki so razkrivali okrutno delovanje nemške okupacijske vojske na Gorenjskem. Na ta način je uspela za novejšo slovensko zgodovino ohraniti zelo dragoceno slikovno gradivo o krutih represalijah nemškega okupatorja.

Ključne besede: Slovenija, fotografi, fotografija, reportažna fotografija, portretna fotografija, zgodovinski vir

ABSTRACT

PHOTOGRAPHER JULIJANA ŠELHAUS (1892-1975)

Julijana Šelhaus was recognised especially as a successful studio and underground photographer. She also excelled in blackandwhite and colour retouching. Few female photographers attained success with persistence and enterprise while taking care of their family as well, but in Škofja Loka Julijana Šelhaus managed to do precisely that: assert herself as an independent photographer with her own studio. Her husband Janko and younger son Edi were also involved in photography. She was a very patriotic and brave woman who collaborated with the Liberation Front regardless of the consequences. She produced duplicates from the negatives of German soldiers, policemen and even Gestapo, revealing the cruelties of the German occupation army in the Gorenjska region. Hence she succeeded in preserving the photographic material about the brutal reprisals of the German occupiers, which is extremely important for the contemporary Slovenian history.

Keywords: Slovenia, World War II, Gorenjska, photography, photojournalist

* dipl. profesor sociologije, muzejski svetovalec, Zavod Krasen Kras, Gorjansko 32, SI-6223 Komen

Članek predstavlja fotografsko dejavnost fotografinje Julijane Šelhaus. Bila je med redkimi ženskimi fotografinjami, v dejavnosti ali poklicu, v katerem so do druge polovice 20. stoletja v našem prostoru delovali moški. Ti so bili v glavnem nosilci fotografske obrti. Le malokatera fotografinja se je ob skrbi za družino z vztrajnostjo in podjetnostjo uspela uveljaviti kot samostojna fotografinja z lastnim foto ateljejem, tako kot se je Julijana Šelhaus v Škofji Loki. Razen starejšega sina Janka sta se s fotografijo ukvarjala tudi mož Janko Šelhaus in mlajši sin Edi. Julijana je bila skromna in v ozadju, zato o njenem delovanju ni veliko gradiva. Še sreča, da je bil njen sin Edi poleg fotoreporterskega dela tudi pisec številnih zgodb, zato nam je uspelo na podlagi njegovih spominov in družinske fotografske zapuščine, za katero zgledno skrbi kustosinja Jožica Šparovec iz Muzeja novejše zgodovine Slovenije, ter izjav in drugih pisnih virov, rekonstruirati življenjsko in profesionalno pot fotografinje Julijane Šelhaus. Kot mati in fotografinja je bila zelo povezana s svojim sinom Edijem Šelhausom, znanim slovenskim fotoreporterjem, ki jo je cenil kot odlično portretistko, saj je po njegovih besedah presegla svojega učitelja in moža Janka Šelhaus.¹ Vsekakor si ta fotografinja zasluži predstavitev.

Življenje in delo

Poklicna fotografinja in aktivistka OF Julijana Rupnik, poročena Šelhaus, se je rodila 1892 kot osmi otrok v številni družini v Podkraju. Vseh otrok je bilo v družini dvanajst. Oče Anton Rupnik je kuhal oglje v gozdovih pod Javornikom in sinovi so mu pri tem pomagali, vendar je bilo kruha za vse premalo, zato so dekleta morala oditi služiti.

Po izjavi Sandija Jesenovca je Julijana Rupnik imela srečo, da se je 15- ali 16-letna uspela zaposliti pri nekem fotografu v Trstu. Bila je marljiva, zato je lahko večkrat pomagala pri fotografskem delu. Takrat so slikali še na mokre plošče, kopirali pa so kar pri dnevni svetlobi.²

Leta 1916, ko se je vozila z vlakom na delo v Trst, je na železniški postaji v Ajdovščini spoznala uradnika Janka Šelhaus in se z njim leta 1918 poročila. V zakonu sta se jima rodila dva sinova; leta 1918 sin Janko in leto kasneje, 1919, še sin Edi.

Ko sta po prvi svetovni vojni Julijanina starša umrla, so bratje in sestre družinsko imetje prodali in se razšli. Nekaj jih je odšlo v Trst, med njimi tudi Julijana Šelhaus

¹ Fotograf Janko Šelhaus (1884-1956) se je fotografske obrti izučil v Hamburgu v Nemčiji. Z ženo Julijano sta se že v Trstu ukvarjala s fotografsko dejavnostjo. Janko se je uveljavil tudi kot potujoči fotograf po Istri in Primorju. Družina se je zaradi fašističnega nasilja 1929 preselila v Jugoslavijo. Najprej je Janko odprl Foto atelje Jadran v Zagrebu in nato nekaj mesecev kasneje podružnico v Škofji Loki, ki jo je vodila žena Julijana Šelhaus. Šele ko je leta 1935 v Ljubljani opravila fotografski mojstrski izpit, je lahko foto atelje prepisala nase. Čeprav se je njuna skupna življenjska pot sporazumno končala, sta še vedno poslovno sodelovala. Umrl je 1956 v Zagrebu. - France Štukl: Prispevek k zgodovini fotografov v Škofji Loki. V: Loški razgledi, letnik 38, str. 123.

² Pisna izjava Sandija Jesenovca, Ljubljana, oktober 2012.

Družina Šelhaus v Trstu leta 1923. Z leve: mama Julijana, sinova Edi in Janko ter oče Janko. Fototeka MNZS

z družino, drugi pa v takratno Kraljevino Jugoslavijo v Poljansko dolino in Škofjo Loko.³

Zaradi porajajočega se fašizma v Italiji je oče Janko leta 1923 pustil državno službo na železnici. Da bi lahko preživel družino, se je lotil fotografiranja. Tudi ženo Julijano je izpopolnil v fotografski dejavnosti. Bila je zelo nadarjena. Njena posebnost so bile velike barvne povečave, ki jih natančno kolorirala in retuširala kar s čopičem.

V hiši sredi Trsta, kjer ni bilo elektrike, si je opremil temnico⁴ in si pri oblasteh

³ Prav tam.

⁴ V improvizirani temnici je oče s pomočjo petrolejke izdeloval fotografije iz plošč; včasih tudi do 100 fotografij kakšne poroke. Pri delu je bil izredno natančen. Večkrat je prišel z leseno kaseto iz temnice in štel, da je bil foto papir enakomerno osvetljen, ne glede na različno svetlobo v stanovanju. Mama mu je pri tem pomagala, tako da je hkrati razvila tudi do dvajset fotografij. Izdelane fotografije, ki so se navadno odcejale na robu treh lesenih veder, nato sem kot štiri-do petletni deček moral natančno

Julijana Šelhaus s sinom Edijem okrog leta 1921. Fototeka MNZS

priskrbel dovolilnico, da se je pridružil potujočim fotografom. Za delo je uporabljal star fotografski aparat 10 x 15 cm z raztegljivim mehkom na steklene plošče, ki ga je prinesel z nekajletnega popotovanja po svetu pred prvo svetovno vojno.

»Vsako nedeljo si je opasal velik nahrbtnik, v katerega je spravil vse fotografske potrebščine: aparat, zložljivo stojalo, blago za ozadje in vzorce za reklamo. Obiskoval je kraje, kjer se je dogajalo kaj pomembnega, npr. obhajilo, birma, ples, pa tudi nastop pevskega ali dramskega društva. Poznali so ga v vseh krajih od Istre do Primorske, zato mu ni nikoli zmanjkalo dela.

Največ dela so fotografi imeli ob birmah. Birme so bile na štiri ali pet let, in takrat se je v kraju zbralo tudi po deset in več fotografov, a za vse je bilo dovolj dela in zaslužka. V tistih časih je bila v modi t. i. »šnefotografija«, prednica polaroida.«⁵

polagati eno poleg druge na časopisni papir na tleh sobe. - Dejan Vončina: Fotoreporter Edi Šelhaus od Trsta do Trsta (Intervju). V: Fotografija, št. 11, Ljubljana, 2000, str. 4.

⁵ Edi Šelhaus: Fotoreporter. Ljubljana 1982 (dalje Šelhaus, Fotoreporter), str. 8-11.

Mojstrsko spričevalo Julijane Šelhaus, 23. 9. 1937. Fototeka MNZS

V dramatičnih razmerah Mussolinijevega prihoda na oblast v letih 1923-1929 sta Julijana in Janko Šelhaus kljub naraščajočemu fašizmu fotografirala večino slovenskih kulturnih prireditev na Tržaškem (godbe, pevske zборе itd.).⁶

Divjanje fašistov proti vsemu, kar je bilo slovenskega v Trstu in okolici, je postajalo vedno hujše. Prepovedana so bila slovenska društva, ukinjeni časopisi, preiskave na domovih Slovencev so bile vedno bolj pogoste, zato so se Šelhausovi odločili, da leta 1929 odidejo v Jugoslavijo.

Julijana se je odločila, da bo šla k sorodnikom⁷ v Škofjo Loko, medtem ko je Janko odprl Foto atelje Jadran v Zagrebu, le nekaj mesecev kasneje pa tudi v Škofji Loki (1929) podružnico, ki jo je vodila Julijana Šelhaus. Za Edija sta se odločila, da

⁶ Dejan Vončina: Edi Šelhaus Stotinka za zgodovino. V: TV-15, 24. maj 1990, str. 10 (dalje Vončina, Edi Šelhaus).

⁷ K sestri Jožefi Rupnik (por. Oblak), njen mož je bil zaposlen na železnici. Izjava Jožice Šparovec, MNZS, Ljubljana, september 2012.

bo nadaljeval družinsko fotografsko tradicijo, zato je postal vajenec pri mami v Škofji Loki.⁸

Kljub temu da sta se Julijana in Janko Šelhaus sporazumno razšla, sta še vedno poslovno sodelovala npr. pri fotografiranju Evharističnega kongresa v Ljubljani 1932 ali pa zadnje uprizoritve Škofjeloškega pasijona leta 1936 na šolskem dvorišču v Škofji Loki. Ne glede na to, da so vsi trije Šelhausovi dejavno fotografirali zelo odmevni prireditvi, je kot avtor fotografij omenjen le Janko Šelhaus, na katerega je bila vpisana tudi fotografska obrt v Škofji Loki.

Mama je bila zelo podjetna, zato je bil njen foto atelje eden izmed najlepših lese-nih foto ateljejev v predmestju Škofje Loke. Atelje je žal v tridesetih letih 20. stoletja zgorel.⁹

Po izjavi sina Edija Šelhausja je bila mama Julijana zadolžena tudi za fotografiranje telovadnega društva Orli, medtem ko je Sokole slikal someščan fotograf Avgust Blaznik.¹⁰

Razmere so se spremenile šele 1938, ko je Julijana Šelhaus postala samostojna fotografinja. Takrat so vpisali prenos obrti na novo hišo, Novo predmestje 22, danes Kidričeva cesta 4. Leto prej 1937 pa je v Ljubljani opravila mojstrski izpit iz fotografske obrti.¹¹

Kot zanimivost velja omeniti, da so pred narejeno kuliso »Triglava« fotografirali prenekaterega vojaka starojugoslovanskega prvega gorskega polka, ki je bil v Škofji Loki.¹²

Edi je v knjigi *Fotoreporter* o tem obdobju zapisal: »To je bila zlata doba za fotografe. Ljudje so se fotografirali ob vsaki priložnosti, da bi se videli bodisi sami ali v krogu svojih prijateljev in znancev, a tudi potreba po raznih dokumentih s fotografijo je bila vedno večja. Dan, ko se je največ fotografiralo, pa je bila nedelja. Dekleta in fantje iz oddaljenih vasi in kmetij so bili prvi naši nedeljski gostje. K fotografiranju je spadalo tudi friziranje. Mama je imela ves dan v rokah železne kleščice, s katerimi je lahko dekletu na hitro naredila dva tri kodrčke. Pri tem se ni zgodilo samo enkrat, da so v razbeljenih kleščah ostali tudi naročnikovi lasje.«¹³

Poleg fotografiranja v ateljeju je bilo treba veliko fotografirati tudi na terenu: poroke, razne cerkvene, družinske slovesnosti, obhajila, birme in razne društvene dogodke.

⁸ Drugi del vajeniške dobe, je Edi opravil pri očetu v Zagrebu. V Foto ateljeju Jadran je oče imel zaposlene odlične laborante in retušerje, tako da se je Edi tudi pri njemu veliko naučil. Šelhaus, *Fotoreporter*.

⁹ Vončina, Edi Šelhaus.

¹⁰ Ustni vir: Jožica Šparovec, MNZS, Ljubljana, november 2012. Fotograf Avgust Blaznik (1883-1950) se je fotografske obrti izučil pri imenitnem umetniškem fotografu Gustavu Bertholdu v Ljubljani. Berthold je bil sin puštalske graščakinje in je na začetku 20. stoletja občasno bival in zahajal v Loko. Tu se je družil z loško inteligenco in umetniki, Jakopičem in Groharjem. V to družino je spadal tudi Avgust Blaznik. Blaznik je pričel s samostojno obrtjo leta 1905. - France Štukl: Prispevek k zgodovini fotografov v Škofji Loki. V: Loški razgledi, letnik 38, 1991.

¹¹ Prav tam, str. 123

¹² Vončina, Edi Šelhaus.

¹³ Šelhaus, *Fotoreporter*.

V tistih časih so se uporabljali še okorni fotoaparati na meh in steklene plošče, pa tudi magnezij je bilo treba imeti s seboj, če bi bilo treba fotografirati v temi. Pri zamenjavi steklenih plošč si moral biti zelo pozoren, da ne bi že osvetljene plošče uporabil še enkrat.

Zato je bil prihod Leice na fotografski trg pravo olajšanje. Ta maloslikovni in izredno priročni fotoaparati so bili izredno zanimivi tudi za poklicno fotografkinjo Julijano Šelhaus, ki ga je kot poslovna in podjetna ženska takoj kupila. Znano je bilo, da so ga že koristno uporabljali ljubljanski fotografi pri fotografiranju sprehajalcev v Tivoliju. Zakaj ne bi Leice uporabljala tudi v Škofji Loki?

V zvezi z uporabo maloslikovnega fotoaparata je Edi Šelhaus¹⁴ zapisal: »Nekega jutra so pritekli k nam sosodje. Razbijali so po vratih in kričali, da se iz naše lesene delavnice kadi. In res, preden sva z mamom došla, kaj naj bi sploh bilo, je bila že vsa delavnica v plamenih. Mama je hitro začela iz hiše nositi vse, kar se je dalo, jaz pa

Obisk kralja Aleksandra Karađorđevića I v Ljubljani. Fototeka MNZS

¹⁴ Legendarni slovenski fotoreporter Edi Šelhaus (1919 - 2011) se je rodil 15. avgusta 1919 v Podkrajju pri Vipavi. Med drugo svetovno vojno je bil med vidnejšimi partizanskimi fotoreporterji. Po vojni je bil filmski snemalec in fotoreporter v nemirnem Trstu, kjer je do leta 1948 kot filmski snemalec za slovenski Filmski obzornik in jugoslovanske Filmske novice v izjemnih okoliščinah posnel odločilne povojne dogodke na Tržaškem. Junija 1955 se je vrnil v Jugoslavijo, k mami v Škofjo Loko. Sprva ji je pomagal pri delu v ateljeju, foto reporterska žilica pa mu ni dala miru, zato se je leta 1958 zaposlil pri Slovenskem poročevalcu, kasneje Delu in Tovarišu. Poleg matične hiše (Delo in Tovariš) je objavljaval svoje prispevke v različnih revijah in časnikih, predvsem Ljubljanskem in Nedeljskem dnevniku, v Sloveniji in Jugoslaviji. V obdobju od leta 1958 do 1973, ko se je upokojil, je bil »leteči fotoreporter«, vse dni na lovu za aktualnimi dogodki v Sloveniji, bivši Jugoslaviji in tudi tujini. Jožica Šparovec: Münchenski olimpijski utrinki 1972 : iz fotografske zbirke Edija Šelhausa, Ljubljana, 2012, str. 26-27.

Portret vojaka iz prvega planinskega polka v Škofji Loki okrog 1930. Fototeka MNZ

sem pograbil Leico. Nameril sem jo proti ognju, da bi »nepozabni trenutek« posnel. Mati je to opazila in se zgrozila: »Kaj, mar ni zadosti, da se je zgodila nesreča, zdaj se je še tebi zmešalo!« Nisem napravil prvega reportažnega posnetka, kajti tudi vsi, ki so bili poleg in so pomagali, so bili enakega mnenja kot mama.«¹⁵

»Julijana Šelhaus je bila prava mojstrica fotografske obrti. Stalno je imela zaposlena dva pomočnika, eden je bil zadolžen za retuširanje, drugi pa za fotografiranje na terenu. Sama pa je izdelovala fotografije iz posnetih filmov - to delo ji je šlo še posebej dobro od rok. Ko sem se junija 1941 pričel učiti za fotografa, je bil pomočnik Rudi Vavpotič.¹⁶ Najprej sem začel razvijati filme in slike, piše Sandi Jesenovec, in se nato

¹⁵ Šelhaus, Fotoreporter, str. 16.

¹⁶ Rudi Vavpotič je delal kot pomočnik pri Julijani Šelhaus 1939-1942, ko je odšel za leto dni k fotografu Tolingerju v Celovec, kjer je dobil poziv za nemško vojsko, zato je 23. avgusta 1943 odšel v partizane v Kamniški bataljon. Konec februarja 1945 se je pridružil Foto sekciji Glavnega Štaba Slovenije. Po vojni pa je postal znani filmski snemalec. Franc Fabec, Dejan Vončina: Slovenska odporniška fotografija 1941-1945. Ljubljana 2005 (dalje Fabec, Vončina, Slovenska odporniška fotografija), str. 219.

seznanil še z retušo negativov in pozitivov. Ko je mojstrica ugotovila, da omenjene postopke zadovoljivo obvladam, me je napotila na fotografiranje ljudi.«¹⁷ Nadaljuje: »Julijana Šelhaus je bila delovna in zelo sposobna retušerka, plošče za legitimacije je vedno še dodatno retuširala, ko je pomočnik Rudi Vavpotič 1942 odšel v Celovec, je prevzela praktično vso retušo. Pri njej sem pridobil solidne osnove iz retuširanja, ki sem jih koristno uporabil za ponarejene izkaznice ilegalcev in v partizanih, ko sem npr. aprila 1945 slikal manjšo skupino oficirjev, ki naj bi odšli v Trst s ponarejenimi osebnimi dokumenti.«¹⁸

Vojni čas

Po nemški okupaciji Škofje Loke aprila 1941 je Julijana Šelhaus kot zavedna Slovenka in antifašistka začela skrivaj sodelovati z OF. V njenem ateljeju v Škofji Loki so za odporniško gibanje že v začetku nemške okupacije skrivaj izdelovali kopije

Na levi je domnevno ujeti partizan iz Poljanske doline konec decembra 1941 pred šolskim poslopjem v Škofji Loki, kjer je bila nastanjena policijska enota. Desno je eden od škofjeloških gestapovcev. Reprodukcijska iz nemških filmov, ki so jih v fotoateljeh Julijane Šelhaus v Škofji Loki prinesli razvijati nemški vojaki - policisti iz Luksemburga 1941/1942. Zbirka Sandija Jesenovca, Fototeka MNZS.

¹⁷ Pisna izjava Sandija Jesenovca, Ljubljana, oktober 2012.

¹⁸ Izjava Sandija Jesenovca avtorju po telefonu, november 2012.

fotografij¹⁹ nemških vojakov, policistov in celo gestapovcev. V ateljeju so izdelovali tudi fotografije za ponarejene izkaznice ilegalcev. Prav po zaslugi fotografinje Julijane Šelhaus so se ohranile dragocene fotografije o okrutnosti nemških okupatorjev. Vse tako pridobljene fotografije je Jana (njeno ilegalno ime) še med vojno izročila prvoborcema Petru in Niku Kavčiču iz Škofje Loke. Ohranjene fotografije kažejo na nacistično divjanje v Dražgošah v začetku januarja 1942, obešanje in streljanje talcev in partizanov, akcije prvorcev v Selški in Poljanski dolini, med fotografijami pa so tudi porušeni mostovi in zažgani avtomobili. Zaradi uspešnih partizanskih akcij in tudi zaradi močnih propagandnih kopij fotografij petinštirideset padlih nemških policistov, ki so izgubili življenje v Rovtah v Selški dolini 12. decembra 1941 v boju z borci Cankarjevega bataljona, so na predlog novega vodje nemške civilne uprave Fridericha Rainerja odložili predvideno formalno pravno priključitev zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu, ki naj bi se zgodila 1. januarja 1942 in do katere potem sploh ni prišlo.²⁰

Sin Edi je spomladi leta 1943 dobil poziv v nemško vojsko. Toda odločil se je kot večina vpoklicanih fantov iz Reteč, Sv. Duha in okolice Škofje Loke za partizane. Starejši sin Janko je bil že nekaj časa v nemški vojski na vzhodni fronti, njen mož pa v Zagrebu. Materi Julijani ni bilo lahko pri srcu, ko je videla, kako razkropljena in razdvojena je družina. Čeprav je kot aktivistka OF podpirala sinovo odločitev za partizane,²¹ je bila zaradi njegovega šibkega zdravja zelo zaskrbljena, kako bo prestajal naporno življenje v partizanih.

Sicer pa je imela Julijana kljub vojnemu času veliko dela v ateljeju, saj je bila v bližini tudi vojašnica z nemškimi rekruti. Fotografirali so se in prinašali v delavnico razvijat posnete filme. Hkrati pa so razvijali tudi filme, ki so jih po svoji zvezah in kurirjih pošiljali partizani. Zato je bila Julijana zelo previdna, ko je razvijala filme za osvobodilno gibanje. Fotografije nemških vojakov in partizanov so se spirale v vodi ločeno iz povsem praktičnega in konspirativnega razloga. Slike partizanov so bile vedno skrbno prikriti, da ne bi prišlo do tragičnega dogodka in bi se znašle med fotografijami nemških vojakov.

Tragičen dogodek se je zgodil po nesrečnem naključju oktobra 1943, ko so se na vrtu za hišo igrali sosedovi otroci in med kopanjem izkopali fotografije maršala Tita, ki jih je za osvobodilno gibanje izdelala Julijana in jih zakopala na vrtu, da ne bi prišle v nepravne roke. Prav isti dan so nemški vojaki v sadovnjaku napeljevali poljski telefon

¹⁹ Kopije iz negativov nemških vojakov sta poleg Julijane in Edija dejavno pomagala izdelovati Sandi Jesenovc in Rihard Mlekuž-Riko, ki sta od 1943 delovala kot partizanska fotografa. Sandi Jesenovc v okviru Geodetske sekcije pri GŠS; Rihard Mlekuž pa v okviru 4. operativne cone na Štajerskem. Fabec, Vončina, Slovenska odporniška fotografija, str. 24.

²⁰ Prav tam.

²¹ Edi je s seboj v partizane vzel tudi fotoaparatus, s katerim je v bližini Križne gore posnel prve fotografije partizanskega življenja. Zaradi nenehnih bojov in premikov jih je zakopal nekje na Križni gori in jih kasneje ni našel, tako da se posnetki žal niso ohranili. Kmalu je bilo zaradi konspirativnosti prepovedano fotografirati. Kljub temu je posnel nekaj posnetkov, ki jih je po zvezah poslal razvijati svoji mami. Okoliščine so se zaradi številnih hajk tako zaostrole, da je skrivaj poslal domov še fotoaparatus. Fabec, Vončina, Slovenska odporniška fotografija, str. 217.

in opazili otroke s fotografijami Tita, ki so jih zaplenili in Julijano kot sodelavko partizanov aretirali ter jo odgnali na gestapovsko poveljstvo. Po nekajmesečni preiskavi so jo poslali v zloglasno Begunje na Gorenjskem in nato na prisilno delo v nemško taborišče. Tik pred koncem vojne 1945 je med zavezniškimi bombardiranjem pobegnila in se do konca vojne skrivala pri sestri Jožefi Oblak v Škofji Loki.

Povojni čas

Kmalu po osvoboditvi Škofje Loke maja 1945 se je Julijana srečala in objela s svojim sinom Edijem pred domačo hišo.²² Dolgo se ni vedelo, kako je z njenim starejšim sinom Jankom, ki je bil v nemški vojski. Po dveh letih, ki jih je preživel v ruskem ujetništvu, se je vrnil domov tudi on. A ni ostal dolgo v Jugoslaviji, odšel je v Nemčijo, medtem ko je oče Janko Šelhaus vojno preživel v Zagrebu in tam leta 1956 umrl.

Po osvoboditvi je mojstrica fotografije Julijana Šelhaus v svoji hiši ponovno odprla fotoatelje in nadaljevala s fotografsko dejavnostjo. Kljub pomanjkanju potrošnih dobrin so se ljudje radi fotografirali za spomin, ob menjavi osebnih dokumentov, družinskih, družbenih in cerkvenih praznikov, pa tudi ob vsakdanjih dogodkih. Dela je bilo veliko, zato bi ji še kako prav prišla pomoč sina Edija, ki je bil v tistem času filmski snemalec in fotoreporter v nemirnem Trstu, kjer je do leta 1948 kot filmski snemalec za slovenski Filmski obzornik in jugoslovanske Filmske novosti v izjemnih okoliščinah posnel odločilne povojne dogodke na Tržaškem. Junija 1955 se je vrnil v Jugoslavijo, k mami v Škofjo Loko. O svoji vrnitvi je Edi povedal: »Po burnem življenju v Trstu sem se najprej znašel v mirni Škofji Loki. Moja priletna in zgarana mama je žarela od veselja, ko sem prispel. Mislija je, da me je naposled le srečala pamet, da se bom umiril, ostal doma in prevzel fotografsko delavnico. Sprva je kazalo, da bo tako, a kmalu sem jo razočaral. Ljudje, ki so slišali, da sem se v Trstu naučil zadnje fotografske umetnosti, so radi prihajali v delavnico in jaz sem jim resnično skušal ustreči. A ko je bilo treba tiste »Nasmejte se, prosim« ali »Lepo se držite, prosim«, »Ne se premikati, prosim,« in otrokom»»Glejte, ptiček...«, se mi je začelo upirati. Fotoreporterska žilica mi ni dala miru, zato sem se leta 1958 zaposlil pri Slovenskem poročevalcu in kasneje Delu in Tovarišu. »Prav nič te ni izučilo v Trstu«, mi je očitala mama. Mamo sem vsaj nekoliko potolažil s tem, da sem ji obljubil, da bom še naprej stanoval v Škofji Loki in ji kolikor bom mogel, pomagal pri delu.«²³

Julijana Šelhaus je fotoatelje v Škofji Loki vodila do leta 1962, ko se je upokojila in se preselila v Ljubljano v Stožice, kjer je bivala do svoje smrti leta 1975. Pokopana je na ljubljanskih Žalah.

Hiša Šelhausovih je še vedno v Kidričevi 4 v Škofji Loki in deluje še vedno mo-

²² S kolegom partizanskim fotoreporterjem Slavkom Smolejem sva z motorjem zdrvela proti komaj osvojenemu Loki. Ko se pripeljeva do gostilne na Plevni, že izza ovinka zagledam našo hišo, na cesti pa postavo, ki je ne bi mogel zgrešiti niti ponoči - mamu. Vsak dan je hodila na cesto čakati, dokler me ni dočkala. Šelhaus, Fotoreporter, str. 76.

²³ Prav tam, str. 144..

Pred hišo Šelhausovih v Škofji Loki. Prva z desne je Julijana Šelhaus in drugi z leve je Edi Šelhaus. Fototeka MNZS.

gočno. Pred vstopom na dvorišče pa ni več betonske ograje in dveh večjih vhodnih stebrov. Na obeh sta bili vzdani vitrini, v katerih so fotografije vabile v fotografski atelje.²⁴

Sklep

Fotografinja Julijana Šelhaus je bila svojstvena fotografinja z razgibano življenjsko in fotografsko potjo. Odlikovali so jo kvalitetna portretna fotografska produkcija, podjetnost, pogum, domoljubje in delavnost.

Njeno fotografsko delovanje lahko razdelimo na več obdobji: tržaško v času prihajajočega fašizma, ko je bila v senci svojega moža, fotografa Janka Šelhauša, predvojno škofjeloško obdobje, ko se je kot fotografinja osamosvojila in skupaj z možem v fotografijo uvedla sina Edija, medvojno škofjeloško obdobje, ko je kot aktivistka OF pogumno organizirala skrivno izdelovanje kopij fotografij nemških vojakov, ki so razkrivale okrutno delovanje nemške okupacijske vojske na Gorenjskem, in povojno delovanje v Škofji Loki.

Vrh njenega delovanja vidimo predvsem v ateljejski portretni fotografiji, pa tudi kakovostno in natančno črnbelo in barvno retuširanje ji ni bilo tuje. Znanje je uspe-

²⁴ Pisno pričevanje, Franc Podnar, Škofja Loka, november 2013.

šno prenesla tudi na sina Edija, ki je že kot partizanski fotoreporter s svojimi posnetki trpečih beguncev, otrok, ranjencev ustvaril nadčasovne podobe trpljenja, po očetu Janku Šelhausu, svojčas popotnemu fotografu po Istri in Primorju, pa je podedoval nemirno fotoreportersko žilico.

Poleg lepih portretov iz samostojnega delovanja v Škofji Loki pa je zelo pomembno njeno medvojno ilegalno delovanje, saj so se z njeno pomočjo in pomočjo sodelavcev ohranila dragocena pričevanja o okrutnosti nemških okupatorjev. V tem primeru nastopa fotografija kot neizprosna, kruta in nevaren dokument časa. Tega se je zavedala tudi Julijana Šelhaus, čeprav je s pogumnim delovanjem v težkih vojnih razmerah ogrozila tudi svoje življenje (Begunje na Gorenjskem, nemško delovno taborišče).

Žal se ni ohranilo veliko njenih avtorskih fotografij, zato je težko objektivno ovrednotiti Julijanino fotografsko dejavnost, pa kljub temu lahko zapišemo, da s pokončno držo, podjetnostjo in fotografsko dejavnostjo v času med obema vojnama in med drugo svetovno vojno odstopa od povprečnega profila slovenskih fotografov.

Dejan Vončina

PHOTOGRAPHER JULIJANA ŠELHAUS (1892-1975)

S U M M A R Y

Julijana Šelhaus (1892-1975) was a master photographer with a dynamic personal life and photographic career. She excelled in highquality portrait photography, enterprise, courage, patriotism and diligence. Her work as a photographer can be divided into various periods: the Trieste period during the ascent of fascism when she was still in the shadow of her husband, photographer Janko Šelhaus; the pre-war Škofja Loka period when she became an independent photographer and, together with her husband, introduced her son Edi to the world of photography; the wartime period in Škofja Loka when she was a Liberation Front activist and boldly organised the secret production of the copies of photographs taken by the German soldiers, revealing the cruelties of the German occupation army in the Gorenjska region; and her post-war work in Škofja Loka. She excelled especially in the studio portrait photography as well as in highquality and meticulous blackandwhite and colour retouching.

Besides the beautiful portraits created during her independent work in Škofja Loka, her wartime underground activities are also very important: she and her associates helped preserve valuable evidence of the cruelty of the German occupiers. Unfortunately not many of her original photographs have been preserved, and thus it is difficult to objectively assess Juliana's photography. Nevertheless, we can state that she stands out from the average profile of Slovenian photographers due to her boldness, enterprise and photographic activities in the period between both World Wars and during World War II.

Razmišljanja in razpravljanja

Savin Jogan

Nekaj dopolnil k prispevku dr. Aleša Gabriča o slovenščini in JLA¹

Dokaj sistematičen in v potrebnih merih izčrpen prispevek dr. Aleša Gabriča o slovenščini v Jugoslovanski ljudski armadi (JLA) in okoli se žal zaključijo prezgodaj, z obravnavo nekaterih navedb o takrat odmevnem posvetu Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije (SZDL) v Portorožu 14. in 15. maja 1979. Za kasnejše aktivnosti na tem področju manjka zlasti navajanje sporočil s tega posveta, v katerih se med drugim zahteva, da se izpopolni jezikovna regulativa (ureditev) in praksa v delovanju znotraj organizacij Splošne ljudske obrambe (SLO), da se pri vseh oblikah vzgoje (in usposabljanja) na področju obrambe spoštuje slovenščina kot jezik družbenega okolja, da se ustrezno uredi uporaba jezikov v vojaškem šolstvu, vojaških prireditvah, poslovanju vojaških ustanov. Predlagan je bil posvet o ureditvi, problemih in izkušnjah v JLA z obravnavanega vidika. Pomembna pa je bila zaveza, da se v SZDL ob tesnem sodelovanju s Slavističnim društvom vzpostavi sekcija kot stalna oblika za spremljanje vprašanj jezikovne problematike, srečevanj in posvetovanj vseh družbenih dejavnikov na tem področju, ki naj bi z usmeritvami in zgledi vodili do boljše urejenosti in prakse. S kasnejšim oblikovanjem take organizacijske oblike, ki je bila - namesto sekcija - ustrezneje poimenovana kot svet (za slovenščino v javnosti) se je pravzaprav začelo in uspešno nadaljevalo delovanje na številnih področjih, posebej pa na izseku, ki je predmet naše obravnave.

V tem okviru so se prizadevanja v svetu in posebej v njegovi delovni skupini za SLO in družbeno samozaščito osredotočila zlasti na naslednje sklope:

- jezikovni vidiki vojaške prisege (zaveze) pripadnikov JLA
- jezik poveljevanja v partizanskih enotah JLA v Sloveniji
- nazivi vojašnic in objektov JLA
- jezikovna praksa vojaških prireditev (vabila in napovedovanje na kulturnih prireditvah, športnih in spominskih pohodih ter drugih prireditvah), uporaba jezikov na vojaških priznanjih in odlikovanjih, jezikovna struktura pri naročanju časnikov in v vojaških knjižnicah, idr.

1. Glede jezika vojaške prisege ob vstopu v JLA je delovna skupina na več sestankih poskušala osvetliti posamezne vidike vprašanja, dobila pa je tudi več opozoril o

¹ Prispevki za novejšo zgodovino, 2014, št. 2, str. 155-177.

neustrezni praksi tako od slovenskih vojakov kot od njihovih svojcev, povabljenih na prireditve ob svečanih izrekanjih take prispege. Splošna ugotovitev je bila, da slovenski in drugi vojaki, ne glede na njihovo narodno pripadnost, slovesno prisegajo zgolj v enem, »vojaškem uradnem« jeziku - srbohrvaščini oziroma hrvatosrbščini. S tem je bilo kršeno ustavno načelo o enakopravnosti jezikov narodov in narodnosti, veljavno tudi za JLA; izjema glede uporabe enega jezika (kasneje z zakonom konkretizirana na omenjeni jezik) se je nanašala le na poveljevanje in vojaški pouk (Zakon o SLO, UL SFRJ 21/82, 98. čl.).

V treh analitičnih prispevkih o tej temi (datiranih 25. 10. 1984, 27. 3. 1985 in oktobra 1986) ter v omenjeni delovni skupini oblikovanih ugotovitvah in predlogih, 6. 10. 1986)² se ugotavlja, da ob vstopu v JLA podajo vojaki in gojenci vojaških šol svečano prisego ustno, nižji oficirji, oficirji in vojaški uslužbenci pa tudi podpišejo besedilo prispege (Zakon o službi v oboroženih silah. UL SFRJ 32/78, 7. čl.). V Pravilih službe v JLA je med drugim določeno, da je treba zagotoviti, da se vojaki in gojenci vojaških šol seznanijo s pomenom te prispege in da se naučijo njeno besedilo na pamet (583. tč.); tudi kasnejša izdaja tega pravila (1985) je ohranila tako ureditev. V zvezi s tem je bilo opozorjeno na jezik prispege, ki se podpisuje, oziroma uporabo jezikov na plaketi. Podani so bili tudi ustrezni predlogi glede na vprašljivost določb o enotnem, skupnem podajanju prispege tako, da besedilo določeni starešina bere vnaprej (seveda v enem, »splošnem« jeziku) in ga za njim po smiselnih celotah ponavlja, ter o vročitvi plakete s tem (enotnim) besedilom vojakom. Namesto tega bi kazalo razmisliti o tem, da se podajanje prispege uredi tako, da ustrezno organizirano poteka v vseh jezikih, isto velja tudi glede zapisa priprave in organizacije svečanosti. V že omenjenih oblikovanih ugotovitvah in predlogih delovne skupine je bilo poudarjeno ne le odstopanje od veljavne ustavne ureditve, temveč še posebej dejstvo, da opisane rešitve po jezikovni plati »zreducirajo za vojaškega obveznika zunaj srbohrvaškega jezikovnega območja na ta način, da ta zgubi značaj premišljene, zavestne, neposredne izjave«, čeprav ta vključuje celo zavezo o bojevanju za svobodo in čast domovine, do pristajanja na žrtvovanje svojega življenja za ta cilj.

Potem, ko je v soglasju s Svetom za slovenščino v javnosti bilo med drugim tudi na občnem zboru Slavistične zveze Slovenije v Bohinjski Bistrici 1. oktobra 1987, opozorjeno na neustrezno jezikovno prakso v zvezi s prispego, je politična uprava Zveznega sekretariata za ljudsko obrambo (dopis št. 885-2, 28.12. 1987), naslovljen na republiški sekretariat za ljudsko obrambo, odgovarjala, da je bilo med drugim »zaradi izjemne pozornosti enakopravni rabi jezikov« besedilo prispege že prevedeno v jezike narodov in narodnosti in se na ta način na plaketi izroča vojakom,³ niti besede pa ni bilo o drugih omenjenih opozorilih in zahtevah..

2. Vprašanje jezika poveljevanja v partizanskih (lahkih) enotah v Sloveniji je bil vse od posvetovanja v Portorožu 1979 več let v zavzeti razpravi tako v organizacijah

² Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije (AS 537), a.e. 3599.

³ Prav tam.

SZDL kot v stikih med njimi in zveznimi organi s tega področja. Za razliko od enot in poveljstev Teritorialne obrambe je v tem primeru šlo za rezervne enote znotraj JLA, ki pa so vezane na določeno območje. Zaradi tega je že omenjeni zvezni zakon o SLO (1982) določil ne le možnost, da se pri poveljevanju in vojaškem pouku v njih uporablja, kateri od jezikov narodov in narodnosti (za razliko od srbohrvaščine, ki se je uporabljala praviloma), temveč je opredelil tudi postopek in merila glede tega: uporabo posameznih jezikov v določenih enotah predpiše zvezni sekretar za ljudsko obrambo na podlagi ocene, da bi uporaba določenega jezika naroda in narodnosti glede na sestavo pripadnikov enot »zagotavljala učinkovito poveljevanje in vojaški pouk«. Kar zadeva partizanske enote v naši republiki, je šlo za njihovo dokajšnjo narodnostno (in jezikovno) homogenost; okoli 80 - 90% je bilo Slovencev. Izdajo slovenskega vojaškega slovarja in prevode precejšnjega števila potrebnih vojaških pravil in priročnikov, zaradi česar se je že kmalu izoblikoval v skupini za slovenščino v oboroženih silah formalni predlog v tej smeri (več osnutkov leta 1982 in 1983). Osnutek z dne 6. junija 1983 je kot končno besedilo objavljen tudi v knjigi (zborniku) J. Janše Na svoji strani.⁴ Dejansko v Sloveniji takrat ni bilo ustreznega soglasja, da bi formalno sprožili tako zahtevo. Posredno pa sta bila s tem seznanjena poveljnik 9. armadnega območja JLA v Ljubljani in republiški sekretar za ljudsko obrambo z dopisom 9. 9. 1982. Odgovora niti po tej poti ni bilo, so pa z vsebino zahteve seznanili vodilni slovenski funkcionarji zveznega sekretarja za ljudsko obrambo ob njegovem kasnejšem obisku v Sloveniji. S podaljšanjem teh prizadevanj v kasnejša leta (do 1988) je prišlo do nekaterih dopolnilnih poudarkov in predlogov praktičnih rešitev, pa tudi širših osvetlitev možnosti za njihovo uresničevanje. Med drugim so bili ti predlogi obravnavani in deležni podpore tudi s strani ZK Slovenije (na seji komisije CK za SLO in DS 11.10. 1986), na seji Sveta za slovenščino v javnosti pri predsedstvu RK SZDL (16. 1. 1987) pa je predstavnik armadne oblasti za Slovenijo pojasnjeval, da se je treba takrat držati veljavnih predpisov (o enoznačnem, srbohrvaškem poveljevanju), ni pa nobenih ovir, da se v prihodnje celotno komuniciranje »mimo direktnega poveljevanja« v Sloveniji ne bi izvajalo v slovenščini - predavanja, nagovori idr.⁵ V poveljstvu ljubljanske oblasti se sicer strinjajo tudi s celotno rabo slovenščine v teh enotah, opozarjajo pa tudi na možne tehnične in kadrovske ovire na tej poti. Eden od pomembnih sklepov, sprejetih na tej seji sveta, se nanaša na zavezo, da se, izhajajoč tako iz sporočil posveta o slovenščini v javni rabi v Portorožu (1979) kot tudi odločne podpore sveta za SLO pri CK ZKS in pristojnega delovnega telesa Predsedstva SRS (s čemer se je izoblikovalo svojevrstno politično soglasje v republiki) čim prej dokončno oblikuje in pošlje na ZSLO predlog o uvedbi slovenščine pri poveljevanju in partizanskih enotah v naši republiki.

3. Nazivi vojašnic in napisi na drugih vojaških objektov kljub predhodnim opozorilom znotraj Sveta za slovenščino v javnosti ter s strani drugih organizacij in posameznikov v javnih občilih, so se stvari glede tega le počasi premikale. Na domovih

⁴ Janez Janša: Na svoji strani: zbornik. Ljubljana 1988, str. 187.

⁵ ARS, AS 537, a.e. 1350.

JLA in stavbah, v katerih so delovala vojaška sodišča, so ob srbohrvaških začeli postopno nameščati tudi nazive v slovenščini. Glede nazivov vojašnic pa je bilo v že omenjenem kasnejšem dopisu Politične uprave ZSLO poudarjeno, da ti niso namenjeni le okoliškemu prebivalstvu, ampak tudi staršem vojakov, ki prihajajo na obisk iz drugih republik, hkrati pa ti nazivi predstavljajo tudi »pomemben element v sistemu vodenja in poveljevanja« in jih zato ni mogoče spreminjati. V dopolnjenih Pravilih službe v JLA iz leta 1985 (85. in 86. tč.) pa je bilo tako, enojezično označevanje, od vojašnic in drugih objektov JLA razširjeno celo na objekte, ki jih za pouk in vojaške vaje uporabljajo enote Teritorialne obrambe. Tudi o tej skupini predlogov je bilo s strani armadnega predstavnika na že omenjeni seji Sveta za slovenščino v javnosti sporočeno, da se pripravljajo spremembe predpisov o poimenovanju vojaških objektov, medtem ko je do takrat skoraj polovica karavil (obmejnih stražnic) v Sloveniji že dobila označbe samo v slovenščini. Tudi glede drugih vidikov jezikovne rabe stvari niso bile vselej ustrezno urejene in zagotovljene v skladu z narodnostno in jezikovno sestavo vojakov v posameznih enotah. V že omenjenih ugotovitvah delovne skupine za jezik v SLO in DS (1986) se ugotavlja, da je praksa v glavnem ustrezna glede naročanja časnikov, slabša glede repertoarja pesmi, ki jih pojejo vojaki na pohodih, povsem neustrezna pa kar zadeva jezik na vojaških priznanjih in odlikovanjih. »Enojezičnost« je še pozno v osemdeseta leta označevala vabila na različne vojaške prireditve (kulturne, športne, pohode in spominska srečanja), namenjene tudi civilni javnosti. Glede strukture knjižnega fonda v vojaških knjižnicah je bilo rečeno, da bi jo kazalo posebej pregledati, saj je ta pomembna tako z vidika ustreznega čtiva za naše vojake, prav tako pa tudi kot pot za seznanjanje pripadnikov vojaških enot iz drugih okolij s kulturnim utripom in jezikom, ki prevladuje na območju njihovega začasnega služenja.

4. V zvezi z vsemi omenjenimi jezikovnimi vprašanji je po svoje posebej zanimiv pogled poveljstva 9. armadne oblasti v Sloveniji, ki se je oblikoval ob vsakodnevnem stiku z opozorili in prizadevanji glede statusa in praktične uporabe slovenščine v javnosti, torej tudi v njenem obrambnem segmentu. Za razliko od že omenjenega stališča zveznega sekretariata za obrambo, ki govori o plaketi, ki se deli vojakom ob vojaški prisegi, je »slovensko« območno vodstvo za to, da se vojakom razdeli besedilo prisege v jezikih narodov in da se pod to tudi podpišejo, prav tako razmišljajo tudi o izrekanju prisege v teh jezikih, a bi bilo potrebno še prej »poiskati primerno obliko in tehniko izvedbe«. Poročilo Poveljstva ljubljanske armadne oblasti (brez datuma, očitno pa napisano približno v istem času kot omenjeno stališče politične uprave ZSLO) širše govori tudi o uspešnih jezikovnih tečajih za mlajše starešine, premiku glede uporabe slovenščine v vabilih na prireditve in o drugih prizadevanjih v tem okviru. Hkrati pa opozarja na kadrovske in gmotne težave za uspešnejše delo na tem področju.⁶ Sicer pa se v dopisu ZSLO iz decembra 1987 na široko govori o splošnih naporih za dosledno uresničevanje ustavnih in zakonskih določb o uporabi jezikov narodov in narodnosti v JLA. Konkretnije le o tem, da se pri šolanju in usposabljanju

⁶ ARS, AS 537, a. e. 1356.

nju starešin ti seznanijo vsaj s temelji teh jezikov, da se znaten del starešin in njihovih družinskih članov seznanja s temi jeziki, da se pripadniki armade v upravnih in sodnih postopkih obračajo na organe v svojem jeziku, idr. Ker vsaka, celo najmanjša enota v JLA predstavlja »kolektiv pripadnikov vseh naših narodov in narodnosti«, predstavlja armada svojevrstno okolje »za izražanje in spoznavanje izvirne kulture in običajev vseh naših narodov« še posebno jezikov. Glede poveljevanja, se dosledno držijo določb o (izjemni) uporabi zgolj enega jezika, niti besede pa ni v dopisu glede slovenske pobude za uporabo slovenščine v ti. partizanskih enotah v Sloveniji, ki je po »ovinku« (prek poveljstva armadne oblasti in RSLO v Sloveniji) zagotovo prišla pravočasno do tega naslovnika.

5. Proti koncu obravnavanega obdobja, decembra 1988, so se za konkretizacijo vseh naštetih prizadevanj v okviru Sveta za slovenščino v javnosti izoblikovale Teze za odpravo neenakopravnega položaja slovenščine v JLA; kasneje so bile obravnavane in bile deležne podpore na 28. seji Predsedstva RK SZDL 10. 5. 1989.⁷ V njihovem uvodu se poudarja, da je privilegiranje srbohrvaščine v JLA v razmerju do drugih jezikov nesprejemljivo, saj je v nasprotju z izrecnimi določbami ustave in ustreznih zakonov, pa tudi s splošnimi človeškimi pravicami. Zahteva po ureditvi jezikovnega vprašanja izhaja prav iz zavedanja o vsejugoslovanski vlogi JLA. Ustrezna urejenost tega vprašanja je nujna tudi zato, da bi država in njene republike imele trdno moralno oporišče pri zavzemanju za jezikovne pravice pripadnikov svojih narodov zunaj meja Jugoslavije. V praksi se namesto izjeme pri poveljevanju in vojaškem pouku srbohrvaščina uporablja v vseh svojih aktivnostih, daleč prek ustavno in zakonsko določenega okvira. Ponujena je tudi drugačna organizacija enot, ki naj bi bile na nižji stopnji enonacionalne, hkrati pa ponovljena že večkrat izražena zahteva z dosledno uporabo slovenščine (in drugih jezikov narodov v partizanskih enotah, kjer je taka homogenost že dosežena). Ustrezna zahteva, seveda že za takrat in za vse enote pa velja glede vojaške prisege; konkretizira se zahteva glede izrekanja in podpisovanja vojaške prisege v jezikih narodov in narodnosti. Kar zadeva repertoar pesmi, ki jih prepevajo vojaki, pisnega in ustnega sporočanja civilnemu prebivalstvu, napisov na vojašnicah in vojaških objektih, sestave naročenih časnikov in knjig v vojaških knjižnicah, so ponovljene že omenjene zahteve. Jezik osebnih dokumentov in drugih listin nabornikov, na vojaških odlikovanjih in priznanjih mora biti za naše nabornike in druge pripadnike JLA dosledno slovenski. Dejanska enakopravnost slovenščine naj se izpriča tudi z vzpostavitvijo dela vojaškega šolstva v Sloveniji, razen na srednji tudi na višji stopnji. In končno: JLA naj javnosti predstavi teoretične in druge predpostavke, na katerih gradi svojo jezikovno politiko. Da bi zagotovili dosledno spoštovanje ustavnega načela o enakopravnosti jezikov, bi bilo v zakonodaji treba odpraviti sleherno določanje izjemne uporabe srbohrvaščine pri poveljevanju in vojaškem pouku, s čimer se vsiljuje en jezik kot nekakšen jugoslovanski, »nadnarodni« jezik. Predsedstvo se v svojem načelnem stališču pridružuje »utemeljenim in tehtnim argumentom sveta, da je je treba čim prej odpraviti zapostavljanje in premajhno pri-

⁷ ARS, AS 537, a.e. 1351, 1352.

sotnost slovenščine v javnem komuniciranju JLA na tleh Slovenije. Gre za resno politično vprašanje, ki ga je treba odgovorno in hitreje reševati«. Prav tako je predsedstvo zahtevalo, da je treba čim prej rešiti vsa odprta vprašanja v zvezi z vojaškim procesom v Ljubljani (šlo je, med drugim, tudi za potek sojenja v srbohrvaščini).

Vse to kaže, da sta pozornost in skrb za položaj slovenščine v JLA, ki bi bil usklajen s temeljnim ustavnim načelom o enakopravnosti jezikov narodov in narodnosti Jugoslavije, bila ves čas do razpustitve (razpada) skupne države prisotna in intenzivna tako v Svetu za slovenščino v javnosti pri Predsedstvu RK SZDL Slovenije in organih konference, kot v organih in vodstvih drugih družbeno političnih organizacij. K temu je treba prišteti tudi pristojne organe Predsedstva SRS in v določeni meri tudi Republiški sekretariat za ljudsko obrambo. Številne ugotovitve, stališča in predlogi v tem okviru so se nanašali tako na ustrezno dopolnitev zvezne zakonodaje, podzakonskih aktov in navodil, prav tako pa tudi prakse na tem področju. Ne glede na to, da vsi predlogi in zahteve niso izhajali vselej iz poznavanja specifičnosti vojaške organizacije in razmerij, so bili v temeljnih črtah dovolj usklajeni, premišljeni, konkretni in podprti s pregledom in analizo dejanskega stanja, da bi jih bilo mogoče resno obravnavati in izoblikovati ustrezne rešitve. Žal niti komunikacija s pristojnimi zveznimi organi, niti skromna pripravljenost, da bi se ti poskušali hitreje osredotočiti na iskanje rešitev, nista v širšem obsegu niti evidentirali, še manj pa ponudili bodisi argumentirane odgovore na omenjene zahteve, bodisi ustrežnejše rešitve. Gledano v celoti, se tudi je na ta način razkorak med JLA in odgovornimi dejavniki ter vojaškimi obvezniki in celotnim javnim mnenjem vedno bolj poglobljal.

Nadaljnji koraki so dovolj poznani.

Ocene in poročila

Roberto Todero, I fanti del Litorale austriaco al fronte orientale 1914-1918.

Gaspari editore, Videm 2014, 111 strani

Nova monografija Tržačana Roberta Todera *Pešaki Avstrijskega primorja na vzhodni fronti 1914-1918* je nadaljevanje dela istega avtorja z naslovom *Od Galicije do Soče: zgodba in zgodbe tržaških vojakov med Veliko vojno. Italijani, Slovenci in Hrvati c. kr. pehotnega polka št. 97 barona Von Waldstättna* (2006), delno pa tudi drugih njegovih bolj specifičnih del, ki obravnavajo prvo svetovno vojno. Todero namreč že več desetletij proučuje Veliko vojno, hkrati pa si prizadeva tudi na druge načine ohraniti zgodovinski spomin na to obdobje (s predavanji, razstavami, kot ustanovni član kulturnega združenja Zenobi, ki se ukvarja s prvo vojno).

Čeprav si avtor postavi cilj prikazati usodo pešakov različnih enot, v katerih so bili vključeni naborniki Avstrijskega primorja med vojno, posveča večjo pozornost najbolj znani od teh - 97. pehotnemu polku. Gre za enoto, katere dopolnilni okraj je obsegal Goriško, Istro, delno Notranjsko in Trst z okolico, in ima torej svoje mesto tudi v slovenskem zgodovinopisju. V njej so številčno prevladovali slovenski vojaki, kar potrjujeta Marina Rossi v predgovoru kot tudi sam avtor v nadaljevanju. Ostale enote, v katere so bili mobilizirani pešaki Avstrijskega primorja (avtor navaja 5. domobranski pehotni polk, 20. lovski bataljon in več enot prostovoljcev, kot npr. tržaški Jungschützen Korp, 7. Feldbataillon Triest in 2. Feldbataillon iz okrožja Opatica-Volosko), so manj obdelane. To priznava tudi Todero, ko pravi, da je zgodba teh enot, če ne celo njihov obstoj, še vedno neznana: »*To zgovorno kaže, koliko dela je še potrebna, preden sestavimo resnično sliko dogajanj v različnih obdobjih vojne.*«

Tako kot v knjigi o 97. pehotnemu polku iz leta 2006 skuša avtor tudi tokrat »rehabilitirati« ta polk, predvsem pa njegovo podobo. V kolektivnem spominu velja namreč še danes za ne preveč bojovito enoto, ki jo povezujejo z dezerterstvom, uporništvom in defetizmom. Deloma je to točno, kar dokazuje npr. znani krvavi upor njegovega dopolnilnega bataljona v Radgoni maja 1918, ki se je končal s smrtnimi obsodbami voditeljev upora.

Stereotip o pregovorno nezanesljivi enoti razbija Todero na več načinov, predvsem s pisnim pričevanjem komandanta enega od stotnij pehotnega polka, stotnika Aloisa Radeglie, objavljenega sredi tridesetih let prejšnjega stoletja. Radeglia trdi, da je prevladujoče prepričanje krivično in neosnovano, saj da se je polk povsem dostojno boril na bojnem polju. Pričevanje je resda napisano v vojaškem, mestoma suhoparnem besednjaku, vseeno pa prispeva k odstiranju mnogih dogajanj v življenju polka v času vojne. Alois Radeglia opisuje ognjeni krst pri kraju Krasne avgusta 1914, sploh pa prve poraze na bojiščih v Galiciji, ki so pripeljali do umika proti Lvovu. Polk je sodeloval v bojih pri neuspelem prebijanju obroča okrog trdnjave Przemysl, leta 1915 pa v prodoru pri Gorlicah, ki je prinesel preobrat na vzhodni fronti. Doživel je rusko protiofenzivo generala Brusilova in sodeloval v spopadih vse do poletja 1917,

torej polna tri leta. Po brest-litovskem miru med novo oblastjo v Rusiji in centralnimi silami je bil nato soudeležen pri zasedbi Ukrajine, vključno s črnomorsko Odeso.

Avtor sicer delno uporablja tudi druge uradne vire, npr. poročilo Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918, največ pa dopolnjuje sliko dogajanj s pisnimi pričevanji nekaterih mobilizirancev oz. njihovih svojcev, fotografskim in arhivskim gradivom ter časopisnimi prispevki iz tistega obdobja. Med temi so na prvem mestu objave v milanskem dnevniku Corriere della Sera, ki so zanimive zaradi opisovanja vzdušja, ki je prevladovalo v Trstu ob izbruhu vojne in odhodu vojakov na fronto. Čeprav je italijanska kraljevina vstopila v vojno skoraj leto dni po sarajevskem atentatu, je že poleti 1914 zavladovala med t. i. regnicoli (italijanski državljani, nastanjeni v Avstriji, večinoma v primorskih deželah) prava panika, ki je privedla do tega, da so se začeli množično vračati v Italijo. V enem od časopisnih člankov je tudi namig na zelo zgodnje oblike dezerterstva, predvsem v Bosni, kjer naj bi se vojaki iz Avstrijskega primorja pridružili »črnogorskim bandam«, vendar to še zdaleč ni dovolj raziskano, še manj pa dokazano.

Todero obravnava tudi vlogo, ki jo je imel v polkovni zgodovini na prelomu stoletij poveljnik pehotnih enot v Trstu Conrad von Hötzendorf, pozneje načelnik generalštaba avstro-ogrske vojske. Trdi, da je bil nezaupljiv do italijanskih vojakov v avstrijskih enotah. Znano stavko tržaških delavcev februarja 1902, ki se je krvavo iztekla, je npr. Hötzendorf imel za iredentistično provokacijo. Tudi to naj bi vplivalo, da so premestili večji del polkovnih enot v notranjost monarhije. Ko je izbruhnila vojna, je bil polk, z izjemo enega bataljona, nastanjen v Bjelovarju in Karlovcu.

Avtor knjige ni prvi, ki si prizadeva popraviti mnenje o primorskem bataljonu. Pred njim so to storili še drugi, npr. publicist Guido Botteri v tržaški reviji La Bora leta 1979, v kateri je bilo objavljeno Broschevo poročilo, imenovano po polkovnemu generalu Arturju Broschu, ki je prav tako zavrnil mnenje, da je bil 97. pehotni polk nezanesljiv.

V primerjavi s publikacijo iz l. 2006 je sedanje delo manj obsežno, tudi tokrat pa avtor ni uporabil veliko slovenskih virov. Res pa je, da slovensko zgodovinopisje še vedno nima organsko obdelane študije o primorskih fantih med prvo svetovno vojno. S tega vidika so Todero in drugi italijanski raziskovalci iz Trsta v prednosti, saj so to poglavje uspeli doslej bolj izčrpno preučiti.

Delo o pešakih Avstrijskega primorja med prvo svetovno vojno se uvršča med objave ob 100-letnici izbruha vojne, ki jih tudi v Trstu ni manjkalo. Nekatere študije, prav tako kot Toderova, posvečajo pozornost vzhodnim bojiščem, ki so bila dolga desetletja zlasti zaradi železne zavese med hladno vojno odmaknjena od zgodovinskega raziskovanja. Predvidevam, da bosta Galicija oz. Karpati v bodoče predmet vse večjega raziskovanja zgodovinarjev, tudi slovenskih.

Pavlina Bobič, Vojna in vera. Katoliška cerkev na Slovenskem 1914-1918.Celjska Mohorjeva družba, Celje/Ljubljana 2014, 261 str.

Pavlina Bobič ostaja ena redkih slovenskih zgodovinarok (in zgodovinarjev), ki so svoje podiplomsko znanje izpopolnili na eni najelitnejših angleških in tudi svetovnih univerz. Njene oxfordske izkušnje ne omenjam zgolj zaradi prestiža, ampak predvsem zaradi zavidljivih akademskih in kolegijskih mrež, dostopnosti literature in širokih možnosti raziskovanja. Kot pravi Bobičeva v zahvalnem predgovoru, je svoje znanje kalila ob zvenečih imenih britanske historiografije, ki svojo pozornost posvečajo tudi dobi prve svetovne vojne. Če so njen študijski proces spremljali in sooblikovali zgodovinarji, kot so Hew Strachan, Mark Cornwall in Robert J. Evans, so njenemu delu nedvomno dodali določeno širino. V tem smislu lahko ocenim, da se tudi njena monografija ne omejuje na naslovno tematiko, ampak pogosto, kjer se je avtorici zdelo potrebno, poseže v širši, zlasti mednarodno politični kontekst. Tako razširjen raziskovalni fokus obenem na svoj način kaže na širok obseg politične vloge Katoliške cerkve na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, med njo in ne nazadnje tudi po njej.

Menim, da je za slovensko tradicijo razumevanja prve svetovne vojne, ki v veliki meri izhaja iz srednjeevropskega zgodovinoписja, koristno oplajanje s perspektivami in interpretacijami z območij, ki so v prvi svetovni vojni tvorila antantne sile. In seveda tudi obratno. Omeniti nemara velja, da je bilo delo Pavline Bobič o veri in vojni na osnovi predhodne doktorske naloge leta 2012 najprej izdano v angleščini pod naslovom *War and Faith*, kar pomeni, da so tudi bralci angleških besedil dobili možnost vpogleda v posebnosti slovenskega prostora. To dejstvo je vsekakor vredno pozornosti, saj je v številnih mednarodnih antologijah, ki so obravnavale določena poglavja prve svetovne vojne, slovenski prostor zaradi (domnevam, da pretežno) jezikovnih ovir povsem izostal. Tako sem nedavno v ugledni Routledgovi reviji *Immigrants & Minorities* iz leta 2008 naletela na članek, ki je v zvezi z Jugozahodno oziroma avstrijsko-italijansko fronto omenjala le italijanske begunce »iz Trsta, Trenta in Dalmacije« - ne pa tudi ostalih, avstrijskih, predvsem slovenskih beguncev ob soški fronti, ki so v deset tisočih bežali z nevarnega območja soške fronte.¹

Preden se zgrozimo spricho perifernosti, ki jo našemu prostoru namenjajo (ali pa tudi sploh ne) mednarodni akademski krogi, moramo priznati, da se pomanjkljivosti v zvezi s preučevanjem prve svetovne vojne pojavljajo tudi in predvsem v domačem okolju. Če vzamemo pod lupo politično in simbolno avtoriteto Katoliške cerkve na Slovenskem v obdobju pred prvo svetovno vojno in med njo, je morda na prvi pogled nenavadno dejstvo, da se tega poglavja nihče ni sistematično lotil že prej. A ko preletimo slovensko historiografsko produkcijo, lahko pritrdimo ugotovitvam Bobičeve, da se je v stotih letih to časovno kratko, a z vidika sprememb epohalno obdobje slovensko zgodovinoписje dolgo časa zapostavljalo in da posledično manjkajo številne

¹ Peter Gatrell, *Refugees and Forced Migrants during the First World War: V: Immigrants & Minorities*, 2008, 84.

temeljne študije tudi za druga pomembna področja. Eno takih neupravičeno zapostavljenih raziskovalnih področij je denimo gospodarska zgodovina v času prve svetovne vojne; gospodarstvo je v številnih interpretacijah mednarodnih zgodovinarjev eden od ključnih vzvodov za razplet velike vojne, v kateri so praktično vse svetovne velesile ali sile v vzponu videle priložnost za povečanje moči in pridobitev ozemelj.

Pavlina Bobič je zaorala ledino v obsežno tematiko, ki je za razumevanje družbenih vidikov prve svetovne vojne pravzaprav nespregledljivega pomena. A perspektive, ki so se posvečale razmerjem med vojno in vero, so tudi v mednarodnem okviru šele pred kratkim zbudile zanimanje raziskovalcev. Nekatere študije² kažejo, da je vera v času vojne nad obsežnim delom populacije imela transcendenčni pomen za neizrekljivo trpljenje in množične umrljivosti in da vojna ni sprožila samo občutja deziluzije nad sodobnim svetom, ampak tudi proces »reiluzije«.³ Velika vojna je hkrati vsebovala tudi celo vrsto motivik, ki so lahko našle svojo zrcalno podobo v bibličnih besedilih in teoloških interpretacijah sveta,⁴ kar je za družbo tedanje dobe imelo močne referenčne okvire. Tudi iz pregledov številnih dopisnic, razglednic in pisem, ki so si jih v izrednem vojnem času množično izmenjevali vojaki in civilisti obeh spolov in vseh starosti na Slovenskem, je možno pritrrditi obsežnemu vplivu religioznih interpretacij, vrednotenj in praks na vseh nivojih družbenega življenja, in ne nazadnje tudi močno oporo, ki jo je našim prednikom v težkih časih vojne in tudi po njej omogočala (predvsem katoliška) vera.

Sama dolgo nisem razumela odločitve svoje prababice Marije Krivec (1886-1975) iz posoške vasice Modrejce, da se zapiše samskemu stanu. Komaj 29-letna je kmalu po izbruhu soške fronte izgubila moža v bojih na Rombonu, še preden mu je povila drugega otroka, mojega starega očeta. Kot vojna vdova se je, kakor so mi pravili, »poročila z Bogom«. Sčasoma sem začela umevati držo te izpričano zelo pobožne ženske v smislu, da je vez z Bogom v njenem preprostem imaginariju bržkone pomenila varen protipol *minljivosti* zakonske skupnosti, ki je v vojnem času množično prišla do izraza. Kot skuša prikazati tudi Bobičeva, je Cerkev med veliko vojno, v času ločenosti družin, množične smrtnosti in velike negotovosti, nagovarjala ženske k molitvi in posnemanju zgeda Matere božje, ki da jim bo »pomagala prenašati trpljenje v vdanosti Božji volji«. Možno je torej, da se je tudi moja prababica Marija v globoki žalosti identificirala s podobo Marije Device, simbolom deviške, požrtvovalne in trpeče matere, ki jo je Katoliška cerkev predstavljala kot idealen ženski lik.

Bobičeva je sicer manj kot oblikam ljudske religioznosti in vplivom vojne nanjo posvetila pozornost njeni institucionalizirani nosilki. Izbira te perspektive je dokaj logična, sploh če upoštevamo razpoložljivost dokumentarnega gradiva. Pod okriljem Katoliške cerkve so na Slovenskem med vojno nastala in se ohranila dragocena poročila, ki so oblikovala in hkrati tudi odsevala družbeno razpoloženje (župnijske kro-

² Denimo Jonathan Ebel: *Faith in the Fight, American Soldier in the Great War*, Princeton University Press, 2010.

³ Prav tam, str. 168-191.

⁴ O vplivu vere na več mestih piše tudi Paul Fussell: *Velika vojna in moderni spomin*, Ljubljana, 2013.

nike, spomenice, okrožnice, vizitacije, pastirska pisma, časopisna poročila). Ob njih se je Bobičeva opirala tudi na veliko dragocenih uvidov v vojni čas, ki jih omogočajo osebni fondi duhovništva (ljubljski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič, goriški nadškof Frančišek Borgia Sedej, Evgen Lampe, Ivan Vrhovnik, Tomo Zupan idr.).

V šestih poglavjih je Bobičeva obravnavala cerkveno retoriko s šestih različnih vidikov, ki so slovensko družbo najbolj zaznamovali, in jo vselej kontekstualizirala v širše družbeno-politične okvire. Prvo poglavje se nanaša na odzive cerkvenih krogov na Gavrilov »gnusni zločin«, razčlenjevanje (moralnih) vzrokov za vojno in na teološke razlage o pravičnosti »svete vojne«, ki je bila predstavljena kot kazen in pokora spricho drvenja sveta v »materializem« in kot možnost za »duhovno prenavo«. Drugo poglavje razlaga načine, kako so cerkveni dostojanstveniki interpretirali okoliščine ob »verolomni« italijanski vojni napovedi Avstro-Ogrski, hkrati pa raziskuje verske vsebine v pogledih slovenskih vojakov na vzpostavitev jugozahodne fronte. Tretje poglavje v luči vojaških dnevnikov in memoarov predstavlja dinamiko doživljanja vojne od njenega izbruha do pojavov nacionalizmov znotraj monarhije. Ugotavlja, da se je spricho vedno težavnejših pogojev in vojne naveličanosti »sladkost smrti za domovino spremenila v prazno propagandno retoriko«, ter da je vera sicer napravljala položaj bojujočih se vojakov znosnejši, vendar so se vojaki z religioznimi koncepti trpljenja in žrtvovanja identificirali v vedno manjši meri. Četrto poglavje skuša posredno, na osnovi katoliškega tiska, župnijskih kronik in drugih zapisov duhovščine ugotoviti načine, »kako sta religiozna pojma trpljenja in žrtvovanja odsevala v predstavah civilistov o vojni«, in na kakšne načine je civilna sfera v luči karitativnih dejavnosti delovala v vojnem času; velika stopnja posrednosti rekonstruiranja preteklosti civilnega prebivalstva je vezana na dejstvo, da so pisma iz zaledja na fronto ohranjena zelo redko, in da so ženske, protagonistke t. i. »domače fronte«, pustile le malo avtobiografskih ali literarnih sledi. Peto poglavje obravnava vlogo politično angažiranih slovenskih cerkvenih krogov v odmikanju od dotedanje monarhične politike v smeri proti političnemu združevanju s slovanskim jugom, ki se je pospešilo s smrtjo dolgoletnega cesarja Franca Jožefa v novembru 1916. Na takšne spremembe v državi slovenskih cerkvenih dostojanstvenikov so vplivali tudi vedno bolj obrobna vloga avstrijske monarhije v diplomatskih pogajanjih, vedno hujše pomanjkanje in gospodarsko kolapsiranje, pa tudi zaostrovanje vojne in hkratna stopnjujoča se naveličanost nad vojnim stanjem. Šesto poglavje obravnava zagovor vrha ljubljanske in lavantinske škofije v podporo majniške deklaracije in deklaracijskega gibanja, ki je doseglo množično podporo v prvi tretjini 1918 in ki jo je možno razumeti kot odgovor slovenskih cerkvenih dostojanstvenikov na slutnjo radikalnih političnih sprememb po koncu vojne. Bobičeva je uspela skozi strukturiranje poglavij ujeti časovno dinamiko, ki se je kazala v postopnem spreminjanju cerkvenih stališč do državne politike in do same vojne skozi vojna leta.

Pavlina Bobič gotovo tematike ni izčrpala, saj obstaja kar nekaj tem, ki se jih je vsaj bežno dotaknila, ne pa tudi obdelala. A vsakdo, ki pozna pogoje današnjega akademskega dela, tudi podiplomskega študija, lahko razume časovne in prostorske omejitve, ki so vezane nanj. Tako denimo ostajajo za prihodnje raziskave odprte še nekatere teme, ki so značilne za potek vojne na Slovenskem. Naj izpostavim možno-

sti mnogoplastne obravnave vloge duhovništva ali pa vere med (posoškimi) begunci; gre za temo, ki premore edinstveno svetopisemsko prisposodbo - lik treh beguncev v betlehemske hlevčku.

Monografija *Vojna in vera* je nedvomno pomembno izhodišče tudi številnim drugim tematikam. In to kljub morda nekoliko zavajajočemu naslovu, ki na račun prikaza razmerja med katoliško vero in odnosom do vojne na prostoru nekdanjih habsburških dežel s pretežno slovensko populacijo približa zlasti in predvsem stališča katoliške cerkve. Predstavlja razmeroma močan referenčni in konceptualni okvir, ki bi ga moral upoštevati vsakdo, ki se ukvarja z raziskovanjem velike vojne na našem prostoru, in populacije, ki jo je vojna zajela. Pomembna karakteristika tedanjega slovenskega prebivalstva je, da je vojno spričo krvavega žarišča, ki se je oblikovalo ob Soči, zelo kruto in neposredno izkusil tudi velik del civilnega prebivalstva. Hkrati je prebeglemu kot tudi zalednemu prebivalstvu (na obeh straneh fronte) katoliška vera predstavljala izjemno mesto v identitetni formaciji ne le pri oblikovanju svetovnega nazora, ampak tudi pri snovanju temeljnih življenjskih načel, praks in norm. Njena nosilka, vplivna, hierarhično urejena in razvejana katoliška institucija je imela dostop do praktično vseh plasti (te pretežno ruralne) družbe in predvidevamo lahko, da le manjši del prebivalstva ni sledil njenim smernicam.

Lahko sklenem, da je Katoliška cerkev kot »tradicionalni podporni steber Habsburške monarhije« in kot ključna javnomnensjska avtoriteta na Slovenskem oblikovala diskurz, ki je močno vplival na recepcijo in odnos do vojne. Tematska izbira Pavline Bobič je že sama po sebi izjemnega pomena za slovensko zgodovinopisje, hkrati pa menim, da je svoje delo odlično zastavila tudi vsebinsko in ga predstavila v bralcem prijaznem slogu.

Urška Strle

Srbi i rat u Jugoslaviji 1941. godine: tematski izbor radova - Serbs and War in Yugoslavia 1941 : thematic collectin of articles. Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2014, 633 str. (Biblioteka Zbornik radova; br. 10)

Beograjski »Institut za noviju istoriju Srbije« iz Beograda je konec leta 2014 v deseti številki zbirke »Zbornik radova« izdal obsežen zbornik s 633 stranmi (27 avtorjev) o sicer ne neznani, vendar vedno znova zanimivi in kontroverzni tematiki začetka druge svetovne vojne v Jugoslaviji *Srbi i rat u Jugoslaviji 1941 godine/ Serbs and War in Yugoslavia 1941*. V največji meri je zbornik rezultat dela na znanstvenoraziskovalnem projektu z naslovom »Srbi i Srbija u jugoslovenskom i međunarodnom kontekstu: unutrašnji razvitak i položaj u evropskoj/svetskoj zajednici.« Zbornik je zasnovan širše, kot bi lahko sklepali po naslovu. V njem namreč najdemo visoko kakovostne znanstvene prispevke sicer pretežno srbskih avtorjev, pa tudi razprave, ki so jih napisali ruski, nemški, bolgarski, slovenski in hrvaški avtorji ter avtor iz Londona.

Časovno zajema zbornik čas celo od leta 1918 pa vse do 1943, vsebinsko pa se dotika tudi slovenske, hrvaške, bolgarske, madžarske, sovjetske, ameriške ... zgodovine in problematike tistega časa. Avtorji, ki pišejo v zborniku, sodijo v sam vrh družboslovne znanosti, zgodovinopisja sodobnega časa, in že sami po sebi zagotavljajo znanstveno neoporečnost in kakovost zbornika, čeprav ni nujno, da se strinjamo z vsako formulacijo in interpretacijo, zapisano v objavljenih znanstvenih prispevkih. Škoda, da se nekateri avtorji, kot je zapisal urednik, prošnji po sodelovanju niso odzvali.

Značilnost zbornika je tudi dejstvo, da je večjezičen. Večina prispevkov je napisana v srbskem jeziku, najdemo pa tudi prispevke v hrvaškem, nemškem, angleškem in ruskem jeziku. Naslovi razdelkov zbornika in prispevkov so prevedeni v angleščino, razen pri ruskih avtorjih in nemški avtorici, kar je najmanj nenavadno. Prav tako sta prisotni dve pisavi, cirilska in latinska. Skratka, očiten je namen mednarodnega uredniškega odbora in urednika dr. Dragana Aleksića, da bi zbornik našel pot do kar se da široke publike. Škoda je le, da edini slovenski prispevek (KDO?!) ni objavljen v slovenščini, pa tudi, da povzetki posameznih prispevkov v različnih jezikih niso vsaj nekoliko daljši. Na ta način bi bralec, ki ne zna izvirnega jezika prispevka, dobil nekoliko globlji vpogled v njegovo vsebino.

Zbornik je urednik poznavalsko razdelil v tri tematske razdelke, ki pokrivajo zakrožena raziskovalna področja, dodal pa mu je še obširnejši prispevek Dušana R. Bajagića, v katerem avtor analizira pisanje novejšega srbskega zgodovinopisja od leta 1990 do 2010 o jugoslovanskih krizah, skušnjavah vojne, kot tudi o drugi svetovni vojni na ozemlju Srbije. O tem govorijo ne le prispevki prvega razdelka zbornika Jugoslovanske krize i izkušnje rata/Jugoslovanske krize in skušnjave vojne, temveč je na tej vsebini zrasla ideja o nastanku pričujočega zbornika in pomeni njegovo vsebinsko srž. Urednik je v (pre?)kratkih uvodnih besedah, ko je pisal o problemih uresniče(va)nja jugoslovanske državne ideje, namreč med drugim zapisal: »Leto 1941 je ... razlog za kulminacijo krize, skušnjav, preverjanja obstoječih rešitev in začetek iskanja novih rešitev, ugotavljanja drugačnih vrednot in metod nacionalnega in političnega boja...«, in nadaljuje: »... Glede na to, da so v prvem letu vojne številni politični, socialni in ekonomski problemi »prve« jugoslovanske države, ki so se nagrmadili v časa med vojnama in še posebej pri koncu tega obdobja, dosegli kulminacijo, lahko vprašanja, ki so se odprla leta 1941, razumemo le, če spoznamo njihove korenine in genezo v kontinuiteti ...« (str. 14).

Prvi razdelek ima, kot smo že napisali, naslov »Jugoslovanske krize in skušnjave vojne«, drugi, »Jugoslavija, sosedi in velike sile na začetku druge svetovne vojne«, zajema široko tematiko, tretji pa »Srbija pod okupacijo 1941«. Urednik ima prav, ko trdi, da bi bilo mogoče o vsakem navedenem tematskem sklopu razpravljati na posebnem znanstvenem srečanju, a vseeno je mogoče reči, da so izdajatelji uspešno opravili svoje delo, čeprav je mogoče ugotoviti, da ni vedno lahko najti rdeče niti, ki povezuje posamezne prispevke v celoto. Pri zborniku gre manj za povezano »zgodbo« o Srbih in letu 1941 in bolj za sestavljenko o naslovni problematiki. Vsekakor pa ta ugotovitev ne zmanjšuje pomembnosti prispevkov ali zbornika za zgodovinopisje, na drugi strani pa je to običajna značilnost zbornikov.

Prispevki prvega tematskega sklopa, treh srbskih, dveh ruskih, slovenskega, in avtorja, podiplomskega študenta, ki prihaja iz Goldsmiths Collega Univerze v Londonu, so tipičen dokaz zgornje trditve. Zgodovinopisno vsebinsko in metodološko neoporečno razpravljajo o svojih tematikah, ki pa zajemajo široko paletu, od problema »Ljotić«, politične misli Vladimirja Velmarja-Jovanovića, slovenske zgodovine med vojnama, preko utrinkov iz sovjetske zgodovine, problematike delegitimizacije vladajočega režima v Kraljevini Jugoslaviji kot predpostavki za revolucijo od 30. let do začetka 40. let ... Rdeča nit tega sklopa je po mojem mnenju le čas, v katerem so se odvijale opisovane zgodovinske zgodbe.

Prispevki drugega tematskega sklopa, po eden izpod peresa ruskega, bolgarskega, hrvaškega in srbskega avtorja ter nemške avtorice, so prav tako kronološko lepo usklajeni. V njem seveda ni mogoče iskati vsebinske rdeče niti, saj prispevki govorijo o različnih državah in njihovih pogledih na začetke vojne v Jugoslaviji: SZ, Tretjega rajha, Bolgarije in ZDA. Le srbski avtor obravnava že kar znano temo o Komunistični partiji Jugoslavije in dogodkih 27. marca 1941. Vsekakor pa je vredno poudariti in pohvaliti ustvarjalce zbornika, da so to tematiko uvrstili v zbornik, saj pogledi od zunaj največkrat izrisujejo še jasnejšo sliko domačih dogodkov.

Razumljivo najširši je tretji sklop, ki govori o aprilski vojni in okupaciji Jugoslavije. Ta je tudi vsebinsko najbolj poenoten. Velika večina avtorjev prispevkov je srbskih zgodovinarjev, le dva prihajata od drugod; eden iz Osijeka in eden iz Zagreba. Ta sklop pomeni tudi bistvo in ima glavni delež v zborniku. Prispevki celovito izrisujejo večplastno in zapleteno sliko zgodovinskega dogajanja v Srbiji leta 1941. Dotikajo se tako na videz zgodovinopisno za naslovno problematiko manj pomembnih tem, kot je denimo članek o maščevanju okupatorja in množičnem pokolu v Kraljevu, do širših tem, kot je tista o balkanskih političnih razmerah v času aprilskega zloma Vardarske banovine, ali o Banatu v letu 1941 ali o vlogi Madžarske pri razkosanju Jugoslavije, ali tematike, ki zadeva delovanje NDH, ali članek o izbruhu državljanske vojne, o letu 1941 v jugoslovanskih vojnih poročilih iz Kaira ... Skratka, 14 avtorjev je postavilo naslovno problematiko v kraj in čas, predstavilo zgodovinopisne novosti zlasti pri uporabi virov, ter prispevalo nekatere nove interpretacije zgodovinskih dogodkov. O njih ne razpravljam, ker bi bilo to za le enega zgodovinarja pretežko delo, bo pa marsikateri članek izziv za podrobno razpravljanje.

Zbornik, ki ga imam pred seboj, je pomembno delo, ki je zagotovo opravičilo ves trud in materialna sredstva, ki so bila vložena vanj. Izbrana tematika je historiografsko zagotovo zanimiva, čeprav ne sodi med najmanj obdelane. Svoj cilj pa bo zbornik dosegel, če bo sprožil nadaljnjo razpravo o posameznih zelo zanimivih prispevkih. Želeli bi si, da bi bilo takih zbornikov vse več in da bi v njih sodelovalo kar največ tistih, ki imajo o obravnavanem zgodovinskem dogajanju povedati kaj utemeljenega in pridobljenega na znanstvenih metodah. Zato sodi zbornik *Srbi i rat v Jugoslaviji 1941 godine* med klasična znanstvena dela, pomembna tako za zgodovinopisje kot tudi za druge humanistične in družboslovne vede.

Inštitut za novejšo zgodovino

UDC

94(497.4)''18/19''

UDK

ISSN 0353-0329